

8/21.55
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HATVANHETEDIK KÖTET

(175. 176. 177. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1891.

542/17
vörös bor
36 dp
2145

8.2. László könyvtár
18954. Cs.

TARTALOM.

CLXXV. SZÁM.

A GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ INTÉZETT MEGTISZTELŐ	
LEVELEKRŐL. — Zichy Antaltól	1
KALIFORNIAI TANULMÁNYOK. (III.) — Gaullieur H. után, fran-	
cziából — Nendtvich Gusztávtól	12
A SOCIALISMUSRÓL. (I.) — Joób Lajostól	31
SZULEIMA. Elbeszélés. — Loti P. után, francziából — Bánfi Zsig-	
mondtól	62
KÖLTEMÉNYEK. <i>A hírvirők.</i> — Legifj. Szász Károlytól. — <i>Vadász-</i>	
<i>dal.</i> — Burns után, angolból — Lévay Józseftől	102
AGYAGIPARI TÁRLATUNK. — Telkes Simontól	105
ÉRTESITŐ. Chélard: <i>La Hongrie contemporaine.</i> — mp. — Suppan V.:	
<i>Pedagogiai jelentés az ifjúság testi neveléséről.</i> — Imre Józseftől. —	
<i>Les conditions du travail en Autriche-Hongrie.</i> — B. I. — Baksay S.:	
<i>Szeder-índák</i> — gd. — <i>Válasz «Felméri és az új Magyarország» című</i>	
<i>cikkekre.</i> — Felméri Lajostól. — <i>Válasz a «Válasz»-ra.</i> — Pauer Imrétől. —	
<i>Hibajavítás</i>	134

LXXVI. SZÁM.

EGY FÉLSZÁZAD A MAGYARORSZÁGI PHILOSOPHIA TÖR-	
TÉNETÉBŐL. — Kvacala Jánostól	161
A SOCIALISMUSRÓL. (II.) — Joób Lajostól	197
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKIRATA A DOHÁNYREGALÉ-	
RÓL. — Közli Marczali Henrik	225
AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (I.) —	
Pisztóry Mórtól	234
JENATSCH GYÖRGY. (I.) Regény. Meyer F. K. után, németből. — S. M.	250
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az öreg úr könyve.</i> — Kozma Andortól. — <i>Postumus-</i>	
<i>hoz,</i> Horatius után, latinból. — Fülöp Imrétől	287
ERDÉLY ÉS AZ ÉSZAKKELETI HÁBORÚ. — Jakab Elektől	290
ÉRTESITŐ: <i>Gr. Andrássy Gyula beszédei.</i> — gh. — <i>Gr. Széchenyi</i>	
<i>István levelei.</i> — b. m. — Gothard Jenő: <i>A photographia gyakorlata és alkalmazása tudományos czélokra.</i> — L.—I. B—t. — II. Kelemen László:	
<i>Magyar vagy német színház?</i> — i.	304

EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN. (I.) Huszár Imrétől	321
AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (II.) —	
Pisztóry Mórtól	350
A TÖRÖKÖK ÉS A BALKÁNNÉPEK. — S—i. A.	383
JENATSCH GYÖRGY. (II.) Regény Meyer F. K. után, németből. — S. M.	396
KÖLTEMÉNYEK: <i>Bál után.</i> — Góbi Imrétől. — <i>Az új görög dalnok.</i>	
Byron után, angolból. — Spóner Andortól	437
EGY KIS CSALÓDÁS. Rajz. — Tutsek Annától	443
A FÖLDRAJZI HELYZET SZEREPE A VÁROSALAPÍTÁSOKBAN.	
— Hanusz Istvántól	450
ÉRTESÍTŐ: <i>Kazinczy Ferencz levelezése.</i> Második kötet. — n. —	
Rigal E.: <i>Alexandre Hardy et le théâtre français a la fin du XVI. et au commencement du XVIII. siècle.</i> — r. —	
Bubics Zsigmond: <i>Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről.</i> — d. —	
Jókai Mór: <i>A tengerszemű hölgy.</i> Regény.	
— í. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Lederer Bélától. — <i>Hibajavítás</i>	463

A GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ INTÉZETT MEGTISZTELŐ LEVELEKRŐL.*)

A gróf Széchenyi Istvánnak birtokunkban levő szellemi hagyatéka közt három jókora levélboríték, hozzá különböző alkalmakkor, 1827 és 1835 között intézett néhány levelet tartalmaz, melyekről a legnagyobb általánosságban, száraz hivatalos alakban, az akadémiának jó darab idő előtt (december 19-én 1881) tartatott összes ülésében beszámoltam.***) Szabad lesz talán e helyen a tisztelet, csodálat és szeretet e sokféle kifejezéseit, melyek a fenkölt pathosztól a gyermekmeg naivságig, az őszinte hazafias érzületnek mintegy váltakozó hanglétráját képezik, kissé részletesebben is megismertetnem; egy-egy futó pillantást vetve a korra is, melynek szülöttei.

Tudva azt, hogy Széchenyi a nyilvánosság előtti első föllépte óta a bámulók, a kétkedők, a tanácsadók és kérők folytonos ostromának volt kitéve, mely elől, immár becsessé vált idejét kímélendő, az ily fajta levelek nagy tömegének olvasatlan hagyásával bírt csak menekülni: nem vehetjük kevésbe azt a híven megörzött három kopott borítékot, melyek külsejére sajátkezűleg írta föl e jelzőket: «Megbecsülő», vagy

---

*) Fölvoltastatott a m. t. akad. f. év február 3-dikán tartott ülésén.

**) A gróf Széchenyi Bélától ajándékozott csomag tartalmának teljes jegyzéke akkori jelentésében benfoglaltatik. Az itt felhozottakon kívül még a következő nevek fordulnak elő: Eszterházy K. és M., Helmeczy, Tomekovics, Louis (tudniillik Széchenyi L.), Glocker, Desfours, Mayer, B. Batthyány, Gindly, Fűspöki, Nagy B. L. K. (London), Angyalfi, Andrassy György, Waldstein, Hoffman, Lányi.

«megtisztelő» levelek; mindössze negyvennégy darab. Ha ő megtisztelve érezheté magát általok, mi is szentelhetünk pár percet azok, olyan a milyen, tartalmának.

Íme, durva papíron egy vastag betűkkel, sebtiben odavetett levélke, ideje keltének és neve aláírásának, valamint czímeres pecsétjének minden hiánya mellett is, nem akadályoz bennünket, hogy írójában az egykori bécsi societás legelőkelőbb hölgyét, azt a derék L. hercegnőt ismerjük föl, kinek gyermekkedélyű fiatal leányába Széchenyi szerelmes volt, s tőle, egy kis huzás-halasztás után kosarat is kapott, nem az elsőt ugyan, de az utolsót életében. A mama ebben ártatlan lehetett, mert bár megelégedezett a kérő levelére gyors választ adni, becsben tartá barátságát, és semmikép sem óhajtá elkedvetleníteni, sőt gyöngéd elnézést tanúsított sokféle különczködései iránt is. Ki látott olyat! Esti órában behajtat a kapu alá, a portás sietve tiszteleg, csöngetni akar, váltig mondja, hogy ő nagyméltóságai itt hon vannak; az ifjú huszárkapitány megfogja kezét, visszatartja s megizenve, hogy itt volt s tiszteletét küldi, nyomban kifordítja kocsiját s tova tűn a palotából.

Érdekesebb, s igazán kedves kéztől származó az S. E. aláírással ellátott francia levél, mely Bécsben, 1830 június 14-dikén kelt, épen Széchenyinek a Dunán, egész a Fekete-tengerig és Konstantinápolyig tett első útja előtt. Ez útjára Isten minden áldását kívánja neki, s előre örvend a szerencsés viszontlátásnak Talloson. De egyúttal, mint legtitkosabb szívügyeinek is beavatottja, — mondjuk egy őrangyala, — jogában és kötelességében állónak tartja némi kis leczkét is adni neki, mintegy útravalóul. Gyöngéden figyelmezteti, hogy valamikép meg ne zavarja annak az imádandó lénynek a lelki nyugalma, kit mind a ketten annyira szeretnek és becsülnek. Hozzá teszi, hogy mindenki őt, — tudjuk, kiről van szó, — most még sokkal szebbnek találja, mint minő valaha volt. Hozzá tesz még valamit, mit el nem hallgathatok. Rejtélyes embernek mondja Széchenyit, a ki iránt nem lehet közönyösnek maradni, hanem gyűlölet és imádat közt hányatva kell kérdeni: vajon egy ördög-e? vagy egy angyal? . . . Nisard hiába róvja meg oly keményen a J. J. Rousseau és kortársai veszélyes utopiáit, mindig voltak és lesznek utopisták a legnemesebbek soraiban. Eszményi barátság, eszményi szerelem; minden áldozatra kész, hiúság nélkül való, önfeladó. Széchenyinek e barátnője

kezdetttől fogva fejébe vette, hogy őt boldoggá fogja tenni, vagy az életben annak látni legalább. Váltig leczkézte őt, mint egy jó nővér. Ha nem volt szerencséje, miért nem viselte ügyesebben magát, miért nem követte mindig az ő tanácsait, útmutatásait. Egyszer neki szánta azt a Z. Melaniet is, ki utóbb Metternich herczeg neje lőn, s kinek gyöngéd kezétől e nevezetes államférfiú hátrahagyott íratainak oly bájos kiegészítései származtak. Szeretetét átruházta mindig azokra is, a kiket fogékony keblű, s állhatatossá csak később vált e barátja szeretett vagy szerethetett volna, s feltette mindentől, mint az iménti szép példából is láttuk, a mi reá, jellemére, hírnevére, boldogságára valami árnyékot vethetett volna.

Van aztán egy hosszú német levél Petróczy né született Doleviczenyi asszonytól, Lőcsén július 12-dikén 1830. Három derék fiúnak e gondos édes anyja, ezek érdekében némi kérés-sel fordul ugyan az előtte csak hírből ismeretes nagy emberhez, de hő lelkesedése és nagy tisztelete ösztönzéséből a *Hitel* írója iránt ez mitsem von le. Némely helyeit, úgymond, könyyezve olvasta, habár kénytelen volt a német fordításhoz tartani magát, mi által házi barátjok, gróf Csáky Károly, állítása szerint is, sokat vesztett; de mindegyik fiának, kikből jó hazafiakat akar nevelni, egy-egy eredeti példánnyal kedveskedett. Különösen el van ragadtatva az ajánló soroktól, melyek hazánk leányaira nemcsak, hanem az egész nőnemre nézve annyira megtisztelők, stb. Férfias ékesszólással viszhangoztatja a könyvben foglalt nagy igazságokat, s végül azt kívánja a grófnak, hogy nemők legérdemesb képviselője, a ki őt helyesen fölfogni és megérteni képes, legyen tetteiben gazdag életének megkoronázója.

Átmehetünk már a férfiakhoz.

E sorban első, a ki magára vonja hálás figyelmünket, régi ismerősünk, Kis János superintendens. Nemzeti irodalmunk ez egyik úttörője, széles ismerettel és æsthetikai érzékkel bíró szorgalmas munkása, még Széchenyi Ferencznek, a nemzeti múzeum nagylelkű alapítójának volt kegyeltje, a ki méltán büszkeségét helyezhette benne, hogy egykori jobbágynak e fia, saját ereje és érdeme útján oly nagyra vitte. Még ő vette szokásba, hogy a sopronyi evangélikus hitközség e derék papját, az ő híres könyvtárából, mindaddig, míg a nemzet tulajdonába ment át, folyvást a legjobb olvasmányokkal látta el. A mi

Széchenyink tehát csak apja nyomdokain járt, mikor terveit, munkáit, a jeles férfiúval közlé s véleményét kikéré. A levél, melyet ismertetni akarunk, Sopronyban kelt 1827 október 17-dik napján, nemsokára az országgyűlés befejezése után, s tárgyánál és hangulatánál fogva, mind a két félre nézve jellemző. Angliában akkor a katolikusok emancipatióját kezdék feszegetni, s Európa szemei e nagy reform-kérdésre voltak függesztve. Az *Edinburgh Review* két számát, mely ezzel (Catholic Question) foglalkozott, Széchenyi, a buzgó, de fölvilágosodott katolikus főúr, méltónak tartá elküldeni, a szintoly őszinte és szintoly fölvilágosodott evangélikus lelki pásztornak. Nálunk a vallásszabadság és jogegyenlőség terén kivívott eredmények, akkor még mindig csak a hatalmasb rész által tett nagylelkű concessiók színében tűntek föl, s különösen a főrendi háznál nem sokan voltak, kik Széchenyivel nyíltan vallották és hirdették volna, hogy addig nem nyugosznak, míg a teljes jogegyenlőség és viszonyosság elve életbe léptetve nem lesz. Minden lépésnél, mely ez irányban előbbre vezetett, a magas clerus ellenmondásával kelle találkozunk, habár azon nevezetes záradék kíséretében, mely szerint az örök időkre érvénytelen fog maradni. A külföldön, s főkép Angliában még fönnálló viszonyok a türelmetlenek mindkét táborának fegyvert szolgáltatnak. Egyik követendő vagy legalább mentségül szolgáló példát látott benne, hogy lám másutt is van uralkodó egyház és az elnyomja a dissidens felekezeteket; másik szintoly szeretetlen elfogultságban, vigaszt merített belőle, hogy ime az itt elnyomottak ott elnyomókká válhatnak, s a repressaliák e rendszerét mindaddig föntartandónak vagy legalább tűrhetőnek vélték, míg a jogtalanság, nálunk és egyebütt tenyleg fönnáll. Nem így gondolkoztak a Széchenyiek, nem így a Kis Jánosok. Ők az örök igazságnak hívei, itt és mindenütt.

«Én már eddig is azt hittem» — így ír Kis Jánosunk a grófnak — «hogy a szabadságot oly igen szerető anglusok igazságtalanul cselekesznek, midőn a szabadsággal egyaránt való élést oly sok polgártársaiktól csupán a confessio különbségeért megtagadják.» — Ő, úgymond, szereti a protestantismus ép testét és ép lelkét — nem szólva lelkének elcsúfításáról, és testének rongyokba öltöztetéséről — de a maga vallása iránti szeretete a más vallásbeliek iránt nem csak el nem vakítja, sőt azon principiumnál fogva, mely szerént egyedül üdvözítő

hitet nem ismer, még inkább egyenes szívüebbé és igazság-szeretőbbé teszi *) stb.

Fölismerjük azt a szelíd lelkű, de egyúttal férfias jellemű főpapot, ki a jeles pedagógot, Edvi Illést, mint nagygeresdi lelkészt, saját hívei vakbuzgótsága ellen megvédi, s erős küzdelmek után egy jobb, neki magának följájánlván volt, állomásra segíti. Ennek a szerencsétlennek vétke az volt, hogy egy rossz pillanatában neki buzdulva, ódát írt az 1828-diki nemzeti zsinatra összegyűlt magyar katolikus papsághoz. Sűrű könnyhullatások közt kelle mindenütt az ocsmány rágalmat, hogy át akar térni, megczáfolnia, s a vezeklés és lealázódás minden nemének magát alávetnie. Püspökén kívül, de a kitől szintén csak dorgálást kaphatott, úgy szólván egy barátja sem maradt. (L. *Olcso könyvtár* 283. szám.) Ha ő méltán írja Széchenyinek, hogy: «mely igen szerencsésnek tartaná hazánkat, ha annak főrendű fiai és leányai között sokan volnának, kik az ő példáját követik;» mi ezt a bókot visszafordítva, még ma is hatvanhárom év múlva szerencsét kívánhatunk hazánknak, ha főrendű egyházfőnökeink s vezérlő államférfiaink nagyobb része az ő példáját, az egykori sopronyi evagelikus lelkész, Kis János superitendensét, követi.

A levélhez különben az angol folyóirat egyes részleteinek magyar fordítása is volt csatolva.

Találunk aztán töle még egy, bár rövidebb, de nem kevésbbé lelkes levelet, (Sopron márczius, 17-dikén 1830), melyben köszönetet mond az ajándékba megküldött *Hitelért*, mely munkáért, «ha vagynak, a kik megfeszítenék, más felől a legjobbak, örömkönnny-hullatásai között fognak hálákat áldozni». Fölösleges ennél időznünk, mint melyet méltónak talált autobiográfiájában igtatva megörökíteni, s mely ezúton a már említett *Olcso könyvtárban* látott csak nem rég (283. szám) napvilágot.

Kis Jánossal szinte ellentétet képez a jámbor derecskei pap, ki magát így írja alá: Méltóságodnak imádásig tisztelő

---

*) A szabadelvű angol *Review* cikkírója (XC sz. 1827) nagy szerencsétlenségnek tartja ugyan, hogy Britannia egész lakossága nem tért át a reformált angol egyházhoz; de, ha már hét millió katolikust agyonütni nem lehet, azok ártalmatlanná tételét, s így méltányos kívánataik teljesítését javasolja!

szegény szolgája, Édes Gergely, Reform. Predikátor (május 6-dikán 1834). Levelének lényeges részét a versei teszik, melyekből egy jó csomó van, mintegy ízelítőül mellékelve. Ezek önkénytelen emlékeztetnek bennünket s annak idején magát Kis Jánost is emlékeztették az erővel utánzótt Horatiusnak akár a Pindár viaszkos szárnyu utánzóiról, akár az öreg Luciliusnak iszapos áradatáról, akár egy Crispinusnak fogadásból egy álltában tollba mondott kétszáz verséről, történelmivé vált klasszikus mondataira.

Mikor a *Hitel* nyomában már a *Világ*, sőt a *Stádium* is befutotta a világot, a szegény derecskei poeta az ő csendes elvonúltságában még csak akkor olvassa s újra meg újra «nagyobb gyönyörrel» olvassa a *Hitelt*, s mi több, igen sok eszmét talál abban, melyet ő *Parlagi Múza* című és «más munkáiban is» régebben «énekelgetett» — «úgy hogy — azt mondja — vélhetné valaki, hogy talán a *Hitel* olvasása adta azon tárgyakat tollam alá». De vigasztalja magát, már mint föltalálót, azzal, hogy az igazság, mint a déli nap, egy időben többeket is megvilágíthat és átmelegíthet. Maga örvend, hogy élte hetvenedik évében még megérhette Széchenyi nagy munkásságát, melynek a maga részéről nem csak szívében, hanem költői műveiben is emléket akar emelni.

Nemcsak református papok versenyeztek a Széchenyi iránti lelkesedésben; katolikus papok is jelentkeztek, bár kissé szerényebb modorban. Tatay János, Apáthiban, mint legkisebb káplánja írja alá magát, (április 19-dikén 1830); Somogyi Ferencz, győri növendékpap, csinos alcaicus versekkel köszönti föl (deczember 25-dikén) újévi üdvözlétképen. Egy egri katolikus pap, bizonyynyal már kanonok, nevét elhallgatva, fejezi ki vastag papíron, vastag betűkkel tiszteletét, idézve Montecuccoli ismert mondását a hadjáratra mindenenk fölött szükséges, de egyébnemű boldogulásra is nélkülözhetetlen pénz-pénz- és pénzről, kiegészítve a kevésbbé elcsépett Columella latin idézetével: in Oeconomia, ut velint, sciant, possint. Akarat, tudás, tehetség.

Utoljára akarjuk hagyni Wesselényt.

Addig hálátlanság volna tölünk figyelmen kívül hagyni az öreg gróf Desseffy Józsefet.

Nem volt akkor még megírva a *Taglalat*, mely Széchenyi

Hitelet, a könyvet, oly kegyetlenül fogja szétmarczangolni, de nem hitelet, kis betűvel írva.

Sem a *Lovakról* szólló, beköszöntő munka, mely a koronaőr, akadémiánk volt igazgató tagja, Ürményi J. tetszését a benne nyilatkozó «tiszta magyar szívért» már annyira megnyerte (szeptember 28-dikán 1828), sem a *Hitel*, a Jupiterfölből kész fegyveresen kipattant nagy publicista e korszakos műve, nem volt még megírva; azt sem sejtették az emberek, hogy az ifjú mágnásból, ki odalépett s egyszerre megvetette alapját az oly hön és rég óhajtott magyar akadémiának, hogy a huszárkapitányból, ki iskolákban nem sokat tanulhatott, ki az ülésekben magyarul első bár, de mindig röviden nyilatkozott — még majd író is válhatik. S hogy írásai még nagyobb hatást fognak tenni, mint első föllépte, s hogy minden írott betűje egy-egetté fog válni, mely nyomot hagy kulturánk huszonötéves történelmében!

Mindez még az idők méhében rejtett; csak az öreg Dessewffy Józsefnek Széchenyit dicsőítő ódája született meg, melyet másutt már ismertettem, s emléke fölfrissítésére Széchenyi-kiadványaink (külföldi utazásairól szólló) legutóbbi füzetében önkényt kínalkozó alkalmat nyertem. A kissé hosszúra nyújtott, de eszméktől duzzadó költeményt a censura nagy rémületére, a *Felső-Magyarországi Minerva* terjesztette szét az országban. E folyóiratnak nem igen tetszetős külformája ellen volt Széchenyinek kifogása, mely miatt a nevezett folyóirat hasábjain közte a szerkesztő közt egy kicsinyesnek mondható, sajátságos polemia támadt, a kölcsönös tiszteletnek és szeretetnek még azonban leggyöngédebb kifejezéseivel. Dessewffynek egész hosszú levele is (kelt Szent Mihályon október 7-dikén 1828) majd kezdettől végig e nagy kérdéssel foglalkozik. Jellemző, mit a censura s ezzel kapcsolatos titkos kémkedés intézményéről az úgynevezett spitzlikről mond; de még érdekesebb az utóírata, melyben nagy reményű fiát, Aureliusát, megható apai gyöngédséggel, Széchenyi barátságába ajánlja. Tudjuk, hogy e barátságot csak az ifjabbik kora halála szakította meg. Az öregeknek pedig nem sokára nagyobb vitájok támadt, melyben kegyeletes érzésből, a három fiú is, úgymint Aurél, Emil és Marczel, állást foglaltak. A jó ügynek egészben hasznára vált e nevezetes polemia méltatása más térre tartozik.

Ejtsünk útba még egyet vagy kettőt a kisebbek közül.

Íme a későbbi máltai vitéz, a zenekedvelő gróf Fáy István egy levele (márczius 27-dikén 1830) nem hagy semmi kétséget az iránt, hogy ő is rettegésben élt a spitzliktől, mert esküszik, («az egy élő Istenre és gavallér parolájára»), hogy Széchenyi válaszáat, ha ilyenekkel szerencsétlenni, soha senkinek megmutatni nem fogja. A kérdések kérdése pedig, mely élénk phantasiáját izgalomban tartja, az: vajon igaz-e, hogy az urbéri örökváltság kérdése ma-holnap szőnyegre kerül? Istenem! így kiált fel, akkor vége mindennek. A mi jó királyunk illet bizonyynyal nem akar, csak a Palatinus, az a — mótelye a hazának, stb. Vajon Széchenyi felelt-e e furcsa «bizodalmas» levélre? azt nem tudjuk; de azt tudjuk, hogy mikor a következő országgyűléseken, a *Stádium* üdvös hatása alatt az örökváltság (egyelőre permissive), utóbb a a nem-nemesek birtok- és hivatalképessége nagy nehezen keresztül ment, s végre, horribile! a közös teherviselés elvének kimondására is már-már rákerült a sor: Széchenyi ezt a napot (1844 október 28-dikán) a Blücher híres lipcei csata napjával tette egy sorba, s díszmagyarba öltözve jelent meg a különben eredménytelenné vált ülésben.

Azt értjük, hogy még jóval azon levél kelte után Széchenyit Bécsben figyelmeztették, hogy neve népszerűtlenné, sőt gyűlöltté vált honfitársai közt; mert íme — így szóla Németh udvari ágens — most is egy magyar mágnás azt írja onnét, hogy minden jól menne, csak az a Széchenyi elveinek a pestise ne terjedne oly igen az országban! . . . (1832 június.)

Hogy mennyire elterjedt ez a Széchenyi «pestise», értsd: a haladás szelleme, az országban, arra érdekes adatot nyújt nekünk Bertha Sándornak Pozsonyban november 8-dikán 1833. kelt levele. Többi közt ezeket írja: — «Negyed napja a kerületi ülésben már kézen forgott a *Stádium* vagy nyolcz példányban, a követek s az ifjúság között. Örült mindenki annak látásán s bámulva dicsérték azon messzeható munkásságot, mely míg Orsova bérczeit hányatva, az ország physikai erejét neveli, az alatt csodatevő erővel, készít biztos ösvényt más felől morális erőnk előmozdítására. Van oly ifjú, ki egyszerre három példányt vett a már előtte félig-meddig ismert *Stádium*ból, hogy egyet kézi könyveül megtartván magának, s azt könyv nélkül megtanulván, kettőt az ország legtávolabbi részébe küldjön el, élet s boldogság eszközésére.» — — Sokak ítélete szerint, ha ez a könyv «1831-ben kijött volna, mind az országgyűlési utasi-

tások, mind magok a dietai tanácskozások más színben tűntek volna föl, — de lesz haszna még így is, magára az úrbéri tárgyra nézve is», stb.

Ne zárjuk be sorainkat a nélkül, hogy rövid köszönetet ne mondjunk még azoknak, a kik hazafias hódolatuknak szíves ajándék-küldéssel igyekeztek nagyobb nyomatékot adni.

Chernel György, tömördi birtokos (október 3-dikán 1827), lelkes szavak kíséreteben virágoknak való földdel kedveskedik a czeni park számára. Rokonától, Chernel Kálmántól, nyert értesülesem szerint ez egy tó-fenekéről kiásott s vasoxydot tartalmazó iszap lehetett, melyet az akkori divat szerint a hortensia természetes szép színének kékre változtatása végett használtak.

Német János Verpelétről (márczius 2-dikán 1831) mutatványt küld a külföldi havannai mag után anyaföldünkön igyeksző kéz által vettettet s ültettetett, de lett is finom! dohány-termesztményéből, hogy nagy hazánkfia figyelmet honi termelésünk e fontos ágára felhívja.

Farkas Sándor Nagy-Enyedről (január 29-dikén 1834) Kövérszöllő nevű saját terméséből hat butella olyan bort küld, mely a gróf asztalára (Orsován, a hol meglátogatta) felhozott madeiraival vetélkedhetik. Széchenyi válasza (hátírat szerint július 12-dikén 1834) nincs meg. Ez nem a híres amerikai utazó, bölöni Farkas, kinek munkáját Széchenyi oly nagy elragadtatással olvasta (L. Mailáth 299. szám), hanem 1835 szeptember 23-dikán Horváth Ferenczczel Alsó-Fehérmegye nevében egy arany tollat hozott Széchenyinek. Maga is foglalkozott irodalmi kísérletekkel. A levelében említett Barabás nem Dániel, hanem derék veterán művészünk Miklós volt, ki akkor Kis Sámuellel Olaszországba, tanulmány-útra volt indulandó.

Nem örömet mellőzöm a tudós Murchisont (London, márczius 12-diken 1834), ki az utazó Széchenyt Londonban t. k. Sussex hg házához vezette be s egy sereg kitünőséggel ismertette meg.

Minthogy akadémián vagyunk, ne hallgassuk talán agyon a költőt, Zeyk Jánost (Kutyfalván december 3-dikán 1833), ki magyar hőseink dicsőítésére nagy «izzadozással» írt számos munkáinak minden darabját fölajánlotta Széchenyinek, «mint ember iránt szeretettel, mint hazafi iránt hévvel, mint tudomá-

nyos Elölülő iránt tisztelettel» levén eltelve. Nem jutott be az akadémiába. Műveinek czímei talán még élnek nyilvános könyvtárak lajstomaiban. Vagyunk, kik talán odáig sem jutunk el!

Báró Wesselényi Miklósnak, Széchenyi rokonkeblű, legelső s legutolsó barátjának Zsibón, április 16-dikán 1830. kelt levelében azzal a fenkölt pathosszal találkozunk, mely őt sokszor túlzásokra ragadta, de itt a legmegnyerőbb modorban nyilatkozik.

«Barátom!» így ír a *Hitelről*, első benyomása hevében; «lelkes munka, szép, jó, erős; nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kóstolom, ízelem, táplálom vele magam. Tiszta szívből örülök neki, pedig több, s megvallom kedvelt magzatimat (kéziratban levő *Balítéletek* című nevezetes első munkájára czéloz) gyilkolta meg. A miket írtam, sokat ki kell törölnöm, mert Te épen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. Érzéseink s látásaink egyformasága (akkor még!) oly nagy, hogy egész darabokat, sőt constructiókat is találok, melyek az enyimben is meg vannak. Ez egész munkád oly velősen van írva, a képek annyira az eleven életből véve, annyi fűszer benne, oly könnyű s játszi fordulások s felsőbb gyalultság szagjával tele, hogy minden kedvemet elvesztettem írni.» — — «Valóban, könyvedet olvasván, a miket írtam, mind elégetném, ha nem gondolnám, hogy bár sokkal alábbvaló a Tiednél, s az ott kecscesel mondottakat csak újra dadogja, mégis, hogy még egy, s hogy én, s hogy erdélyi ilyeket mond, használni fog.» — — «Most édes Anyámnak (a magas lelkű eszményi nőnek, Cserey Ilonának) olvasom; nagyon, igen nagyon szereti.» — Zárszavai: «Áldom az eget, hogy oly tiszta lélekbe az ész oly eleven fényű fáklyáját gyújtotta, s annak erős akaratot, még pedig nem 1—5—10 évekre valót, hanem ære perenniuszt adott, s ezt a férfit hazámfiává — barátommá tette.» (L. Gróf Széchenyi István naplói, 338. lap.)

Megérdemelte e levél, hogy megőriztessék; megérdemli, ha nem csalódom, hogy belőle ismételtessünk is.

A philologusok talán mellesleg tudomásul veszik, hogy Ruzitz főstrázsa mester (Peschierából, november 16-dikán 1834) hosszasan értekezvén a Duna szabályozása és hajózásáról, egyúttal, mint Tacitus-fordítót is mutatja be magát.

Ha van még egy szabad percünk, vonjunk belé e bűvös

körbe vagy kettőt azon «Ifjak» soraiból, kiket Bertha Sándor, főntebb ismertetett levelében is némi nyomatékkal emleget. Ezek a rendi országgyűléseknek mintegy elengedhetetlen hátterét képezték, sőt azoknak *Absentium Ablegati* czimén diplomatische elismert tagjai levén, bár szavazat nélkül, az országos közvéleménynek, szabad sajtó hiányában, hű ápolói s buzgó terjesztői valának.

Baksay István (február 3-dikán, 1835) ártatlanul a Széchenyi személye iránti valamelyes tiszteletlenség gyanújába keveredett, de sietett «a Haza tiszta erényekkel tündöklő ditső Szülöttje» előtt, mély tiszteletének szerény és őszinte kifejezéssel, levélben igazolni magát.

Noszlopy Antalt az a szerencse érte, hogy a külföldi útjából hazatérő Szechenyit (hihetőleg május 10-dikén 1834. Pozsonyban) az «országgyűlési ifjúság nevében» egy hibátlan hexameterekbe foglalt szónoklattal üdvözölhette, mely verselménye «a censura miatt» nem láthatván nyomdafestéket, azt illő mentegetődzések közt, levélbe zárva küldé utána.

Testvére volt a szerencsétlen guerillavezérnek, s egy év előtt halt meg, szerény körülmények közt.

Az akkori «Örömvész» egy sora nem méltatlanul fogja bezárni gyarló ismertetésünket:

Mint Te hazáért élsz, szintűgy él a haza Érted!

ZICHY ANTAL.

KALIFORNIAI TANÚLMÁNYOK.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

Egy éjjel a rendőrség főnöke társaságában megnéztem a khinai városrész legocsmányabb lyukait s bementünk több helyiségbe, a melyek a mi zálogházainkhoz hasonlítanak. Csak itt alkothat valaki magának fogalmat e népfaj különös természetéről. Egy fémdarab, néhány rozsdás régi szög, egy zár nélküli kulcs már zálogként szerepelnek. Látva ezeknek az embereknek ennyire takarékoskodó és gyűjtő szellemét, megértettem az ő vészthozó fensőbbségöket, valamint azt az ellenségeskedést is, a melylyel irántok a fehér fajú munkás viselkedik, a ki megszokta, hogy jól éljen és hogy könnyen bánjék jövedelmével.

Ha végre kijutunk ebből a városrészből s ezekből az ocsmány pinczekből, a melyek úgyszólván a divatos amerikai negyedben közvetlen közelökben emelkedő keresztyén templomok árnyékában vannak kivájva: joggal kérdezhetjük, hogy egy nép — a mely úgy mint az amerikai, rátartós az ő civilisált, humánus és vallásos voltára — nem teljesíthetné-e ennél jobban municipalis kötelességeit? A helyett, hogy kizárják mindenhonnet a khinaiakat, s főképen a helyett, hogy üldözik őket, nem volna-e jobb, sorsuk javításával foglalkozni? Egy értelmes rendőrfőnök, egy nagyszabású és humánus eszméket tápláló polgármester segítségével, könnyen kitisztogattathatná ezeket az ocsmány búvóhelyeket, mert a khinaiak jámborak és tanulékonyak, s nem annyira a szükség, mint inkább a zsugori-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 173. és 174. füzetében.

ság viszi rá őket, hogy élve eltemetkezzenek ezekbe a földalatti lakásokba.

De a rendőrség alig törődik velök; különben is sokkal kevesebb dolgot adnak nekik, mint az irlandiak, vagy akár magok az amerikaiak. A politikusok pedig, a kikre a suverain nép átruházza jogait, s a kikre rábizza a város adminisztrálásának gondját, a khinaiakkal csak annyiban foglalkoznak, a mennyiben az ő rovásukra hízelegnek a népszenvédeyeknek.

Megvallom, hogy Kalifornia fővárosa khinai részeiben tett különféle ejjeli látogatásaim következtében municipalitásának administratív képességéről csak nagyon szerény fogalmat alkothattam magamnak. Bátran kijelenthetjük azonfölül, hogy az irlandi választók, a kik az edilek választásában döntő szerepet játszanak, nem egyedül és kizárólag okai a dolgok ilyen állapotának; az amerikai középosztály közönyössége, a mely olyan kérdésekkel, a hol a saját érdekei nem jönnek szóba, sohasem foglalkozik, a melyet csak megvesztegetéssel lehet közömbösségéből kizavarni: nem méltó egy civilisált és politikai tekintetben magasra fokozott követelésekkel előálló nemzethez. Itt is, mint ezer más esetben, a Tocqueville-től és a mi idealistáinktól annyira dicsőített nagy politikai institutiók csak nyomorúságos eredményre vezettek; nem is ezeknek kell Amerika sikerének okát tulajdonítani, a mint már e tanulmányunk kezdetén elmondtuk. Az angol-szász Új-világ gyors haladását nem annak köszönheti, hogy hogyan kormányozzák, hanem annak, hogy hogyan dolgozik.

Mondjuk el még az amerikai politikusok vezéreinek szégyenére, hogy soha egyikök sem mert tiltakozni a kegyetlenség ellen, a melylyel a nép salakja a khinaiak ellen viselkedett. Rock Springsben például, Wyomingban, a hol a vasúttársaság köszénbányái vannak, sztrájkoló bandák öt évvel ezelőtt fölgyújtották a falut. Épen arra jártam akkoriban, a mikor kevéssel azelőtt mintegy száz khinait agyonlővöldöztek, vagy elevenen megégették. Midőn azután Wyoming kormányzója másnap oda érkezett, hogy e mészárlásnak véget vessen és a hullákat eltemettesse, a tömeg vele szemben is erőszakosan és fenyegetően lépett föl. Szerencsére ez az ember, a ki nagy vállalatokban meggazdagodott, nem volt se politikus, se népszerű tribun. Nagyon jó viszonyban álltam vele, s ismertem fölöttébb rendíthetetlen és független jellemét. Telegraph útján a hegyekben állomásozó ren-

des katonaságnak egy századát elhívatta, s így fordult a tömeghez :

— Ti nyomorúlt semmirevalók ! ti mertek engem fölakasztással fenyegetni ? ! No hiszen, majd megtanítlak én benneteket tisztelni ennek az országnak a törvényeit, a melyre ti csak szégyent hoztok !

Adott jelre a katonaság a magával hozott két golyószórót a lázongókra irányozta, megsemmisítéssel fenyegetve őket, ha menten szét nem oszolnak. Ez az amerikai, milliomos volta ellenére is, nagyon jól tudta, hogy hogyan kell ily esetben rendet csinálni. Ezért a határozott föllépéséért azután ezer szidálomban részesült az amerikai sajtó részéről, mely mindig kész hasábjait pellengérré változtatni, csak hogy a népszerű előítéleteknek és szenvedélyeknek hizeleghessen ; mindenütt kérévényeket köröztek, a melyekben az elnöktől a kormányzó elbocsáttatását kérték, a ki a « khinai pogányok » érdekében síkra mert szállani. Szerencsére az elnök — akkor Arthur volt — nem törődött újból való megválasztatásával, s a Nyugoton volt saját népszerűsége rovására számba sem vette a Warren kormányzó tiszteletreméltó magaviselete okozta fölgerjedést.

Hagyjuk azonban el a khinaiakat, s utazgassunk most egy kissé — ha úgy tetszik — azon a vidéken, a melyet a kaliforniai vasútkirályok csak mostanában nyitottak meg a világ turistáinak, egyenesen az ő számukra építvén meg a Monterey-vasutat. Ezek az urak a fejökbe vették, hogy az ugyanilyen nevű gyönyörű öböl partján, egy szép czédrusfa-erdő mentén s egy régi mexikói községtől körülbelül egy kilométernyire fekvő helyen amerikai Nizzát teremtenek. Meg kell vallanunk, hogy soha még milliomosok nem tudták embertársaik javára olyan jól fölhasználni a természet festői szépségét ; bárki menjen is el oda, kétségtelenül szívesen fogja a szerző példáját követni, a ki két napra ment oda, s hat hétig maradt.

Monterey körülbelül százhatvan kilométernyire van San-Franciscótól délre. A Central-Pacific-vasút igazgatói részéről beállított express-vonat három óra alatt ér oda. Máshol kétszer ennyi idő kellene. Egy mintaszálló, a melynek stýlje az angol arisztokracia legszebb székhelyeire emlékeztet, emelkedik ott a legszebb parkban, a melyet a természet teremtett ; a művészet segített megtartani az erdő nagy fáit, és a kertek — melyeket

az egyenesen erre a célra Európából hozott igazgató alatt álló negyven khinai kertész művel — szépség dolgában túltesznek mindenen, a mit a mi vén szárazföldünkön láthatni. Kétségtelen, hogy ennek az öbölnek pompás égalja, mely legfőljebb 3—4 R°-nyi határok között változik, s a mely egyenletesség dolgában túltesz minden egyéb égaljon, minden másnál sokkal alkalmasabb is a kertek díszessé tételére; ott a vad geranium és a nagyszerű honi növényzet úgyszólván elvitatják az óceántól a homokpartot, a melyen smaragdzöld hullámai megtörnek.

Meghódítva az előnyöktől, melyeket ez a vidék Kalifornia közönségének nyújtott, a Central-Pacific-vasút igazgatói megvették az egész környéket, és semmi költekezéstől sem rettentek vissza, csakhogy oda csábíthassék a közönséget. Hogy szállójokban jó víz legyen, huszonöt kilométerre levő forrásokat vettek meg és tizenöt milliót költöttek arra, hogy telepökbe bevezessék őket. Mesésnek tűnik föl előttünk, s mégis igaz. A tengerpart mentén elterülő pompás erdőben gondosan ápolt kitűnő úton órákig haladhatunk a partot beszegő cédrusfák és szirtek között. Pedig ezeket a munkákat is khinaiak végezték. Ha a szállóban időzünk, melyet a tulajdonosok fölügyelete alatt vezetnek, itt az őserdők közepén, a hol a szarvasok még csoportokban ugrándoznak, a hol a galambnagyságú fürjek százával röpködnek, ugyanannyi kényelmet fogunk találni, mint Londonban vagy New-Yorkban; egy svájci szálló sincs ennél jobban berendezve, s az itteni árak, melyek aránylag igen mérsékeltek, tényleg alacsonyabbak Nizza, Cannes vagy Interlaken árainál. A Central-Pacific-vasút egyik megalapítója is rendszeren itt tölti a nyarat családjával együtt és — mint valami közönséges halandó — a vendég-asztalnál ebédel ő is. Kitűnő kaliforniai borokat fogunk itt ihatni, a melyek sokkal jobbak, de sokkal olcsóbbak a közönséges boroknál, a melyeket Svájcban kap az idegen turista.

A tengeri fürdők barátjai számára tágas épületek vannak a tengerparton, a melyekben az óceánból hatalmas gőzgépek emelik ki a sósvizet, a melyet aztán különféle hőmérsékletre fölmelegítve, a fürdőknek szánt óriási medenczék megtöltésére használnak föl. A pálmafák és fanagyságú páfrányok között nagy téli kertben vélhetnők magunkat. Ha pedig valaki inkább szeret a Csendes-óceán zöld hullámaiban hideg fürdőt venni:

erre a célra néhány lépéssel arrább mindenféle színű kagylókkal tarkított homokos part kínálkozik.

Ne mulasztjuk el a szálló istállóinak a megtekintését; itt mintegy negyven ló van együtt, melyeknek annyira fényes a szőrük és annyira tiszta az istállójuk, hogy bátran fényűzési lovaknak lehetne őket tartani; olesó áron a közönség rendelkezésére állanak. Ott napszámra háttas lovat, vagy kitűnő egyfogatút, vagy kétfogatú hintót bérelhetünk, még pedig fele áron, mint a mennyibe Svájcban egy közönséges fiakker-lótól húzott bérkocsi kerülne.

Kérdezhetné valaki, hogy mindezt pusztán csak ember-szeretetből hozták létre? A felelet tagadóan fog hangzani, s ki fogja emelni, hogy a Central-Pacific-vasút igazgatói kiváló üzletemberek, a kik ha egy ilyen fényűző szálló fontartására ráfizetnek is, ezt csak azért teszik, mert egy olyan üdülő várost akartak alapítani, a melyben a nyugalmat, a tengeri fürdőket, szórakozást és jó éghajlatot kereső emberek megengedhessék magoknak az itt időzés fényűzését. Látni fogunk azonban mindenféle fölírásos táblákat és épülőfélben levő családi házakat, melyek mind azt hirdetik, hogy a környék legnagyobb része eladó. Van ott telek mindenféle áron; s ha a vidék fejlődéséből következtetést vonhatunk: Montereyban az ingatlan értéke nemsokára magasabb lesz, mint a Riviera legfölkapottabb helyein a mint már most is fölöttök áll éghajlat, kényelem és festői tájszépesség dolgában. Az olyan vidék, a hol soha sincs meleg, a hol soha sem fázunk, a hol majdnem sohasem esik az eső és a növényzet — az éjjeli bő harmat következtében — mégis friss és zöld; a hol júliusban nem alkalmatlan a gypjűruha s télen nincs szükségünk felső kabátra; oly vidék, a melynek színeiben és színárnyalataiban a művészek nem győznek eleget gyönyörködni, a hol nem ismerik a hideglelést és nem kap az ember náthát; a hol végre a hőmérő — mint már fentebb említettük, január és augusztus között alig mutat néhány foknyi változást: az ilyen vidék a Sierra-Nevada utolsó bércei remek fényűerdeinek nekitámaszkodva, ilyen kezekben még egy század lefolyása előtt is okvetetlenül minden turista Eldorádójává fog válni.

Hagyjuk most el a tengerpartot, s látogassuk meg Kalifornia hegyvidéki részét. Itt a Central-Pacific-vasút igazgatói — elég baj nekünk — még semmi «üzlet»-et sem csináltak; men-

jünk a Yosemite-völgybe, ebbe a híres völgybe, a melynek csodáiról bizonyosan már mindenki hallott beszélni. Szálljunk le Maderában a vasútról és ülünk a postakocsira, a mely két nap alatt oda visz bennünket. A másodrangú szállók, vagy helyesebben: kocsimák, a melyeket ott találunk, épenséggel nem lesznek ugyan ránk jó hatással; drágán kell megfizetnünk ocsmány lakásunkat és a civilisalt világ legrosszabb ételeit, hanem azért mégis érdemes ezt az utat megtenni. Virágokkal, vadrózsával, azaleával, vad geraniummal a szó szoros értelmében elborított bércek között folytonosan lassacskán emelkedve, halad a hatlovas posta; a tenger fölött nyolczezer lábnyi magasan a világ legszebb erdőibe érünk, a hol az európai Alpok legnagyobb fenyői is csak elsatnyúlt és elnyomorodott számba mennének. Szép mohaszőnyeg fölött emelkednek föl itt a híres sequoiák (wellingtoniák vagy washingtoniák) százharmincz—száznegyven méternyi magasra. Ha a legnagyobbak, a melynek neve is van — Grizzlynek hívják — kerületét megmérjük: pontosan száznyolcz lábnyinak fogjuk találni. Vöröses színű óriás törzséből a földtől csak harmincz—negyven méternyire, tehát egy rendes templomtorony magasságában kezdenek az ágak szétágazni. A sequoiák bámulatra fognak gerjeszteni, de ha megfordulunk s megtekintjük a többi fenyőt, a melyek szerényen állanak a növényvilág ez óriásai mellett, azt fogjuk találni, hogy e kicsiny fáknak, a melyeket pillantásra sem méltattunk, szintén négy, öt, hat méter az átmérője, ha mindjárt olyan vékonyaknak látszottak is, mint a mi közönséges fenyűink. A svájci fenyők ott valósággal csak eszerjékként szerepelhetnek.

Midőn azután, elfáradva Mariposa erdeiben, a Clark-vendégfogadóban töltött egy éjjel után újra fölülünk a hatlovas postakocsira, a mely ügetve és vágatva halad a mélységek és hegyszakadások szélén, egyszerre csak meglátjuk ezer lábnyira alattunk a Yosemite-völgyet, a benne folydogáló Merced folyóval, a mely ilyen messziről kékes ezüstszerű vékony fonalnak látszik. Bizony szerencsés, a ki e félelmetes lemenéskor, a hol az első pár ló az út minden hirtelen fordulójánál a kocsi irányával szemben kénytelen futni, nem rabja a szédülésnek. A kik látták, hogy hogyan hajtják otthon az angolok, nekieresztett gyeplőpárral a tandaneket és hintókat, azt hihették, hogy ők a világ legjobb kocsisai. De tessék csak a Yosemite-völgybe elmenni, s leülni egy ilyen kaliforniai kocsis mellé, a kit csak minden

hús mér földnyire váltanak föl; akkor fogjuk csak meglátni, hogy mit tud ő a hegyek közt csinálni az ő hat lovával, miközben a mellett nyugodtan elmeséli élete folyását és hogy miképen szerezte meg és veszítette már el háromszor-négyszer életében a vagyonát. Csodálni fogjuk ennek az embernek a hideg vérét és nyugalmit, eszének és szemének physikai és szellemi tekintetben való gyorsaságát, ítéletének biztosságát. Ha pedig kellőképen megcsodáltuk, hogy hogyan vitt el egy napon nyolczvan kilométernyire, a nélkül hogy nyakunkat szegte volna; ha megismertük általános nézeteit: hasonlítsuk össze francia, spanyol, német vagy olasz kartársaival. Milyen kocsisok! kiálthatnánk föl . . . De milyen emberek!

Egyikök egyszer elbeszélte nekem, hogy egy alkalomkor, mikor az erdőben egy lejtőn gyors ügetésben hajtott le, hogyan lett az útasokkal együtt majdnem áldozatává egy balesetnek. A legveszedelmesebb pillanatban ugyanis az aczélból való dörzsölő fém, a melylyel a kerekeket kötötte, lába alatt eltört. Az út épen ezen a helyen hirtelen fordult, egy függőleges falú szakadás széle fölért. A kocsisnak volt annyi lelejkijelenléte, hogy — mielőtt még e helyre ért volna — letérjen az útról, s az erdő fái közt egy kis helyet pillantva meg, a hol a talaj nem esett, hanem emelkedett, teljes sebességgel oda hajtott be.

— Elég szűk hely volt — szolt nyugodtan, feje bólintásával mutatva meg nekem a szóban forgó fákat, mert épen ott jártunk — de még volt néhány hüvelyknyi térség a kerekek mellett, lovaim pedig könnyen vezethetők, mert soha sem szoktuk őket bántani. Midőn belekergettem őket az erdőbe, tényleg nyugodtak maradtak s mentek egyenesen mint a nyíl, a nélkül hogy ez intézkedésemtől megijedtek volna. Soha sem kell a lovat verni — folytatta emberem komolyan, attól csak erkölcsössé lesz.

Önkénytelenül is arra kellett gondolnom, hogy az Ó-világ kocsisai, Nápolyban s másutt, hogyan kínozzák állataikat. Amerikában pedig tényleg kevés az erkölcsös ló, mert majdnem soha sem verik őket.

Ha végre elértünk a Yosemite-völgybe, akkor azok, a kik az Alpokat ismerik, nézzék meg mindenekeelőtt az öt vagy hat vízesést, a melyek függőlegesen rohannak le a környező sziklafalakról. Az «Örszemek» esése 3000, a «Yosemite» esés 2634 láb magas és a többi is ezekhez mért.

Ez az óriás arányú természet azonban, ne vegyék rossz néven azok, a kik a hegyek szépségét magasságukban keresik, lesújtja az embert; azonfölül a szúnyogok is annyira üldöznek, hogy ki kell őket füstöltni a nyomorúságos kocs mákból, a melyekben megszálltunk. Ott vagyunk egy két-három kilométer széles hasadék talpán, egy-két ezer méter magas függőleges sziklafalak közé szorítva. Kétszer voltam ott, de mindannyiszor a megkönnyebbülés érzésével mentem ismét el; ezek a függőleges sziklák terhemre voltak.

Ha a Copperopolison átvezető másik úton jövünk vissza, a mely közelebb jár a síksághoz és itt-ott a kavicsban elhagyott régi aranytermelő helyek mellett vonúl el, egészen más tájakot fogunk látni. Gyakran a rétek közepéből kiemelkedő almafa nagyságú babérfák, vagy valamely majort beárnyékoló fügefák azt hitetnék el velünk, hogy valami délövi vidéken vagyunk. Kaliforniában ugyanis többféle éghajlat van; a Sierrában télen havazik, a síkság Olaszországot juttatja eszünkbe, a partvidéken pedig — a hol Monterey is fekszik — a szélsőségeket nem is ismerik.

Ha kíváncsiságunk esetleg elvisz az ország déli részébe is, a hol ma már a narancs- és olajfát művelik, alkalmilag azt is megláthatjuk, hogy minő ügyesen öntözik a szőlőkerteket, a melyekben Kalifornia gazdagságának egyik forrása rejlik. Ott nem olyan munkásokat fogunk látni, mint a mi parasztjaink, hanem eleven és élénk ábrázatú embereket, a kik jártasak a mestersegőkben, sőt a művelés tekintetében követett módszerekben, nyerstermékeik földolgozásában, házi állatjaik keresztezésében eszközölt folytonos javítások hogy- és mintjét is meg tudják magyarázni; gyakorlati érzékek, kezdeményező hajlamuk, szellemes módszereik csodálkozásra hívnak föl; ők magok fogják okát adni tudni, hogy az Ó-világ földműves lakosságának fele miért tengődik és tesped valami különös dermedtségben, a melyből mintha nem is lehetne őket kizavarni; hallani fogjuk tőlük, hogy azon folyóíratokra, a melyek asztalukon fekszenek, előfizettek; sőt az olyan sem lesz ritka — s ez a jellemző tény gyakran előfordul — a ki elmondja, hogy már föltalált valami gépet, a melylyel időt, munkát és pénzt lehet megtakarítani, vagy legalább közel jár hozzá. Ezek az emberek a kezök munkája után élnek, de úgy társalognak, mint a ki alapjából tanulta meg a foglalkozását. Ismerik a physika, kémia és me-

chanika alapelveit, és minden gyakorlati értékű találmányt ismernek.

Gyerünk most vissza Európába, és figyeljük meg, hogy mi történik itt. Itt egyrészt kiváló szellemi, tudományos és művész osztályt fogunk találni, egy oly osztályt, a mely, magas civilisációjával jóval fölötte áll mindannak, a mit az Új-világ föl tud mutatni; mert Európa még eddig, hála Istennek, megmaradt a nagy szellemek s a nagy kutatók hazájának, a kik századunk büszkeségét alkotják. Amerika csakugyan nem szült soha oly hatalmas lángesz, mint a milyenek például: Darwin vagy Herbert Spencer Angolországban Taine vagy Renan Franciaországban, a kiknek új rendszerei forradalmat idéztek elő az emberi gondolkozás némely ágában; nem szült egy oly nagy festőt vagy zenészt sem, a kik arra kényszerítik az emberiséget, hogy eszményét mindig magasabbra emelje föl. Már pedig éppen ezek a nagy szellemek, a kiknek működő köre az államtól teljesen független, képezik a mi igazi dicsőségünket; tudósaink, művészeink s egyéb lángeszű embereink vezettek ki minket még akarattunk ellenére is abból a sötétségből, a mely még nem is olyan régen nehezedett az emberiségre. Az ő tanítványaik, az ő növendékeik, egyszóval a művelt osztályok nem tarthatnak a jövőtől, mert hiszen ők állanak minden haladás élén.

Viszont azonban nézzük meg, hogy miképen gondolkozik, hogyan dolgozik a latin Európának lakosságát alkotó emberi lények fele, sőt két harmadrésze; nem szólok se a germán, se a szláv népekről, nehogy nagyon messzire eltérjünk; megmaradok annál, a mit olvasóim mindennap magok is láthatnak.

Művelt és tanult osztályaink mellett ott van a kézműves, a közönséges munkás, a kikkel városainkban lépten-nyomon találkozunk, s a kiknek helyzete bizony nem valami fényes. Ezek előtt hirdetik a politikai éretlenségeket; ezekhez fordulnak a socialista párt apostolai, a kik úgy akarják fölemelni az embert, hogy lealacsonyítják mindazokat, a kik magoktól föl tudtak emelkedni; a kik az állam nevében mankókat szeretnének kiosztogatni a lusták, gondatlanok és renyhék között, persze a segítség nélkül is járnai tudó bátrak, kitartók és tevékenyek költségén.

Ott van továbbá másrészt az általában nehézkes és közönyös paraszt, a ki meg van dermedve közönyösségében és szellemi tespedésében; a ki megtagad magától minden anyagi

vagy szellemi javítást, mert nem képes sorsa megjavítására gondolni sem, és mert az öröklött földnek fokozódó szét-darabolásából származó s folyton növekvő nyomorúság ellenére is megrögzötten kapaszkodik munkája megszokott módjához, nem törődve az észszerűbb és eszesebb módok útján máshol már létrehozott haladással.

Végre pedig mindezek fölött: az állam! Az állam, a mely folytonosan emeli a minden fajtájú terheket, a mely mindinkább fölemészti a nemzet minden tehetségét, minden verét, minden húsát, a «hazaszeretet»-re való hivatkozással, még pedig a társadalom kormányzásának s a rajta való könnyítésnek ürügye alatt. Mindezt azért, hogy a budgetek harmad vagy negyedrészt tökéletesített ágyúkra és puskákra, füstölő vagy füst nélküli puskaporra fordíthassák. A teher pedig évről-évre növekszik; a kikre különösen nehezedik, mert többjök van mint másoknak, azok megszorítják kiadásait; a kiknek pedig csak kevesök van vagy éppen semmijök sincs, tovább nyomorognak és tengődnek gazdasági tespedtségekben, a melyet a módos osztályok elszegényedése mind nehezebben elviselhetővé tesz.

Meg kell vallanunk, hogy különösnek találjuk azt az orvosságot, a melyet némelyek a társadalom bajainak gyógyítására ajánlanak, s a mely lényegében az: hogy a fejét kell összezúzni a lábain való könnyítés végett. Ha a mi európai lakosságunk alsóbb rétegeit valamikor elnyomja az Új-világ versenye, s Amerikától függve, a keleti országok gazdasági helyzetébe jutnak: az állami zsarnokságot vádolhatják érte. Ők fognak ugyanis legtöbbet szenvedni az amerikai versenytől, nem pedig Európa lakosságának az a színe-java, a melyről az imént beszéltünk, s a melynek munka-eredményét csak újabban is megbámulhattuk Párisban a köztárlaton. Itt nem erről az osztályról van szó, a mely szerencsére még számos, a mennyiben latin fajú népességünk harmadát, sőt, ha úgy tesszik, felet teszi ki, s a mely csak annyit kér az államtól, hogy engedje őt nyugodtan dolgozni. Ez az osztály eszes, tanult és ügyes levén, lángeszével, ügyességével, kitartásával és erőfeszítésével számtalan tárgyat és nyers anyagot képes remek dolgokká átalakítani. Itt ellenkezőleg az emberi lények azon nagy tömegéről van szó, a mely városainkat és a vidéket eltölti, s a kik csak tökeletlenül értik a mesterségöket. Ha nekik adnók Kaliforniát, még abból is Irlandot csinálnának.

Hiszen napjainkban már a szerencse is mind jobban kedvez a legügyesebb és legértelmesebb munkásoknak, gondolkozó főeknek, föltalálóknak és iparosoknak. Ha ezeknek számát csökkentjük az állam kommunizmusa, vagy pedig egyenlősítő rendszabások által, a melyek az életrevalóbb győzelmének megmásíthatatlan törvényével homlokegyenest ellentétben állanak; a rosszúl termett, gyöngé képességű és kevés tehetségű emberek sorsán mitsem fogunk javítani; sőt ellenkezőleg. Ennek az eljárásnak a hülyeség az eszményképe, mert akármennyire egyenlőítsünk is, mindig fogunk találni valakit, a ki gondolkodik, valami munkást vagy földmívest, a ki a többinél kevésbé buta, tehát kevésbé szegény is.

Az én nézetem szerint a különben semmi esetre tökéletesnek nem mondható kaliforniai társadalom el tudta kerülni ezeket a szírteket, a melyeken mi hajótörést szenvedtünk, mert ez a társadalom, bármennyire volt is kezdetben egyenlőségre törekvő — kivetette magából a mi európai elméleteinket és elveinket. Kaliforniában, mint általában véve mindenütt az Egyesült-Államokban, csak egy igazán uralkodó elvet és elméletet ismernek: a személyes kezdeményezésnek elvét, az erélynek az állam főfelügyelete alatt minden irányban szabadon való kifejtését. Kérdezzük meg egy kaliforniaitól, hogy eltűrné-e otthon az államnak olynemű beavatkozását, a milyent Franciaországban, Olaszországban, Svájcban vagy Belgiumban elfogadunk? Beavatkozását annak az államnak, a mely például a szabad gondolkozót megadóztatja a katolikus kultus javára, vagy a katolikust a protestáns kultuséra; a mely elragad munkánktól, foglalkozásunktól, családunktól, hogy a hazaszeretet ürügye alatt ránk húzza a katonai szolgaság ruháját, s életünk két-három évére kaszárnyába zárjon be; a mely arra kényszerít, hogy Olaszországban öt frankot fizessünk egy kilogramm kávéért, holott az Braziliában csak kettőt ér; a mely a dohánynak — a szegény ember egyedüli fényűzésének — árát ötszörösére emeli; a ki csendőreit és rendőrfőnökeiket följogosítja arra, hogy napokra börtönbe vessék az előttök gyanúsnak látszó egyént, a nélkül hogy ez, mint angol-szász országokban, a *habeas corpus* actája alapján, megkövetelhetné, hogy az eljáró hatóság az elfogatást valamely az elfogottól szabadon választandó másik bíró előtt huszonnégy óra alatt igazolja. Kérdezzük meg a For-West egy lakosától, hogy az ilyen elvek gyám-

sága alatt tudna-e élni és dolgozni, s felelet helyett csak mosolyogni fog.

Igaz, hogy az Egyesült-Államok olyan védvámokat állítottak föl, a melyek súlyosan nehezednek az amerikai lakosságra. De evvel szemben csak annyit hozok föl, hogy ezek a túlságos vámok csakis a fényűzési tárgyak fogvasztását csökkentik; a kávé szabadon jut be; lisztet, pamutot, gyapjút, petroléumot, bőrt, vasat, kőszemet, majdnem minden élelmi cikket, sőt még dohányt is, egyszóval mindazt, a mire a szegény ember is rászorúl, Amerika maga szolgáltatja; egyedül csak a cukor van helytelenül megadóztatva, a mint már fentebb láttuk, mikor Spreckels úrról volt szó. Az amerikai vámok nem fosztanak meg senkit sem jó táplálékától, sem ruhájától, sem arra nem kényszerítik, hogy nyomorúlt viskókban lakjék, vagy valami szűk helyen sokadmagával legyen az egészség rovására összezsúfolva. *) Európa némely országában, Svájcban például, még a legszükségesebb sincs meg. Svájc azon tápláló szereknek, a melyeket az amerikai otthon megkap, egyikét sem képes lakosainak elegendő mennyiségben szolgáltatni. Nincs sem vasa, sem kőszeme, sem petroléuma, sem pamutja; Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, Németországban különbözők a körülmények, de sehol sem kedvezők. Ha itt alkalmaznók a nyerstermelő Amerika védvamos elméleteit, épen attól fosztanók meg Európa alsóbb néposztályait, a miben az amerikai földműves és kézműves ereje fekszik. Kaliforniában a munkás tizenöt frankot kereshet naponként s gyermekeit bőségesen elláthatja egészséges, hygienikus táplálékkal, olcsó áron. Nálunk ellenben a munkás ötödresz annyit keres és kevés húst eszik; felesége és gyermekei burgonyával élnek, mint Írlandban és némely svájci völgyben, vagy pedig tengerivel, mint

---

*) Basel városában nem régiben fejezték be a lakásokra vonatkozó hivatalos vizsgálatot, a mely a következő érdekes adatokat mutatta: 3620 épület volt a vizsgálat tárgya, melyekben 40,720 lakás volt. 10,880 szobában nem volt meg a 2·5 méterrel megszabott legkisebb magasság, sőt 530 még két méter magas sem volt. 4470 hálószoba mutatkozott a benne lakók számához képest túlságos kicsinynek; 1570 szobába csak közvetve jut be a világosság; ugyanígy áll a dolog a 11,490 megvizsgált konyha közül 2990-ben. 790 lakás közvetlenül a talajon áll, minden alapinczés nélkül; 260 lakás pedig az útca színvonala alatt van.

Olaszországban. Így azután egy-két nemzedék múlva az amerikaiak a jólét következtében még kifejtett testi és szellemi képességeik teljes birtokában lesznek; míg ellenben emezek össze fognak az állam pénzügyi zsarnoksága alatt roskadni, a nyomorúság tönkre fogja őket tenni, s a rossz hygienikus viszonyok következtében, a melyek között élnek, a küzdelem folytatására mindinkább képtelenné lesznek.*)

Egy tudós, a ki sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel, csak legújabbban is kijelentette, hogy az adónak minden emelése az országnak, a melynek terhére esik, gyöngítésére vezet.**)

*) Íme a svájci lakosság némely részében észlelhető elsatnyulásnak egy példája: Bern kantonban (a mely a községekkel együtt a lakosoktól jövedelmök tíz százalékát szedi be) 1889-ben a III. divisio első kerületében 413 ember jelentkezett újonczozáskor; ezekből csak 183 volt alkalmas, 87-et egy évre, 33-at két évre vetettek vissza, 110-et pedig szolgálatra képtelenné jelentettek ki. Az ilyen adatoktól ki kellene nyílnia azok szemének, a kik azt hiszik, hogy valamely eredetileg oly szegény ország, a melynek az iparában használt minden nyers anyagot s azonfölül élelmi szereinek legnagyobb részét is kívülről kell behoznia, főnnállásának kockáztatása nélkül folytonosan emelheti terheit. Ha Svájcban pénzügyi rendelkezésekkel meg fogják nehezíteni a tőke alkalmazását, ha megdrágítják a megélhetést, ha az államot mindinkább socializálják: mindenekelőtt el fogják a svájci ipar előtt zárni a tengerentúli piacokat, mivel csak drágán fog termelhetni: másrészt pedig még növelni fogják a szegényebb osztályok nyomorúságát, a melyek a szó szoros értelmében mindig nehezebben fognak vegetálhatni. Az amerikaiaknak az az okoskodása, hogy ők mindent megkapnak otthon, a mire szükségök van, hogy megélhetésök végett nem szorultak Európára, s hogy az ő díjszabásuk észszerű: nem alkalmazható olyan országra, a mely majdnem egészen külföldről él s a melynek nincs más tőkéje, mint erélye és munkaereje. Azon a napon, a melyen a svájci paraszt, a kinek kivitele — tekintve az országnak csekély természetes segédforrásait — nemcsak most, de a jövőben is igen szűk határok közé szorúl, arra ébred, hogy mindazt, a mire neki hygienikus életmódhoz szüksége van, megdrágult: nem tehet mást, mint vagy megfosztja gyermekeit attól, a mi javukra volt, vagy elmegy más hazát keresni. Így keletkezik azután lassankint a testileg és szellemileg is elsatnyult népesség, a mint a fönti statisztikai adatok mutatják. Valamely ország adói és terhei csekélységének egyenes arányban kellene állania szegénységével. Már pedig Németországon vagy Angliában kevesebb az adó, mint sok kantonban; Angliában pedig, ebben a kiválóan gazdag országban, a mely az egész világot vevőiehez számítja, úgyezőlván nincs is vám.

**) L: Wuarin, *Le contribuable*. Genf, 1889.

«Ha az európai államok — így folytatja — katonai terheik alatt roskadozásuk ellenére sem szorítják meg kiadásait: el fog érkezni az az idő, a mikor termelésök költséges volta következtében nem lesznek képesek az Új-világ versenyét kiállani, s a mikor jövedelmök forrásai fognak elapadni.»

Mindezeket a terheket, a melyek az Atlanti-óceán túlsó partján vagy ismeretlenek, vagy legalább is igen ártalmatlanok, s a melyek egy vagy más alakban népességünk felénél a rossz életmódot, s ennek következtében az elsatnyúlást idézik elő: nekünk abból a hazafias okból kell viselnünk, hogy magasan lobogtassuk a «nemzeti zászlót». Csakhogy nem sokára kérdésessé fog válni: vajon a szárazföldi országok intézményei — a melyek, mint a hindu istenség kocsija, mindent elgázolnak magok előtt — érdemesek-e a védelemre? Eszünkbe fog jutni, hogy a hazafiasságnak, a melyet a múlt századoktól örököltünk s a mely mostanában a legtöbbsébet csak chauvinismusból ered, azelőtt más létjoga volt. Őseink hajdanában kardjokkal szereztek meg magoknak azt a jogot, hogy megtarthassák birtokaikat, szabadságban élhessenek és az Istent a magok módja szerint tisztelhessék, a nélkül, hogy a pápának, a papoknak vagy Spanyolországnak számot kellene róla adniok. Ez a hazafiasság, a mely a germán reformot lelkesítette, a mely a németalföldi köztársaságot teremtette meg, a mely szembeszállt Spanyolországgal és az inquisícióval; ez a hazafiasság, a mely ezer áldozat árán küzdötte ki a jövő nemzedékek számára az elidegeníthetetlen jogokat, a melyeket ma élvezünk: ez a hazafiasság jól van indokolva. Neki köszönhetjük civilisatióink jótéteményeit; távol állunk attól, hogy meg akarnók tőle a koteles tiszteletet tagadni. De ki gondol ma már az inquisíció és a kitöltetlen elfogatási parancsok (lettres de cachet) visszaállítására? Ki akarja a szegényeket és gyöngéket a törvényszékek védelmétől megfosztani? Ki akarná az elődjeinktől szerzett e mindennemű jogainkat tőlünk elvenni? Hogy az európai szárazföld meglevő állapotát föntarthassuk, már is föláldoztunk egy tényleges szabadságot, a melyet az angol-szászok élveznek: az ember személyes függetlenségét, azt a jogát, hogy ne legyen tényleg rabszolgája a vámügyi, pénzügyi vagy katonai adminisztrációnak, a mely még azt a jogot is követeli magának, hogy birtokunkra, vagyonunkra és gyermekeinkre fölügyeljen, a mely megnehezíti életünket és ügyeinket,

sőt addig megy, hogy testünk hosszását is megméri, hogy a katonai rabszolgaságnak alávetessen.

Mindazokat az intézkedéseket, a melyeket mi a szárazföldön szabadelvűeknek tartunk, a Csendes-óceán partján a zsarnokság netovábbjának tekintenek; ha pedig San-Francisco egyik lakosának szemére lobbantanók, hogy a Central-Pacific-vasút igáját eltűri: valószínűleg azt felelné, hogy inkább elvisel egy monopóliumot, mintsem azt, hogy «nagyon is kormányozzák» mint a francziákat, németeket, sőt még a svájceziakat is; hogy ő nem azért van nézete szerint a világon, hogy idejét, munkaerejét és pénzét az állam oltárán áldozza föl; hogy neki egyéb dolga van, mint hogy mindig egy rendőr lábnyomaiban járjon, és hogy nem ad egy garast sem valamely állami vallás vagy vallásügyi minisztérium föntartására; hogy épen úgy nem ad semmit arra, hogy szomszédjai házáat tűz ellen biztosítsa, lévén ez a társulatok dolga; hogy — ha mi a katonaságot a parasztok és kézművesek számára jó iskolának tartjuk — ő jobbkat is ismer, a melyekben férfiakat képeznek ki, nem pedig csupán órállásra tanítanak. Tessék vele vitatkozni próbálni, s ő számokkal fogja bebizonyítani, hogy jó dolga van és vagyonosodik, míg nálunk az államkincstár és az állam apránként mindent fölfalnak, a mi alájok van vetve; hogy mostanában már kétszáz millió angol-szász él a földgömbön elszórva, és hogy nem kérnek a szárazföldi Európának függetlenségre és a személyes szabadságra vonatkozó nézeteiből.

A nagyon ereje nem erkölcsi erő, mondhatná valaki. Hát aztán? Talán a kolera vagy a pestis, a melyek megtizedelnek, az erkölcsi erők közé tartoznak? Különbö is tessék összehasonlítani olyanoknak, a kiknek szülei egy vagy két nemzedéken keresztül burgonyából és makk- vagy cikória-kávéból éltek, erkölcsi és szellemi képességeit olyanokéval, a kiknek szülei elvándoroltak túl a tengeren. Míg az előbbieket unokái elbutították a nyomorúságtól, az utóbbiakéi a társadalom lajtorjáján föl-emelkedtek.*) Nem csak Amerika nagysága és gazdagsága

---

*) Svájcban szívesen szemet húnyunk a népesség egy részének siralmas állapota előtt. Nem tekintve a fizikai elsatnyulást, a melyet számos völgyben az egészségügyi föltételek és a jó táplálék hiánya okoz, van egy más tény, a mely végképen lerontja a svájci nép vagyó-

okozta ezeknek az emelkedését; igaz, hogy sok tekintetben ez is hozzájárult, de a fő ok még is csak az, hogy az óceán tulsó partján az állam nem nyel el mindent.

Az állam-socialismus és a vagyonosabb osztályok elnyomása nem fogja, a mi munkásainkat és földműveseinket szellemi tespedesökből és közönyösségekéből kivetköztetni. Az állam az általános elszegényítés útján nem teremthet se kitünő munkásokat, se ügyes földműveseket, a kik amerikai kartársaikkal versenyezhetnének. Az a kérdés, hogy az államsocialismusról szóló elvek elméletben igazságosak-e, vagy igazságtalanok: nem fontos. Nem képesek az Új-világ termelő és iparos terjeszkedésével megküzdeni, s majd azt a szerepét játszhatjuk, a mit a keleti országok Anglia mellett. Tudom, hogy vannak orvosok, a kiknek elégtételül szolgál, ha valamely betegek az orvosi tudomány szabályai szerint pusztúl el, de ez nem zárja ki, hogy a beteg azért mégis ne ragaszkodjék az élethez.

Nem az én föladatom, hogy itt rámutassak az eszközökre, a melyek által népességünk azon részén, melyet a Far-West földműveseihez és munkásaihoz képest, annyira szenvedőnek és elsatnyútnak talállok, könnyíteni lehetne; a ki csak megfigyelte, hogy miképen dolgoznak és gondolkoznak Amerikában, azt hiszem, velem együtt azt fogja mondani, hogy az amerikaiak sikereinek főokai: hogy csak saját magokra számítanak; hogy szeretik az egyéni szabadságot és hogy a helyett, hogy megírgyelnék azok sorsát, a kik fölemelkedtek, inkább kitanúlni iparkodnak sikereik okát. Kalifornia jóléte ezenfölül világosan

---

nos voltáról általánosan elterjedt hitet. Az a bukások megdöbbenő száma. Aargauban, a mely kanton vagyonos számba megy, majd tízezer választó van csőd alatt. A berni kantonban (Ruchonnet szövetségi tanácsosnak 1889. évi november 4-én Lausanneban az adósok üldözésére vonatkozó új törvényről tartott beszéde szerint) húsz-huszonöt ezer választó van ugyanebben a helyzetben. Az ilyen számok azt mutatják, hogy a jó módú kis iparosok, kézművesek, parasztok száma mindinkább kevesbedik, s hogy gazdasági helyzetök súlyosabb, semmint általában hiunók. Svájcban ma szerencsétlenségre már megszületett, Ruchonnet kifejezésével élve, «a valóságos politikus páriák osztálya». Nem a vagyonosabb osztályok elszegényítésével, sem pedig a munkórak számának apasztásával, a mint az állami despotismus védői ajánlják, nem fogjuk egy egész néphe beleolthatni az amerikaiakat jellemző kezdeményező szellemet, fékezhetetlen erélyt, kiváló munkamódot és gyakorlati érzéket.

bizonyítja, hogy a társadalmi osztályoknak természetszerű ülepedése következtében bekövetkezett rétegzése, a mely a mi egyenlősítő elméleteinkkel annyira ellenkezik, egyáltalában nem szolgál a fejlődés akadályául. Minél több a gazdag ember valamely országban, annál jobban érzi ez magát mellette, s az amerikai kormány — akármilyen ügyetlen is gyakran — nagyon is óvakodott attól, hogy állam-socialismust csináljon és megsemmisítse az egyenliséget.

A tehetségesebbek fönmaradásának törvénye, a melyet mi igazságtalannak találunk, s a mely ellen a mi egyenlősítőink, a mi szintezőink az államot akarják sikra szállítani, nem függ az emberi akarattól; ez a törvény csalhatatlan és kérlelhetetlen, még az olyan országban is, a mely — mint Kalifornia — eredetileg eszményiesen democrata volt, s a hol minden ember egyenlően lépett a versenytérre. Sőt ez a törvény az igaz haladásnak egyedüli logikai alapja. Ha a tehetségeseknek útját álljuk, semmivel sem fogjuk a képtelenek számát csökkenteni; ezt Amerikában korán megértették. Hanem tessék ellenben az előbbieket számát szaporítani és e végből az államtól rájuk rakott terheket csökkenteni; a helyett, hogy az államkinestár mindenkit kifosztogasson, tessék az állam teendőit s velök együtt folytonosan növekvő kiadásait is összébb szorítani; tessék eltávolítani mindazon pénzügyi korlátokat, a melyek a népesség testi és lelki emelkedésének útját állják; tessék a legszükségesebb cikkekre kivetett vámokat eltörölni, s így a «képtelenek» számára lehetővé tenni, hogy jobb táplálékhoz, jobb ruhához és jobb szerszámokhoz jussanak; tessék bennök fölébresztetni azt a kezdeményező, bíráló és versengő szellemet, a mi az amerikaiaknál meg van; tessék velök megértetni, hogy az állam nem játszhatja az apa szerepét, legföljebb csak rendfontartó lehet, mint az Egyesült-Államokban. Valahára csakugyan véget kellene annak vetni, hogy mindig sújtsák a vagyonos osztályt azon a czímen, hogy onnan kell vennie, a honnan van mit. Ez az elv nemcsak nagyon közel áll a rabláshoz, de magában véve is igazságtalan, mert így az államtól az egyesekre rótt terhek nem állanak többé arányban a nekik adott jogokkal; ez az elv okvetetlenül gazdasági tespedést idéz elő; kiüldözi az új vállalatokhoz szükséges tőkét és ipari s kereskedelmi hanyatlásra vezet, mert megbénítja az ország valóságos forrásainak fejlesztését. A rablás, akár egyesek, akár egy

osztály, akár pedig az állam követte legyen el, soha jóra nem vezetett; az államkincstár intézkedéseiből kifolyólag még soha senki sem gazdagodott meg, s az állam gyámkodásának még soha sem volt jó eredménye. Ezt már a francia, spanyol és portugall gyarmatokban is tapasztalták, a melyek között osztott meg hajdanában Amerika, s a hol — nem úgy, mint az angol-szász gyarmatokban — az állam magához ragadta azt a jogot, hogy mindenbe beleavatkozzék gyámoskodó rendelkezéseivel. Mivel köszönheti Franciaország, hogy Floridától Kaliforniáig és Új-Orléanstól a nagy tavakig terjedő nagy birtokait elvesztette? Nem faja szaporátlanságának, mert a Kanadában levő francia lakosság jelenlegi száma az ellenkezőt mutatja; sem annak, hogy gyarmatosításra nem volna képes: hanem egyszerűen annak, hogy Angolország gyarmati politikájának elveivel homlokegyenest ellenkezően, elhanyagolta kereskedelmét és Kanadát a párisi miniszteriumok írószobáinak homályából akarta kormányozni. Angolország ellenben gyarmatosaira bízta a saját érdekeik gondját. Hova jutott Spanyolország az ő állami despotismusával, védvám törvényeivel és kizáró rendeleteivel, a melyek távol tartották a külföldi tőkét és kereskedelmet, az egyeseket pedig az egyház és a fiscus ezer bosszantásának tették ki? Nem volt-e ez egyik alakja azon »gyámkodó« elvnek, a mely állítólag a közérdek nevében jogot formál magának arra, hogy megsemmisítse az egyéniséget és beleártsa magát mindenbe. Ez az elv, a mely modernebb alakban az európai szárazföld államainak legnagyobb részében máig is föntartotta magát, a következő nemzedékek jövőjét még nagyon nyomorúságossá teheti. Az a szomorú vélemény, a melyet politikai és társadalmi helyzetünkről az Új-világnak mindazon philosophusai, írói és politikusai táplálnak, a kik szárazföldünket meglátogatják, gyakran túlzott; az a megvetés, a melylyel latin fajú népeink irányában viseltetnek (a melynek kifejezést is adnak a kongresszusban tartott beszédekben, újságcikkekben, Európáról írt könyvekben), nagyon is messzire megy; nem veszik eléggé számba azt a szellemi rugalmasságunkat, a melynek segítségével ennyi rossz kormányt túl tudtunk élni. Annyi azonban bizonyos, hogy az államnak az a törekvése, mely szerint terheit mindig növeli, gyámkodását pedig mindig nyomasztóbbá teszi, előbb-utóbb megbuktat a tengerentúli versenynyel szemben. Akkor minekünk kell majd Amerika termékeit meg-

vennünk, hogy folytonosan sűrűsödő népességünket táplálhassuk, míg a megélhetés megdrágulása lehetetlenné fogja tenni, hogy a mieinket ott adhassuk el. Amerika jobban és olcsóbban fog termelni, mint mi. Ez egészen az a helyzet, a melyben ma Kelet van a polgáriassúlt világgal szemben; íme, hova vezet az egyén elveszése az államban, s a valódi szabadság hiánya.

Akármi legyen is az a politikai forma, a melyet Kalifornia alkotmánya egyszer öltetni fog; akár elválík az amerikai Uniótól, hogy egy új köztársaság vagy birodalom középpontjává váljék, akár nem: lakosai mindaddig jólétnek fognak örvendeni, a míg megtartják a mieinktől annyira különböző függetlenségi elveiket. Ezek az elvek végső hatásukban sokkal, inkább elősegítették az emberi nem emelkedését, a valódi emberszeretet kifejlődését és minden társadalmi osztály boldogságát, mint a mi szárazföldi doktrináink és nagyhangú, gyámkodásra törekvő elveink.

Ha nem találjuk meg nem sokára a módját, hogy miképen könnyíthetünk azon a mindinkább súlyosodó terhen, a melyet a társadalom a vállainkra rak, s hogy lerázzuk az államsocialismus nyűgös igáját: gyermekeink majdan saját kárukon fognak gazdasági és ipari alsóbbbságukról meggyőződni.

GAULLIEUR H. után, francziából

NENDTVICH GUSZTÁV.

A S O C I A L I S M U S R Ó L.

Első közlemény.

I.

A socialismus, vagyis az ember mint társas lény sorsának megjavítását célzó törekvés, nem új, sőt alapjában véve oly régi, mint az emberiség maga. Az örökkévaló emberi elégtelenségen alapszik. A társadalmi reformra való törekvést a legrégibb korban is észlelhetni és minden korban végigvonúl a gondolkodó elmék íratain és a népek törekvésein. Tehát az eszmék tisztázása végett azon szálakat kell fölkeresni, melyekkel a társadalmi kérdés mai formája a régibb korokkal kapcsolatos.

A társadalmi reformra való törekvés folytonossága természetesnek tünteti föl, hogy oly reformintézkedés nem képzelhető, mely mindenkit mindenkorra kielégíthetne. A míg emberek lesznek, mindig több elégtetlen lesz, mint elégtűlt. Ez egyfelől az emberi tökéletlenség jellemvonása, másfelől az emberi fejlődés és haladás alapföltétele. Egy reformtól sem várható a társadalmi helyzet tartós megjavítása. Minden reformintézkedés elérte célját, ha az előbbi állapothoz képest javulást jelent, de már az új állapot is javítás szükségének csiráját hordja magában. Ez által folytonos változás, a fejlődésben hullámozás áll elő, mely az örökké működő szellem kifolyása. Előre nézve, minden fejlődés lassanként, átmenetszerűen történik; de hátra nézve, hamar észreveszi az ember, hogy messzire haladt és hogy a fejlődés ügyfolyamában az előbbi állapottól eltérő sőt vele ellentétes állapot bontakozott ki.

A sociális kérdésben napi jelentőségű az, a mi a mai termelési irány tünetei ellen irányulva, a munkarendszer és a

vagyonföloszlás megváltoztatására tör. Ez, ámbár kiválóképen gazdasági kérdés, mélyen belényúl a társadalmi viszonyokba és az államszervezetbe; a velejét képező emberségi mozzanatnál fogva pedig a gyakorlati erkölcstannak egyik fejezetét képezi. Szembeszállnak egymással, egyrésről a munkásosztályok elégtelensége, melyet az önérvényesülés ösztöne szít, másrésről a nyomás, melyet az uralkodó társadalmi osztályok, a létező társadalmi rend megóvása érdekében, fejtenek ki. Az elégtelenségben homályos vágyak és a képzelődés túlbujánzása fellengző kívánságokat nevelnek; az ellenhatásban az uralkodó társadalmi rétegek hatalmaskodása nyilvánul. De, ha a kölcsönös szenvedély sugalta tünetektől félretekintünk, el kell ismerni, hogy az elégtelenség magvát erkölcsi jogosultság jellemzi.

Érdekeltségi körök, nemzetek, sőt az egész emberiség fejlődési folyamatukban ugyanoly lélektani tüneteket mutatnak, mint egyes egyének. Tevékenységek egyaránt majd cselekvőleg, majd szenvedőleg nyilvánul. A termékeny tevékenység és a terméketlen tevékenység, röviden a cselekvés és a szenvedés magyarázatát Spinoza szinte mennyiségtani szabattossággal adja erkölcstanában, tantételül ezt állítva föl: «Lelkünk majd cselekszik, majd szenved; nevezetesen, a mennyiben a valóságnak megfelelő képzelődései vannak, annyiban szükségszerűen cselekszik, és a mennyiben a valóságnak meg nem felelő képzelődései vannak, annyiban szükségszerűen szenved». A socialismust lélektani problémaként fogva föl, csak azt ismerhetni el benne indokoltnak, a mi a valóságnak megfelelő képzelődéseken alapszik; azon képzelődéseit ellenben, melyek a valóságnak meg nem felelnek, mint a szenvedő lelki állapot tüneteit, mint a túlbujánzó phantasia és föllángoló szenvedély szüleményeit, el kell vetni.

Meg nem vesztegethet az ítélesben az, hogy az elégteletlen munkásosztályok most még a fejletlenség fokán állnak. Minthogy a tömegek vakon szokták követni a gyöngéiket kihasználó vezetőket, kétségtelennek látszanék, hogy a munkásosztályok kívánságainak korlátozatlan diadala végtére is durva cæsarismusra vezetne. De ez csak a burok, melyben nemes mag rejlik és mely az igazságszeretettől kapva éltető erőt, gyökeret ver és kikél. Az emberiség természetes fejlődése érdekében kívánatos, hogy a fejlődés lehetőleg minden érdekelt kört kielégítő szellemben történjek. De ez még a jövő dolga;

addig az erkölcsi érzetnek általános tudatra kell emelkednie, a nézeteknek tisztulniok és a kedély indulatainak leszűrödniök.

A keresztyén korszak, az antikkkal ellentétben, a munka nemesítő fölfogását készítette elő. Plato és Aristoteles, az antik kor remek bölcselei, megvetették a közönséges kézi munkát; még nem ismerték a munkás-osztályok jelentőségét. Mind a kettő a rabszolgaság jogczímét a természeti rendben találta megalapítva. De óvakodni kell a fölületes következtetéstől; különösen óvakodni kell attól, hogy a két antik gondolkodót az emberség szempontjából alacsonyra helyezzük. Az ó-kori gazdálkodás rabszolgai munkán alapúlt; de a rabszolgák állapota nem volt lealázó, vagy épen nyomorúságos. A helyzetet nem lehet például a modern korbéli afrikai törzsek rabszolgai intézményével azonosítani, mely az embert állattá aljasítja le. A classicus népek rabszolgasága társadalmi intézmény jelentőségével bírt; benne a rabszolgák viszonya a gazdához inkább patriarchalis természetű volt és némely tekintetben hasonlított az ősi jobbágyi intézményhez. A rabszolgák az ó-kori családi életben gyakran elhatározó tevékenységet gyakoroltak. Közülök sokan szellemi téren tüntették ki magokat; fölszabadításuk nehézséggel nem járt, gyakran történt is, érdemek megjutalmazása, a gazdák jóindulata kifejezéseken. Aesopus rabszolga volt; Horatiusnak, a főúri Mæcenas barátjának, atyja fölszabadított rabszolga volt. Plato és Aristoteles okoskodásának mélyen fekvő, egészséges magva van. A közönséges munka megvetése az ó-kori világnézetben gyökerezett, de lényegében azon eszmére utal, hogy az emberek nem egyforma munkára minősíthetők. Tény is, hogy az emberek roppant többsége a természettől alsóbb rendű munkára van kárhoztatva; a vezetés csak keveseknek jutott hivatásul. A munka megoszlásának ez a lényege; ennek fölismerésében rejlik Plato és Aristoteles okoskodásának magva. Az ókori rabszolgai intézménynek abban állott reformot igénylő jellege, hogy társadalma azon hiedelemben volt, hogy a közönséges munka, melyet az emberek többsége végez, lealáz és azért külön, a társadalomból kizárt osztályt igényel. A fogatkozás tehát abból állott, hogy a társadalom a munkát nem részesítette kellő erkölcsi tiszteletben. A keresztyén korszak lassanként átidomította e világnézetet, de a munka általános erkölcsi jelentőségét mai napig sem bírta egészen meg-

honosítani. Morus Tamás, a kiáthatva a keresztyénség emberséges elveitől *Utopiájában* meg nem valósítható társadalmi képet rajzolt és a kit Steinthal a socialismus atyjának nevezett el, rendszerében a rabszolgákat szükségeseeknek tartja, a legközönségesebb és legterhesebb munkák végzésére. Igaz, hogy okoskodásának emberszerető alapot teremt, de következményeiben épen oly igazságtalan, mint az ó-kori fölfogás, sőt némiben igazságtalanabb. Morus, ellentétben az ó-kor gondolkodóival, nem a természeti rendben és nem az eredeti fajkülönbségben találja a rabszolgai intézmény jogcímét, hanem vezérlő elv nélkül rabszolgai scrsra kárhoztatja az ellenséget, ki a fegyvert jó szántából nem tette le, a halálra ítélt külföldieket és a polgárokat, kik súlyos büntényt követtek el. Ez ellentétes erkölcsi elemekből volt kénytelen Morus rabszolgáit összetoborzani, minthogy belátta, hogy az emberi munka nagy része közönséges és terhes munkából áll, de okoskodásában a birtokközösségen alapuló egyenlőség elvéből indulván ki, ezzel következetesen a közönséges és terhes munka teljesítését *Utopiája* polgárait nem bízhatta. Hamis következtetésre kell jutnia mindannak, a ki azt a tényt nem ismeri el, hogy az emberek nem egyforma munkára születtek és hogy minden becsületesen végzett munkában, egyenlőtlensége ellenére, erkölcsnemesítő elv lakozik.

Rousseau, az egyenlőtlenség eredetéről és okairól szóló értekezésében, a bajok forrását az egyenlőtlenségben találja, mely a műveltséggel növekszik. Az emberi egyenlőtlenség szerinte kétféle: physikai (testi és szellemi) és erkölcsi vagy politikai; előbbi az emberrel született, utóbbi a társadalmi haladással fejlődött. Az eredeti, a természeti egyenlőtlenség meg-alapítása céljából visszamegy az ős, a természeti állapothoz; ezt boldognak nevezi, a melyben az embernek sok bajról fogalma nem volt és úgy találja, hogy a létező bajok legtöbbjét a fejlődő polgárosodás okozta. Okoskodását abban foglalja össze, hogy az egyenlőtlenséget az emberi szellem haladása fejleszti, a tulajdon és a törvények szentesítik, megörökítik. Szerinte a politikai jogon alapuló erkölcsi és politikai egyenlőtlenség ellenkezik a természeti joggal, ha nem áll egyenes arányban a természeti egyenlőtlenséggel. Rousseau pessimista okoskodásának téves alapját a kiinduló pont maga képezi: a természeti állapotról való nézete. A természeti állapotot nem

tekinthetni a zavartalan boldogság állapotának; mert az emberi bajok forrásának, az egyenlőtlenségnek minden lényeges vonása már a természeti állapotban meg volt, bár fejletlen, de annál durvább formában. A valónak inkább felel meg Hobbes fölfogása, a ki a természeti állapotot általános háborúnak, bellum omnium contra omnes, nevezi. A polgárosodás az egyenlőtlenség formáit szaporította, kirívóbbakká tette. A Rousseau által erkölcsinek és politikainak nevezett egyenlőtlenséget az ember physikai, testi és szellemi egyenlőtlensége szükség-szerű következményének kell tartani, mely lényegében már a természeti állapotban is létezett. Az ős állapotban szükségképen nagyobb tekintéllyel bírt az erős és az okos, mint a testileg és szellemileg gyöngé; akkoriban is nagyobb előnyöket szerzett magának a furfangos, mint az életterlen. Hobbes fölfogása a háborús állapotról mindenkorra kiterjesztendő; nem csupán a természeti állapotban létezett, de létezett mindig és létezik most is a műveltség magasabb fokán. Az önfentartási ösztön és az önérték a küzdelmet állandóvá teszik az emberek közt, bár a polgárosodás magasabb fokán finomabb formában, de kétségbeejtő jellegéből mit sem veszítve.

II.

A társadalmi tudomány történetében Plato, Morus és Rousseau képezik a sarkoszlopokat; ezekre következnek az újkor különféle javító terveivel és következnek a munkás-osztályok fölszabadítására irányuló törekvések, még tisztulatlan gombolyagba keverődve.

Plato *Respublicájában* eszményi államot ábrázolt; a tökéletes vagy a valóban igazságos államot kereste. Az egyén lelki életét az állami élettel hozva párhuzamba, analógiát talál a valóban igazságos állam alkotmánya és az erényes ember lelki állapota közt. Államtanát az észre, az indulatosságra és a vágyra alapítja, melyeket az emberi lélek alkotó elemeinek nevez és ehhez képest a polgárságot három részre osztja, még pedig a kormányzók, a hadakozók és a keresettel foglalkozók osztálya; az utolsóba földművelők, kézművesek és kereskedők tartoznak. Valamint az egyén erkölcsi tökélye a lélek

alkotó elemei egyensúlyán alapszik: úgy a tökéletes állami rendet a társadalmi osztályok összhangzása hozza létre.

Plato, kora szűk fölfogása értelmében, a kereső munkát kicsinyli, azért a harmadik osztályt magára hagyja. Tulajdonképi államföntartóknak a kormányzók és a hadakozók osztályát tekintvén, mintaállamának tökéletessége érdekében igényli, hogy e két osztály tagjait teljes érdekközösség kapcsolja egymáshoz. Javaslatai kizárólag csak a két első osztályra vonatkoznak. A társadalmi fölosztás sajátosságával, a munkás-osztályok kicsinyítésével Plato kapcsolatos korszakával: a mit azonban a két első osztály részére javasol, az a legkésőbbi korok szelső törekvéseibe is áthúzódik. A két főosztály tagjai közt mindenben közösséget kíván: tulajdonközösséget, nők és gyermekek közösségét. A közösség célja a vagyoni egyenlőtlenség kiirtásával a kormányzó és a hadakozó osztályban az érdekek összeütközését már csirájában elfojtani és őket az állam tökéletes eszközeivé tenni. A közösség a végletekig megy, addig, a hol az emberi érzületek megsemmisülnek és a tiszta emberség a nyers állatissággal érintkezik. A nők vegyenek részt a férfiak közös javaiban, lakjanak velök együtt és közösen étkezzenek velök. A kormányzók a nemi érintkezés szempontjából kitünőt kitünővel, gyarlót gyarlóval adjanak össze; de csak a kitünő sarjadékokat ápolják és neveljék föl, a gyarlót engedjek át a pusztulásnak. A kormányzó hatalom állapítsa meg az összekelendők korának minimumát és maximumát, férfiaknál átlaga a 30-dik évtől az 55-dikig, nőknél a 20-diktól a 40-dikig: csakhogy erős ivadék jöjjön létre. A gyermekek az állam részéről közös ápolásban és nevelésben részesüljenek. Gyermekek ne ismerje anyját, anya ne gyermekét; az anyák fölvaltva mások gyermekével is foglalkozzanak, hogy valamennyi gyermekhez egyenlő szeretet kösse őket. Az anyák az ápolás körül a nehezebb szolgálatról megkímélve legyenek, hogy szülésre épek maradjanak.

Plato a női nemet ugyanolyan nevelésben kívánja részesíteni, mint a férfi-nemet; mert a nőknél ugyanazon képességeket és hajlamokat találja, mint a férfiaknál: a különbség közöttük csak mértékbeli. A nőket általánosságban ugyanarra tartja képeseknek, mint a férfiakat. Ebből azonos nevelés szükségét következteti.

Ily társadalmi tagolás és nevelési rendszer segélyével alkotta meg Plato erényességen alapuló mintaállamát. Eszményi

szellemű rendszere mély és tartós befolyást gyakorolt a társadalmi eszmék fejlődésére; magas polczra emeli az államról táplált, emelkedett erkölcsi fölfogása, melyet philosophiai mélységgel indokol és kíméletlen következetességgel fejt le. Igaz, az állami cél okáért lealjasítja a szerelmet, megtagadja a természeti vonzódáson alapuló szülői és gyermeki szeretetet, szóval megsemmisíti a család erkölcsi jelentőségét; de, habár ezek oly mozzanatok, melyek különvéve végletökben nyers anyagságra vezetnek, Plato rendszerében a fönséges állami cél elérésére szolgálván, eszményi terv nagyszerű alkotó elemeivé válnak. Plato rendszerében ébrényszerűleg benne foglalvák az újabb korok szélső tanai. Csakhogy, a mi Platóban philosophiai államrendszernek szükségszerű következménye, az a modern szélső tanokban önczéllá válik, mely a szenvedélyek féktelenségére és az érzékiség korlátlanságára vezet. A helyzet is, melyet Plato a női nemnek szánt, sok tekintetben összevág a modern női emancipatio álláspontjával, mely szélsőségekre törekszik. Bár a nőnek teljes társadalmi egyenlőségét megvalósíthatatlannak kell tartani, minthogy a nő tisztább kedélyéből es gyöngébb testalkatából lényeges, a férfiakétól elütő sajátságok folynak, melyek a nőt általánosságban mindig függőségben fogják tartani: mégis tagadhatatlan, hogy a polgárosodás haladásával a nő társadalmi helyzete mindinkább emancipációs irányban fejlődik előre.

Ha Plato eszményi állama az ó-kor örökszép terméke: a tizenhatodik században élt Morusnak, VIII. Henrik kancellárjának, *Utopiáját* méltán a középkori keresztyén szellem kifolyásának tulajdoníthatni. Morus, a középkor lovagságának ferdeségeitől visszariadva, az elnyomott nép érdekében alkotott új társadalmi rendet, melynek részleteit olykor az evangelium szelleme lengi át. Az *Utopián* meglátszik Plato hatása, de ellentetes irányban. Plato az állam egységes jellegét tekinti, melynek minden magán érdeket fölálldoz, sőt érette az emberi természetet is kiforgatja valójából: Morus a szenvedők és gyámoltalanok védelmére kel. A létező viszonyok kritikájában inkább merész, mint éleseszerű, mert tántoríthatatlan szókimondó; pozitív alkotásban gyöngé, de fölfogásra nézve nemes és előkelő. Szelleme előkelőségét életpályájával is igazolta; VIII. Henrik bosszúja miatt életét vesztette, mivel «inkább félt Istenétől, mint királyától».

Morus az *Utopia* első részében ostromozza a korában, különösen az angol társadalomban dívott bajokat: a büntető törvények túlszigorát, a katonásdiság és a zsoldos sereg hátrányos befolyását, a nemesség henye életmódját és a tétlen inasseregek káros következményeit. A büntető jog terén, mint később Beccaria, az emberség elveinek tör útát. Szelidebb szellemű büntetést kíván, mivel a nyomort erősebb ingernek tartja a bűntény elkövetésére, mint a mekkora visszariasztó eszköznek a büntetés képzetét. A nemességet ostromozza, mivel a bérlőket és a munkásokat zsarolja, pazarlásban lel örömet és sok henylőt tart. A gazdasági mozzanatoknál fogva, melyeket az *Utopiában* találni, Morus méltán a socialismus előfutárjának tekinthető; ez különösen az *Utopia* második részére illik, melyben Morus pozitív javaslatokat tesz. Megtámadja a nemeseket a nép érdekében, mint a mai socialisták a tőkéseket a munkások érdekében. Megtámadja a magántulajdont és azt állítja, hogy a hol korlátlan magántulajdon létezik és a hol minden dolog mértéke a pénz, ott a méltányosság és a társadalmi jólét csak üres szavak. Szerinte a legnagyobb bajon a magántulajdon megszüntetése segíthetne; mert mint Plato, Morus is azt állítja, hogy a magántulajdon szüli az egyenlőtlenséget, a szüntelen pöröket, a henyelők és parasiták seregeit. A társadalmi rend panaceája Morus szerint — és ezzel Plato eszményi állama czelzatát fogadja el — az egyéni szabadság megsemmisítése és az egyén rendelkező jogának megszüntetése az élet minden viszonyaiban. Morus mintaállamában collectiv tulajdon létezik és a munka társadalmi szervezetével van összekötve. *Utopia* polgárai a föld bérlőinek tekintik magokat; a tulajdonjog az államé. A házakat minden tizedik évben sorsolás útján osztják ki magok közt. A terményeket és a készítményeket közös tárházakban gyűjtik össze, a honnan a családfele a maga és hada számára kikapja. A belső szükséglet számára nem létezik pénz; a vas drágább a nemes fémmel.

Morus keresztyén erkölcsi fölfogása, elütőleg Plato kíméletlen következtetéseitől, a társadalom alapját képező intézményekben is nyilvánul. *Utopiában* a házasság alapja monogamia; a társadalom gondoskodik a családi élet erkölcsösségéről, esetleg büntetésekkel is. A nevelésre Morus is nagy súlyt helyez, mint századokkal előtte Plato és utána a socialisták. A munkaidő megszabásánál az újkori socialisták sem mehetnének

tovább: *Utopiában* a munkaidő naponként hat óra, délelőtt három, délután három. Emberséges fölfogása sajátyszerű ellenmondásaképen Morus a közönséges és terheesebb munkákat rabszolgák által végeztetné. Egyébként *Utopiában* nincsenek születési előjogok, nincs nyomor; csupa testvériség, társadalmi és vallási egyenlőség uralkodik. Gúnyoros ellentéte VIII. Henrik uralkodása korának! *Utopiát* híven jellemezte a világszellem azzal, hogy minden ábrándszerű megvalósíthatatlant utopiainak nevezett el.

Ha Morusról mondhatni, hogy Plato állami elméletét keresztyén álláspontra emelte, Rousseauról állíthatni, hogy a társadalmi elméletet általános emberségi fokra magasztalta föl. Schiller szerint keresztyének közül embereket toborz.

Rousseau szerint a polgári társadalom megkezdője az volt, a ki először kerített be egy darab földet a magáé gyanánt és akadt emberre, a ki elhitte. Ámbár az ős állapot megszűnését és a tulajdon behozatalát tartja az emberi bajok forrásának, nem áztatja magát azzal, hogy a polgárosodás fejlődte állapotot megmászítani lehetne, hanem philosophiai megnyugvással a vívmányok társadalmi biztosítását és a társadalomnak emberséges szellemben való fejlesztését tűzi ki célul.

A társadalmi alapszerződésről szóló művében azt a tételt állítja föl, hogy a társadalmi rend nem a természet műve, hanem az emberek megállapodásán alapul. Ezzel mellőz minden dogmait, mely a létező viszonyok megrögzítését segíthetné elő és helyesel minden törekvést, mely a létező viszonyok fölforgatására irányul. Kikél Aristoteles nézete ellen, mely szerint az emberek természettől egyenlőtlenek lennének és az emberek egy része rabszolgaságra, más része uralkodásra lenne teremtvé. Kikél Grotius és mások ellen, a kik a jus belliben találják a rabszolgaság és az absolutismus jogcímét. Mindezek az emberség szellemétől áthatott elvek; de ha nem kapaszkodunk a szavak korlátolt értelmébe és ha a lényegét tartjuk szem előtt, Aristoteles és Grotius elveit a gyarló emberi természettel megegyezőbbeknek kell tartani.

Rousseau a népfeltségnek épen úgy alárendeli az egyéniség minden jogát, mint a hogy Plato az állam egységes jellegének föláldozta az egyéniséget. Mégis kénytelen belátni, hogy az egész nép nem rendelkezhetik; azért széles kiterjedésű képviseleti rendszer alapján a többségre ruházza az uralkodás

jogát. Nem tagadja, hogy az emberek megállapodásán nyugvó társadalmi alapszerződés az eredeti, a természetes szabadság föláldozását követeli, de azt hiszi, hogy e veszteséget a polgári szabadság és a biztosított tulajdonjog kárpótolja. A szabadság legfőbb foka, szerinte, az erkölcsi szabadság; ennek lényegét abban találja, a miben később Kant és Goethe, az önalkotta törvény tiszteletében. A nép készántag alávetetheti magát azon törvénynek, melyet maga alkot.

Rousseau a tulajdonjogot is a népakarat felsége szerint határozza meg. Minthogy szerinte, a társadalmi szerződés minden jognak alapja, a tulajdonjog voltaképen a társadalmat illeti, a melytől származik. Az első foglaló joga csupán a társadalomban válik joggá, még pedig azon határozat által, melylyel a társadalom az egyénnek a javak egy részére való jogát elismeri. A tulajdonjog tehát végső elemzésben alapítóját, a társadalmat illeti; ily értelemben a magántulajdonosok csak a köztulajdon letéteményeseinek tekinthetők. Rousseau tulajdonjogi elmélete ingatag, mint mindazon elméletek, melyek az elévülés szentesítette tények jogalkotó ereje fölött szemet húnyanak. Veszélyességek a következményben rejlik; mert logikai folytatása, hogy minden magántulajdon voltaképen csak *præcarius*, tudniillik az eredeti tulajdonos, a társadalom, a közczél érdekében bármikor elveheti. A socialista rendszerek ez alapfölfogáson sarkalnak; a magántulajdont kisebb-nagyobb terjedelemben a közösség számára kobozzák el.

Rousseau a közjó biztosítását tartja a legfőbb czélnak, az összesség akaratának érvényre juttatásával. De az összesség akaratának kifejezéséhez nem szükséges az egyhangúság; elégséges a többség akaratának lelkiismeretes számlálása. Tehát az általános szavazati jog legszélesebb kiterjedésben. Nem tart föltétlen egyenlőséget kívánatosnak vagy lehetségesnek; a hatalmi és a vagyoni különbség teljes megszüntetését sem. Csak korlátokat akar szabni a hatalomnak és a vagyonnak egyaránt. A hatalom ne érje el azt a fokot, a hol a szabadságot veszélyezteti; ne legyen senki oly gazdag, hogy mást szolgálásra vigyen, senki oly szegény, hogy szabadságát föláldozni kénytelen legyen. Különben a részletek, Rousseau szerint, az egyes népek különös viszonyai szerint állapíthatók meg. Nem tartja lehetségesnek, hogy egy föltétlenül jó és minden állam igényeinek megfelelő kormányforma alkotható legyen. Nem

ábrázolja, mint Plato és az utopisták a legtökéletesebb állam mintaképét.

Rousseau elvei, az őket átlengő emberségi szellemnél fogva elragadók, de oly általános természetűek, hogy a legkülönbözőbb következtetéseket engedik és a legszélsőbb kívánságoknak is tág tért nyitnak. Positív javaslatok tétele messze feküdt Rousseau eszményi lelkületétől; de eszméinek lendületes, kápráztató volta szinte kihív kísérletek tételére. Észjárásának nagyszerűsége és veszélyessége fődik egymást.

Nem mellőzhető hallgatással az álláspont, melyet Rousseau a vallás dolgában elfoglalt. Általában tapasztalhatni, hogy a kedély mozzanatainak épsége a gazdasági lét egészséges fejlődéséhez benső viszonyban áll; a mi különösen a vallást illeti, fölforgatása képezi az újkori socialisták egyik célját, mert azt tartják, hogy az uralkodó osztályok a vallásos intézmények béklyóival akadályozzák leginkább a helyes munkarendszer és vagyonmegosztás fejlődését. Rousseau vallás philosophiája más irányban mozog. Dogmai vitáktól elfordul és a kedély szükségleteiből eredő természetes vallás jogát védi. Ellenzéki állást foglalt el mind a materialismussal, mind az atheismussal szemben. A felekezeti gőgnek nem volt nálánál kíméletlenebb ellenfele; a természetes vallási és erkölcsi érzületnek nem volt lelkesebb szószólója, mint ő. Fölfogását szárnyalatszerű lelkesedés és mély bensőség jellemzi. Majd a hitetlenek, majd az igazhívők közé sorolták. A vallás czéhesei gyűlöltek, kiátkozták; az igaz vallásos érzület embere tisztelni kénytelen hitvallását. Ennek ellenére, sőt inkább ennél fogva hitvallása szélsőségekre vezethet, és vezetett is; mert nem kell elfelejteni, hogy a legtisztább vallásos érzület önönmagában véve csak általánosság marad és testet csak a gyakorlásban ölthet. A hit éltető érzülete csak külsőségekben nyerhet kifejezést; mert nem mindenki, sőt a hívőknek csak törpe kisebbsége érheti be a pusztá érzellemmel. Az elvont érzelem közönyre vezet, ez pedig vallástalansággal egy jelentésű.

Az időszak mely a nagy francia forradalommal kezdődik, körülbelül a XIX. század közepéig terjed, utopiai elméletek és megghiúsult kísérletek formájában a socialista törekvések különféle árnyalatait tünteti föl. A forradalom maga a forrpontot képezi a társadalmi eszmék rajzásában. A nélkül, hogy az ember egyesek hatását a világtörténet folyására túlbecsülné, el

kell ismerni, hogy a francia forradalom áramlatán a társadalmi philosophok, különösen Rousseau eszméinek befolyása érzik. A forradalmárok alkotásaikban föllengző észjárás által ragadtatták el magokat, mintha Rousseau szelleme vezette volna őket. Az emberi alapjogok kinyilatkoztatása, az általános szavazatjog, a születési előjogok eltörlése, a korlátlan társadalmi egyenlőség, a természetes vallás és elfajulásaként az ész tisztelete, ha nem is nevezhetők kivétel nélkül és a behozott formában egyénileg Rousseau tanainak, mégis oly tünetmények, melyek Rousseau általános jellegű és következményeiben szélsőségekre vezető elméletének szelleme szerint valók.

A szabad eszmék világgá röpitése a francia szellemnek századokra szóló műve, melynek hatása még sokáig fog világszerte visszarezegni. . . . A forradalom szülte intézményeken kívül körülbelül a XIX. század közepéig a phantasia szüleményeinek és meghiúsult kísérleteknek egész sora nyilvánult, melyek a socialismus vergődésének megannyi változatos tüneteit képezik. Ide sorolhatók: a classicus ó-koron csüggő Babeufnek 1796-ban az útczai csöcselék segélyével támasztott communista lázadása, melyet a directorium játszva vert le; Saint-Simonnak Plato mintaállama nyomán kieszelt communismusa, mely szerint a munka-eszközök és a jövedelem az egész országban elterjedő bankrendszer segélyével lett volna a népesség közt arányosan fölosztandó, még pedig mindenkinek munkája és képessége szerint; Infantinnek a szellemnek a testével elegyes tisztelete alapján szervezett saint-simoni felekezete, melyet botrányos nyilvánulatai miatt a rendőrség 1832-ben föloszlattott; Fouriernek 1822-ben világra került és száraz üzleti ügynökség jellegével bíró rendszere, mely szerint az állam megannyi iparközségekre, phalanxterekre lenne fölosztandó; a gyakorlatibb érzékű angol Owennek munkarendszere, melynek értelmében Angliában és Amerikában munka- és vagyonközösség elvén alapuló coopertativ szövetkezeteket alapított, melyek hatalmas szervező képességének hatása alatt fönnálltak ugyan, de neki tetemes anyagi veszteségeket okoztak; Cabetnek sokban Morus *Utopiájára* emlékeztető *Ikariája*, melynek elveit kívándorlókkal a világtengeren túl, Texasban és Illinoisban megvalósítani igyekezett, de kísérleteivel kudarczot vallott, mivel hívei sikkasztás vádjából bünfenyítő bíróság elé állították és ő csak gyűlöletet és hálátlanságot aratott nemes szán-

dékai fejében; ide sorolhatók a Louis Blanc eszméi szerint, «jog a munkához» elv alapján 1848-ban Párisban föllállított nemzeti műhelyek, melyek az államnak sok pénzébe kerültek és a munkásokat mesterségesen összetömörítve, tétlenségben tartották és követelőkké tették, úgy hogy lázadásukat végre is katonai erővel kellett leverni. Mind e phantasmagoriák a társadalmi eszmék forrongásának változatos panorámáját nyújtják, melyből a megállapodottság még távolinak látszik. De az átmenetet már észlelhetni. Bár a reformtörekvések közt túlnyomó a megvalósíthatatlan, az utópiai elem, felreismerhetetlen, hogy a törekvések már a gyakorlati térre csapnak át, a munka szervezését és ennek következtében a munkajövedelem méltányos fölosztását tartván szem előtt. A küzdelem éle a modern termelési rendszer ellen irányul, mely egyfelől roppant tökehalmozódást, másfelől nagy proletariátust szül. A küzdelem célja a negyedik rend, a munkás-osztály fölszabadítása és jogszerű társadalmi tényezővé emelése. A század második felére marad a társadalmi reformtörekvés öntudatosabb alakulása, elméletének tudományosabb fejlődése és közelebbi kapcsolatba hozatala a gyakorlati étellel. Mostanában az ember hajlandó lenne némileg kicsinylőleg visszatekinteni az előbbi évtizedek utópiai javaslataira és megghiúsult kísérleteire, és valóban a socialismus egyik történetírója, Dühring, a tudomány komoly tárgyalásánál mellőzendőnek véli az államregényeket, mint a képzelet szüleményeit, attól tartván, hogy a socialisták törekvését egy sorba találnák helyezni a képzelet e játékaival. De Mohlnak igaza van, hogy a társadalmi tudomány története nem mellőzheti az utopiaság előadását. Az utópiai jelenségek történeti phasisokat képviselnek; kritikai irányuknál fogva a társadalmi tudományt fejlesztették, javaslataikkal részben anyagot szolgáltatnak a tudomány későbbi művelőinek. Végre is, ha a tudomány termékeit helyesen akarjuk megítélni, nem elég azokat egyenként bírálgatni, hanem mint az emberi szellem fejlődése fokozatait, mint a történeti események nyilvánulatait, összességökben is méltatni kell azokat. A szellem fejlődése történetében nemcsak a szellem ép és egészséges nyilvánulatai jellemzők, de visszás és életképtelen nyilvánulatai is; valamint a lélekben nemcsak a maradandó tettek irányuló ingerek igényelnek figyelmet, de a ferde hajlamok és a kóros szenvedélyek is.

III.

Az utolsó évtizedekben a társadalmi elégtelenség alapindokát a munka és a nyereség közti viszony képezi. A mozgalomban a vezetőség a német szellemre szállott át: «mit a francia szellem könnyedsége világgá röpitett, azt a német szellemnek mélyebbre ható tevékenysége a közéletnek mindinkább mérvadó tényezőjévé tette. A támadás a capitalismus, vagyis a tőkés termelés rendszere ellen irányúl.

Az ipari termelés szinte hihetetlen szaporaságot ért el és benne a tőkének döntő hivatás jutott; tőke alatt értve nem csupán azt, a mi pénz minőségével bír, hanem azt is, a mi a termelés céljából pénzzel állítható elő, mint épületek, anyagok, eszközök, sőt értve alatta azon kész termelvényeket is, melyek a készpénzzé változtatást várják. A fokozott termelés az emberi munkaerőt is fokozott mértékben veszi igénybe, mindamellett, hogy a technika haladása következtében a munkalkodás gépek segélyével gyorsul és szaporodik. Ezt az összetett munkálkodási módot nevezzük capitalismusnak, a tőkés termelés rendszerének. Ennek köszönhető a termelés roppant föllendülése; de ennek nagy hátrányok is tulajdoníthatók. A capitalismus előnyei: a gazdaság fölszabáditása a jog elavult akadályai alól, a termelő eszközök hatékonyabb széttago-lása és összekapcsolása, fokozódó munkamegoszlás, a technika fényes kiképzése, a személyes szabadságra és az önfelelősségre való nevelés, családi gazdagság emelése. Szembeszökő hátrányai azonban vagyoni egyenlőtlenség, henye járadékiság és birtok-talan munkás-osztály. Az előnyök és hátrányok összevetéséből bevilágító, hogy a modern termelés az emberiségben növelte az ellentétet, sőt napról napra mélyebb rést vág benne; egy felől a vagyon nagy fölhalmazását eredményezi, másfelől a pauperismust. Természetes dolog, hogy a társadalmi összhangzat e fölzavarodásából a társadalmi izgatók és bölcse-lők bőséges anyagot merítenek.

Lassalle, szóval és írásban izgatva, általános érdeklődést bírt kelteni a munkás-kérdés iránt. A termelés körül fő befolyást tulajdonít a társadalmi kötelekeknek. Azt állítja felölők, hogy eszközei a sorsnak, mely labdázik az állítólag létező emberi

szabadsággal. Szerinte a tőke a kötelekek által keletkezik, nem munka, takarékoság vagy önmérséklés által. A kötelekek számbavételéből keletkezik az üzérkedés; ebben a munkások hátrányban vannak a tőkésekkel szemben, kik a tőke segélyével még jobban kihasználhatják a társadalmi kötelekeket. Lassalle bizarr metaphorája szerint, a munkások háta a semleges játszó-asztal; ott folytatják a vállalkozók, az üzérek azt a szerencsejátékot, melyet termelésnek neveznek és melyben mindig a munkaadó nyer és mindig a munkás vesz, akár kedvező az eredmény, akár kedvezőtlen. Lassalle okoskodása egyoldalú. A társadalmi kötelekek roppant befolyását a természetesre lehetetlen félreismerni; tagadhatatlan az is, hogy bizonyos körülmények között a megmásíthatatlan sors szerepét játszószák. Csak hogy a kötelekek nagyobbára nem bírnak a vak véletlen jellegével, hanem elemei a szellemi éleslátásnak, a combinatio felsőbbségének. Ha a munka területét nem csupán a nyers kézi munkára szorítjuk, lehetetlen a mai termelés körül általában a munkától az érdemet megtagadni, a takarékoságról és az önmérséklésről nem is szólva, melyek mint erkölcsi sajátságok minden emberi föltételek közt nagyra becsülendők. Tagadhatatlan azonban, hogy a tőke munkálkodásra fordítva, megkönnyíti és szaporítja a termelést, melynel az egyéni munka háttérbe vonulni kénytelen, a takarékoság és az önmérséklés pedig szűk körre szorúl. De másfelől a vállalkozók gyakran mennek tönkre, ha a társadalmi kötelekeket helytelenül veszik számításba és ha túlmerész üzérkedésbe bocsátkoznak.

A baj, Lassalle szerint, a mai munkálkodási rendszerben fekszik. Mai nap, szerinte, nincs egyéni, nincs családi munka, csak társadalmi van. Előbb mindenki a maga szükségletének termelt és a fölösleget másnak engedte át: ma mindenki azt termel, a mit maga nem használ, termel csereértékeket. Ebből ered a mai társadalom végtelen gazdagsága és végtelen szegénysége; innen a túltermelés. A mai termelési rendszernek egyetlen egy nagy gazdasági törvénye a munkafölosztás; ezzel együtt születhetett a tőke, a munkafölosztás maga egyidejűleg a rabszolgasággal. A munkafölosztást Lassalle nem tartja természetesi, hanem társadalom-természeti törvénynek, melyet kevés ember a maga hasznára kobzott el, holott valamennyinek hasznára kellene szolgálnia. A kevés vállalkozó a munkást keni, fűti,

mint a gépet, csak hogy munkaképes állapotban maradjon. — Az ábrázolás, sötét színezése mellett is, alapjában igaz. Való, hogy a házi, a kis-ipari termelés mindinkább háttérbe szorúl és helyébe a nagy, a gyári termelés lépett. A nagy termelés az aprólékossáig kifejtett munkafelosztást szült, melynek, bár a termelés szaporasága és tökélyessége szempontjából előnyei szembeszökők, az a hátránya van, hogy a munkást egyoldalúvá teszi és függővé a vállalkozótól. A munkafelosztás jellegére nézve közönyös: természeti törvénynek tartjuk-e, vagy oly törvénynek, mely a kifejtett társadalom természetéből fejlődött. Minden esetre oly törvény az, mely a kifejtett termelés természetéből szükségképen folyt. Tény az is, hogy a munkafelosztás jelensége inkább a vállalkozóknak van hasznára; a munkásoknak annyiban használ, a mennyiben általánosságban a fogyasztó közönségnek tudniillik a szükségleteket fokozza és őket is változatosabb czikkekekhez juttatja. De ez, az emberi jólét magaslatából szemlélve, csak viszonylagos előny; a föltétlen jólét nem növekszik, mert a vagyoni egyenlőtlenség folyton fokozódván, a kielégítés a munkásoknál a bár megnőtt, de mindig csak fő szükségletek körén belül marad.

A tökérről elismeri Lassalle, hogy fölhalmozott munka, de a fölhalmozás nem a munkás személyében történik. A kinek személyében a munka eredménye, a töke, fölhalmozódik, azt más munkájából kapja; mert a vállalkozó a munkának csak egy részét fizeti meg, nyereséget a kifizetetlen munka képezi. Ez a nézet képezi a munkáskérdés sarkpontját. A munka és a jutalom közti arány meghatározásának nehézsége, szinte lehetetlensége a megoldhatatlan rejtély, mely egyrészt a munkások elégtelenségét táplálja, másrészt a gondolkodók elméjét fárasztja. A tárgyilagossá elme, mely mind a munkaadók, mind a munkások érdekkörétől izolálva van, kénytelen bevallani, hogy nagy társadalmi kérdés előtt áll, bár érzi, hogy megoldása nincs az emberi hatalomban, csak a dolgok természetes fejlődésétől várható.

A munkáspártiak a munka kizsákmányolásáról és a munkabér alacsonyosságáról panaszkodnak. Már Ricardo mondomotta és nyomán az összes socialista irodalom tanítja, hogy a munkásoknak jutó rész csak annyi, a mennyi okvetetlenül szükséges ahhoz, hogy a munkások magokat és nemöket szaporodás és apadás nélkül föntarthassák. A munkabér hajlamát

leszállni e minimális tételre, nevezte Lassalle a munkásokat szabályozó ércztörvénynek.

Az ércztörvény okvetetlenül a tőke uralmát szüli és e kényszeres helyzetből Lassalle a társadalmat termelési szövetkezetek fölállításával véli kiszabadíthatni, melyeket az állam az általános szavazatjog segítségével hozna folyamatba és melyeket az államhittel tartana fenn. Az állam vezetősége képezi Lassalle programja alapelvét, ellentétben Schulze-Delitzschel, a ki az önségély elvét hirdette és ez úton fogyasztási és előlegezési egyleteket, sőt termelési szövetkezeteket is akart létesíteni, mindnyájokat a munkások megtakarított filléreiből. Habár Schulze azt hitte, hogy a socialismus orvosságát megtalálta, nyilvánvaló, hogy rendszere egyeseknek bizonyos körülmények közt használható ugyan, de általában véve csupán helyi tapasztalásával bír, mely a kör nagyságával arányban nem áll. Ellenben Lassalle rendszerének alapelve, az állam vezetőségének eszméje, habár nem is a Lassalle gondolta formában, még csak jóval később, holta után, kezdett általánosabb érvényre emelkedni.

A tőke és a munka közti küzdelem tanát, melyet Lassalle lánglelkű izgató hevével terjesztett, Marx a tőkéről szóló művében elvont okoskodás révén hegelizáló modorban igyekezett kifejteni. Egy dolog sem használható úgy, mondja, a hogy a természet szolgáltatja; az emberi munkának kell hozzájárulnia, hogy értékét megadja. Az érték tehát megjegezűlt munka. Az értéket a tárgyban foglalt munkamennyiség szerint mérik; a munkamennyiség mértéke pedig a munka-ido tartama.

A munka, Marx okoskodása szerint, mint árú kerül a vásárra; ára a munkabér, melyet a kereslet és kínálat határoz meg. A munkabér a munka-előállítás költségei körül mozog; előállítási költségek alatt annyi értendő, a mennyi a munkás léte föntartására szükséges. A munkabér csak kivételesen emelkedik ezen fölül vagy ez alá.

A munka azonban, így fejt le Marx folytatólag, ferde helyzetben van a tőkével szemben. A tőke elvont munka, mely az élő munkának vampyryszerű fölszívásából táplálkozik. A munka szerződés látszatával bír és csak a nyereség jogosultlanságát palástolja. A munkás tényleg többet dolgozik, mint a mennyit föntartási költségei igényelnek; a többlet a munka-

adó zsebébe foly. A tőkének az a természete, hogy munka nélkül is szaporodik.

Marx a munkaadó javára eső munkatöbbletet onnan származtatja, hogy a tőkés megfizeti a munkásnak a munkanap csereértékét, de használati értéket nem. Ezt a maga részére koboza el. A csereértéket a család megélési költségei határozzák meg és ez naponként körülbelül hat órai munkát képvisel; a használati értéket azonban 10—15 munkaóra képezi. Az értéktöbblet abszolút és relatív. Az abszolút értéktöbblet a műszaki berendezés viszonyaiból, a munkanap meghosszabbításából és a munka intensitásának növeléséből eredményeződik. A relatív értéktöbblet úgy áll elő, hogy a munka termelőképessége emelkedik a munkás által fogyasztott tárgyak révén; ezzel a munka csereértéke csökken, minthogy ezt a kézi munkás megélésének költségei határozzák meg. Mind a két értéktöbblet a munkást teszi áldozattá.

A modern termelési rendszer, Marx elmélete szerint, csak a munkaadónak válik hasznára. A tőke, ellenére annak, hogy természeténél fogva meddő, a maga hasznára koboza el a tulajdonát és a haladás szülte vívmányokat. Az állandó tőkék, mint épületek, gépek stb. nem termelnek értéktöbbletet; ezt csak a változó tőke szolgáltatja tudniillik a tőkének az a része, melyet munkabérekre fordítanak. Mégis a tőke a mai munkarendszer következtében fokozza az ipari nyereséget, a munkaerő kihasználásával és gépek alkalmazásával. Egyes munkások helyett közepszerűket, férfiak helyett nőket és gyermekeket fogadnak; ezzel lenyomják a munkabért. Többek munkáját egyre bízzák s ezzel az idegeket inkább veszik igénybe, mint az izmokat. A tőkés termelés a fölös lakosságot szaporítván, proletariátust szül.

A sokat magasztalt munkafelosztás is, mely a nagy termelés eredménye, Marx elméletének levonása szerint, csak a tőkének használ, de a munkásoknak árt. Ezeket egyoldalú foglalkozáshoz szoktatva, a tőketől függőkké teszi. Többek összeműködését, a cooperatio elméletét Marx Proudhon nyomán úgy fejt meg, hogy az izolált emberi munka keveset termel. Többek izolált munkáját összevetve, végtelenül többet termelhetnek, mint mindegyikével külön. A tőkések ezt a munkáltatási módot alkalmazzák; ez a tömeg, a társadalom termékenységége. A tőkés tulajdonítja el a társas munkának azt a

különös erejét, mely az izolált munkák összegétől különbözik és mely fictio következtében a tőke saját természetes erejének látszik.

A dívó tőkés munkarendszernek, a termelés tőkei szervezetének hiányait Marx a társadalmilag szervezett munkával orvosoltatná. Szerinte a tőkéseket társadalmi úton kell kisajátítani, oly formán, hogy a tőke az összes társadalom kezében legyen, az egyén pedig munkára legyen utalva. A munkásoktól terhen könnyíteni kell azzal, hogy mérsékeltebb módon vegyék igénybe az egyes munka-erejét; a különbözet azzal lesz behozható, hogy az állam kényszermunkát létesítsen mindenki számára. A közösen előállított termékek pedig az egyének közt fölosztásra kerüljenek, a mindenki által teljesített munkamennyiség mértéke szerint, a társadalmilag szervezett munka-idő alapján.

Marx elméletére az uralkodó nemzetgazdasági rendszer érveivel könnyű lenne válaszolni. Ha általában a socialista elméletet szembe állítók a dívó nemzetgazdaságnak több százados elveivel, bizonyára a socialista elmélet lenne árnyékban. Való, hogy Marx hegelizáló előadása az ál-tudományosság mezébe van burkolva, mely egyoldalú, gyakran ferde nézeteket tudományos sarkelvekké erőszakol. A munkát egyoldalúan fogva föl, csak a kézi munkát ismeri el annak; a munka értékét pedig a ráfordított idő szerint méri, a mi annál ferdebb, minél kiválóbb minőségű munkáról van szó. A tőkét szinten egyoldalú megvilágításba helyezve, azt külső véletlen eredményeként tünteti föl, mintha nem munkának eredménye és nem a termelés lényeges tényezője lenne. A tőke alakulásának tüneteit nem fogja föl történet-philosophiai szemmel, se a múlt, se a jelenre nézve; pedig világos, hogy a tőkének aránytalan alakulása lényegileg minden időben azonos volt: az ember értelmi és erkölcsi természete egyenlőtlenségének kifejezése. A nagy tévedés abban áll, hogy Marx és társai az emberiséget egyenlőségre akarják erőltetni, egyenlőtlen természete ellenére, a munka általánosítása és egyformásítása, a szükségletek és kielégítések egyenlő megszabása által.

Marx bírálói kifogásolják, hogy eszméi nem újak, hanem többnyire közszájon forgó általános mondásokból származnak; ugyanezt mondhatni Lassalle eszméiről is. Csakhogy az ilyes kritika helytelen álláspontból indul ki. Se Marxot, se Las-

sallet nem szabad tudományos írók szempontjából megítélni; ők társadalmi izgatók. Jelentőségök a korszerűségben rejlik: a szélyelterjedt eszméket fölfogják, az általánossá vált szükség-érzetet átérzik és ez alapon hajthatatlan következetességgel a társadalom javítására törekednek. Irodalmi működésök csak eszköze izgató tevékenységöknek. Jelentőségök a hatásból ítélendő meg, melyet tevékenységök előidéz. Lassalle a munkásoköröket nagyban érdekelni bírta és hatása, bár tevékenysége idejére nézve Marxtot megelőzte, még a Marx tevékenysége utáni időben is érzett, reformelméletének alapelve, az állam vezetősége, csak jóval később kezdett érvényre emelkedni. Marx jelentősége leginkább azon eredményben van, hogy a munkásokat fajbéli és nemzeti különbség nélkül, az internacionaleban központosítani bírta. Az internationale később gyöngült, majd meg is szűnt. 1871-ben meghaladta delelőpontját, a mikor Marx a francia communardok túlzásait elítélvén, sok francia socialistát elidegenített és a mikor az orosz Bakunin a községre alapított rendszerével szakadást idézett elő az internationale tagjai közt. Az internationale hanyatlásának jele volt, hogy a főtanács 1872-ben székhelyét Londonból, egyáltalában Európából, fölforgató eszmékre idegenszerűbb területre, Amerikába, még pedig New-Yorkba helyezte át. Sőt 1876-ban az internationale delegáltjai Philadelphiában egyhangulag az internationale megszüntetését mondták ki, határozatukat az országos csoportok részvétlenségével és a járulékok hanyag befizetésével indokolva. Habár az egységes szervezet helyreállítva nincs is, minthogy a socialdemocraták és az anarchisták mindinkább élesen elválnak egymástól és a józanabb elemek minden ország viszonyainak megfelelő socialis irányt kezdenek venni: mégis a legújabb jelenségek arra mutatnak, hogy az internationale — bár megteremtője azóta elhunyt — ismét föléledt, sőt a főelvekre nézve egységes vezetést kapott. Mindenesetre a socialisták nemzetközi solidaritásának eszméje örök időkre Marx nevéhez fűződik.

Bárhogy bíráljon az iskola, az élet szükségletei túlszárnyalták. És bármily igaza legyen az elméletnek, tény először az, hogy a modern termelési rendszer a vagyon egyenlőtlen fölosztása révén a társadalmi ellentéteket és velők az egyenlőtlenséget fokozza és tény másodsor az, hogy a socialismusnak már eddig is diadala, a munkának nagy jelentőségre emelése.

Emez erkölcsi vívmányt jelent, amaz a társadalom átídomítására ható fesz-erőt hatványozza. Ezek belátásától senki sem zárkózhatik el, a kinek értelme objectív és a kinek szíve érezni tud.

Annak ösztönszerű sejtelme, hogy a társadalmi mozgalom magvát az igazságosság szelleme hatja át, sokkal általánosabban van elterjedve, mintsem gondolnók. Lord Shaftesbury csodálatosnak tartja, hogy a néger rabszolgák fölszabadításaért rajongnak, holott köztünk a fehér rabszolgák szomorú sorsban élnek. Ez nem érzelmős megjegyzés. Cobdennek igaza van, a mikor azt mondja, hogy a szívnek nagy a bölcsesége; a közgazdaság egyes eseteiben épen úgy törvényül tekinthető, mint a jogban és az erkölcstanban. A szív és a kedély mozzanatai a társadalmi viszonyokra legalább is oly átalakítólag hatnak, mint az ész számító érvei. A létérti küzdelemben, mely Hellwald szerint az emberiség élete főelvét képezi, hatalmasabban belészól az érzelem és a szenvedély szava, mint a fontolgató észé. És habár igaz is, hogy az emberek többsége minden időben alárendelt szereplésre van hivatva, megis tagadhatatlan, hogy a munkás-viszonyoknak meg kell változniok, mihelyt a munkások helyzetök nyomorúsága felől általános öntudatra jutottak és mihelyt elégtelenségek bennök egyetértő hangulatot fejlesztett. A társadalmi reform ellenében gyöngye érv az, hogy megvalósítása lényegében nem javítaná meg az emberiség sorsát. Örökkéartó reform nem képzelhető: a reform hivatása beteljesült, ha a jelen bajait orvosolta, a később fejlődő bajok orvoslása a távolibb jövőendő dolga. Tökéletes emberi mű nincs.

A mai termelés rendszere oly körülményeket emelt érvényre, melyek alkalmasok a munkás-osztály önérzete lealázására. Folyton a gyomor kérdése nyugtalanítja és annak tudata, hogy a szabadelvűnek nevezett képviseleti kormányrendszerben nincs számára hely; annál inkább érzi helyzete lealázó voltát, mert fejlődő műveltsége napról napra inkább arra készíti. A modern termelés visszasságai a családi életet is megtámadják: elkülönítik az egyéneket és a nyomor által elfásítják az érzelmeket. A pályaválasztás szabadsága, a törvényes intézmények szabadelvűsége inkább satira a munkások tehetetlen helyzetére. Nem ok nélkül áll előttök becsben a középkor az ő czéhrendszerével, mely az egyeseket ugyan korlátok közt tartotta, de az osztályt összetömörítve, jelentékeny társadalmi

tényezővé emelte. A czéhrendszer megszűntével bekövetkezett a szabad ipar rendszere. Megszűnt a munkaadó és a munkás közti patriarchális viszony és helyébe azon irányzat lépett, mely szerint a tőke a munkából mentől több hasznot akart húzni. Ezért neheztelnek a socialisták a termelésnek mai tőkés szervezetére, a «szabadelvű gazdasági rendszerre,» mely alatt azt a rendszert értik, melyben a tőke vagyis a munka-eszközök összessége kizárólagos, ellenőrzés nélküli tulajdona a számszerint folyton csekélyedő vállalkozóknak. Ebből szerintök a termelés korlátlansága, féktelensége, anarchiája foly. A termelés anarchiája nem szorítkozik csupán a gazdasági tényezők decompónálására; az a közelet minden terére hat vissza. A szabadelvű társadalmi formák, a választáson alapuló képviseleti kormányrendszer, hitelöket vesztették. A kormányzó hatalomnak nincs tekintélye. A nemesség előjogai némely országban még becsben állanak, de annyira eláltalánosúlnak, hogy immár szűnni kezdenek előjogoknak lenni. A nemzetiség érzete gyöngül, mert a gazdasági mozgalmak nemzetközi szint és jelentőséget kezdenek öltetni. A mozgalom túlmegy egyes országok határain, feledteti a fajgyűlöletet, megtámadja a honszeretet eszméjét. Úgy látszik, mintha jövődő korok csírája volna benne, mintha a nemzetiség korszakából az emberség korszakába kívánná az emberiséget átvezetni. És, a mi a «rend» embereinek sarktétele szerint főképen hivatva volna a tömegeket feken tartani, vallásos érzület dolgában talán épen a negyedik rend soraiban legnagyobb a közöny; mintha társadalmi emancipatióra való törekvésök mellett, mely kedélyöket eltölti, Isten számára nem volna hely keblökben.

Hogy az úgynevezett szabadelvű rendszer, roppant vívmányai mellett is, kezd összebonyolódni, az félreismerhetetlen. A socialisták a kifejlést collectiv rendszerré várják, mely az egyesek törekvése korlátlanságát az összesség javára fekezne meg. Mihelyt, úgy gondolják, a nagy tőkések elnyelték a kis és a közép tőkéseket, majd ha szinte minden ember alkalmazottból, munkásból és proletárból fog állani: ekkor érkezett a collectivismus ideje, ekkor a collectivisták épen úgy ki fogják sajátítani a tőkéseket, a hogy ezek előbb a feudalistákat kisajátították volt.

Nos, az ember elismerheti a mostani helyzet tarthatatlanságát és a negyedik rend mozgalmaiban rejlő igazság csírá-

ját, a nélkül, hogy positiv javaslatokat elfogadhatóknak kellene tartania. Marx és társai erősek az uralkodó rendszer kritikájában, de gyöngék a positiv alkotásban. Nem is lehet máskép. Az egész föld kerekességét átfogó társadalmi reformok csak lassanként történhetnek; több század folytában meggyökeredzett alakulatok csak lassanként idomúlhatnak át újakká. Valamint a mostani rendszer nem egyes elmék öntudatos képzése, hanem századok öntudatlan és szükségszerű fejleménye: úgy a jövő társadalmi alakulatát sem állapíthatja meg egyes elmék öntudatos számítása és törekvése. A múlt és a jelen bírálata aránylag könnyű dolog, mert a jelenségek tárva vannak: a jövőt homály leple borítja és alakulására befolyást gyakorolnak valamennyi társadalmi osztályok kíváncsi és érdekei. . . Így történik, hogy a jövő rendszeren oly formát ölt, a milyen a tervezők eszéágában sem volt.

IV.

A társadalmi reformtörekvésben minden képzelhető irány képviselve van. A socialismus tágabb értelemben minden, a létező társadalmi rend gyökeres megváltoztatását célzó irányt felölel; de a szűkebb értelmű, a tulajdonképeni socialismus szorosan körülírt terjedelemmel bír, lényegesen különbözik az anarchismustól és a communismustól. A tulajdonképeni socialismus a munka és a tőke egyenjogúságából kiindulva, a munkarendet társadalmilag átalakítani és ennek megfelelőleg az állami szervezetet át akarja idomítani; alapelvének következetes megvalósítása a legtisztább democratia szellemében lévén gondolva, az social-democratia nevet is visel. Az anarchismus alapelvét az egyén felsége képezi és a dívó törvényes tényezőket felforgatni törekszik. A communismus a magántulajdont megszüntetni és közössé tenni, társadalmilag teljes egyenlőséget, sőt a hús korlátlanágát akarja létesíteni; ily módon az összesség felségét emelné érvényre. Az anarchismus és a communismus a socialis mozgalmak szélsőségeit jelzik, melyek csak erőszakkal lévén megvalósíthatók, annál inkább veszélyesek, mert az emberi természettel ellenkezvén, tartós megvalósulásra nem számíthatnak. Ezeknél tágabb körrel bír a tulajdonképi socialismus, melynek sok árnyalata van; mégis, ha föltehetni eszméi tisztu-

lását és alkalmazkodását az időbeli és helyi viszonyokhoz, az emberiség fejlődésére nem föltétlenül veszélyes, minthogy magvát erkölcsileg jogosult alapeszme képezi, mely helyenként és részben békés megvalósulásra képes.

Schæffle megkísérlette *Quintessenz des Socialismus* című füzetkájében a socialismus lényegét, minden salaktól elválasztva, körvonalozni. A mű tartalma megfelel címének, mégis félreérthetetlen a szerző célzata, mely szerint a socialismus megvalósulása lehetőségét hihetővé tenni igyekszik. Schæffle ugyan nem tartja magát socialistának, mégis művecskéjével a socialismusnak több szolgálatot tett, mint sok más telivér socialista. Tisztázza az eszméket, sokat levon természetes mivoltára; bár még így is sok, a fő megmarad, a mi sohasem valósulhat meg.

Schæffle szerint a socialis program ez: a magántőke helyettesítése a collectiv tőkével, vagyis oly termelési móddal; mely a társadalom minden tagjának a termelési eszközökre vonatkozó együttes tulajdona alapján, a nemzeti munkálkodás egységes szervezését viszi keresztül. A mai socialismus mindinkább közvetlen érintkezésbe jut a gyakorlati élet követelményeivel; azért józanabb a réginél. Fourier, Saint-Simon és más társadalmi álmodók phantasmagoriáit elveti és azt keresi, a mit megvalósíthatni remél.

A socialisták nem idegenkednek az eszközöktől, melyek a tömegeket központosítják; nem a politikai központosítástól, sem a szuronyoktól. Mindezek edzik a munkás-osztályokat, fegyelemhez szoktatják, katonákká nevelik és arra képzik, a mire socialis végcéljoknál fogva szükségök van. Alphájok és omegájok a magánversenyző tőkéek átváltoztatása collectiv tőkékké. Az időre nézve, melyben végcéljokat elérhetni remélik, nem engedik át magokat képzelődéseknek. Közvetlen céljok politikai befolyáshoz jutni, a tömeg iskolázása és a jelen árnyoldalainak föltüntetése által. Órájuk ütött, mihelyt a kevés milliós dúsgazdagsága és a sok millió proletár nyomorúsága közti különbség teljes kifejlésre jutott. Termelő szövetkezetek elvileg nem sociális intézmények, nincsenek is a socialismus hátrányára, sőt némi átmenetet képeznek hozzá. A munkások részeltetése a nyereségből szintén nem socialis intézmény, de átvezet a collectiv birtokhoz.

A valódi socialismus a collectiv tőketulajdon, a munka-

versenynek és a nemzeti jövedelem fölosztásának nyilvános szervezetével. Ebben nincsenek tőkések és bér munkások, hanem csak termelők vannak. A termelvények nemzetiek, nyilvános raktárakban halmoztatnak föl és fölosztásra kerülnek; csak az nem kerül fölosztásra, a mit közhasznú intézetek számára viszsza kell tartani. A termelés a köznapi élet szükséges és hasznos czikkeire szorítkozik; a fölösleges fényűzés ki van zárva, legfölbbe közintézetekre alkalmazzák. — A termelésnek helyes korlátok közé szorítása az emberi munka kímélését eredményezné; a munkások kevés mechanikai munkával lennének terhelve és a munka-idő naponként 5—6 órára csökkenne. Ezzel a munkásnak nemcsak anyagi helyzete javúlna, de szellemi színvonala is emelkedne. A socialismus átlagos jólétet kíván az emberek közt létesíteni; nem lenne gazdag, sem szűkölködő.

Az átmenetet a mostani állapotból a socialis munkarendszerhez, különféleképen gondolják. Számítanak a kisajátított tömeg hatalmára a kevés kisajátító ellenében; számítanak a tömeg elégtelenségére. A szélső irány az átalakulást erőszakos módon vinné keresztül, a tőkék elkobzásával, kárpótlás nyújtása nélkül. A magánjogi álláspont nem aggasztja őket, úgyis mesterökkel, Marxsal, azt tartják, hogy a régibb időkől átörökitett magántőke eredetileg hódításon, kobzáson, közhatalmi visszaélésen, védvamos szabadalmakon, a saecularisalt papi jószágok fölosztásán és egyéb bitorló jogcímeiken alapszik, — a modern rablólovagi tőke pedig börzei, parlamenti és hírlapi corruption. Ellenben a mérsékelt irány emberei, a kik természetes átmenet lehetőségében bíznak, a múltra nézve a tulajdont meg akarják váltani élvezeti részletekkel, de a jövőre nézve nem ismerik el azt a jogot, mely az emberiséget kényszeríthetné az eddigi termelési mód szerint eljárnia szerintők a bourgeois épen úgy meg fog hajolni, a mint előbb a feudalista meghajolt volt.

A Schaefflétől megvalósíthatónak gondolt socialismus kárpótlást nyújtana a tőkéseknek, de nem örököszt és csak élvezeti czikkeken; még pedig megfelelő mennyiségű utalványokban a közös raktárakban fölhalmozott közös termelvényekre. Ezzel a tőkegyűjtés a jövőben meg volna szüntetve; ez elől csak kivándorolni lehetne, de az állam a kárpótlást nem küldené a kivándorló után.

A socialismus a család és a nő tekintetében nem mutat egyöntetűségre. A szélső irány meglazítaná a családi kötelekeket és a szerelem dolgában a természeti ösztönnek korlátlan tért engedne. A nő helyzete, a szélső socialis irány szerint, teljesen független lenne. Ismeretes egy socialista hölgy nyilatkozata, ki azt a nézetet hangoztatta: hogy a jelen társadalomban a nőről az az elv uralkodik, add el magadat vagy halj meg éhen! — de a jövő azt fogja mondani, dolgozzál és szeress! — E szélső nézetekkel szemben, a mint Schæffle kiemeli, a socialisták józanabb része nem találja, hogy a családi élet és a házasság köteleke tisztasága elvi ellentétben állna a socialismussal. — Valóban az átlagos jólét és a rendszeres, de mérsékelt munka csak táplálhatná a család létfeltételeit.

Schæffle elismeri, hogy nehéz a socialismust csak elképzelni is az östermelés és az ipari termelés terén. A helyzet bonyolultságán segítettő, azt javasolja, hogy a socialismus átmenetszerűen fejlődjék. Előbb létesítse a termelési ágaknak területileg tagolt testületeit és egyelőre csak a nagy üzleteket vegye kezelésbe. A saját célú termelés továbbra is maradjon meg; a személyes szolgálatok pedig, mint az ügyvéd, az orvos, a művész foglalkozása, részesüljenek magán jutalmazásban és versenynek legyenek kitéve. — A közvetítő javaslat aligha fog sok embert kielégíteni. Egyébiránt a socialismus alapelveiből kiindulva, következetesebb azt kíméletlenül, minden egyezkedés nélkül, ha erőszakkal is, keresztül vinni; az átmeneti időben a rendszer visszasságainak nyilvánulása végleges alkalmazását még kétesebbé tenné. A mi különösen a szellemi munkát illeti, ez meglehetősen ferde helyzetben van a socialismus irányában. A socialismus egyformásító rendszere, következetesen keresztülvive, a kiválóbb szellemi munka elnyomására vezetne. Ellenben a szellemi munkások kiváltságos helyzete, a hogy a kibékeltető irány kívánja, szaporítaná a kontárok számát.

Nem közönyös az államforma, melyben a socialismust megvalósíthatni vélik. Habár a túlzók fölforgató nézeteket vallanak, a socialisták általában az államforma tekintetében tartózkodólag viselkednek. Nem akarják kormányokat szükség nélkül kihívni; egyelőre czelnak tekintik a tömegek kitanítását és élénkségből tartását. A fejlődést a dolgok természetére bízzák. Elfogadni készek oly kormányformát, mely a socialis termelési rendszer megvalósítására alkalmas. A modern liberalismust, a

választáson alapuló képviseleti rendszert, mint az álcázott önkény légkörét, bizalmatlansággal nézik; azért az általános szavazati jogot az átmenetben visszautasítják, attól félvén, hogy az uralkodó kormányrendszer az önkény megszilárdítására fogná fölhasználni. De a socialismus fejlett állapotában szívesen látnák az általános szavazati jogot.

Schæffle a dolgok velejére tapint azon kételyével, vajon képes lesz-e a socialismus akkora buzgó és gazdaságos termékenységet kifejteni, a mekkorát a liberalismus kifejtett volt. Nem tagadja meg határozottan, a socialismustól e képességet, de a kérdést még tisztázatlannak tartja. Szerinte a socialis termelés jövődjének léteérdeke szempontjából elkerülhetetlenül szükséges, hogy minden egyes termelőt magán érdeke által érdekelni tudjon, a köztermelés teljesítése körül. E czélból rendkívüli munkáért külön jutalmazást akar behozni és a hanyagságot büntetéssel sújtani. Technikai találmányokat és kiváló érdemeket különös jutalmazásban kíván részesíteni. Az árak megállapításában nemcsak az előállítási értékre, hanem a használati értékre való törekvést is célznak tekinti. — A Schæffle kifejezte kétely a socialis rendszer elítélése. A közvetítő módok a mostani termelési rendszer kimagasló előnyei átfogadásának célzatára mutatnak. De ez a socialismus lényegével ellenkezik. Schæffle azon meggyőződésben van ugyan, hogy ha a socialismusnak sikerülne a magán uzsora és a magán monopol kiirtása mellett a magán érdekeltségnek és a mindenfelőli szabad ellenőrzésnek előnyeit egyesíteni, vagyis a létezőből a rosszat kiirtani s a jót megtartani: úgy a socialismus, ha később is, de okvetlenül győzni fogna. A tétel így felállítva, igaz; csak hogy éppen a termelésnek korlátozatlan szabadsága szülte a magán termelés roppant fejlődését; korlátozása okvetlenül a magán érdekeltség csorbitására vezetne. Már pedig nem képzelhető nagyobb korlátozás a termelés szabadságára nézve, mint a magán haszon elvonása, vagyis közössé tétele.

Valamint az államforma iránt látszólag közönyös a socialismus, úgy kifejtetlenül hagyja egyelőre azt, vajon termelése központi vagy föderatív, aristocrata vagy democrata legyen-e. Államának lényege az, hogy minden termelési eszköz collectiv töketulajdonná legyen. Ezért közönyösek a socialismusnak, melyek csak pillanatnyi javulást idézhetnek elő és a

melyek a kórt kisszerű kuruzslással akarják gyógyítani, mint: kispolgáriás szövetkezetek, előleg- és hitelegyletek, népbankok; közönyösek a bér munkások osztzkodása a nyereségben, a liberalizmus állami munkahivatalai és a külön termelési csoportok. Állami és magán hitel, bér- és kölcsön-tőke megegyezhetetlen a socialis állammal. Öröklő, pénzre vagy haszonbérre alapított birtok-aristocratiát nem ismer el; csak azt az aristocratiát ismeri el, mely a nép elismerte személyes érdemen alapszik. — Íme más formában Plato állama, melyben a bölcsak uralkodnak. Szintén oly megvalósíthatatlan is; mert a személyes érdemnek legrosszabb bírāja a nép.

A socialismus nem sokat ad azon ellenvetésre, hogy a művelt és birtokos osztályok jövőjét veszélyezteti. A proletariátus utódainak épen oly joga van a képzéshez és a birtokhoz, mint bárkinek. A socialismus amúgy is mindenkinek közepes jólétet akar biztosítani, bár a különös érdemek megjutalmazásától nem idegenkedik.

A pénz megszűnik a socialis társadalomban, mert nincs szükség rá. A mai rendszerben a pénznek kettős hivatása van: működik, mint értékmérő és mint a forgalmat kiegyenlítő eszköz. Forgalmat kiegyenlítő eszközt a socialis állam nélkülözhet, mert kereskedelem hiányozván benne, csereértékre nincs szüksége. Az értékmérő helyét pedig az átlagos munkanap foglalja el. A pénz helyébe a termelvényekre szóló utalványok lépnek. Társadalmi munkaidő, mint értékmérő; ez eszme képezi a socialis értékképződés alapját. Az értékmérő kijön, ha valamennyi termelési ágban a tapasztalatszerű munkanapokat összeadjuk és ezek összegét a napi munka-órák számával megszorozzuk. Ennyi utalványt adnának ki a termelvényekre, mindazáltal a termelvények bizonyos hányadát, például egy harmadrészét, visszatartanák közadózási célokra.

Ha ezen, az aprólékos részletekig kigondolt tervet szemléljük, mely az egész emberiség tevékenységét parancs-szóra szabályozza, méltán borzadálylyal határos érzet fogja el a szemlélőt ily roppant közigazgatási szervezetből keletkező bonyodalmak miatt. A mai termelési rendszer előnye, hogy a munkások a használati érték változásai szerint, a termelési ágat közhatósági kényszer kizárásával, legalább általánosságban a saját belátásuk szerint változtathatják. A socialismus kényszer lenne kénytelen alkalmazni, minthogy a magán

érdekeltség hiányozván, de a kellő átnézet is csak a vezetőknek léven hatalmában, az állam lenne kénytelen a termelési ágat és a termelés mennyiségét meghatározni és ehhez képest az egyesekkel rendelkezni. A szövevényes közigazgatásiszervezetből keletkezhető bonyodalmak elhárítása czéljából Schæffle kívánatosnak tartja, hogy a termelő és fogyasztó testek gazdasági egyensúlyban legyenek, hogy a munkában és a fogyasztásban tér legyen engedve az egyéni szabadságnak és hogy a munkakerő és a jószágok gazdaságos alkalmazást nyerjenek. Schæffle kívánalmai oly általánosak, hogy nem osztatják el, inkább megerősítik a kételyeket. Positív javaslatot nem tartalmaznak; különben ellentétben állnak önnön magokkal, a mennyiben egyfelől az egyensúlyt és a gazdaságosságot, másfelől az egyéni szabadságot hirdetik. De ellentétben állnak a kívánalmak a socialismussal is, mely az egyéni szabadság korlátozásával a legnagyobb központosítással vezérlett munkaszervezet elvén alapszik.

Az emberrel többé-kevésbbé bizonyos gazdálkodó hajlamok születnek, melyek jelentősége leginkább akkor lép előtérbe, ha az egyén olyakkal jön társadalmi érintkezésbe, a kikben a gazdálkodó hajlamok kevésbbé vannak kifejlődve. A socialismus létjogosultságának megítélésénél nem alárendelt fontosságú az a kérdés, mekkora szabad tért enged az ember gazdálkodó hajlamainak. Schæffle úgy találja, hogy a magánjövedelem ugyanazon módon nyerhet alkalmazást a socialismus társadalmában, mint az individualismuséban, de csupán az utalványokra kapott termelvényekre, csupán élvezeti cikkekre vonatkozólag. Schæffle ugyanis azt véli, hogy a magánjövedelem a socialis államban négyféleképen alkalmazható, még pedig: saját fogyasztás, megtakarítás, másokra való visszakövetelhető átruházás és elajándékozás által.

A magán fogyasztás korlátlan lenne a termelt fogyasztási cikkekben; a fogyasztás korlátozása csak abban mutatkoznék, hogy az állam nem termeltetne physikailag és erkölcsileg káros, czéljaival ellenkező cikkeket. — A magán fogyasztás korlátozottsága leginkább érthető, ha fölteszszük, hogy az állam socialis szervezettel bír és maga állapítja meg a termelendő tárgyakat.

A takarékoság, Schæffle szerint, nem ellenkezik a socialismus alapelvével; persze nem vonatkozik a termelés eszkö-

zeire, hanem csak fogyasztási cikkekre. Ezeken a socialismus elismeri a magán tulajdont és általa elvi ellentétben áll a communismussal. A mily körben socialis tulajdonjog létezhetik, annyira terjedhet az örökjog is. A család hivatása is épségben maradna; de a mostani cselédi rendszer megváltoznék, minthogy a mostani házi rabszolgák helyébe mechanikai berendezés jönne vagy hivatásszerű szolgálat. Magán paloták nem léteznének, de a magán háztartás épségben maradna. — A miket Schæffle a takarékoság következményeinek mond, mint a család és a magán háztartás épsége, valamint a cselédi viszony megváltozása, a megvalósíthatónak föltételezett alapnak, a társadalmilag szervezett munkarendnek természetes folyománya. Mindazáltal a takarékoság ilyen formájához kétség fér. Igen szűk körű vagyonszerzési mód az; csak a socratesi megelégedésű bölcslet vagy az élhettelent elégítheti ki, de nem azokat, kik kifejtett szerzési ösztönnel bírnak.

A socialismus lehetségesse tenné Schæffle szerint, a visszakövetelhető átruházást másokra. Persze a hitel csak olyformán lenne lehetséges, hogy bizonyos mennyisége a termelvényeknek másokra átírható. E mellett a kamat ki volna zárva; az átruházás csak a tőkére történhetnék, névértékben. — Tehát csak kamat nélküli hitel volna lehetséges fogyasztási cikkekben. Igen korlátolt hitel; csakhogy tekintve a sokakban létező hatalmas vagyonszerzési hajlamot, méltán tarthatni attól, hogy annál nagyobb lenne az uzsora a forgalmi eszközt képviselő utalványokban és a fogyasztási cikkekben.

Vége Schæffle az ajándékozást is lehetségesnek tartja, szintén csak fogyasztási cikkekben, még pedig munkakövetelményekre való utalványozás által. — Az ajándékozás korlátozott lehetősége eléggé megfelelné az emberek jótékonyági hajlandóságának. Ez különben nem valami döntő mozzanat.

A socialismus túlzói atheisták és materialisták; egyházellenesek, mert az egyházat a tőke rendőrének tartják, mely a proletariátust, vagyis az emberek roppant többségét, a kik megélni nem tudnának, ha nem dolgoznának és a kik nem tulajdonosai a munka eszközeinek, rászedik az örökké valóságra és az üdvösségre való biztatással. Pedig abban igaza van Schæfflenek, hogy a vallástalanság nem folyománya a socialismusnak. Az egyház, mint közintézmény, a socialis államban elégséges

utalványok átengedése által tartható fönn vagy közvetlenül is föntartható az állam által.

Schæffle kiegészítő irányzatára, mely az általa megvalósíthatónak gondolt társadalmi munkarendszert szembehelyezi a létező egyéni termelés rendszerével, Schmoller megjegyzi, hogy Schæffle a két ellentétes rendszert latolgatva, úgy beszél, mintha nem ötezer éves kultur-tevékenység eredménye állna szemközt a socialismussal, hanem valamely vele egyenértékű jelenség. Ámbár Schæffle kiegészítő iránya az előadás célzatosságát indokoltta teszi, a mennyiben tömör képbe vonja össze a socialismusra vonatkozó leginkább megvalósíthatónak tetsző nézeteket, hogy magát a rendszert az elfogadhatóság mezeiben tüntethesse föl, Schmoller megjegyzése alapos, mivel a történeti fejlődésre fekteti a fösúlyt. A legélesebb elméjű gondolkodók eszméi is gyakran csak alárendelt befolyással bírnak a történeti események alakulására; ezeket leginkább az időnként és helyenként létező alapfogékonyság és a gyakorlati szükség szülik. Minden egyformásító iránynak ez képezi legszigorúbb kritikáját s ez kész pillantást vetni a főbb országok tényleges viszonyaira.

JOÓB LAJOS.

SZULEIMA.

Elbeszélés.

A SZERZŐ ELŐSZAVA.

Bizony, pongyola egy história lesz ez, s ha Plumkett barátom tanácsát követném, így kellene címeznem: a minek se füle, se farka.

Ki fog terjeszkedni korszakunk tizenkét esztendejére és magában foglal vagy húsz fejezetet (s ezek sorában egy előszót, akár a classicus művek). Bonyodalom tekintetében nem lesz valami gazdag; lesz benne egy tíz éves hézag, melynek folyama alatt nem fog történni semmi — s aztán szövevényes bűntényekkel hirtelen befejeződik.

Elbeszélésemben két egyén fog szerepelni ugyanegy név alatt: egy nő és egy állat; és viszontagságaik annyira összekuszálódnak, hogy egy-egy adott időpontban bajos lesz hirtelen eltalálni, hogy vajon melyikről van szó a kettő közül. Belévegyülnek majd a magam élményei is — s hogy e zagyvalék még zagyvább legyen — Plumkett barátom reflexiói.

PROLÓG.

Algiriában történt — Oránban — 1869-ben, a mely időpontban jóformán gyermek valék.

Plumkett fejről még nem hiányoztak a fürtök. Ez időtájt volt, egy márcziusi reggelen. Orán városa szürke égboltozat alatt ébredezett. Az európai városrész egy kávéháza előtt ültünk, melyet alig hogy épen kinyitottak. Nem mondhatom, hogy fáztunk volna, mert Franciaországból érkeztünk; de a mellet-

tünk elhaladó arabok köpenyeikbe voltak burkolózva és dideregtek.

Legfőképp az egyik különösen dermedtnek látszott; valami hordozható bazár-félét cipelt, melyet szemeink előtt kirakosgatott és ugyancsak makacskodott, hogy illatos nyakfűzérei- és papucsaiából hallatlan áron nyakunkba sózzon valamit.

Egy kis leányka kapaszkodott burnuszába, czafatos ruhában, mezítláb. Gyönyörű szép egy apró teremteske volt, kiből alig látott az ember egyebet babaszerű, hosszú pilláktól árnyalt nagy szemeinél. Kissé túlzottan fejeződött ki benne a benszülötteket jellemző typus, a mint ez gyermekeknél rendszeren történni szokott. Az arab és a török gyerek nép általában szép a piros fezekben, nagyra nyílt fekete kecskeszemekkel; azután, mire felnő, vagy nagyon szép, vagy nagyon csunya.

Azt mondá nekünk, hogy az ő gyermeke, Szuleima. És valóban, ez nem is volt épen lehetetlen mindent egybevetve; vonásaira szedve e vén bandita-arczot, megifjítva a gyermekkorig, föl lehetett tenni, hogy az atyja.

Czukordarabokat adtunk Szuleimának, akár egy kis ölelnek; előbb elrejtőzött apja burnuszába, majd meg kidugta barna fejét s fölkaczagva, hangos baba-nevetéssel kért, hogy adjunk még neki. Megforgatta a czukordarabkát apró kacsói-ban s aztán hangosan ropogtatta fogai közt, mint egy fiók majom.

Így szoltunk az öreghez: «Nagyon csinos a leányod, ugyancsak csinos; nem adná-e el őt is?»

Lelkünk egész ártatlanságával tettük e kérdést: mulattunk a gondolaton, hogy magunkkal viszzük e borostvánszínű kis teremtest játékszerűl; de a vén arab, a ki épenséggel nem volt ártatlan természetű, forgatta szemeit elgondolva, hogy leánya valóban szép lesz és vigyorgott, mint egy bűnös hajlamú satyr.

A kávéházi személyzet elmondta a vén arab történetét: csak az imént érkezett Oránba, a hol rendőri fölügyelet alatt van, lévén ő előbb mesterségére nézve fosztogató a sivatagban.

* * *

Összeczivakodván Plumkett-tel, reggeli után a szabadba mentem, hogy a hegyen keresztül Mers-el-Kebir-be térjek viszsza, a hol hajónk várakozott reánk.

Meglehetős magasságra emelkedtem, szabálytalanságokban sajátos alakú pirosló sziklák közt. Valóban hideg volt és ez meglepett Algiriában, melyet ez alkalommal láttam először. Csodálkoztam, látva az ismeretlen növényzet közt itt-ott egy-egy finom gypeszönyeget kis fehér százszorszépekkel, mint Franciaországban.

Az idő is oly komor volt, mint Bretagneban. A szél megbólingatta a cserjéket és a fűszálakat. Bánatos sziszegéssel kavarodott bele mindenütt a hegyi üregekbe és a sziklák nagy szakadékaiba.

A hegygerinczre érkeztem.

Nehézkes felhő mutatta fejét mögöttem, melyet a szél sietett széttépdesni; zúgva szórta széjjel a fűvön, fűsthöz hasonló szürke pelyhekben kergetve körülöttem. Phantastikus és vészt jósoló látvány voltak e felhőfoszlányok a fűvön, a hol, mint látszék, meg lehetett volna őket fogni a kézzel; mulatságból futottam nyomukban, kitérve utánok kezeimet — mint álmainkban szoktuk . . .

Pihenőre döltem egy sziklamélyedés aljában, a hova sütött a nap. Egyszerre mellettem mintha egészen halkan a fűvet taposná valami; oda nézek: hát egy teknős-béka.

Egy teknős a furcsaságig apró, valóságos teknős-parány; alig képződött sárga csontpajzsa miniatúr-tarkázatokkal telisded tele.

A mélységben, messze távol az úton, mely Marokkó irányában vész el, feltűntek a ballagó tevék nyurga körvonalaiikkal, vezetve feketebe öltözött araboktól. (A Ramadán-ünnep, a mikor fekete szövetbe szokás öltözni, márcziusba esett ez évben.)

Fölszedtem a kis tekenőst és a zsebembe tettem. A hajón elhatároztuk, hogy Szuleimának hívjuk.

* * *

Három hónapon át maradtam Algiriában. Első ízben láttam Afrika ragyogó tavaszát.

Gyakran találkoztam Szuleimával (a kis leánynyal), a mint mezetlen lábbal tipegett Orán útczáin, belecsimpaszkodva a papucskereskedő szurtos burnuszába.

Aztán egy szép napon hajóm parancsot kapott, hogy kel-

jünk útra Brazília felé és én útra keltem, csakis a teknőst vivén magammal a két Szuleima közül.

I.

Márctius 25-dikén, 1879.

Tíz évvel később.

... Vidékünkön ez évben késik a tavasz, még mindig fehér, bánatos tél vesz körül.

A márctiusi ej lassan ereszkedik alá — és egyedül vagyok szobámban . . .

Gyermekkorom óta soha nem voltam még ennyi időn át egy huzamban itthon. Hat hónap, ez hosszú pihenésnek!

Pedig szeretem ez otthont, a mely elől annyiszor menekültem. És valahányszor elhagyom, szívem aggodalomteljesen szorúl el, elgondolva, hogy ismét üres helyet találhatok mire visszatérek. Kedves szeretteim alakjain, kik otthonomat népesítik, fájdalom! már nyomokat hagyott az idő; jól látom, hogy az évek során elgyöngülnek s ez félelembé ejt.

Alig ismerek valami szomorúbbat a téli esték alkonyánál, azon fakó, elhaló kifejezésnél, mit a tárgyak magokra öltenek és házam csendjénél, melyet a körülötte elterülő kis város némasága még növel. Lábam előtt alszik Szuleima (Szuleima a teknős). Az első novemberi hidegek óta visszavonúlt házikójába, mely olyan mint a papagájok kalitja s nyugodtan aluszsza téli álmát. Tíz év óta van lakomban, hűséges társa a családnak, mialatt én a világot járom és el is van kényeztetve, a meny nyire még kevés tekenősbéka lehetett.

Kedvem kerekedik kinyitni házikóját: szemembe ötlík síma háta, mely puha szénavaczkába süppedt. Ugyancsak megnőtt azóta, hogy az Orán melletti hegyen fölszedtem egy oly borongós téli napon, mint ez a mai.

És mialatt Szuleimát szemlélem, eszembe jutnak az arabok honából hozott emlékeim. Szuleimának, a kis leánykának, gyermekies arcza először kerül ismét emlékezetembe, anynyi év után: előttem áll, a mint kedves, pajkos kis majom módjára ropogtatja fogai közt a czukordarabokat. Gondolataim szeszélyesen tétováznak Algiriában, a hova nem tértem vissza azóta; viszontlátom a távolból azon ifjúkori időt, a midőn az újonnan feltűnő vidékek lelkembe vésték kifejezhetetlen saját-

szerűségöket, a színek és a világítás azon hatalmas erejével, melyet hiába keresek azóta . . .

Mennyire elhomályosúlnak, mennyire elbágyadnak képzelmem alakjai! . . . A verőfény országából hozott emlékeim mindegyre eltávolodnak, elködösülnek s az elmúltak határozatlan árnyalatait öltik magokra. Megoszlanak emlékezéseim és álmaim közt — és minden elvegyül többé-kevésbbé; Sztambul minaretjei, Szudán fővénye, Ausztráliának fehéres martjai — és az amerikai városok és a «Ködös tenger»-ből sötétlő szirtek.

Nincs ennél ámítóbb érzés: azt a hitet kelti az emberben, hogy unatkozik a családi tűzhelynél! . . .

De mit tegyek? Szünetlenül érzem a viszontagságos ismeretlennek szelét, mely mindnyájunkat sarkal és mely nélkül nem volna lehetséges a mi tengerész-mesterségünk; a ki egyszer magába szívta lehelletével e szelet, az aztán elful a szélséksídban; mind azon kedves, szeretett dolgok, melyek után annyit sóhajtoztunk a távolból, visszatérve, lassanként egyhangúakká, színtelenekké változnak el és alattomban ismét az elbujdosásról abrándozunk.

És aztán ez a márcziusi alkony is olyan igen nagyon szomorú; azt hinné az ember, hogy szemfedő ereszkedik alá és szobám síri kifejezést nyer . . . Hátha átmennék török szobámba, hogy megváltoztassam a hangulatot?

Kinyitok egy kettős ajtót és elhárítom a cseresznye színű függönyt, melynek ódon, piros alapján aranyhímzésű levelek tarkálnak. E török szoba a háznak legelrejtettebb zuga; ablakai, melyek az udvarra és a kertre nyílnak, mindig zárva vannak.

Betekintek. Már sötét van benne, fekete színt öltöttek a falak piros bársony kárpitjai; itt-ott megcsillámlik valamely yatagán félhold alakú pengéje, egy puskának damaszks csőve vagy valamely ócska szövetnek bizarr hímzése; a latakie és tömjén nehéz, idegenszerű illata ül a levegőben. Sajátságos csend honol e zugban: azt hinné az ember, hogy hallja az éjtszakát leszállani.

És íme, e szoba egy megrázó emléket vet lelkembe ez este Sztambulból, a honnan e tárgyak kerültek.

Pedig hát még sem Kelet mind ez; hiába tettem akármit, a csalódás varázsa elmaradt; hiányzik innen a fény s valami amonnan — magam sem tudom mi — a mi el nem

hozható. Nem, ez nem Kelet és ép oly kevésbé otthonom; most már se ez, se az. És fáj a lelkem, hogy elpusztítottam, a mi azelőtt volt; mert, bár sokkal egyszerűbb, gyermekkorom emlékeivel volt tele — hiszen nem maradt már az én számomra egyéb egy-egy pillanatnál, a midőn e hajlékon kívül elpazarolt életemet el bírom felejtani és viszontlátom magamat itt, mint gyermeket. E csalódást szeretem keresni mindenféleképen és megőrzöm és tiszteletben tartom túlzott ragaszkodással a hajdan ezer apróságait.

— De hát hol is van anyám? Csaknem két órája már, hogy nem láttam és igen nagyon vágyódom társaságába. — Leeresztem a cseresznye színű ajtó-függönyt és eltávozom.

Egy pillanatilag keresem anyámat a házban a nélkül, hogy megtalálnám. Furcsa egy ház különben, egyetlen a maga nemében; akár csak mindig bujósdit játszanának benne; és most valóban túlságos nagy hármunk számára, a kik még megmaradtunk.

Találkozom Mélanieval, a ki dideregve zsugorodik össze.

— Melanie, nem tudja, hol van a nagyságos asszony?

— Én Istenem! épen most volt itt, Péter úr.

No jó majd találkozom anyámmal később, a vacsoránál. Fölmegyek a második emeletre beszólni agg nagynénémhez, Berta nénihez.

A lépcsőházban már sötétség uralkodik.

A midőn gyermek valék, féltem a sötétben a lépcsőzeten; úgy tetszett, mintha halottak siettek volna utánam, hogy megragadják lábaimat és ekkor örült rettegéssel rohantam fölfele.

Világosan emlékszem még e halálfélelmekre; oly erősek voltak, hogy nem enyésztek el egészen abban a korban sem, a midőn már nem féltem semmitől.

Megkísértem négyesével futni föl a lépcső fokain, hogy a sietés által visszaidézzek valamit lelkembe, hajdani érzéseimből. De fájdalom! az elnyúló árnyalakok, a korlát rostélya közül kinyúló sötét karok, a kísérteties kezek — mind ez nincs többé . . .

Még csak ezt a félelmet sem érezhetem újra!

A második emeleten kinyitom egy légjárás ellen gondosan elzárt szoba ajtaját és belépek.

Úgy tetszik, mintha nem volna benn senki, mert nem mozdul semmi.

Pedig jelen van egy gondolkozó lélek és virraszt.

— Te vagy az, kicsikém? — mondja egy kilenczven éves hang, mely a kandalló előtt levő karosszékből jő felém.

A fő, mely a puha vánkosoiba süpped, nagyon szép volt hajdan; bájainak nyomát meg lehet találni még most is, ha keressük, profiljének egyenes, szabályos vonásaiban. A megtört szemek nem látnak többé, de a tükör mögött, melyet elhomályosítottak az évek, az értelem megőrizte tiszta lobogását.

Mindennap, minden áldott nap itt van ő ugyan e kandalló előtt, a vén, vén Berta néni.

— Te vagy az, kicsikém?

— Én vagyok, nénikém — felelem neki. S megfogok egy kiaszott, áldott kezét, melyet tapogatózva, reszketve nyújt felém és aztán lábaihoz ülök a földre. (Ki nem állhatom a székeket. Plumkett azt állítja, hogy ez egyik jele az én rossz természetemnek és káros hatású társas érintkezéseimnek: ma már ülni sem tudok úgy mint mindenki más és hogy ki kell nyújtóznom vagy össze kell kuporodnom, akár csak a vadak.)

Gyakran kuporogtam e helyen e télen át, itt e tűz előtt, a földön, a vén Berta néni karosszekének lábainál, hallgatva az elmúlt régi idők történeteit, vagy tollba véve egyes előcskúlt, furcsa dolgokat, a miket ma már senki nem ismer.

A folyosón egy nagy inga-óra lassan üti a hatot; — ez az alkony szürke, bánatos órája.

— Mondd csak, kicsikém (soha nem szólít másképen; és valóban a legifjabb vagyok, gyermek az ő szemében, ki három nemzedéket látott elvonulni) . . . mond d csak, kicsikém, a ti hajóitok harangján két kettős ütést kongattok hat órákor, három kettős ütést hét órákor és négyet nyolcz órákor?

— Igen, Berta néni.

— És ti így mondjátok, hogy veritek az időt e helyett, hogy konditjátok, a hogy mi mondjuk, mi szárazföldi emberek? Igen — folytatja halkabban, mintha keresgélne egy csak-nem elhalt múlt mélységeiben az ezer és ezernyi dolgok között, melyek százados emlékezetében összetorlódtak — igen, jut eszembe; a mikor kis leány voltam és Tublerieben laktunk, nyári estéken hallottam a kikötőbeli hajók harangjait . . .

Hát bizony épen nyolczvan esztendeje annak, hogy Berta néni kis leány volt — és nyolczvan éve annak is, hogy dédapám tubleriei birtokát eladta. A matrózok, kik e harangokat kon-

gatták és fiatalok voltak akkor, öregén haltak el már régen; hajóik romba dőltek, porrá lettek. És — különös — a nyári esték, melyeken e harangok hallatszottak a tengeren, fényteljesebbeknek és szebbeknek látszanak a távolból, mint a mieink. Pedig hát nyolczvan esztendő vajmi kevés, a midőn lassú átalakulásokról van szó s a világrendszernek észrevehetőleg nem változó törvényeiről.

— Mondd csak, megmozdult már a tekenősbékád, kicsikém?

— Nem, nénikém, nem ébredt még föl.

— Lásd, ez a megkéssett időjárás jele. Fogadni mernék, hogy deres éjtszakánk lesz; szinte érzem a zuzmarát vállaimra hullani. Tedd, kérlek, kissé följebb a chäle-omat És aztán igazgasd meg a tüzet, ez majd foglalkoztatni fog.

Mintha a kandalló is szövetkezett volna a tétellel: a nagy husáng csak kínnal emésztődik el, meg-megszakadó halvány kis lángot bocsátva magából. A világért sem égne jobban.

Berta néni most énekelni kezd vékony, tört, furulyahangján, mely messziről, nagyon messziről látszik jönni, a múltból. Egy százados karácsonyi dalt énekel, (melyet épen tegnap írtam le), mialatt lábával veri az ütemet.

Azután elnémúl s félálomba szenderülve visszaesik. Zajra van szüksége most már, hogy ismét vídám és szellemes legyen; látogatások, mozgalom, élet és fény kellenek neki.

S a szürke éjjel mind mélyebbre száll alá.

Úgy érzem, elszenderülök én is, ábrándos álomba. Hiányzik nekem valami e tűzhely mellől, valami, a mi fiatal, az a valami, a mi az én fiatalságomnak megfelelne. Ez a lak, mely hajdan oly vídám volt, ugyancsak üres most és vajmi komor, mintha csak árnyak sétálgatnának benne. Nyugalmas szabályszerűséggel foly benne életem ez öreg emberek társaságában, kik pedig szeretteim; de úgy érzem egy-egy pillanatban, mintha magam is megvénültem volna, s hogy oda örökre a nap, a tenger, a viszontagságok és az Islam verőfényes országai.

És ott, az agg néne lábainál, szeszélyes álmokba tévedek az elvénülésről és a halálról, mialatt a hideg márcziusi éjjel mindegyre sűrűbbé válik körülöttünk, egyhangú lassúsággal.

II.

Április 4-dikén, 1879.

Nyolcz nappal később.

... Lábaim alatt vörhenyes hegyek kígyózó vonalakban hullámzanak. Körülöttem pistaciák, levendulák és exoticius lehelletű virágszőnyeg; a levegőben fejbódító illatai a tavasz-nak, mely az európai tavasznál melegebb.

Széles, sivár, pusztaság tájkép terül el a mélyben — a magasból nézve, hegyek tűnnek föl az előtérben, az erős árnyékokba ütköző nyers világítás az ezüst-szürke és a bíbor-barna árnyalatok egész skáláját tárja föl előttünk; — a messze láthatár végtelen ködében világoskék, ibolyás színvegyületek ... a lég éltető és meleg s az ég telve ragyogással.

Ott lenn a tovasiető úton, mely Marokkó irányában vész el, arabok csoportja látszik, majd eltűnik. És fönn a magasban az afrikai nap tüztányérja világít ...

— — — — —
Valóban, meglepő egy ország, tüneményeiben, ez az Algír! —

Mindez elbájol, elbódít a hosszú tél után, mely alatt unalmasan merültem magamba, mintha elhagyott volna az ifjúság, az élet.

Egészen egyedül vagyok e hegyek közepette.

Körültekintek és föllélegzem. — Igaz hát mégis, hogy van még e világon tér és fény! — Oh mennyire fakónak és halványnak látszik innen tekintve az idő, melyet otthon a családi tüzhelynél töltöttem! Szívszaggató érzést keltő benyomások ezek; érzem, hogy álomból ébredek, melyet amoda kedves és bánatos látományok zavartak.

E helyen magamra ismerem ismét, föl ismerem mindazt, a mi körülvesz, e csodás természet ezer nyilvánulását — az arabiai flóra mind e virágparányait — a piros nőszirmokat, az illatozó pistaciákat, a széles mályvarózsákat, a sárga aranyvirágot s a magasra nőtt füvet; az összes növényzetet, e vidékek egész illatárját, mindent, a hegyek nehézkes körvonalait a Marabu sziklatömbjeit és amoda távol Mers-el-Kebir fokát, mely ellapul s a kék tengerbe vész, melynek vizéből teveszerű púpját mutogatja; — föl ismerem és szeretem azt a kifejez-

hetetlen csiszolatlanságot, azt a megmagyarázhatatlant, a mi Afrikát jellemzi! . . .

*   *

Tíz év előtt bejártam ugyan e vidéket s ugyan e virágokat téptem. Huzamosabban tartózkodtam itt s naphosszant tévelyegtem ott azon kecske-ösvényeken, azon hegyszakadékokban, melyek telve vannak kövel és napsugárral. Sokszor vágattam át e tájon Tubul gazdámnak lovain és nagy szagos virágcsokrokat szedtem útközben, melyeket esténként hajómra vittem. Még nem voltam egészen húsz éves; elvegyült bennem a gyermekézés és a szenvedély, de a gyermekézés volt uralkodó.

Főltalálom itt mind ez elfeledt emlékeket, felém kelnek az aloé leveleiről s újra ébrednek e virágillatban.

Íme itt a közelben, épen fejem fölött azon sziklamélyedés, melyben egy napon fölszedtem teknősömet, Szuleimát, a mely az idő óta hű társa ott a távolban családi tűzhelyünk öregeinek . . .

Talán azért szeretem annyira e tájat, mert oly csodálatosan fiatalnak érzem magamat rajta.

*   *

És aztán, milyen váratlan fordulattal kerültem ide.

Egy hirtelen parancs, a hogy már ez a tengerész-életben történni szokott — rohamos elbúcsúzások — villámgyors hajó — és e reggelen négy órakor, mire fölkel a nap, már Afrika partjait láttam magam előtt.

Meghatva néztem, a mint a távolban Mers-el-Kebir pirosuló sziklái rajzolódtak és mindegyre közeledtek; tíz éves emlékeket varázsoltak elémbé, melyek hatása alatt vágyvagytagtam Algir fűszeres levegője után, mely mindig ugyanaz, melyet már a nyílt tengeren éreztünk s mely sajátos vegyülete a növényillatnak s a beduinok szagának. És gyorsan a szárazra léptem, siettem minél mélyebbre hatolni e vidékek messzeségein.

III.

Mers-el-Kebir, április 5-dikén.

Plumkett, kinek hajója szomszédos a mienkkel, tizenegy órakor csolnakba vesz s egy órai evezés után a kikötő kék vizében Oránba érkezünk.

Véletlenül igen jól vagyunk hangolva mind a ketten, igen örülünk, hogy együtt lehetünk, miután már hosszú idő óta nem találkoztunk. Orán e ragyogó, szép verőfényes időben valóban igen festőinek látszik e napon, igazi afrikai város.

Elhatározzuk, hogy elrándulunk a Sós-tóhoz és a Mizerguin nevű kis faluba, de mindenek előtt az ifjúkori hagyományok iránt való tiszteletnél fogva pihenőt kell tartanunk a Soubiran-kávéház előtt a szabadban. És íme, letelepszünk a vászonernyő alatt, melyet keresztül kasul járnak a meleg fuvalmak, homokot hozva magokkal.

Előttünk a fehér falhoz támaszkodva egy fiatal arab leány rongyokban, fekete szemeinek idő előtt kihívó, de elbájoló tekintetével néz reánk . . . Egy visszaemlékezés-féle, nem is tudom mi, valami már ismert jut eszembe és oda hívom: «Szuleima!»

Alig észrevehetően fölveti szempilláit, csodálkozó kifejezést ölt, piczi piros ajkába harap s aztán mosolyogva rejtőzik fátyolába.

Így szólok hozzá: «Hiszen te Szuleima vagy, Kaddur leánya, az a gyermek, a kinek mindennap czukrot adtam e helyen tíz év előtt? Tekints szemembe, nem emlékszel?»

— Igen, úgymond ő, én Szuleima-ben-Kaddur vagyok.

De a czukordarabokat elfeledte s nem kissé csodálkozik, hogy nevéről ismerem. S aztán ismét nevet — és e nagyon sajátos nevetés világosan elárulja rút mesterségét, melyet már elkezdett.

* * *

A Sós-tó körüli séta, magam sem tudom miért, nem vonz többé; mindent egybevetve, az ember igen jól érzi magát Oránban, ha árnyékban ül.

Más mulatság azonban az, ha Plumkett társaságában lovagolhatok.

A lovakat már egy nappal előbb megrendeltük; elővezetik őket és elindulunk.

Hosszú, napos útunk van; a vidék sziklás, vad és illatos.

Csupa törpe fenyő és levendula közt haladunk, melyek e sziklás környezetben elvegyítik fakó zöldjük árnyalatait; olykor-olykor egy-egy nagy vörös nőszirm tarkítja e látványt ríktó színével, avagy egy beduin pásztor, a mint gyapotesuklyájában félig meztelenül legelteti barna kecskéit.

Négy óra körül Mizerguinba érkezünk. Megrendeljük ebédünket a falubeli vendéglőben és előbbre hatolunk; meg akarok mutatni Plumkettnek egy völgyet, melyet tíz év előtt is meglátogattam John B. . . barátommal egy téli napon; ő e néven említé e völgyet: Mignon hazája.

E völgy elragadó volt akkor januárban. Nyugalmas és egyszersmind bájteljes melancholia honolt a nagy, lombozatuktól megfosztott fákon és a virágzás pompájában levő narancs-cserjéken.

Ma meg más bája van e vidéknek — teljes ragyogásban van a tavasz pompája, de nem a mi tavaszunké. Köröskörül a kopár hegység és itt a virágok túlgazdag soha nem látott fényűzése, kedves elvegyülésében az afrikai és az európai tenyészetnek. Iris-csoportok hajolnak a vízre; — pálma- és narancsfák közt nedves rejtekhelyek vannak, árnyékosak mint éjszakai berkei, a hol teljes virágzásban díszlenek a galagonya-cserjék és egészen fehérék a lengő nagy nyárfák alatt.

Ugyanabban a mizerguini vendéglőben ebédelünk, ugyanazon a helyen, mint tíz év előtt. És mélyen elgondolkozom azon, hogy ugyanez asztalnál ülök ismét ez ismeretlen faluban; — hogy fiatal vagyok még mindig, noha annyit jártam a világot, annyi elmúlt év és annyi elenyészett emlék után . . .

Tíz év előtt hideg volt e helyen; rút téli szel söpörte az utat; — és aztán, úgy emlékszem, mintha ma történt volna, fölkelünk az asztaltól egy gyarmatos lakodalmat nézni, mely az ablak alatt haladt el, szép fehérbe öltözött menyasszonnyal és élén muzsikával. Mindezt együtt kissé furcsa keveréknek találtuk: egy algiriai falu, téli, nagyon hideg este és egy szegényes vidéki lakodalom, mely vígan halad el muzsikaszó mellett a szürkületben — tevéket hajtó beduinok előtt.

Alkonyat táján ismét lóra ülünk, hogy visszakocogjunk Oránba.

Napnyugtakor az elhomályosuló ég zöld, mint a phosphorfény. A ki a franciaországi télből jött ide, annak szüksége van két-három napra, míg szemei megszokják e vidékek fényhatását.

* * *

Sötét éj van, mire a városba érkezünk. Az európai boltok s az arábiai sátrak ki vannak világítva. A matrózok, a spahik, a zuávok zajongnak az útczán. És mind e barna arcszínű, sötét tekintetű mór és zsidó leányok, a kik kapuikból hívják őket, fájdalom, engem is megzavarnak! Plumkett beszél hozzám, de én már nem hallgatom; valami hülyeséggel válaszolok neki, a mi ép eszembe jut; szellemem nem követheti többé az övét. És e szerencsétlen teremtések, e fölfokozott pezsgésű szabad élet, ez országnak kábító légköre mindegyre inkább fejembe kergetik a vért, elbódítanak. És aztán azon veszem magamat észre, hogy a kis Szuleima személyesíti magában e váratlan izgalom okait; megremegek arra a gondolatra hirtelen, hogy itt van szabad rendelkezésemre, ha kívánom. Sajátos szeméremérzés tart vissza, legfőképp Plumkett előtt; ő nagyon is élesen látja minden szándékomat, melyet rejtteni szeretnék. Meg aztán az e fajta szerelem, a melyet csak elvisel az ember, zavart és kételyt ébreszt lelkemben minden iránt . . .

Ez este még kábultabbá tesz a hirtelen visszatérés Algiriába, a délszaki nap és az arábiai tavasznak illatárja. Jól tudom ugyan, hogy ez az első perczek benyomásaival jár, holnap mind ennek vége lesz. Megkísértem majd kivenni fejemből e leányt, ha egyébként nem, tiszteletből azok iránt, kik előbb foglaltak helyet szívemben s a kiket máig is szeretek . . .

Plumkett a fejébe veszi, hogy a mór fürdőbe megyünk, a hol csakhamar czivódni kezdünk; ő ott akarja tölteni az éjet, én eszeveszetteknak találom e tervet és minden áron vissza akarok térni Mers-el-Kebirbe.

E perpatvar oly későre nyúlik az éjtszakába, hogy lehetetlen többé kocsit találni az oráni piacon. Gyalog kell megteennünk a hosszú utat Mers-el-Kebirbe, tizenegy óra és éjfél közt. Az ég beborúlt, koromsötétség keletkezett. Az ilyen séta nem is éppen tanácsos, legfőképp, ha az ember még csak botot sem vitt magával. Plumkett azt vitatja, hogy én vagyok az oka, — én viszont őt teszem felelőssé mindenért, tekintve,

hogy az eső is esni kezd. E pontra nézve átlátom, hogy nincsen igazam s csak annál kiállhatatlanabbá leszek. Ő meg csak hallgat, philosophoz méltó nyugalmával, melylyel még inkább kihoz sodromból. Szuleima képe üldöz s azon töprengék magamban, hogy vajon ne hagyjam-e Plumkettet a faképnél és ne térjek-e vissza Oránba.

Végre-valahára mégis eljutunk Mers-el-Kebir kikötőjéig; fölverünk álmából egy csolnakost és a haragos tengerre szállunk szakadó esőben egy kis sajknán, mely csakhamar megtelik vízzel. Bőrig ázva és kegyetlenül elkedvetlenedve érkezünk hajónkra.

IV.

Mers-el-Kebir, április 6.

Szitáló eső és szürke egünk van egész nap.

A napot Oránban töltöm, ez egyszer egyedül, mint óhajtottam; de ez az eső mindent elváltoztat, elmúlt az elragadtatás s a varázs eltűnt.

Pedig, oh Istenem! — azt mondtam Szuleimának, hogy várjon reám a Kasbah városnegyedben, ma este tíz órákor.

* * *

Esti öt óra van. — Hajóm többi tisztjei visszakészülődnek Mers-el-Kebirbe és kérdenek, ha vajon velök megyek-e? Határozott igennel felelek — kocsira ülök és együtt útra kelünk.

V.

Estebéd után fölmegek a fedélzetre s a messzeségbe nézek Orán irányában és elhatározásomnak vége van. Egy langyos éj fuvalmai rendesen elsodorják az ily elhatározásokat.

Az eső elállt. Az ég sötét még, fakó-szürke ólom színű fellegek borítják, melyek hosszú csíkokban sorakoznak s földöntől igen nagy magasságban, igen nagy messzeségre látszanak. A szél a szárazföld felől fú s az elázott hegyek erős illatait hozza felém.

Már későre jár az idő. A mers-el-kebiri parton sikerül

még egy nyitott kocsit találnom két sovány gebével, melyek nagy tüzzel neki fohászkodnak az induláskor. Az úton kéjteljesen korbácsolja arczomat a szél egy fél óra hosszat, egészen a város kapujáig. Gyalog teszem meg az utat a mór negyedbe és megpillantom Szuleimát, ki a meghatározott időben egy sötét utcasarkon vár reám.

* * *

Az úteza, hol Szuleima lakik, egy igen ódon zuguteza a magasba építve, egy hegyszakadék karimáján, mely feneketlennek tetszik a sötét éjtszakában.

Oránban nem talál az ember oly érdekes, a hajdankorból fönmaradt mór hajlékokat, mint Algirban, melyek megviselt külsejökkel is megőrizték elveszett fényök báját. Szuleima lakháza ronda és nyomorúságos.

Keresztül megyünk egy koldus-udvaron, aztán egy pár folyosón, hol kezemnél fogva von maga után a vak sötétségben — s fölászunk egy létrán. Követem a leánykát, fogva a sötétben finom kezecskéjét; már maga a kis kéz, melyet e bukott teremtés nyújt felém, meg hatja lelkemet, mert láttam nappal henech-festésű körmeit s azok egy más keleti női kézre emlékeztettek, melyet oly nagyon imádtam.

* * *

Egy padlás-zug gyékénynyel, rajta fehér matrác arab takaróval: ennyiből áll Szuleima szobája. Meggyújt egy kis rézlámpát, melyet a földre helyez, s aztán jelentős tekintetével, mintha azt mondaná, hogy itthon vagyunk.

Félfekvő helyzetben elterülve e fekhelyen, szemlélem Szuleimát, a ki kis lámpájától alólról megvilágítva áll előttem. Sugár alakja hosszú fehér lebegő öltözetében olyan, mint egy görög szoboralak; s a mint mez nélkül maradt karjait fölemeli s kezeit feje fölött összefonja, a menyezetre vetődő árnya egy amphora körvonalaait mutatja.

Mosolyogva néz reám s mosolya szelid és jóságos; tekintetéből teljesen hiányzik az utcán észlelt kihívó kifejezés; nem természete az az arczátlanság, csak úgy tanulta.

Szokatlanul nagy szemeivel és vonásainak finom szabályszerűségével ez este valóságos barna madonna. — Még nem

érti eléggé a mesterségét, kétség kívül, mert különben bizony-
nyal nem volna ilyen szegény.

A mint jár-kél a szobában, megcsodálom rengő járását, a nőnek e legcsodásabb báját, melyet nálunk európaiaknál természetellenességgé változtattak a magas sarok és szűk czipellő; úgy képzelem, az antik szépségek járásában lehetnek e hullám-mozdulatok, melyek csak sarútlan lábbal lehetségesek.

Ruhái azon sajátságos illatot árasztják, melyet Kelet minden nőjénél, a legszegényebbnél is, megtalálunk. Úgy tet-
szik, mintha a róla felém szálló illatokban a sivatagét is érez-
ném — s még fejletlen gyermek-idomainak ideges mozgulatai-
ban olykor-olykor a szöcske ruganyos hajlékonysága tűnik föl.

* * *

Két-három kérdést váltunk, azokat a soha nem változó
kérdéseket, melyek mindig fölmerülnek azok közt, kik a szere-
lemben egymáséi készülnek lenni, föltéve, hogy nem pusztán
a bűnös vágy hozta őket össze s hogy még van bennök egy
morzsányi abból a valamiből, mit léleknek neveznek. Tudni
akarják egymásról, hogy hová valók, hogy kik és mik voltak.
Ez a kíváncsiság a szemérem egy kis maradványa s mintegy
vágýakodás az igaz szerelem után.

Spanyollal vegyített tájnyelven beszélgetünk; mint
mondja, a kis zsidó leányoktól sajátította el e beszédet s a szók
csak úgy ropognak ajkai közt, mert kellenlenül is belekeveri a
sivatag nyelvének kemény hangmodulációit.

* * *

. . . Azon czukordarabkák a Soubiran-kávéház ajtaja
előtt . . . Igen, igen, úgy rémlik előtte, mintha emlékezni kez-
dene . . . De hiszen akkor olyan kicsiny volt! . . . Keresztbe tett
lábakkal a földre telepedett, hogy kényelmesebben kutathasson
emlékezetében, mintha valami nagyon fontos dologról volna
szó. S végre is, mindent fontolóra véve, kijelenti, hogy nem
emlékszik; elámitottam ezzel a mesével, lehetetlen, hogy én
lettem légyen az, a kiről szó van: mert hiszen annak nagyon
régén kellett történnie s hogy lehetnék azóta ilyen fiatal.

Különben azon rég történtek óta jó hosszú időn át tartóz-

kodott a puszták belsejében; atyja magával vitte szülőföldjére, a Biskra vidékére messze, messze délen. — Sokáig mentek, mendegéltek előbb gyalog, azután egy karavánnal folytatták útjokat; ő maga tevén ült több arab asszonynyal. Azon a vidéken állapodtak meg, a hol nincs semmi, csak csupa homok . . .

Oh igen, jól ismerem én is azon vidéket, a hol nincs semmi, csak csupa homok. — Messzebbre kerültem benne, mint Szuleima — a fekete Szudánon keresztül és szenvedtem sokat. — Magam előtt látom, mialatt gyermekes egyszerűséggel beszél róla. S mialatt szemeim lecsukódnak s a kis lámpa kialszik, tisztán látom, — a mint szemeim előtt elhalad az afrikai ég örökös kékje s a puszták rózsaszínű homokja fölött, — e karavánt . . .

VI.

A falban apró tücskök czirpelnek. — Nyári zene ez s szerencsét jelent.

Az éj közepe felé valakit mozogni hallunk magunk alatt. A létra recseg, meginog. — Szuleima felriadva, aggodalommal kérdi tőlem:

— Van pénz ruháid zsebeiben?

Aztán fölkél és erszényemet vánkosunk alá rejti:

— Apám följöhet fivérével s elvehetnék tőled! . . .

VII.

. . . Mihelyt pitymallani kezdett, fölkeltem, hogy ne kelljen látnom a nyomorúságos fészket, melyben háltam. Még sötét volt, mikor lebotorkáltam a létrán; tapogatózva hatoltam át előbb egy szűk folyosón, aztán egy udvaron; kinyitok egy vaslakattal elzárt rozoga kaput s az útczán vagyok.

A Kasbah, mely még álomba volt merülve, illatos vala s a hajnali lég tiszta és zamatos.

Alattam egy aloéval borított mélyedés terült el.

Leheveredtem a parton. Feneke még határozatlan homályban látszott a fekete sötétség alá temetve.

Körülöttem mindenütt a szürkés színezeteknek csodás

finomságú árnyalatai s mint egy hatalmas varázsa a színeknek az éjhomályban; a lég bámulatosan átlátszó, eltelve a meleg égöv édes, kábító illataival.

Még álomtelt szemeim eleinte kéjes bágyadtságban voltak elfogódva — de ez lassanként elmúlt, a mint fokozatosan kivirradt.

Egy kecsketejet áruló beduin, ki nyája közepett aludt burnuszába takarózva, fölébredt s tejjel kínált. — Azok a sötét vörhenyes domborulatok, melyek foltok gyanánt tűntek ki a tárgyak halvány szürkességéből, az ő pihenő kecskéi voltak; oda hallatszott apró csengőik csilingelése, a mint kirázták magokból az álomot.

S íme, most a növények is, melyeken elterültem — nagy algiriai mályvák — élénk rózsaszínöket öltöttek magokra.

Sarkában forduló ajtó nyikorgása vonta magára figyelmeimet a reggel csendjében s megnyílt az első arab boltocska, hol kávé árultak és mézes pogácsát a korai járó-kelők számára. Két ember sütni-főzni kezd a bolt előtt egy kis tüzezske fölött, melynek a kelő naptól már sáppadó lángja tánczol, mint távoli lidérczfény.

Most már rohamosan terjedt a világosság, a tropikai napnak mindent elárasztó rózsás arany fénye — s elsöpörte ez éjnek s azon sötét viskónak emlékét. Gyönyörrel lélegzem be a reggelnek üde, egészséges levegőjét; megfürdöm, megtisztulok e szűzies sugarakban; a physikai jóllét érzése fog el rendkívüli erővel egész lényemben; s mintegy megittasulok a gondolattól, hogy élek . . .

Sajátságos megifjodást érzek, melyet Napkelet országainak reggeli sugarai hoznak s a mi mindent egybevetve talán semmi — vagy nem egyéb ámitó érzetnél, az élet káprázatánál . . .

Orán kapujánál egy halom nagy rózsacsokrot vettem a vásárra siető ásszonyoktól és rohamos léptekkel igyekeztem Mers-el-Kebirbe.

A fele úton egy nagy felhő, mely hirtelen elborította a tiszta égboltot, megszakadt fejem fölött. Zápor kerekedett s rózsáimmal egy spanyol majorságban kerestem menedéket. De az idő múlt; fél kilenczre a hajón kellett lennem s ruhát is kellett cserélnem a legénység szemléjéhez. Mit volt mit tennem ;

útra keltem ismét a szakadó esőben s csontig ázva, facsaró öltönyben érkeztem hajónkra, akár fürdőből bújtam volna ki.

A hajón különben megszokhatták már néhány nap óta, hogy ilyen állapotban térek haza.

VIII.

Április 17-dikén.

Szuleima tegnap közölte velem terveit jövőjére nézve.

Szegény, öntudatlan gyermek, kit csak szívből sajnálhatok!

Ő igen nagyravágyó. Már összekuporgatott egy kis pénzt, melyet egy titkos zugban rejteget apja elől. Nem sokára egy több soros, arany pénzekből fűzött muzulmán ízlésű nyakéket fog magának csináltatni; s aztán, kincsét nyakán viselve, vissza fog térni délre a Biskra vidékre s keresni fog egy férjet, a ki múltjáról nem tud semmit, s a kinek oldala mellett ott a helység egyik előkelősége lesz.

Mit felelhetnék erre? S különben, mifele jogosult prédikációt tarthatnék neki én, ki magam is hozzájárultam nyakdíszének arany fűzéséhez! . . .

IX.

Április 20-dikán.

Milyen izgalmas egy élet ez a mienk. — A már magában is eléggé bonyolult hajószolgálaton kívül a tömérdek kiküldetés és szaladgálás; — a néhány kilométernyi távolságon, mely bennünket Orántól elválaszt, hányszor kell végig vágdatni szélvész gyanánt a nap és éj minden órájában, kocsin vagy lóháton, azzal az örökös aggodalommal, hogy elkésünk; — hát még az a rengeteg sok pücs, melyet baráti érzelmeink fejében az algíriai hadsereg iránt, a spahik, zuávok és afrikai vadászok társaságában el kell fogyasztanunk!

Mers-el-Kebir vörhenyes hegyeit — az Oránba vezető, aloéval szegélyezett, spahik és beduinokkal népesített utat — hiszen szeretem mind ezt, annál is inkább, mert kora ifjúságom emlékeinek egész világát ébresztik bennem. De az az ittasultság, mit az első napokban éreztem, oda van. Különben sokat rontottak Algírián csak azóta a tíz év óta is, mióta én ismerem,

és távolabb kellene menni délre, hogy az ember megtalálja az igazi Keletet. Emitt az ország jelleme már meg van hamisítva és nem egy burnuszbba öltözött ember érti a párisi külvárosok zagyva nyelvét; nem sokára teljesen sikerülni fog ez országból valami banálist csinálni, valami a mienkhez hasonlót — s akkor majd nem marad benne semmi más igazán igaz, mint verőfényes ege.

X.

Április 25-dikén.

... Másnap elútazandók voltunk, ez volt utolsó éjtszakánk.

A korai hajnal határozatlan homályában útnak indúltam és már a létrán voltam, mely a sötét viskózugból az udvarra vezet, midőn Szuleima, ki álomba látszott merülve, fölemelkedik fekhelyéről s nyakam köré fűzi karjait. Vajon mit akarhatott tőlem, a szegény elbukott kis teremtés? ... Hiszen jól tudta, hogy nincs több pénzem s hogy különben is soha sem fogok többé visszatérni ... A búcsúcsókot, mit most ajkamra nyomott s mit lelkemmel viszonoztam, nem pénzen vásároltam tőle. Egyébiránt nincs annyi arany, a mennyivel meg lehetne fizetni egy bájos tizenhat éves gyermek-leánynak lelkéből fakadt csókját. Mindketten, a nélkül hogy tudtuk, akartuk volna, Rolla történetét ismételtük ...

Künn a nesztelen utczán viszontláttam a kecskei közt alvó beduint s az épen megnyíló boltocskát, mely előtt ugyanaz a két mór ugyanazon lidércfényű lángocska fölött sütögette mézes pogácsáit; — újra élveztem az aloéval telt szakadékból megcsapó növényillatot, azt a testi jóllétet s a reggel gyönyörteljes üdeségét. — De most lassúbb léptekkel távoztam, mint az első napon és ez alkalommal sajnáltam ott hagyni a sötét viskózugot. — S az egész időn át, mialatt a mers-el-kebiri úton ballagtam a kelő nap fényében, a halványzöld aloék és a vad, vörös sziklák mentén, némi bánkódással emlékeztem a szegény, elhagyott teremtés végső csókjára ...

Az nap délután bált rendeztünk a hajón, este pedig búcsú-lakomát adtunk az algiriai hadsereg tisztjeinek tiszteletére.

E vacsora után két spahi-kapitány — igen kedves embe-

rek különben — kik nagyon megkedveltek volt bennünket, Plumkettet és engem, egy kissé be lévő csípve, minden áron azt akarják, hogy elkísérjük őket Oránba; véletlenül van velök két ló számunkra is, melyek Mers-el-Kebirben az erődben vannak reánk.

Elhatároztam volt pedig erősen, hogy elindulásunkig nem hagyom el többé a hajót — már azért sem, mert szolgálatban vagyok ez este, éjféltkor át kell vennem az őrsegtől a jelszót.

De a gondolat, hogy még egyszer utoljára visszatérjek Oránba, megzavarja egy kissé fejemet. Föltéve, hogy visszaérkezem éjfélig az őrséghez, ki fogja észrevenni eltávozásomat? . . . Ám legyen hát, elkísérjük őket, minthogy annyira óhajtják.

A mers-el-kebiri erődben van vagy húsz fölnyergelt ló, melyeket arab spahik őriznek. Csakugyan akad köztök két fölösleges, a mi épen kapóra jön.

Szép látványt nyújtanak ez ódon spanyol-mór erődben a holdfénytől elárasztott lovak és burnuszok. Az arab csoportokon ezüstös fényfoltok, a falakon hosszan elnyúló árnyéksorok. A tiszta, gyönyört lehelő éjben az áttetsző afrikai légen át mind ez tündöklő határozatlanságában és nagyobb-nak tetszik; fehér és vörös köpenyek lengenek a türelmetlenül kapálódzó lovak közt — s mind ez oly képet nyújt, mely még a meghamisítatlan Algiria.

Kétség kívül másképp is látjuk a dolgokat mint a milyeknek: úgy tetszik, mintha a próféta ármádiája volna előttünk — s körülöttünk e magas, csipkézett szegélyű falak, melyek nap-pal egészen közönségesek, most elbűvölt tárgyakként emelkednek ki a homályból, a holdfény varázsa alatt.

A lovak neki szilajultak a sok abraktól, a lovagok egyébtől. Az egész had zajosan megindul, dübögő szökélésekkel útnak ered az aloéval szegélyezett ösvényen s keresztül vágat a helységen, mint egy szellemsereg.

Egy fél órával később ez az orkán lecsap Orán kapuja előtt; mindenki megállotta helyét, nem történt semmi baj.

Okvetetlenül otthon kell lennem éjféltre — mint az Istenben boldogult Hamupipókének. — Csak pár perczet tölthetek Oránban s rohamosan a mór negyednek tartok Plumkettel azon ürügy alatt, hogy megmutatom neki a Kasbaht éjjel.

Fönt, egy régi zugútcza végén, egy feneketlen hegyszaka-

dék szélén megállok, fürkészsze körültekintek, pár pillanatig hallgatózom egy kapunál, kopogok s aztán beszólok.

— Hát neked mi jut eszedbe, jó ember? — szól hozzám Plumkett, ki úgy találja, hogy a hely nem igen bizalmat keltő külsejű.

. . . Hiába kopogok, szólok, Szuleima nincs itthon ez este. Már nem várt reám.

Gyorsan lesietünk a francia negyedbe, kocsit fogadunk Mers-el-Kebirbe s jó borralalóval biztatjuk a fuvarost sietésre.

Pontban éjfélkor megérkezem a hajón s átveszem az őrséget reggeli négy óráig, aztán öt órakor, a mint a nap fölkel, kifeszítjük a vitorlákat Algir felé.

XI.

A tengeren, április 26-dikán.

Kis szobámba zárkózva a hajón, aludni igyekszem.

Aztán lehangolt kedélylyel fölébredek s fölmegyek újból a födélzetre, hogy egy utolsó tekintetet vessek Orán partjaira, melyeknek még egyszer föl kell tűnniök.

Jól ismerem ezt az ébredéssel járó levertséget, mely egyszer könnyen múló, majd meg komolyabb; leghűbb kísérlőm volt teljes életemben.

De ma nem voltam reá elkészülve; s Plumkett után nézek, mert szükségét érzem, hogy közöljem vele.

XII.

— Majd elmúlik — mondja rá nagy közönyösen s olyan arcz kifejezéssel, mint a ki másra gondol.

— Jól tudom, hogy elmúlik! Ugyan ne tettesd magadat ilyen ostobának, Plumkett, hiszen érted, hogy mit gondolok. S ha így folytatod, kiállhatatlanná léssz, biztosítlak.

— El fog múlni okvetetlenül — sőt nem is keletkezett volna a szegény kis teremts búcsúcsókja nélkül. Azt is megjósolhatom teljes biztossággal, hogy — a mily kevés ideje volt arra, hogy gyökeret verjen — rövid három nap alatt nyomavész.

— Hiszen ez a bizonyosság a dologban a legszomorúbb —

meg az a nyugodt cynismus, a melylyel ezt mindketten tárgyaljuk.

Plumkett és én vagy százat lépünk ugyanazon egy pont körül egy lábon forogva, mint két automat, tengerész-szokás szerint.

Azután nem szólunk többet — a mi rendes szokásunkká vált, miután kibeszéltük magunkat egymással. — Valóban gondolkodásunk annyira megegyezik, hogy nem is érdemes arra vesztegetni az időt, hogy ellentmondjunk egymásnak és visszafelelgezzünk megjegyzéseinkre.

Komolyan, vannak pillanatok, a mikor valósággal nyűg ennyire ismerősnek lenni; nem tudja az ember, milyen hűrt pendítsen meg, hogy valami olyanra találjon egymásban, a mit még nem ismer.

A hajó csendesen himbálódzik a Földközi tenger kék vizében s a tíz órai meleg napfény elárasztja fehér vászonernyőinket . . . Mi köthet bennünket egymáshoz, azt a szegény kis arab leányt és engem? . . . Mivel hogy szép, összehozott bennünket a természetnek egy vonzóereje, mely oly régi, mint a világ, s mint a világ, ép oly kimagyarázhatatlan.

S ez a pillanatnyi fájdalom, melyet bennem hagy s mely el fog múlni, egy mély, sötét titok előttem — mert aggasztóan hasonlít régibb maró fájdalmakhoz, a melyeket másokért éreztem s melyek szintén elmúltak. Ugyanaz ez mindig, bármint magyarázzák és bármint nevezik; ugyanazon vak és materiális okokból ered, hogy ugyanegy célhoz vezessen. — A szerelem, a nagy, igaz szerelem, a mit valami isteninek és magasztosnak szeretünk hinni, annyira hasonlít, fájdalom! ahhoz a szerelemhez, melyet pénzen vásárolunk úton-útfelen, hogy ez a szoros rokonság a kettő közt megdőbrent.

* * *

— De nagyon szép volt, úgy-e? Valld meg, Plumkett.

— ??? . . . Egy kis szöcske!

Plumkett mindig finoman eltalálja a megfelelő szót bizonyos hasonlatosságok jelzésére az emberek s állatok vagy tárgyak között. Boszankodom, hogy ez alkalommal épen a szöcskén akadt meg, mert csakugyan van benne valami, mi arra emlékeztet s mert e távoli hasonlóságot magam is megtaláltam.

Nagy szemei, gyermek-leány soványsága, idomainak ruganyossága, tagjainak ifjúi, ürge megfeszülése, bayadéri könnyedsége . . . mind ennek következtében én szöcskének neveztem volt magam is őt (arabul Djeradah), de a szó legszebb, legragyogóbb értelmében.

Szegény kis sivatagi szöcske, ki Orán kövezetére tévedtél, arra szánva, hogy a sárba veszz, ki tudja, mivé válhattál volna, ha nem az úteza szernyében a zuávoknak kiszolgáltatva nevelkedel? S ismét eszembe jut csókja, búcsúja és bánatos ábrándozásba ejt.

Rejtély, megfejthetetlen rejtély mind ez, az érzékek és a napfény bűvereje. Mert, végtére is, ha nem lett volna szép s ez arab tavasz nélkül, jutott-e volna valaha eszembe törödni vele? . . . Bizony, csak a szem varázsa, a testi idomok bűbája minden s e mindent az idő elhervasztja elebb, hogy aztán rothadásnak bocsássa . . .

*   *

A magasban fejünk fölött, reánk küldve fehér vászon ernyőinkön keresztül égető sugarait, tündöklött az a fényes örök nap, melyet mosolyogni láttam mindig és mindenütt sphynx-mosolyával ép úgy a határozatlan keservek fölött, melyek rövid ideig tartanak, mint a szívszaggató szenvedések és nagy kétségbeesések fölött, melyek, fájdalom! szintén nem tartanak örökké.

Ez a nap mindig ellenállhatatlanul vonzott; egész életemen át kerestem mindenütt, a föld minden országában. Még inkább elváltoztatja a tárgyak kifejezését, mint a szerelem és minden egyebet elfelejtek érte, ha megjelen. Kelet némely vidékein a végtelen, örökké kék, a soha nem halványuló, soha nem fátyolozott égen megszakítás nélküli ragyogása kifejezhetetlen melancholiába ejt, mely bensőbb és mélyebb, mint az a szomorúság, melyet Éjszak ködei ébresztenek . . .

De emésztő közelségét a legcsodásabban Afrikában éreztem, a végtelen víz nélküli tenger homokhullámai közt.

Ő az én Istenem, kit legrégibb s e szerint legigazabb formájában, de egyszersmind a legrettenetesebb és legkérelhetlenebb alakban személyesíték és imádok: az én Istenem

Baál! . . . És Baál, a kit Istenül fogadtam, máig is Baál Zébub, a hatalmas romboló.

Láttam az éjszakamerikai ódon templomokat, hol a mi ó-világbeli értelmiségünkre nézve kevésbbé fölfogható alakban imádták; kerestem itt is a szétrombolt szentélyekben, a falak titokteljes domborművei közt, e nyomaiban egy ó-kornak, mely nem a mienk és melyet ma már senki nem ismer. — De nem, ez egy idegen, másvilági Baál volt; ezt már nem tudtam megérteni, e napot, mely a sárga- és vörösbőrű emberfajokat hozta létre és e túlságos messzeségben fekvő tájak egész vegetációját. És itt, a midőn istenséget keblembe zárni igyekeztem, éreztem, hogy a feneketlen semmiség s egy megnevezhetetlen borzadály mélységeibe merülök.

Csak a mi ó-világunkban vagyok képes érezni és megérteni a teremtet és romboló Baált, a midőn fölkel az örökké mélységes kék egen az Islam kihalt, fehér városai vagy impozáns romjai fölött annak a Keletnek, mely bölcsőnk nekünk is. Különösen, mikor a muzulmán Afrika és a Szahara homokjának végtelensége fölött vonúl el; — és egykor, ha majd közeledni érzem életem napjának végső, sáppadó sugarait, el fogom neki hozni csontjaimat e nagy sivatagba, hogy ennek égető homokjában fehéredjenek.

*

*

*

. . . A mit itt összebeszélek, az már mindenki számára érthetetlen. — Maga a barát, ki mellettem halad, sem igazodnék el benne, ő, ki pedig legrejtettebb gondolataimban is olvasni tud. — Titokteljes, ösztönszerű lelki szemléletek ezek, melyek, nem tudom hogyan vagy honnan támadva, olykor-olykor lelkemben megjelennek; alig merem őket kifejezni és leírni. . .

XIII.

Egy évvel később, otthon. — A júniusi nyár egész pompáját kitárta.

Két napja, hogy megtértem a családi tűzhelyhez. — Az udvar egy árnyas zugában, szőlő- és kököröcsin-lomb alatt szemleltem Szuleimát (a teknőst), a mint nagy nehézkesen vonszolta testét a fehér kövezeten.

Ezek még a hazatérés nagy örömeinek első pillanatai voltak.

Mert az az öröm, a melyet okoz az anya csókja s szereteteink viszontlátása — sőt a hű szolgálóké is, kik beleolvadtak a családba s kiket szinte összeölelünk, az az öröm aztán folytatását leli egy sereg oly apró részletben, melyek tökéletesen ismeretlenek azok előtt, kik soha sem távoztak hazulról hosszabb időre. Legalább is három vagy négy nap szükséges arra, hogy az ember egymásután föl találja az ezer kedves apróságot s a házi tűzhelynek elfeledett szokásait.

Aztán mindenütt találunk valami nézni valót: a rózsafák megnyúltak, a többi növények is megnőttek, vagy dúsabbak, tömöttebbek s a köveken több a moh. Bent a házban átmotozunk minden zeget-zugot, hogy viszontlássunk egy csomó holmit, gyermekkorból maradt, vagy idegen földről hozott emlékeket — sőt még a fiókokba temetett szárított virágokat is előszedegetjük.

Sietünk továbbá a vászonból készült házi ruhát is magunkra öltetni. Ugyanezt az egyet viselem számos év óta és kérve-kérem a háziakat, őrizzék meg és ne változtassanak rajta semmit, (noha már egyáltalában nem praesentábilis) — mert ifjabbnak, gyermekesebbnek érzem magamat benne.

* * *

Az udvar árnyas szegletében ülve néztem Szuleimát, mely a napfényben sietve igyekezett előre, mint egy teknős, melynek valami sürgős dolga akadt.

És eszembe jut az a régen, egy szomorú márcziusi alkonyatkor hallott kérdés: «Mondd csak kicsikém, fölébredt már a teknős?»

Nincs már a szegény nagynéne, a ki e kérdést hozzám intézte; mialatt távol voltam, elbagyta a földet.

Hazatértemkor üresen találtam nagy karosszékét; oda volt gurítva a falhoz és beborítva érintetlen, tiszta vászon takaróval, mely hófehér volt, mint a halottak szemfedője.

Nagyon, nagyon sírt szegény akkor utoljára, mialatt vánkosi közbe temetve utolsó búcsúját rebegte, és érezte, hogy nem fog többé viszontlátni soha.

Az ő helye megkülönböztetett hely volt a családban s az úr, melyet maga után hagy, szintén nem közönséges. Vele eltávozott valami a múltból! eltávozásával, elszakadtak azon kötelékek, melyek köztünk és régen múlt idők közt szolgáltak kapocsként. — Más századból maradt alak volt és sehol a világon nem találkoztam az ő korában levő nővel, a kinek szelleme oly finom, oly élénk és oly mély maradt volna, mint az övé.

És azóta az a láng, mely oly sok időn át világított, kialudt, vagy más felé ment lobogni — ismeretlen, titokzatos régiókba . . .

Nagyon, de nagyon elszorúl a szívem, ha szegény, jó, elköltözött nénikémre gondolok.

* * *

E napon igen élénk volt a teknős. Fürgén vonszolta túlságos súlyos paizsterhét liliputi hippopotám talpaira emlékeztető lábacskaín s előrenyújtott fővel, jobbra-balra tekintgetve mozgott tova. A fehér kövezet koczkáin s az apró kavicscon szeszélyesen tört vonalban megy előre, ügyetlenül beleütközik a virágcserepekbe, vagy a délre tekintő fal mentén eltűnik a piros virágú szép kaktuszok mögött. E napfényben, mely ép oly meleg, mint hazájáé, mintha egy miniatúr Algíriát vélt volna feltalálni.

Akár csak én magam, a kinek gyermekkoromban voltak e kertben egyes kedvencz helyeim, melyek számomra Braziliát ábrázolták és valóban sikerült oly benyomásokat szerezniem, melyek félelmetességökben hasonlítottak azokhoz, miket az őserdők ébresztenek — legfőképp nyáron, midőn jó naposak voltak a sűrűen belombozott zugok.

* * *

Macskám, a kis Mumut, rendkívül figyelmesnek mutatta magát Szuleima iránt; bohókásan rálesett, a mint egy-egy virágcserep mögött kifordult; hirtelen a hátára ugrott összehúzott nyakkal és oldalra csapott farkkal és karmos talpával rákoppantott a védtelen pajtás csontpaizsára. Aztán hozzám húzódik és szemembe néz, mintha csak ezt akarná mondani: «De úgy-e, még is furcsa egy teremtetés ez az állat? Már jó pár

év óta ismerjük egymást és még mindig nem tértem magamhoz a csodálkozásból, melyet látása okoz.

Aztán színeskedve lábaimhoz heveredik, rendkívüli fáradtság kifejezését öltve magára — de csakhamar hirtelen fölpatтан, hegyezett füllel, kitágult szemekkel — midőn valami apró gyíkocska félénken megrezzentette a falak borostyánját . . .

*   *

Évek óta látom a macska és teknős e nem változó pajzánkodását ugyanazon kaktuszok közt; az állatok és növények e kis világa nyugodtan folytatja létét az otthonban, mialatt én elbujdosom a távolba, életem fonálát legombolyítani s mialatt lassanként eltűnnek drága alakjai szerettemnek, kik körülvettek gyermekéveimben s házunk egyre nagyobbá lesz számunkra, egyre üresebb . . .

És e madárcsicsergés udvarunkon mennyire ugyanaz! a langyos légben röpkedő szúnyogok zümmögése, a szomszédos kertekben kotkodácsoló tyúkok és a fecskék, melyek szünes-szünetlenül csicseregnek ablakom irányában az eresz alatt.

Mennyire szeretem mind ezt, én Istenem! milyen jól esik itt lenni és milyen végzetes valami az a vágy, mely mégis mindig távozásra késztet . . .

XIV.

Tegnap, az első éjjelen, melyet itthon töltöttem, rossz álmom volt.

Nap közben betértem török szobámba, hogy visszatérve üdvözljem a kihalt múlt emlékeit, melyek ott benn a Stambulból hozott szövetek közt nyugosznak.

Az ablakredők le voltak bocsátva mint rendesen és alig szűrődött át rajtok e hazát változtatott ritkaságokra egy kevéske fény. Az elhagyatottság benyomását tette rám e hely, mint rég óta lakatlan lakosztályok s a tárgyak által kilehelt törökországi illat csapott meg. Most ez egyszer igazi Kelet volt, de hiányzott belőle a fény és az élet.

De mire is való hát ez ezer apróság? mi czélom lehetett velök, midőn ide hoztam e tűzhely köré, melyet oly ritkán látok, e drága emlékeket életemnek egy oly szakából, melyet többé újra nem kezdhetek? . . .

* * *

Soha sem nyitom föl ez ablakokat, nehogy eszembe jusson, hogy hol vagyok és hogy élvezhessem az illusiót, hogy egykori igazi török szobámban vagyok, mely amott a messze Keleten az Arany-Szarvra nyílt.

E napon föltártam az ablakredőnyöket s ez egyszer, kivételesen beözönlött a fény s elárasztotta ez antik, verőfénybe szánt tárgyakat s feltűntek a ragyogó selyem s a csillogó ércz rendkívüli fénytónusai.

És aztán kikönyökölve hosszan, szemléltem az ábrándokra serkentő látványt, mely az ablakokból nyílik s melyet már hosszú évek óta elfeledtem: a rózsakerteket, a borostyántól borított falakat s a távolban a lapályt, melyen mint fénylő ezüst csík húzódik a folyó.

Hajdan Berta néném lakott e szárnyban, jóval elebb, mintsem magamnak foglaltam el, hogy keleti intériéurt csináljak belőle. Minthogy pedig az ablakok nyugatra néznek, kis gyermekkoromban sokszor ide hívott, hogy egy-egy kiválóan szép napnyugvást megmutasson.

Ilyenkor négyesével rohantam föl a lépcsőkön, hogy el ne késsem — mert a naptányér gyorsan leszállt . . . E rég elmúlt időben szebbek voltak a napnyugvások, melyeket Berta néni ablakából látni lehetett s melyek kétség kívül fényesebbek, ragyogóbbak voltak, mint a mostaniak.

* * *

Tegnap álomban beléptem e török szobába s ott egy divánon ülve találtam egy aggastyánt, összetöröttet, félig halottat s ez az aggastyán — én voltam . . .

Körülöttünk a tárgyak megnagyobbodott arányai komor pompában egyesültek; baljósatlattaljesen tekintettek a falról a csecsebecsék s rajtok a hajdani muzulmán művészet rajzai rejtélyeket látszottak symbolisálni.

Aztán, épen úgy mint nappal, félrevontam a nehéz selyemfüggönyöket s kinyitám az ablakot. Álombeli fény tolúlt be. Szemeim előtt föltárultak a kertek s a távoli lapály s mind ez oly szokatlannak tetszett, elárasztva a lenyugvó napnak sárga sugaraitól; volt benne valami a nagy sivatagok kétségbeesésteljes kifejezéséből.

Fény borúlt az aggastyán arczára is, a kiben most még lehetetlenebb volt föl nem ismerni magamat — megálltam előtte s szemlélttem részvétellel, idegenkedéssel, rettegéssel.

Kitaláltam egész élete folyását: a földönfutás szünetlen hajszájában morzsolgatta le életét és most eljutott a sír széléhez a nélkül, hogy csak ráért volna családot alapítani. Szemeiben, melyek az én évektől elhomályosult szemeim voltak, nem maradt nyoma annak a sok ragyogó napfénynek, melyet teljes életében láthatott; szederjes arczának kétségbeesett, megátkozott kifejezése volt.

Egy hang e szót ejté ki: Islam.

— Az Islam — ismétlé az agg és úgy tetszett, mintha az elfeledett dolgoknak egy egész világa mozdult volna meg, kelt volna életre lelkének romvilága közt: sztambuli emlékek, a kék tenger és napsugárban csillogó fegyverek.

Most meg már nem álltam előtte. Gondolatai az enyéim voltak — én voltam ő: egygyé lettünk. Éjszerü sötétség borúlt reám, melynek mind egyre sűrűbb homályában fuldokolva vergődtem és könyörögve kertem az előttem állók fölém hajló ködös alakjait, hogy vigyenek el e földről, a melyen, érzem, meghalok — hogy vigyenek el még egyszer, utolszor, oda messze, Keletre, a napsugárba, a verőfénybe . . .

— — — — —

XV.

Június 21-dikén, 1880.

Itt e zug egyike a földkerekség azon pontjainak, melyeken mindig jól éreztem magamat. E hely az, a hova hajdan, a rég elmúlt boldog időben eljöttem iskolai földadványaimat megírni e zöld padon s a hol az árnyékban egy fának támasztott lábakkal tanultam leczkéimet; a mily kevésé voltak pose-jaim klasszikai pose-ok, ép oly kevésé voltam én magam szorgal-

mas tanuló — utazásokról, kalandokról álmodoztam szüntelenül.

Most, a mikor már mindent láttam, emlékek helyettesítik az álmokat. — S álmok és emlékek hasonlítanak is egymásra, el is vegyülnek. — A midőn most ismét e padra letelepszem, vajmi kevésbé különböztethetem meg, ha vajon álmodom-e, vagy emlékezem?

Ez emlékek közt, melyeket a véletlen lelkembe idéz, fölváltva sorra kerülnek szomorúak és kellemesek; egynémelyik egész lényemet megrázza, mialatt szemeim görcsösen ököltre szorúlnak a gyötrelemtől. Elmúlnak ezek is, mint a többiek, s az idő lassanként kevésbbé gyötrelmessé teszi visszatérésöket.

Ez az én igazi otthonom — e zöld pad, ellenére minden lelkesedésemnek, melyet éreztem idegen égöv alatt más helyeken. Mi sem változott köröskörül. Itt virítanak oldalt ugyanazon sárga irisek, melyek sűrű kévében emelkednek ki a friss vizű medence mohos kövei közül s a nedves fű, melyen a mezőről ide tévedt szitakötők pihennek. Távolabb, a forró nap-sugárnak kitéve, a délszaki kaktuszok nagy virágaikkal; — aztán ugyanazok a nagy fehér rózsák a falakon; ugyanaz a föld felé visszahajló növényzet mindenütt, de talán hosszabb és gondozatlanabb és mindegyre elhatalmasodik, mint a sírok hajtásai — a mint a ház lakói mind egyre fogynak s maga az otthon egyre csendesebb.

Mennyire szépek e júniusi napok, mily kék, mily tiszta az ég! De ez még sem a keleti napnak ragyogása, sem az afrikai verőfény; fátyolozottabb és enyhébb — egészen más. És elfog olykor a honvágy és kerget azon fényes ragyogású nap, az irgalom nélküli Baál felé, a mely amoda távol világít . . .

Ma, ez afrikai vidékekről elgondolkozva, újra megtaláltam lelkemben Szuleima képét. — Oh, a szegény sivatagi kis szöcskét gyorsan kiűztem emlékezetemből a szeméremnek egy nemével; nem engedve meg, hogy emléke egész e helyig elkísérjen.

Épen e pillanatban látom szeretett drága anyámat, a ki jóságos mosolyát küldi felém, a mint fekete özvegy ruhájában mellettem elhalad. Keresztül jött az udvaron a nagy piros virágú begoniák árnyában s a távolból úgy tetszett, mintha járása hajlottabb volna és vontatottabb. Igen, az örökös válások, a bánat — kétség kívül . . . És ekkor kimondhatatlanul

elszorúlt szívem, arra gondolva, hogy szeretett anyám már valóban öreg és számíthatni kezdtem, hogy emberi számítás szerint meddig maradhat még meg számomra ő, ki most már egyedüli tárgya összes földi szerelmeimnek.

És szent fogadást tettem magamban, hogy többé nem fogom elhagyni, hogy itt maradok mellette örökké, a házi tűzhely boldogító békéjében.

Az árnyékok elnyúltak, aranyosabbá vált a napsugaras felhők szegélye s egyes virágok becsukódtak. Visszatérésem óta a harmadik nap estéje közeledett, nyugalmasan és enyhén, mialatt a repkedő fecskék rikító csicsergéssel és villámszerűen merész szárnyalással végezték az utolsó nagy esti vadászatot, mielőtt bekövetkeznék a denevérek órájának szürkülete. Gyönyörteljes melanhcoliával szemléltem mind ez ifjúságomban megszokott tárgyakat, mint a ki bevégezte bujdosását a nagy világban és soha nem fogja azokat többé szem elől veszteni.

... Az anya iránti szeretet az egyetlen igazi, az egyetlen változhatatlan szeretet; az egyedüli, melyet be nem szennyezhet se önzés, se egyéb — a mely se csalódáshoz, se gyötrelmhez nem vezet; az egyetlen, mely hinni enged a lélekben s az örökkévalóságban ...

XVI.

... Ismét egy évvel később. (Kettővel Szuleima búcsúcsókja után.)

Vágtatva siettünk előre, Si-Mohammed és én, a sidi-ferruchi úton, Algirban. Májusban volt. A beborúlt sötétség záporral fenyegetett s mi megsarkantyúztuk lovainkat, melyek teljesen nekivadultak.

Közeledtünk Algirhoz; az út mentén a rendes vasárnapi sokaság, mely szintén haza sietett, félve az esőtől; a korcsmákban mulató matrózok és zuávok, a Baab-Azum-utcái boltosok ünnepi ruháikban tréfálkoznak. Végig vágtattunk ez úton s a sokaság rést nyitott.

A megelőző napi esőtől elázott föld és növényzet fölfrissült és kellemes illatot terjesztett.

Lassabban kellett haladnunk, a tömeg miatt. Lovaink pajzánul viczkádoztak. Si-Mohammed lova, egy fekete csödör, ugrált, fel-felszökelt mind a négy lábával egyszerre, majd meg két hátulsó lábára ágaskodott s az elsőkel hadonászott a levegőben; aztán meg jobbra-balra vetette fejét és mindenkép beleharapni igyekezett barátomnak marokkói bőrből készült aranyos hímzésű csizmájába.

— Be hamis egy ló! — szólt Mohammed nyugodtan, arabra valló kiejtésével. — Nézd csak, mennyire hamis!

Az enyém, mely deres volt, oldalt haladt, lobogó farkkal szökdécselt és feje, melyet sok kellemmel bólintgatott, úgy járt, akár egy tömjén-füstölő. Nem volt e viselkedésében semmi vadság — fiatal pajzánság az egész. Én pedig kedvére hagyom, mialatt figyelmemet teljesen leköti és bámulatba ejt Mohammed nyugalmas magatartása, a melylyel nekivadúlt lovát megüli.

A köves talajról fölhallatszik a vas patkók ütemes dübögése, a bőrkantárok megfeszülnek a ló egy-egy hirtelen mozdulatánál, megcsendülnek az ezüst félholdak, melyeket sügyére akasztva visel s a hátunk mögül hallani lehet az előlünk kitérő sokaság szitkozódását.

A Baad-el-Ued kapu közelében a fekete csödör hirtelen nagyot szökik, (e mozdulatot itt birkaugrásnak hívják), aztán hátulsó lábaival kirug s Mohammed előre zökkenve, a ló fején keresztül tenyerére esik.

— Csekélység, — jegyzi meg; — de bepiszkítottam keztyűimet. — Rettenetesen bántotta a nagy néző közönség előtt történt baleset.

Ismét felszökött lovára, fürgén, mint egy numidiai. És nyomban vékony vércsik bugyog föl sarkantyúi alatt, lovának lágyéka görcsösen megrándul a nyiláló érzés alatt s az állat fölnyerít fájdalmában.

— Nem fog esni az eső — szól barátom. — Elég időnk van, hogy végig haladva a városon, a gyakorló térre menjünk a négy órai zenéhez.

És végig haladtunk Algir városán.

Újabb incidensek következtek: lovam hátrálva, mindenkép bele akart vegyülni egy zuáv-táborba és kevés híja, hogy célját el nem érte, ellenére sarkantyúim nyomásának, melyek bíborszínű gyöngyöket vertek hamvas-színű szőrzetén.

Milyen furcsa egy ily makacs vágy az állatnál. Mi, midőn a fejünkbe vesszük, hogy valamely bolondságot akarunk csinálni, a legtöbbször azt sem tudjuk, hogy miért. Vajon tudja-e az állat? . . .

*   *   *

Kirándulásunknak fele útján utólért az eső. A nagy, nehéz cseppek előbb lassan hullottak, azután gyorsabban, végre zuhogva; valóságos szakadó afrikai zápor. — Vissza kellett fordulnunk azonnal.

XVII.

Vágtatva menekültünk a szakadó esőben, mely át-meg-át-járt. Si-Mohammed erősen előre hajlik öblös nyergében, alá bocsátja fejét; pompás burnusza és fehér selyem gundurája facsaró víz és becsapva sárral.

A Bab-Azum kapun áthaladva, leszöktünk lovainkról, hogy egy középület csarnoka alá meneküljünk, miután a falhoz lapuló teherhordókra bíztuk a kantárszárakat.

— Vigyázatok, mert harapósak — kiált feléjük Mohammed, mialatt eltávoztunk.

Embereink megértették a figyelmeztetést és egymástól lehetőleg távol őrizték a lovakat. (Az arab lovaknak általánosan ismert szokása, hogy mihelyt közel kerülnek, összeharapják egymást.)

XVIII.

Az a nagy épület, melybe a zápor véletlenül bekergetett, a hadi törvényszék palotája volt. — Épen egy méregkeverő fölött ítélték, a kit a dél legtávolabb vidékéről hozott ide a katonai hatóság.

A terem felső végéről egy emelkedett erkélyszerű karzat uralkodott a helyisegen. Fölmentünk és tisztán láthattuk a vádlottak padján ülő nőt. Teljesen lefátyolozva ült ott, összehajtott, összeroskadva — akár egy burnuszszal és fehér fátyollal eltakart alakatlan tömeg.

Bírái az afrikai hadsereg vén tisztjei voltak, a kiknek arca elsárgult, megfakult, a hadi szolgálat fáradalmaiban.

Fölolvassák a vádlevelet, melynek hallatára elfut a borzadály. Egymás után három férjét mérgezte meg és végre egy nagy aga kutyáját.

És vizsgáló tekintettel néztük, Mohammed és én, e bűnökkel terhelt fehér fátyolos alakot, baljóslatú kifejezésű vén aszszony visszataszító arczát sejtve alatta.

A tolmács főszólitja a vádlottat, hogy álljon föl és tegye le fátyolát.

Fölemelkedik s a bírák asztala felé halad, bámulatosan ifjúi könnyű mozdulattal félre veti burnuszát s akár egy Phryne, megjelen előttünk, délarábiai szép festői öltözetén áttetsző idomos természetével, magasra emelt homlokkal . . .

Én — én kitaláltam, hogy ő, mielőtt még arczáról levette a fátyolt. Alig hogy megindult, alig hogy fölállott, kiéreztem, ráismertem valami nem tudom miről, a mit valaha szerettem és a mit nem lehet elfelejteni . . .

Pedig Szuleima nagyon megváltozott; megeszményiesedett, megszépült. A kis sivatagi szöcske hirtelen kifejlett déli hazájának forró légkörében; teste, hullámos ruhái alatt, az ó-görög szobrok búbajos idomait öltötte, megnyílt, megérett női bájai teljes pompájokban ragyogtak.

Karja meztelen volt s telve karperecczel és gyöngyfűzerrel, s a benszülöttek módjára magasra fésült, aranypikkelyekkel díszített haja valami bálványyszerű, titokzatos szépség varázsát kölcsönzi neki.

Daczos szemeinek kihívó lángtekintetét végigjáratja köröskörül, szenvedélylyel nézve ez emberekre és húsz éves arczában kifejeződik annak tudata, hogy vágyakat kelt valamennyiben.

Egy zuáv-tiszt, ki a bírák között ült, midőn a vádlott félrefordult, csókot hányt neki — a többiek cynikusan mosolyogtak reá s a legéltesebbek helyén valónak találták, hogy bíraskodásuk e bájított tárgyával szemben néhány alkalomszerű kaszányagorombaságot váltsanak . . .

Én pedig kerestem tekintetét. Elvégre hozzám is eljutott szemével és — rajtam feledte: egy emlék szállta meg lelkét, kétség kívül, először homályos, aztán élénkebb, végre reám ismert . . . De hát végre is — nem lehetett-e rá nézve mind-

egy, hogy én vagyok, avagy bárki más; mit sem tehettem érte többé s annak az érzésnek, mely megnyilatkozott azon reggelen, midőn gyermeki csókját ajkamra lehelte — lehet, hogy két órai élete sem volt . . .

De engem örült szenvedély kerget feléje, most, midőn bűneinek válaszfala van közöttünk — most, midőn mint egy a világra nézve elveszett dologgal a törvényszék rendelkezik s midőn ép oly megközelíthetetlen, mint egy szüzességi fogadalmat tett papnő.

Sőt bűnei is sötétségteljes bájjal hatottak érzekeimre és annak emléke, hogy e nő egykor az enyém volt, teljesen elbódított. Szerettem volna ezt elmondani ez embereknek, bírának, a kik áhítoztak reá, tudomásokra hozni, hogy egyszer az enyém volt egyetlen igazi csókja, talán egyetlen gyöngédségében tiszta szerelmi indulata . . .

*   *

Most már kiveszett belőle minden emberi érzés; a bűn elhódította magának s testi bájainak csodás meze alatt nem maradt abból semmi.

És mégis, midőn szemeit felém emelte, úgy tetszett, mintha megváltoztak volna, mintha lenne még bennök valami elérékenyülés, valami könyörgő, csaknem jóságteljes; — de ez csakhamar elmúlt s midőn a törvényszékre és a tömegre szegeztek őket, nem fejeztek ki csak vad, kemény daczot.

*   *

Lelkiismereti furdalásnak vagy szeméremnek nyoma sincs rajta.

Ő beszél s a tolmács híven átfordítja:

„Férjei előbb tönkre tették; annyira elszegényedett, hogy a börtön kenyéréhez sem lehetett módjában venni valamit. Az utolsó elvette minden pénzét, sőt louisd’or-okból készült három soros nyakfűzérét is elszedte tőle. Az a nyakék, a melyet most visel, réz; — és bizonyítékképen kiszakít belőle néhány érmet s a bírák elé dobja megvetéssel.

«A mi pedig az aga kutyáját illeti, ez a vád nem igaz. Mert az eb rühben veszett el, a minek bizonyysága lehet az egész törzs! . . .»

A zápor elvonúlt — öt óra volt.

Okvetetlenül el kellett hagynunk e helyet és lóra ülnünk, hogy haza kerüljünk, fölvenni egyenruhánkat. Ez este nagy ebéd volt a Mustafa-palotában az algiri kormányzónál, egy muszka nagyherczeg tiszteletére s a mi két egyenruhánk hivatalosan fölszólíttatott, hogy számot tenni megjelenjék (Si-Mohammed kapitány, az első spahi-ezredben).

Eltávoztunk. Nagyon megzavarta fejünket, hogy itt kellett öt látnunk; fölháborított az a gondolat, hogy teljesen e hadbíró tisztek kényére van bízva s hogy e bírák parancsára e bájos fő talán le is fog hullani.

Az ebédnél rendkívül szórakozottak voltunk mind a ketten és én szomorú is. A fényesen kivilágított teremből, a hol voltam, gondolatom gyakran elszállott a fekete börtönhöz, melyben Szuleima aludt és mindenféle örült tervek zsbongtak agyamban egész másnapig.

XIX.

Másnap kora reggel Algir azon negyede felé siettem, a hol a börtön van.

A hajnal nyugalmas csendjét még nem zavarta a nappali zaj; épen csak a láthatár karimája fölött, Baál nagy ezüst tányékként ragyogott.

A nagyobbodó nappali fény hatása alatt higgadtabban kezdtem ítélni a dolgokról és helyzetekről — ezzel mindenki így van. De abban reméltem, hogy ha jó korán oda megyek, mielőtt még a törvényszék személyzete ébren volna, talán képes leszek azzal a bizonyos, általánosan ismert varázshatású eszközzel, mely oly régi, mint a világ, kiérdemelni az engedélyt, hogy beszélhessek vele.

Meghúztam a fogház csengőjét és feszélyezetlen, csaknem követelő magatartást színlelve, fordultam kívánságommal a börtönörhöz.

— Lehetetlen teljesíteni. — Természetesen; előre látható volt. Hosszadalmas utánajáráásra volna szükség, melynek indokát itt senki nem lenne képes megérteni s a melyhez különben időm sincs (délben elindulandók voltunk Tunisz felé).

Kedvem lett volna ez embernek pénzt ajánlani, hiszen e czélból jöttem ide s elérkezett a pillanat, melyben a döntő lépést meg kelle kísérteni. De most meg haboztam . . . oly tisztos arca volt. Nem mertem megvesztegetni.

Egyébiránt Szuleimát nem ítélték halálra. «Nem találtak — úgymond, a bizonyítékokat elégségeseknek; nem mertek neki többet adni öt évi börtönnél.» — A bírák is szépnek találták, kétség kívül.

* * *

Történetünk befejezése pedig a lehető legbanálisabb. Egy aranyat adtam a börtönőrnek és természetessé vált, udvarias hangon így szóltam hozzá: Adja át ez aranyat annak a fogoly nőnek, Szuleimának és mondja neki, kérem, hogy az a numi küldi, a ki czukorkákat adott neki egy óráni kávéház bejáratánál, a mikor még kicsike kis leány volt.

Isten neki! ha másképp nem lehet, azt szeretném, hogy legalább emlékem jusson el hozzá még egyszer és erre legczélszerűbbnek találtam e szájalmas eszközt.

Si-Mohammed a kormányzóság terén várakozott reám; egy nagy francia kávéház arkádjai alatt adtunk egymásnak légyottot. — Leültem mellé az árnyékba és elbeszéltem neki, hogy mivé fejlődtek a dolgok, mialatt ő finom gunyoros mosollyal tekintett a Földközi tenger fölött kéklő messzeségbe.

Tíz óra nem sokára. A nap szörnyű melegnek ígérkezik és porfogatagok kavarognak végig az utcákon.

A magasban Baál megtört halvány fényvel ragyog. Az ég elhomályosult s azt az ólomszürke színezetet öltötte, mely jellemezni szokta azon napokat, midőn a sirocco szele fú a sivatag felől.

* * *

Tizenegy óra. — Vége kóborgásaimnak Algir fehér arkádjai alatt. Itt az ideje az indulásnak, melyre talán soha nem következik visszatérés . . .

Si-Mohammed lekísért a csolnakhoz. Együtt mentünk a kikötő nagy lépesőjén a verőfényes, néptelen partról.

És délben, mialatt Algir lassanként mögöttünk maradt és hófehéren tűnt föl forró légkörében a homoktól szürkített égboltozat alatt: mélyen elgondolkoztam a nagy sivatagról, mely némikép feledésbe ment öt év óta, más világrészekben tett utazásaim miatt. Éreztem közellétét a Sahara e nagy katlanában, mely e város mögött terül el és a Sahel fuvalma felénk hozta sívó homokját. — Deíme, a Szuleima és Algiria utáni sóvárgás helyett, égő sóvárgás kapott meg a végtelen puszták után; — Bled-el-Ateuchba, Baálnak e legnagyobb és legtitokteljesebb szentélyébe vágyakoztam — a fekete Sudánba s azon rég elmúlt időbe vissza, midőn ott éltem és szenvedtem . . . És íme ismét újra kellett éreznem, hogy mennyire balga és emésztő egy végtet az, elvesztegetni az életet az egész világon, meghonosulni mindenütt, csatlakozni szívünkkel mindenhez, hat-hét emberi existenciát élni végig egy és az egyedül boldogító helyett, a milyen amaz egyszerű embereké, a kik az életnek azon kis, mindig szeretett zugában élnek és halnak meg, a hol szemeik először látták a napvilágot.

XX.

Szuleima, a teknős, jó erkölcsű rendes életet folytató egyéniség, mely el fog élni vagy száz esztendeig. — Az e fajta állatok a végtelenségig tartanak, mint a férgek. Totyogni fog még a napban, a szürke kövezeten, a piros virágú kaktuszcserepek közt, mikor az igazi Szuleima és én már régóta meghaltunk; — ő a gyalázat valamely viskójában, miután százszor és százszor eladta újra százszor meg százszor eladott testének csodás bájait és én? — ki tudja hol! . . . És nem fog nyoma maradni a nap alatt se testünknek, se lelkünknek, melyek annyira különbözők, miket egy pillanatra összeforrasztott az érzékek öntudatlan bűvölete, e megfoghatatlan rejtély — a szerelem . . .

És majd ha egykor családom valamely dédunokái látni fogják Szuleimát, a teknőst, totyogni, az akkori tavasz virágai közt — majd el fogják nekik beszélni, hogy ezt az állatot Algiriában szedte föl egy ősük, egy ismeretlen déd-nagybátyjok.

Bizonynyal nem fogják elképzelhetni, hogy hogyan ejtettem foglyúl egy sötét, szélvész, esős téli napon Oran hegyein, a délszaki márczius bájos kis virágainak közepette.

És a déd-nagybátya is idegenszerű alakként fog előttök föltűnni a legenda ködében! . . .

XXI.

Nagyjából meg találják majd azon jövődöbéli gyermekek a lapokon a teknősnek és déd-nagybátyjoknak egyszerű történetét.

LOTI P. után, *franciából*

BÁNFI ZSIGMOND.

A HÍRVIVŐK.

A csalfa szél nem jó barát,
Ne kérd fel őt soha,
Hogy kedvesednek hírt vigyen,
Mert elszáll bár oda, —
Csélcsap szívének jól esik
Egyet hazudni, — s jaj,
A szellőhordta hireken
A lány elindul hírtelen,
S megvan mindjárt a baj.

Madárra se bízd titkodat,
Mert szíve bárha jó,
De messzire, hogy hírt vigyen
Ő sem megbízható.
Kit csak talál, ő szóba áll
Útján mindenkivel,
S majd kedvesednek ablakán,
A sok-sok hír közül talán
Másét csicsergi el.

A felhőtől is óvakodj',
Hírnöknek rossz az is,
Nem csacska bár, mint a madár,
S mint a szél, nem hamis, —
De arczán mindig bánat ül,
És könny ragyog szemén,
S ha jó hírt küldesz is talán,
Bús felhőnek a kis leány
Hogy hígye el szegény?!

Ha távol van hű kedvesed,
 Megvigasztalni őt
 Sohajtsd el hozzá lelkedet,
 E legjobb hírvivőt.
 Bús lelke mindjárt fölvidul,
 Ha ott jár a tiéd,
 Megérti annak hű szavát,
 S megosztja vele bánatát
 És néma örömét.

Legifj. SZÁSZ KÁROLY.

VADÁSZDAL.

A rét lekaszálván . . . zöld még a liget,
 Estenden egy ifjú vadászni siet ;
 Mocsáron, avarban, völgyben tova száll,
 Egy szép nyiri fajdot míg végre talál . . .
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Ezt röptibe kapd le, futtában amazt :
 De lopd be a fajdot, hogy el ne riaszd.

Lomb harmata perdül a merre megyen,
 Színe elárulja őt a hegyeken . . .
 A tolla mi pompás ! szebb, mint a tavasz,
 S szárnyára ha kél, oh mint tündököl az !
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Ezt röptibe kapd le, futtában amazt :
 De lopd be a fajdot, hogy el ne riaszd.

Maga az öreg nap kelvén oda kint
 Tollára irígyen bámulva tekint,
 Fényet oda szórja, hol ő heverész,
 Ott fénye sötét lesz s menten elenyész.
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
 Ezt röptibe kapd le, futtában amazt :
 De lopd be a fajdot, hogy el ne riaszd.

Vadászgat a mélyben és fent magasan,
Ifjúi erővel és óvatosan . . .
Ám mikor a fajdot már látja közel,
Hess ! oda van ! messze, messze tűn az el.
Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
Vigyázz, ha vadászgatsz, mondom, te fiú !
Ezt röptibe kapd le, futtában amaszt :
De lopd be a fajdot, hogy el ne riaszd.

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

AGYAGIPARI TÁRLATUNK.

Az eddigi időleges tárlatok sorában, melyek Baross Gábor kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr intézkedése következtében a budapesti kereskedelmi múzeum városligeti iparcsarnokában rendeztettek, a május hó 22-én megnyílt agyag-, kő-, cement- és asphalt-anyag és ipari tárlat volt a maga nemében a második, mely Németh Imre miniszteri tanácsos s a kereskedelmi múzeum igazgatójának terve szerint és fölügyelete alatt e területen rendeztetett.

E tárlatnak kettős célja van; egyfelől tájékoztatni hazai közönségünket a felől, hogy e téren mit tudunk fölmutatni úgy a nyersanyag és félgyártmányok, valamint az ezekből készített ipari tárgyakból, másfelől pedig kis- és házi iparosainknak alkalmat nyújtani, hogy a külföld által e téren elért eredményekkel könnyen megismerkedhessenek, valamint bemutatni nekik azon gépeket, szerszámokat s eszközöket is, melyekkel az előrehaladottabb nyugati államok s országok dolgoznak.

E tárlat céljaira az iparcsarnok belsejéből mintegy 3200 négyszögméter terület hasított ki, mely megfelelően három nagyobb és két kisebb csarnokra osztatott föl s a szükséghez és viszonyokhoz képest berendezve.

A tervező gyakorlati rendszere szerint külön helyiségekben vannak elhelyezve a kis- és házi iparosok tárgyai, külön a belföldi nagy- és gyáripár készítményei és a munkagépek, külön a külföldi kiállítók agyag- és kőipari tárgyai, valamint külön vannak a hazai nyersanyagok és félgyártmányok és az épület-tárgyak is.

E célszerű és könnyű áttekintést engedő berendezésen belül, a szakismeretek és a tapintat igényeinek megfelelően,

vannak az egyes kiállítók tárgyai olykép elhelyezve, hogy egyfelől a hirtelen átmenet a nagyon előrehaladott ipari tárgyaktól a kevésbé fejlettekhez, mely a szemet s az ízlést egyaránt sérti, kerülve legyen, másfelől igyekezett a rendező megfelelni a kiállítók azon nehezen kielégíthető kíváncsiának is, mely különben a kiállítók versenyviszonyaiból származik és némileg jogosultsággal is bír, a mennyiben külön választotta az össze nem tartozó elemeket.

E nagy szabású és nagy körültekintéssel rendezett tárlat hívatva van nemcsak a benne képviselt iparosok jelene, hanem azok jövője fölött is határozni, a mennyiben föltehető, hogy komoly emberek, mint a milyenek a saját keresetök és igyekezetök után élő iparosok, nemcsak a pusztá látványosság és a pillanatnyi haszon céljából állítottak ki, hanem azért is, mert az abból levonható következtetéseket — még elég jókor — hasznukra akarják fordítani. Maga a tárlat még legelőrehaladottabb iparosainknak is bő anyagot nyújt, a melyről gondolkodni lehet, és csak saját érdekekben cselekszenek, ha megragadják ez alkalmat úgy egyéni ismereteik fejlesztésére, valamint arra is, hogy érdekeiknek megóvása végett szövetségzetekbe egyesüljenek.

A benyomás, melyet az egész tárlat gyakorol, csak emelni képes több kiállítónk gazdag és fényes tárlatát. És hogy mentül kedvezőbb és sikeresebb legyen a benyomás, és hogy tartósabb nyomokat is hagyjon maga mögött e tárlat, a budapesti kereskedelmi múzeum, a kiállítókról és kiállított tárgyaikról, külön katalogust adott ki *), melynek megjelenendő II-dik részéhez szerző egy 12 fejezetre osztott tanulmányt írt a hazai agyag-, kő-, cement- és asphalt-ipar jelenlegi állapotáról.**) Ezt azért tartjuk szükségesnek is fölemlíteni, mert az ott elmondottak egyszersmind fölmentenek bennünket attól, hogy itt ez iparágak közelebbi ismertetésével foglalkozzunk.

---

*) *Budapesti kereskedelmi múzeum. Közlemények az 1891. évi agyag-, cement-, asphalt- és kő-tárlatról.* I. Katalogus. Buda-Pest, 1891. Nyolczadkrét, 134 lap.

**) A fejezetcímeinek a következők: I. A nem fémszerű ásványokból való iparkészítmények általános helyzete. II. Forrásmunkák és kamarai jelentések. III. Használati és dísz-agyagárúk. IV. Téglaiipar és tűzálló agyagárúk. V. Kő-, palakő-, cement- és asphalt-ipar. VI. Munkabérek. VII. Munkássegélyezés-ügy. VIII. Külforgalmunk agyag- és kőárúkkal. IX. Nyersanyag lelhelyek. X. Kereseti házi-ipar. XI. Teen-dők. XII. Statisztikai adatok.

I.

NYERSANYAGOK.

Azon alapelvből kiindulva, hogy az egészséges gyáripár a siker kilátásával s az állandóság jellegével csak ott s akkor fejlődhetik biztosan, a hol az annak alapját képező nyersanyag nagy mennyiségben és kitűnő minőségben található, könnyen hozzáférhető s olcsón megszerezhető, s a hol az ahhoz megkívántató egyéb föltételek is, mint jó és olcsó közlekedési utak, elegendő és jó víz, állandó, olcsó és megbízható munkaerő van: agyagipari tárlatunk azon részét fogjuk előbb ismertetni, a hol az ennek alapját képező nyersanyagok, valamint az ezekből készített félgyártmányok, ki vannak állítva.

E munkánkat lényegileg megkönnyíti a m. kir. földtani intézetnek itt látható 353 agyagfaj és 747 kőnemből álló tárlata, melyhez a magyarázó szöveget nyújtja a földtani intézet kiadásában az 1885. évi országos köztárlat alkalmával megjelent M. Matyasovszky Jakab és Petrik Lajos által összeállított *Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfisték-iparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok részletes katalogusa*, valamint a Gesell Sándor és dr. Schafarzik Ferencz által összeállított *Mű- és építő-ipari tekintetben fontosabb magyarországi kőzetek részletes katalogusa*. A csinosan, üvegburok alatt, 1—8 tűzálló fokozat szerint kiállított agyagok mindegyikénél nemcsak azok lelhelye van megnevezve, hanem kis pyramis alakban az égetett termény mutatványa is látható.

Az agyagok lelhelyének áttekintését megkönnyebbítendő, készített Kalecsinszky Sándor ez alkalomra egy térképet a *Magyar korona országainak megrizsgált agyagairól*, melyben a tűzálló agyagok három tűzállósági fokozat szerint, a tűzálló és égetés után fehér színű agyag, tűz-nemálló agyag s az égetés után fehér agyag szerint, valamint az irodalomból ismert, nagyobbára a fazekasoktól s a téglagyártásra használt agyagok szerint, mely utóbbiak azonban ez idő szerint a m. kir. földtani intézet birtokában még nincsenek, vannak különböző színű karikák és pontok által föltüntetve. A földtani intézet kögyűjteménye áll nagyjából körülfaragott és részben csiszolt kisebb koczka-

alakú kövekből, melyek tudományos egymásutánban vannak fölállítva, és láthatunk itt különböző homok-, quarchomok- és meszes homokköveket, conglomeratokat, tufákat, fliteket és palákat, csillámpalát, gnaiszt, bazaltot, porfir, granit és trachytot, diabárt, stealitokat, agalmatolithokat, diaritokat, föszt, nefelin-szienitet és dolomitot kiállítva.

Ennek szomszédságában vannak az *Állami közép-ipar-tanoda vegyműhelye* által kiállított különféle vegykísérleti és mintakészítményei, melyek közül kiemelendő a Petrik Lajos tanár által a riolitból készített kőanyag-próbák, mázpróbák, porcellánedény-próbák s a hollóházai (radványi) riolit-kaolinból készített Seger-porcellán edénypróbák.

A kevés nyersanyag-kiállító közül elismerésre méltóan állított ki Lederer Márton, Élesd kisközségben, Biharmegyében lakó bányabérlő s agyagkereskedő, kinek agyagbányái Rév kisközség határában vannak. Miután az ezen kiállító által követett eljárást helyesnek és követésre méltónak találjuk: bemutatjuk itt a kiállított tárgyainál található nyomtatványai közül első sorban azt, melyet a budapesti m. kir. állami vegykísérleti állomás vezetőjétől kapott, s a mely így hangzik: «A beküldött agyag vegyvizsgálati eredménye a következő: víz 2·03, izzítási veszteség (szerves anyagok) 8·42, timföld és vas a sósavban oldható részben 0·78, mész a sósavban oldható részben 0·26, kovásv 51·13, timföld 32·90, vasoxyd 1·50, mész 0·34, mind a sósavban oldhatatlan részek s alkaliák (differentiából számítva) 2·04 százalék. A tűzállósági kísérletekből kitűnt, hogy ez agyag nagyon tűzálló, és kiállja minden észrevehető változás nélkül a legerősebb coaks-tűzet. Muffolában vagy coaks-tűzben gyöngén sárgásfehérre ég.» — Wiesbadenben az ottani pyrometrikai és technikai laboratoriumban a kiállító ez agyagot szintén megvizsgáltatta, s az eredményről a következő véleményt nyerte: «A beküldött világoskék agyag, mely észrevehetőleg vasat, valamint magnesiát, de kevés meszet tartalmaz, a dúsan kötő és magas tűzálló képességgel bíró agyagok közé tartozik. Olvadási képessége majdnem egyenlő a 30%-os normal-agyaggal, azaz a legjobb pfalzi fazekas-agyaggal. Alacsonyabb hőfoknál ez agyag részben figyelemre méltó égési eredményt ad, azonban repedésre való hajlamot is mutat. E nyersanyag tűzálló czelokra ajánlható, még pedig úgy jó tűzálló chamotte-téglák készítésére, valamint tegely- és fazekas-agyagnak is.

Utóbbi célra annál kitünőbbben fog beválni, mentől nagyobb gond fog fordíttatni arra, hogy szétválasztás és elkülönítés által vasfoltoktól ment agyag állíttassék elő.» — Gyakorlati használhatóságát illetőleg bizonyítványokat mutat még föl a fekete-erdői, sólyomkői, borszéki és bükkzsádi üveggyáraktól, melyek mind igen kedvezően és elismerőleg nyilatkoznak a fönti czég által nekik szállított tűzálló agyagról.

Ilyen eljárás mellett nem csodálkozhatunk, ha az illető kiállító nyersagyaggal nagy forgalmat tudott elérni, mert csak így lehetett neki biztosan föllépni, s a mely eljárása annál többre becsülendő, miután az illető czég nem is tulajdonosa, hanem csak bérlője az említett agyagbányáknak. Hasonló eljárás mellett talán mások is tudnának nagyobb forgalmat fölmutatni; ámde többi agyagkiállítóink egyszerűen megelégszenek azzal, hogy kiállítási tárgyaikat egy-két alakban bemutatják, de semmiféle leírást vagy magyarázatot azokról nem nyújtanak. Ilyen kiállító gróf Sztáray Antal, gróf Czebrián László, Lenck Samu, gróf Gyürky Ábrahám (kinek kiállított quarc-homokja különös említést érdemel), báró Perényi Zsigmondné, gróf Schönborn-Buchheim, Niezner Ferencz, Babery János, Krausz Peter és Uhlyárik Béla.

Néhányan földfestéket is állítottak ki, kik közül úgy a czélszerű kiállítást, valamint a sokoldalúságot illetőleg, kiemelendő Kohn Gyula, a solymári (Pestmegye, budai oldalon) földfesték-bányák bérlőjének tárlata. Kiállított ugyanis természetes vasoxydokat vagy vasokkert darabokban, természetes okkert (hydratot) darabokban, ugyanazekat örölve, szépítés nélkül; azután festő agyagot, tűzálló agyagot, festő téglát, dolomitot, formahomokot, pyritheket és infusoriós földet, mind nagyobb mennyiségben s ár-megnevezéssel. Vörösbarna és sárgabarna színű pörkölt és örölt földfestéket pedig kiállított Szabó Pál, Losonezról.

Nyersanyagokat több külföldi is állított ki, még pedig rendszeres, az agyag minden fokozatát mutató változatos alakban. Egy pilseni kiállító földpát- és quarcot a legdurvább alaktól a legfinomabb őrlésig, köedény-agyagot és mázat, pilseni porcellán-földet, stb. mutatott be; egy másik társas czeg Müglitzről, Morvaországban, hatféle tűzálló agyagot állított ki, melyekről a közölt nyomtatványjaiban s árjegyzékében bő fölvilágosítást ad; egy quarc- és chamotte-téglagyár, Storeból, quarchomokot állított ki, melyről a vegyelemzést közli; végül

kiállított még egy majnai frankfurti czég festékföldet, és bemutatatta kész tárgyakon az ő földfestékeivel égetett tárgyakon nyert szép színeket.

Az agyagbánya-tulajdonosoknál sokkal helyesebben állítottak ki a kőbánya-tulajdonosok, mert ezek részben felkészítményeket is mutattak be, de szintén hibáztak abban, hogy az előforduló kövek minő- és mennyiségéről, valamint a lelhelyek fekvéséről, stb., nem nyújtanak fölvilágosítást. Kivételt csupán *Stern Lajos* kőbánya-tulajdonos képez, ki ez alkalomból verpelét-várhegyi, szent-máriai alsó és felső bányáiról külön ismertetést adott. E kiállító, ki kockaköveket, útjelző oszlopokat és itató vályút állított ki, kőbányáiból a nyerskövet megvizsgálás végett beküldte a kir. József-műegyetem mechanikai laboratóriumába, honnan a megejtett szilárdsági kísérletek eredményéről bizonyítványt is kapott. A beküldött kövek vízzel telített nedvesállapotban összenyomásnak vették alá, mások ismét fagyasztásnak tettek ki, midőn a hőfok legalább is — 7 C. fokra süllyedt le. A fagyasztott kő mindegyike a 25 fagyást minden látható változás nélkül kiállotta.

Faragott köveket többen állítottak ki, mint a *Sóskút-pátykalázi kőbánya-vállalat*, mely sóskúti és váczyi tömött homokkővet tuskókban és lépcsőnek kifaragva, a *Csillaghegyi kőbánya és lábatlani cementgyár-részvénytársulat*, mely kölépcsőket és kölapokat, Braun József, ki somosújfalú-sátorosi gránit-, trachyt-kockaköveket és kötőrmeléket, Majerszky J. és társai Bars-Geletneken, kik quarc-köveket, vályút, sóórlót, lépcsőt és fedőlapot, Schatteles M., ki gránitkocka- és szegélyköveket, Reichmann Ármin, ki trachyt-kockaköveket és fedőlapot, Linássy Antal, ki kehlheimi lapokat, Havranek Antal, ki trachyt-kockakövet, párkányrészletet almádi kőből, és bántai követ állított ki; továbbá kiállítottak: gróf Eszterházy Miklós Mór uradalma, szürke és vörös márványköveket és lapokat, Bibel János fehér márvány-lépcsőket és márványlapokat, Budetz József szépen csiszolt barna márványt, Kubinyi Gáspár fehér márványt a szikla fölületeről, tiszolczyi fedőlapokat, valamint nyersköveket is, Leuchtag Manó márványkockákat, a Taraczkvölgyi köipar-vállalat lépcsőfokokat és Matz C. W. Frigyes és társai czég nyersen megmunkált homokkövet a Kolozsvár melletti bácsatoroki kőbányából, melyhez, e kő rendkívüli tartósságának bizonyitékául, 200 éven fölüli sírköveket is mutatott be.

Nem annyira mint kiállítási tárgyat, hanem inkább mint idevágó művet, kell itt még fölemlitenünk László Ede Dezsőnek, a kir. József-műegyetem agyagedény-gyűjtemény szekrényében látható s a *Magyarországi agyagok chemiai és mechanikai elemzését, tekintettel ipari alkalmazhatóságukra* tárgyaló jeles szakmunkáját, mely tudományos fejtegetéseken kívül hazánk 26-féle agyagának chemiai és mechanikai elemzését tartalmazza.

Igen szépen mutatja be az *Egeresi főszgyár* nyersanyagát és gyártmányát, s érdekesen számol be az ott készített trágagy-gipszszel elért eredményekről. — Ugyanitt látható egy budapesti phosphatliszt-gyár tárlata is, mely Thomas-salakból készített 30%-os phosphat-lisztet 100% porfinomságban, ugyanolyan 24%-ost 80% porfinomságban, azután nyers Thomas-salakot, meszhydratot, stb. mutat be. Még figyelemre méltó az *Első magyar máriavölgyi palabánya* kiállítása, mely négyzet, derékszögű, félgömbölyű és pikkely alakú fedő palát mutat be.

Agyag és kő még a kész áruknál is van kiállítva, melyek még azért is figyelemre méltók, minthogy ezek hasznavehetősége már be van bizonyítva, a míg amazok közül többnek csak még ezután fog kelleni a próbát kiállani.

Kiállítóink csak lassan szoknak hozzá, hogy a tárlat vásár, és hogy arra készülni kell; ők, úgy látszik, azt várják, hogy fölfedeztessenek, és hogy az érdeklődő maga szerezzé meg azon adatokat, a melyeket nekik kellene szolgáltatni. Viszont a vállalkozók sem tekintik nálunk a tárlatokat olyanoknak, a hol előnyös vételeket vagy összeköttetéseket lehetne eszközölni. Így történik aztán, hogy egyik sem találván kielégítve vágyait, még az oly kiállítókat is csak utánjárással lehet a tárlatnak megnyerni, a kiknek különben is alig vannak költségei. Ezt tanúsítja az agyagipari tárlat nyersanyag-osztálya is, hol csak csekély része mutatta be azoknak termékeit, kik olyanokkal bírnak és rendelkeznek.

II.

ASPHALT-, CEMENT- ÉS KŐÁRÚK.

Biharmegye éjszakkeleti részében, a margittai járásban, van azon dombos vidék, melynek Czigányfalvától Sásstelek es Felső-Derna községek mentén elvonuló részében, — a vál-

lalkozás «Asphalt-hegység»-nek nevezte el — nagy mennyiségű természetes asphalt-, azaz *földi kátránynyal beitatott homok* (szurokszerű anyag), fordul elő. E bitumenes homokból a bituminosus anyag, azaz a kátrány, kiválasztatván, ebből lepárolás által, a szeszgyártáshoz hasonló módon, egyrészt ásványolaj, másrészt bitumen nyeretik. Az ásványolaj további földolgozása által előállítatik kőolaj és gépolaj, a bitumenből pedig asphalt-mastix és asphalt-lakk készül.

A nyersanyag kihasználására és földolgozására e helyen eddig két részvényes társulat alakult és működik, még pedig az 1878-ik évben Buda-Pesten létesített *Magyar asphalt részvényes társulat*, melynek jelenleg 400,000 forint részvénytőkéje és 80,000 forint tartaléktőkéje van, és az 1889-ik évben Nagy-Váradon életbeléptetett *Tatarosi kőolaj- és asphalt-részvényes társaság*, 200,000 forint alaptőkével. Ezeknek, valamint egy külföldi vállalatnak, termékeit találjuk itt igen csinosan és tanulságosan kiállítva, hol a gyártás a nyersanyag első földolgozásától egész a kész terményig minden részletében be van mutatva, valamint egy telep által az eljárás s az általa eddig teljesített nagyobb munkák külön e célra nyomtatott füzetben is ismertetve.

Az asphalt burkolási czélokra kavicszal vegyítve, kocsik-utak, járdák, kapubejáratok, udvarok, folyosók, terraszok, konyhák, kamrák, fürdőszobák, mosókonyhák, magtárak, istállók, raktárak, pinczék, műhelyek, gyárhelyiségek, stb.-nél használtatik, valamint alkalmaztatik még új építkezéseknél az alapfalak befödésére, mi által a talajnedvességnek a falakba való felszívódása megakadályoztatik, és végre nedves lakások gyökeres szárazzá tételére is. — Közegészségi szempontból az asphalt igen előnyös burkolati anyag, mely könnyen tisztítható, rajta por és penész nem képződhetik, és mert könnyen gördülnek az asphalt-utakon a járművek, tehát a lovak és kocsik egyaránt kíméltetnek. A tiszta asphalt teljesen szagtalan s azért össze nem tévesztendő azon, bár olcsóbb utánzáttal (mű-asphalt), a melyet a kátránygyárosok asphalt elnevezés alatt hoznak forgalomba, de a mely bűzös s a természetes asphalt előnyeivel nem bír. Végre készítenek még asphaltból egy fekete mázat, mely különösen vas tárgyak bevonására igen alkalmas, valamint a kőolaj nyerésénél visszamaradt aljból kocsikenőcsöt.

Az asphalt használata, mely aránylag rövid idő óta (csak

néhány évtized), nálunk is mindinkább terjed, s a derék két vállalat, mely országunkban létezik, s a melyeknek egyike a kezdet nehézségein már rég túl van, megérdemli, hogy úgy a hatóságok, mint a közönség által a kellő pártfogásban részesíttessék.

A cement mészke, márga s egyéb meszes kőzetekből égetés és őrlés által nyert felgyártmány, mely főleg azon tulajdonságúért, hogy vízzel vegyítve kitünő, a levegőben úgy mint víz alatt folyton keményedő kötő anyagot szolgáltat, ház- és műszaki építkezéseknél egyaránt nagyban használtatik és ma már nélkülözhetetlen építő anyagot képez, melynek előállítása nagy telepeken gyárilag, szentüzeléssel s a gőzerő alkalmazásával történik. A cement, mint vakolat, vagy tisztán, vagy pedig homokkal, vagy homok- és kavicscsal alkalmaztatik. Utóbbi esetben alapozási munkálatokra szolgál és betonnak nevezetik. Készítenek azonban cementből csöveket, csatornák és vízvezetékek számára, védműveket, hídakat, tartányokat, lapokat különféle burkolati czélokra, s egyéb hasonló tárgyakat.

Legnagyobb és legrégibb cement-gyáraink Szerémszékben, Szlavóniában, Beocsin községben vannak, melynek határában, közel a Dunához, fordul elő azon krétanemű kongeriamárga, mely ott két nagy gyárban cement- és vízhatlan mészszé lesz földolgozva. A legrégibb ilyenmű gyár a *Csik József portland-cement és vízhatlan mészgyára*, melynek tiszta kavasavas mész márgából égetett vízhatlan mesze a budapesti lánczhíd építésénél alkalmaztatott legelőször, s itt a legjobb angol cementtel egyenlőnek bizonyult. A budapesti vízvezeték újabb műveinél is, az angol portland-cement mellőzésével, az e gyárban készített portland-cement használtatott. Ennél azonban kiterjedésre és berendezésre nézve sokkal nagyobb a *Redlich, Ohrenstein és Spitzer* czég tulajdonát képező *beocsini cement-mész és portland-cement-gyár*, mely ugyanott Cerevics és Beocsin községek között terjed el, s a mely külön lóvonatú vasúttal van a Dunával összekötve, melyen a kész árú el-, s a szén oda szállítása történik. Cementgyár van fővárosunk III. kerületében (Melocco testvéreké), Esztergom megyében, a Duna közelében, Lábatlan (gróf Roon-féle, s a Csillaghegyi kőbánya és lábatlani cementgyár-részvénytársulaté) és Nyerges-Újfalu nagyközségekben, Trencsén megyében Lédecz kisközségben (lédeczi Schenk Adolf portland-cementgyára és mészégető művei), Zemplén-

megyében Mogyoróska kisközségben (Benzur testvérek cement-gyára), és még más helyeken, melyek mind nemcsak a nyersanyagot, melyből a cementet készítik, hanem részben az abból készített fél- és egész gyártmányokat is mutatványként állították ki és mutatták be. Különösen érdekes a gróf Roon-féle, most Weissenbacher Ede fővárosi épület-vállalkozó tulajdonát képező, lábatlani cementgyár tárlatánál levő beton-tömb, mely történeti nevezetességű, minthogy egy darabját képezi azon betonnak, mely az új országház alapozásánál lábatlani cement- és kavicsból készült.

A cement-árúk készítése nagy, különálló iparágga fejlődött, mely úgy fővárosunkban, mint a vidéken, tekintélyes és versenyképes vállalatok által van képviselve, melyek e tárlaton különösen nagy számban jelentek meg és díszesen állítottak ki. Egy ilyen cementárú-gyáros (Wayss G. A.) tárlatát már az iparcsarnokba való bemenet előtt, a szabadban láthatjuk, a hol lédeczi portland-cementből, Monier rendszere szerint épített közúti hidat, valamint nagy medenczét, cső-átereszt, válaszfalat, kerti edényt és állványt találunk. E vállalkozónak Solt nagyközségben, Pestmegyében, készített hasonló hídja, a község előljárósága nyilatkozata s a megyei államépítészeti hivatalnak jelentése szerint, igen jónak és szilárdnak bizonyult, mely jobban megfelel a célnak, mint a csupán betonból emelt hidak. Egy másik budapesti cementgyáros czéggel (Gärtner és Schreiber), a belépésnél az iparcsarnokba, találkozunk, mely cég a főkapu alatt levő cement-járdát készítette és állítja ki.

Általában a cement- és cementárú-gyártás legjobban van e tárlaton képviselve, s e nálunk még ifjú ipar legjobban igyekezett úgy a félgyártmányt (cementet), mint az abból készített sokféle használati tárgyakat mindenféle nagyságban és alakban bemutatni. A cementipar egy igen figyelemreméltó képviselője a fővárosi *Melocco testvérek* cég, mely színes cementlapokat, díszítményeket, szobrokat s alakokat, mozaik-táblákat, csatorna- és vízvezeték-csöveket, stb. állított ki s a mely mellett ott vannak annak a főváros III. kerületében levő cementgyárának nyersanyaga az abból égetett és őrölt cement műpróbával együtt. E vállalkozó cégnek saját rendszerű sűrített cement-beton építkezése van, és szabadalmazott elszigetelési eljárása által az általa készített járdák az időjárás befolyása alatt nem szenvednek.

Ennek közelében találjuk *Walla József* budapesti cement-árú-gyáros kiállítását, ki minden e czikkbe vágó gyártmányokat készít, valamint még arrébb *Wünsch Róbert* budapesti cement-technikus emeletes építkezését, hol szab. gipsztábla-gyárának készítményeit, mennyezetek, közfödémek és válaszfalak számára, minden alakban és részletében szemlélhetőleg mutatja be.

Cement-árúkat állítottak még ki a tarnóczai (Somogy-megye) *Uradalmi cementlemez-gyár*, hol cementlapok templomok, verandák, konyhák, előcsarnokok és folyosók számára készíttetnek; *Sártory Oszkár* cementárú-gyára Nagy-Kanizsán (főöktelep Miskolczon); *Maetz C. W. Frigyes és társai* czég Kolozsvárról és *Deutsch testvérek* beton-építészeti vállalat és cementárú-gyára Szombathelyről, kik mindenféle védmű, partvédelem, vízhatlan tartály, stb. cementárúk készítésére vállalkoznak.

Több külföldi kiállító is vett részt cementárúkkal e tárlaton; nevezetesen a Wienerbergi téglagyár építtető társaság, a Wokowitzi chamotte- s agyagárú-gyár, Prága mellett, két barcellonai spanyol, egy cremonai olasz s egy harlingeni holland, kik mindannyian különböző színű és alakú, egyszínű és tarka cementlemezeket és mozaik-munkákat állítottak ki, melyekről csak dicséretet mondhatunk.

Már a nyersanyagok bemutatásánál említettünk néhány köiparost, kik a nyersanyaggal együtt néhány felkészítményt is kiállítottak, jelélül annak, hogy az általok ide küldött kövek mire alkalmasak leginkább. Most azonban a köiparról magáról fogunk szólni, a mint az e tárlaton képviselve van. Ennek egy jelentős részét képezi a *malomkö-gyártás*, mely nálunk részben igen régi és nevezetes, de teljesen itt sincs bemutatva. A főváros közelében, a Duna jobb partján Csobánka nagyközségben, Pest-megyében, melynek úgynevezett «ürömi» kőbányájában található azon kő, melyből *Schwarzmann S.* és *Ehleiter György* kőfaragó-mesterek malomköveket készítenek s itt bemutatnak. Nagy malomkö-kiállító a *Redlich, Ohrenstein és Spitzer* czég, melynek újvidéki malomkö-gyárában szerbiai édesvízi quarcból malomkövek készíttetnek. E malomkövek úgy a gabona, valamint a kemény őrlésre, úgymint cement, gipsz, földfesték, porcellánföld, gubacs, csontok, érczek, salak, stb. őrlésére, használhatók. — Kiállítottak még kész malomköveket többféle nagyságban az *Újbányai malomkögyár részvényes társulat* és

Majerszky István és társai czég Bars-Geletnekről; a beszterczebányai püspökség lutillai erdőhivatala pedig bemutat malomkerekeknek való malomkő-darabokat, trachyt, trachyt-tufa és edesvízi quareból.

A malomkövekkel rokon kiállítást mutatott be Freud A. és fia (ezelőtt Freyer Adolf) *Első magyar köszörű- és kaszafenyőgyáros*, ki Alsó-Kubin nagyközségben, Árva megyében, a legnagyobbtól egész a legkisebbig köszörűkövet készít s állított ki pyramis alakban, úgyszintén mindenféle nagyságú asztalos-, beretva- és kaszafenyő köveket. Ez iparág nálunk annál is inkább figyelemre méltó, minthogy ebbeli szükségletünk legnagyobb részét behozatal által a külföldről kell pótolnunk.

Szépen van képviselve kiállításunkon a *kőfaragó-ipar* is, s itt első sorban *Hauszmann Sándor*, fővárosi építő- és kőfaragó-mester tárlatát kell megemlítenünk, ki az állandó országház építéséhez használt kőanyagokból készített különféle kőfaragó-munkákat állított ki. E tárgyak értékét nagyban emeli azon tény, hogy az ezekhez használt nyerskő belföldi, a mi egyrészt azok használhatósága és jósága mellett bizonyít, másrészt pedig mutatja, hogy immár épületkövekért sem kell a külföldre menni, a mint ez eddig nemcsak nagy és nyilvános, de kisebb és magán építkezéseinknél is legtöbbszörre történik, valamint azt is, hogy belföldi kőfaragóink is tudnak kellő megrendelésnél és pártfogásnál jó és szép kőfaragó-munkákat készíteni. Hogy melyek azon nyers kövek, melyek az országház kőfaragói munkálatainál használtatnak, és hogy miféle épületrészek készültek ezekből, azt a kiállító kiállított tárgyain következőkép tünteti föl:

Esztergályozott oszloptörzs, kolozsmonostori kőből; lépcső-fejke oszloptáblákkal, kolozsmonostori kőből; gépekkel készített kőkorlát, kolozsmonostori kőből; pillér-lábazat, kolozsmonostori kőből; baldachinum falba nyúló rész- és középdarab, beszterczebányai kőből; baldachinum pyramis, végződés és középdarab, beszterczebányai kőből; gyámív-végződés, beszterczebányai kőből; gyalúlt ívkő, bóthi és biai kőből; gyalúlt borda, bóthi kőből; gyalúlt ívkő, biai kőből; gyalúlt párkány fogrovattal, piszkei kőből; pillér-párkány fogrovattal, piszkei kőből; oszlop, piszkei vörös és szürke márványból; esztorgályozott baluster fejezettel, máléhegyi és almási kőből; lépcsőfok,

siklósi márványból; gömb, siklósi sárgás márványból; kétféle siklósi márvány, perementi márvány, pestmegyei tóki, kolozsmegyei ó-nádas, kolozsmonostori és pizskei mészkövek, mind kis kocka-alakban és csak mutatóként.

Tehát Kolozs-, Zólyom-, Esztergom-, Pest-, Fejér- és Bányamegyék szolgáltatnak jó és könnyen faragható köveket, s e megyékben vannak azon helyek, illetve bányák, melyek az eddigénél talán nagyobb kiaknázást, illetőleg művelést is méltán megeredmelnének.

Ney Ede és társa, budapesti kőbánya-tulajdonos és kőfaragó czég, faragott köveinek nagyobb gyűjteményét mutatta be, melyeket sósokúti, biai, bóthi és ürömi homokkő-bányáiból, pizskei vörösmárvány-bányájából, kalázi és duna-almási mészkő-bányáiból nyer. Ezeken kívül még bemutatott varasdi szobrászkövet, tordai márványt, valamint épületköveket Besztercebánya, Tardos és Málnahegyről. — *Ormódy* süttöi márványtelepéről állít ki lépcsőfokokat és épületkő-részeket, *Holdampf Sándor* pedig, szintén Süttőről, márvány-árúkat.

Két budapesti s egy zágrábi kőfaragó-mester többféle igen díszes kiállítású kőfaragó-munkákat mutat be, melyek a tárlatot igen emelik. Hasonlóképen igen szép *Schrödl E. budapesti lakos*, *Első magyar királyi szabadalmazott műkö-gyára*, mely nagy fali területet foglal el. E mellett van egy külföldi (Knittfeldből) műkö-gyáros szép tárlata.

A külföldi kőfaragók és mű-iparosok, nevezetesen a bécsi *Union* építető társaság, mely laasi és sterzingi márvány- és porphyrtelpein Tirolban készített oszlopokat, oszlopfejezeteket, mellszobrokat s alakokat, asztalokat, medenczéket, kandallót és mindenféle apróságokat különböző színű márványból; egy florenzi magán-telep, mely különböző antik és népies jellegű alakokat és kis szobrokat; egy másik, ki különféle nem-nemes kövekből készített mindenféle apróságokat és csecsebecseféleket; azután egy bécsi (Goldscheider Frigyes) agyag-műiparos czég, mely agyagból égetett, festett s aranyozott szintén antik és népies jellegű alakokat és végre egy külföldi, ki főszből készített és festett alakjait mutatta be, szintén nagyban járultak e tárlat emeléséhez, s akad is számos látogató, ki az ott kiállított mindenféle igen kedves és szép alakokat és tárgyakat nagy tetőszéssel nézi. Igen szép márványlapokat állított még ki a Küfferben székelő *Márványipar részvényes társulat* is.

A kö-iparhoz tartozik a *Zsoboki márványgyár* tárlata is, mely alabastrom-köből mindenféle használati és dísz tárgyakat, apró árúkat és csecsebecseféleket nagy ügyességgel és ízléssel készít. A gyártulajdonos, Szepessy Béla, egy jobb ügghöz is méltó kitartással és buzgalommal vezeti közel két évtizede a gyártást és Zsobok kisközségben és környékén Kolozsmegyében, már több általa kitanított magyar családnak s egyeseknek is nyújt a megélhetésre kenyeret.

III.

TÉGLAGYÁRAK, TERRACOTTÁK ÉS KÁLYHÁK.

Fővárosunk mindkét oldalán találhatik azon kékes színű agyag mely tisztaságánál fogva, kitűnő anyagot szolgáltat a téglavetésre. A budai hídfőnél ez az agyag van felszínen, a lánczhíd nagy oszlopai rajta nyugszanak. Innen tovább terjed ez agyag a Duna balpartjára, egész a Rákosig és még messzebb, s itt, valamint a Duna jobb partján is, kerül földolgozásra téglagyárainkban. A budai II. kerületi *Kőszénbánya és téglagyár-részvényes-társulat* (ezelőtt Drasche-féle) téglagyár-telepén fölül mészköréteg és tömött meszeskő van, s az agyag az alsó réteget képezi; a *Kőbányai gőztéglagyár-társulat* kőbányai és rákosi téglagyár-telepein pedig a felső réteg sárga agyagföld, az alsó tömött mészkő, és a középső réteg márga, a mint ezt a kőbányai gőztéglagyár-társulat tárlatánál szemlélhetővé teszi. E két fővárosi téglagyár azonban sokkal ismertebb, semhogy sokféle készítményei itt külön ismertetésre szorúlnának, melyek tárlatunkon is láthatók.

Jó agyagot azonban nemcsak a fővárosban, hanem az ország sok vidékén lehet találni, mely nagyobb számú téglagyárainkban kerül földolgozásra. Igaz, hogy tárlatunk e tekintetben nagyon hezagos, s az, a ki az ott képviselt téglagyárak számából téglá-iparunk nagyságára és kiterjedésére akarna következtetni, az nagyon csalódnék. Vidéki téglagyáraink közül messze kimagaslik s a fővárosiakkal egyenrangú *gróf Eszterházy Miklós* tata-tóvárosi gőz-téglagyára, mely úgy a készítés ne-
meinek különbözőségét, valamint a kivitel tisztaságát és pontosságát illetőleg, bátran minta-téglagyárnak is nevezhető. Kö-

zönseges és sajtolt téglái, tömött és likacsos állapotban, különféle alakban és változatban, közönséges és kátrányozott házfedő cserepei belül négyszögletes csatornákkal, alagsövei többféle alakban és átmérővel stb., mind megannyi tökéletes és kifogástalan készítményei a téglagyártásnak, melyek azt mutatják, hogy itt oly gyárral és gyártással van dolgunk, hol a technika legújabb vívmányai alkalmaztattak, és hol a gyárvezetés értelmes s egyes kezekben van letéve.

Egy szintén jó berendezésre mutató gyár a *Miskolczi egyesült téglagyár* telepe, melynek sokoldalú készítményei, úgymint minden alakú és nagyságú téglái, házfedő cserepei, épület-diszitményei terracottából, kályhacsempéi stb. nagyobb üzemre engednek következtetni. Hasonlóképen jól berendezett telepnek látszik lenni a *Besztercebányai püspökség lutillai erdőhivatalának* téglagyára, mely szép és könnyen átnézhető összeállításban nemcsak e telep gyártmányait, mint fali, párkány, padló- és boltozati téglákat, fődélcserепet, virág- vagy spargafödőket és virágedényeket állított ki, hanem egyszersmind bemutatta azon agyagot és homokot is, melyből ezek készíttetnek. Ilyen nagyobb telep még a *Schulz Lajos* téglagyára Szucsányban, *Walentinyi József* Olaszkán stb.

Alföldünk téglagyártását typikusan képviseli *Kristó és társa* orosházi téglagyára, mely örlött sárból készített kövezet-téglát állított ki, valamint *Hódmező-Vásárhely város téglagyára* is, mely erős vasas téglákat mutatott be, melyekkel e város utczái kövezve vannak. Ide tartoznak még *Oláh Lajos* Gyomárról, kinek sokoldalú készítményei nagyobb telepre vallanak, *Pavlicsek József* Nagy-Kanizsáról, *Bachmann Antal* Pancsováról, a *Szegedi téglagyár*, *Lichtner Dávid* Szegedről stb.

A téglagyártással kapcsolatos különlegességeket több vállalat mutatott be. Így báró *Baratta-Dragono Alajos* poltári agyagárú-gyára kiállított cseréptéglát, tűzálló téglát és alagsövet; *gróf Sztáray Antal* alagsöveket; *Krausz Péter* Poltáról mindenféle alakú lyukasztott téglát; *Trostler Miksa* Déánfalváról alagsöveket és fedőcserepet; a *fazékas-zsaluzsányiak* nevezetesen pedig *Babarik Márton*, jól ismert és igen elterjedt tűzálló tégláikat mutatták be. *Berczeller Mór* nógrád-verőczei agyaggyárából szép terracotta-készítményeket hozott ide; *Kucséra István* fazékas-mester Komáromból és *Ablaka Márton* ugyanaz Szegedről pedig közönséges mázolatlan virágcserepet

küldtek ide, mely különlegesség készítéseért s azért is, mert úgy látszik, hogy e czikket nagyban gyártják, szintén említést érdemelnek.

Ezzel kapcsolatban fölemlítjük Andrik Sámuelet, Tamásfalváról, ki nagyobb kerti oszlopos virágvázat tűzálló agyagból és Siegl Józsefet Fehértemplomból, ki egy szép oszlopot ugyanabból állított ki, a melylyel nem annyira azt akarják mutatni, hogy mit készítenek, hanem hogy mit tudnának készíteni, ha megrendelést kapnának. Továbbá, itt van helyén megnevezni a *Keresztényfalvai agyagárú-gyár részvényes társaságot*, Brassó székhellyel, mely tűzálló agyagból készített téglát, Klinker-téglát útburkolási czelokra, különböző méretű agyagsöveket, kémény-fölrakatokat, loéttető vályúkat, kerti vázákat, épület-díszítményeket, valamint barna és zöld színű kályhacsempéket állított ki.

Tűzálló téglát és készítményeket még többen állítottak ki, nevezetesen az *Ungrári porcellán- s agyagipar részvényes társulat*, különösen pedig a *Witkowitzi bánya- és kohómű* witkowitzi (morvaországi) chamotte-gyárából, még pedig szabványos téglákat, ékalakú téglákat, kémény-téglákat, kemencze-lapokat sütő kemenczekhez, boltozat-téglákat, hornyos lapokat, kupola-kemencze-téglákat, csévéket, dugókat, csészéket stb..

Végre kiállítottak még többen cserép-szegélyeket virágágyaknak, zománczozott fedőcserepeket, fal- és épület-díszítményeket égetett földből, csempéket stb. melyeknek előállítására részint a téglagyárakban, részint pedig külön agyagárú-gyárakban és fazekas-mestereink által is történik.

Agyagkályha-iparunk e tárlaton különösen gazdagon és szépen van képviselve. Összesen 138 kályha és három kandalló csempékből van kiállítva; a kályhák közül öt kandallós-kályha. A kiállított kályhák azonban nemcsak nagy számuk által, hanem a kivitel tisztasága és szépsége által is kitűnnek és imponálnak közönségünknek. Kályha-iparosaink és gyárosaink itt megmutatták, hogy mit tudnak és hogy mire képesek, és hogy iparukat — minden mesterséges külbefolyás nélkül — mennyire tudták emelni saját erejökéből s az építető közönség kellő pártfogása mellett. Azon fehér porcellánmázú kályhákat pedig, melyeket eddig leginkább a csehországi Budweis s a gácsországi Krakkóból hoztunk be nagy mennyiségben, most már nálunk is készítik. Tárlatunkon az *Eperjesi népbank kályha-gyára* három ily kályhát mutatott be, melyek a szép fehér máz

s a kivitel tisztaságát illetőleg, bátran kiállják a versenyt a budweisi és a krakói hasonló készítménynyel. Az eperjesi népbanké tehát az érdem, hogy nálunk e tekintetben úttörő volt, és hogy újonnan fölállított kályhagyára által egy már rég érzett szükségletnek kielégítésén fáradozik. Ezeken kívül e gyár meg három színes kályhát is állított ki.

Egy másik szintén új iparvállalatunk, az *Ungvári porcellán és agyagipar részvényes társulat*, mely 13 különböző alakú és nagyságú agyag-kályháival nemcsak e tárlat legnagyobb kiállítója, hanem mely egyszerű és díszes, festett és szobrászati munkával és alakokkal ellátott többféle zöld és barna színű kályháival általános tetszést arat. Hasonló szép és díszes a *Zsolnay Vilmos* pécsi gyáros által bemutatott kilencz kályha, melyek közül különösen kiemelendő egy nagy és díszes zöld zománczos terem-kályha, melynek kétfelől padja van. Következik — inkább a jövőre való tekintetből — *Hardtmuth L. és C.* czég porcellán- és majolikakályha-gyára, mely hat különféle nagyságú és színű kályhát állított ki, melyek e czégnek Tata-Tóváros nagyközségben, Komárommegyében, most újonnan berendezett kályhagyárában készültek. Nagy és díszes tárlatot mutatott be *özv. Stöckl Antalné* Buda-Pestről, ki tíz kályhát s egy kandallót állított ki, melyek közt több igen díszes és jól sikerült kályha van. A vidékiek közül számra s a kivitel tisztaságára nézve különösen kitűnnek *Magyary József* győri kályhagyáros, ki tizenegy, *Lonszky Pál* trencséni kályhagyáros, ki hét kályhát állított ki, mely utóbbiak közül különösen sikerült azon három, technikailag igen nehéz kivitelű, gömbölyű kályha, melyeket itt láthatunk. A budapestiek közül *Ascher Antal* hét, *Hessler István* és *Malczanek Ferencz* pedig négy-négy es *Klier József* három kályhával sikeresen vesznek részt e tárlaton; a vidékiek közül pedig különös említést érdemelnek *Thuróczy Mihály* Szirákról, ízletes készítése s a munka tisztaságáért, ki két, *Telek Ármin* Halásziról, ki négy; *Petelei János* Maros-Vásárhelyről, ki egy; *Schmidt R.* és társa Brassóból, ki szintén egy, *Andrik Sámuel* Tamásfalváról, ki két, *Kepert Dragutin* Zágrábból, ki szintén két, *Maráth József* Baranya-Mágocsról, ki két kályhát s egy kandallót, *Frank Kiss János* czég Kolozsvárról, mely két, gróf *Migazzy Vilmos* Aranyos-Marótról, ki három, *Gall B. János* Kolozsvárról, ki szintén három, *Placzer József* Besztercebányáról, ki négy, az *Első újbányai*

agyagipar-gyár részvényes társulat, mely szintén négy, Tóth Béla Szegedről, ki három, Pflf Andor Veszprémből, ki hat, az állami agyagipar-iskola Baranya-Mágoacson, mely három kályhát s egy kandallót állított ki. *Marhenke Vilmos* budapesti szobrász máz nélküli kályhát állított ki, melyen a szobor-alakok s egyéb szobrászati munkák igen szépen sikerültek.

A kályha-fölállítást, mely igen hosszadalmas és három egész öt napot igényel, lényegesen megkönnyíteni és siettetni fogja egy újonnan föltalált kisebb kézi gép, mely e tárlaton látható, s a melynek segítségével a csempék nemcsak jobban lesznek összeilleszthetők, hanem mely által egyszersmind sok csempe is fog a töréstől megóvatni. Azok a csempék közt mutatkozó hézagok pedig, melyek jelenleg agyaggal töltetnek ki, de a mely agyag nagyobb és hosszasabb tüzelésnél le hull, mi által a kályha nem csak dísztelen lesz, hanem füstöl is, minek következtében a cserépkályhák népszerűtlenné lettek: e gép igénybevétele által a nyers csempéknek az égetés előtt, teljesen meg fognak szűnni. Azért e helyen külön is figyelmeztetjük iparosainkat e gép fontosságára.

IV.

AGYAGEDÉNYEK ÉS DÍSZTÁRGYAK.

A kis- és háziiparosok által kiállított tárgyak szemlélésénél bennünket inkább azon közgazdasági kérdés érdekel, hogy mennyiben felel meg e tárgyakat előállító iparág a közgazdaság jelen követelményeinek, és hogy mily kilátásai lehetnek ennek a jövőre nézve.

A közönséges agyag edény harcza a letért már régi, több mint 150 éves, a mióta tudniillik a porcellán edény használata kezdett nálunk is tért foglalni, mely az agyag edény használatát mindinkább szűkebb térre szorítja. Azon egy körülmény azonban, hogy a porcellán edény — keménységénél fogva — nem alkalmas a főzésre, biztosította az agyag edény használatát még sokára, s ezt az újabb tüzelési rendszer takarek-tűzhelyeken sem tudta egészen kiszorítani. A porcellán edény versenyének jó következménye az volt, hogy a köedény készítésére több gondot és nagyobb figyelmet kezdtek fordítani, meg pedig annak

szilárdságának és nagyobb tűzálló képességének fokozása által. Azonban ennek is a zománczozott vas és pléh edényben hatalmas versenytársa támadt, és csupán időkérdésének tekinthetjük, hogy az utóbbiak árcsökkenése által az agyag edény a polgári háztartásokból egészen ki fog szoríttatni.

Nem úgy azonban a népnél. A népnek kereseti viszonyaihoz mért olcsó edényre van szüksége, és mert ilyent neki faze-kas-iparunk szolgáltat, tehát ehez ragaszkodik. Olcsó edényre azonban nemcsak a háztartásban, hanem a gazdaságnál, kertészetnél stb.-nél is van szükség, honnan az agyag edény egyhamar kiszoríttatni már azért sem fog, mert a víz hűs eltartására, zsíros bődönynek, tejes köcsögnek, virágedénynek s egyéb hasonló czelokra, most és még sokára is, az agyag edény marad a legalkalmasabb edény. A közönséges agyag edény tehát az alsóbb néposztály széles rétegében egy valódi szükségletnek felel meg, s így fönmaradása közgazdaságilag is igazolva és biztosítva van.

Tétlenül azonban nem szabad továbbra is néznünk azon küzdelmet, melyet a vele foglalkozók nagy száma ez iparág fönntartásáért folytat, hanem azon kell lennünk, hogy egyesült erővel iparkodjunk a haladást e téren is előmozdítani. Ezt pedig annál könnyebben tehetjük, mert a mostani agyagedény-készítőinkben is megvan az igyekezet, iparukat fejleszteni, és sok kiállítónk van, kivált a kisiparosok közt, kik a vastag és nehéz edény helyett, vékonyabbat és könnyebbet mutattak be, mely sem vetődött, sem hajszálnyi repedésekkel nem bír, s a melyen tehát a haladás jelei tagadhatatlanul látszanak. A külső csin és kiállításra is most nagyobb súlyt fektetnek és több goudot fordítanak, kivált kisiparosaink, s a modernizálás vágya, habár nem mindig szerencsés helyen és modorban, meg-látszik készítményeiken. Ha pedig e törekvésökben az ismeretek terjesztése által fogjuk őket támogatni, és ha a mindent éltető vállalkozási szellemet s a tőke figyelmét is e térre átvinnünk sikerül: akkor ez iparág kilátásait a jövőre nézve lényegesen elősegítettük.

Kisiparosaink közül szépen állítottak ki Czövek János, különösen korsókat, és Kovács János kancsókat, mindkettő Nagyváradról; Nürnberger Antal Aradról, kancsókat; Csöngei Ferencz Győrből, vászonedényt; Kún János Csákvárról, kantát, korsót; Richter Frigyes Rozsnyóról, bögrét; Hamberger János

Újvidékről, korsót, kancsót, köcsögöt; Békési Lajos Békés-Csabáról, korsót, tálat; Ugry Mihály Zomborból, boroskancsót, Szalay Ferencz ugyanonnan, korsót. Különös csín s a kivitel szépsége által kitűnnek Ácsi Kovács József, szentesi fazekas által készített fekete fényes mázzal bevont korsók, melyek «szentesi korsók» elnevezés alatt általában ismeretesek s elvannak terjedve. E kiállító a haladást azzal is mutatja, hogy nagyobb és kisebb szép alakú és kivitelű vázákat és különféle használati és díszedényt ugyan olyan technikával készít s állított ki. Hasonlóképen szép zöld mázos korsókat állított ki Badár Balázs Mezőtúrról, ki azon sajátos, csinos alakú korsókat mutatta be, melyek «Túri korsó» elnevezés alatt ismeretesek. Jó edényt állított ki Csánki Gábor, Györke Dániel, Kiss Miklós, Piller Ferencz és Budai József, Tatáról; Micska József (áttört tányérokat és kancsókat), Kraitz József, Kraitz Soma és Uhercsik József, Modorról. Nagyban és szépen állítottak még ki: özvegy Nagy Sándorné, ifj. és id. Borsós Pál, Rózsa István, Babarczy József, Méhes Imre, Márky József, Lichtner D. és fia korsósok és edényesek, Szegedről; Nagy Sándor, Tokody Sándor, ifj. Szabó János, ifj. Szabó Pál, Patócs József és Joó András, Hódmező-Vásárhelyről; Almási Ferencz, Almási István, Illés János és ifj. Hegedűs János, Nagy-Kanizsáról; Fülep József, Molnár János, Lukovits János és Csicseri József, Sárospatakról. Megfelelően állítottak még ki Szöllős György és Kiss Miklós, Zilahról; Sebestyén Károly, Fogarásról; Piovarcs József, Rimaszombatról; Pauker Nándor, Dunaföldváról és Toppay Lajos, Miskolcra.

Az *Ungvári porcellán- és agyag-ipar részvényes társulat* barna virágos agyag kancsóit is itt látjuk, valamint ide szorultak *Remenyik Béla*, apátfalvi köedény-gyáros, konyhai, asztal-, gazdasági és díszedényei, *Peck Lajos és társa* körmöczbányai edénygyárosok tűzmentes agyagárui és mázas barna edényei, *Schmidt Vendel* pécsváradi köedényei, végre pedig *Treppera György*, görgény-szent-imrei köedénykészítő, modernizált készítményei is.

Képviselve van még e tárlaton a süvettei (Gömörmegye) fazekas-társulat s a dési (Szolnok-Dobokamegye) fazekas-ipar-társulat. Kár, hogy azon közönséges fekete korsók, melyek Mohácson nagyban készítettnek, s a melyeket nagy mennyi-

ségben kiszállítanak az aldunai országokba, e tárlaton képviselve nincsenek.

A fazekas házi ipar néhány képviselője által kitűnően van képviselve. Csáva kisközség Sopronmegyében, kiállított, máz és majdnem minden díszítés nélküli közönséges házi, kerti és gazdasági czélokra való edényeket, melyekből egész berendezést mutatott be, s a melyek szép formái, technikai jó kivitele és olcsósága által, szakemberek általános tetszését és helyeslését kivívták. E gyűjteményes tárlaton összesen tizennyolczan vettek részt, és már ebből a nagy számból is képzelhető, mily elterjedt lehet Csáva kisközségben a fazekasság, melylyel ennek szorgalmas népe akkor foglalkozik, mikor az egyéb mezei munkák szünetelnek. Ily tárlatot kívántunk volna látni Barcza-Újfalu nagyközség (Brassómegyében) fazekas házi iparosaitól, kik azonban csak egy, és Korond nagyközség (Udvarhelymegyében) házi iparosaitól, kik egy kiállító által sincsenek itt képviselve. A tárlat rendezőjének gondoskodása által e tárlaton még képviselve voltak a tordai korsósok, a segesvári tálások, a marosvásárhelyi fazekasok, a nagyenyediek, különösen kancsók, a mezőhermányiak, korsók és vázák, a szamos-újvári, székeludvarhelyi és viski házi iparosok, mindenféle készítményeik által. Képviselve volt még Várpalota hat, és Trszтина négy kiállító által, valamint Susány (Bahéry János tanító által kiállítva), Fazekas-Zsaluzsány és Perlacz kisközség fazekas házi ipara is.

A kis- és háziiparosok tárlata tehát elég jónak és sikerültnek mondható, noha a műértők rajz- és szín-igényeit alig elégítették ki, miután a legtöbb kiállító az eredeti és régítől eltérőleg modernizált s újabb rajz és minta szerinti ábrákat és díszítéseket mutatott be. Azonban a közönség, különösen annak női része, más nézetben volt, s a kiállított edényt nagyban vásárolta, mely különben is az alak és színezés furcsasága által nagy vonzó erőt gyakorolt a néző közönségre.

E tárlat agyagipari díszmű-tárgyai sokkal csillogóbb és ragyogóbbak voltak, mintsem azt iparunk fejlődése és haladása érdekében kívánatosnak tartjuk. A figyelmes szemlélőnek föltűnhetett, hogy míg nagyobb agyag-díszedény-gyárosaink tárlatán meglátszik a megállapodás s a komoly akarat az átmenetre különféle használati házi és gyár-szükségleti czikkek készítésére, addig mások, nevezetesen kőagyagedény-gyárosaink, nagy erőlködést fejtenek ki közönséges használati

házi edények helyett díszedényeket készíteni. Több jogosultsággal tette ezt azon néhány kiállító, kik festett porcellán edényeket hoztak ide eladásra, mert ezeknek mint porcellán-festő iparosoknak, van jövőjük. Ha kőagyagedény-gyárosaink finomított készítményeket akarnak előállítani, az ellen nincs semmi észrevételünk, sőt helyeseljük azt, de akkor utánozzák az angol faïencot, melynek sikerült példányai Hüttl Tivadar budapesti porcellán-nagykereskedő és műfestő tárlatánál láthatók, és ne fecséreljék idejüket és erejüket oly éktelen díszítésekre s alakok készítésére, mint a minőket itt néhány kiállító bemutat. A festést és mintákat illetőleg sem helyeselhetjük azon rikító színezést s egyformaságot, mely ezeknél látható, és kiállított tárgyaiktól csak néhány lépésre találjuk a szebbnél szebb edényt az agyagárú-kedvelők szekrényeiben kiállítva, melyek színezése és mintáinak utánzása által nemcsak a belföld, hanem a külföld is szívesen fogná vásárolni edényeiket.

Körutat tartva a tárlat e részében, ott találjuk, mint legrégibbet, a *Hollóházai kőedény-gyárat*, különféle dísz- és használati házi edényeivel, melyek különböző színűre festvők, csokor- és madár-díszítéssel, vörös és kék szegélylyel ellátvák kék és sárga grecque és mázon fölül festett rózsás színben. E mellett vannak *Koos Miksa* miskolczi porcellán-, majolika- és tömörkőedény-gyáros élénk színre festett használati és díszedényei és tárgyai, melyek között azonban porcellán edényt hiába keresünk. E nagy teleppel bíró gyáros mindenféle asztali és mosdókészletet, konyhai és gazdasági edényeket s egyéb használati tárgyakat készít nagy választékban. Tovább menve, látjuk *Mayer György* városlői gyáros festett és aranyozott díszkőagyag-edényeit, ki új gyártmányként fehér vízvezeteki kagylóit mutatja be, jeléül e gyáros újabb és komoly törekvésének. Innen is tovább haladva, látjuk Löwinger I. felkai majolikafestő különféle dísz-majolika tárgyait.

Szép és ízletes tárlatáért dicsérő említést érdemel a fővárosi *Láng M.* porcellán-nagykereskedő czég, melynek saját majolika-festészetében készült majolika-edényei eredeti magyar módorban egyszerű és díszes kivitelben, nagy gondnal és figyelemmel készültek. Bach Gyula, edénygyáros Baranya-Mágocsról, kiállított különböző festett kőedényt, többféle kezdetleges alakokat, gyümölcs-utánzatokat és éktelen dekorációs tárgyakat. Mellette vannak Gall B. János, Kolozsvárról, festett díszkulacsai.

Gróf *Migazzy Vilmos* is bemutat többféle, sikerült és szép kivitelű használati és dísz-, porcellán és majolika, festett és aranyozott edényt, és dísz-tárgyakat. A baranya-mágócsi *állami agyagipari iskola* tárlatát is itt találjuk, hol különféle fehér és sárga színű, festett, sátoralakú korsók, továbbá kancsók, vázák, tányérok, csempék és díszes virágédények vannak kiállítva.

Már a kályha-tárlatnál említettük meg dicsérőleg *Zsolnay Vilmos* pécsi gyáros nevét, noha ott csak egy részét láttuk nagyszámú és még nagyobb mennyiségű különböző készítményeinek. Mennyivel inkább érdemli meg itt elismerésünket ez általunk is tisztelt nagy-iparosunk, ki rövid három évtized alatt tudott létrehozni egy ma világhírű ipart és gyárat. A helyen, a hol a hatvanas évek elején egy szerény tégláégető állt, ma egy virágzó gyártelep van oly nagy kiterjedésben, hogy csak kevés hasonlót találunk még Angliában is. Igazi angol mód szerint látott hozzá Zsolnay a gyár-alapításhoz és fejlesztéshez, majd saját gyermekeit vonta begyárüzemébe, majd pedig leghasználhatóbb munkáit fogadta be családtagjainak, s ezek közreműködésével és segítségével haladva, gyártelepe ma egész kis falut képez, hol több mint 800 munkás kap foglalkozást és kenyeret. Elég korán észrevette azonban Zsolnay, hogy csak díszedénnyel sokára fönn nem tarthatja magát, és ma már nem csak használati edényeket, hanem épület- és kerti czelokra szolgáló, különböző tárgyakat és díszítéseket, terracotta-alakokat, táviró-vezetéknek szolgáló izolatorokat, különféle alakú és nagyságú köagygacsóveket, tűzálló téglákat, fürdőkád- és takaréktűzhelyeknek való festett és aranyozott agyaglapokat, stb-t készít, melyekből mutatványokat itt láthatunk.

Kiváló gyáros a majolika-edény terén *Fischer Ignác*, ki nek porcellán- és majolika-gyára fővárosunk egy élénk pontján van. E gyár melynek bizományosai Bécs, Berlin, Lipcse, Bruxelles, Páris, London és Milanóban vannak, festett és aranyozott edényeit az ó- és új-világ minden részébe szétküldi, igazi világcég, mely külföldön is tiszteltté tette a magyar nevet.

Az agyagipar terén hazánkban létesített újabb vállalatok közt a művészi szempont s az eredetiség bizonyára sehol sem jut annyira érvényre, mint az *Ungrári porcellán- és agyagipar részvényes társulat* által e tárlaton nagyban bemutatott tárgyain. Már a kályhák ismertetésénél dicsérőleg megemlékeztünk e

gyártelep készítményeiről, különösen azok szép kiviteleért, de az iparművészet szebb alkotásait és készítményeit csak itt látjuk, hol különböző alakú és nagyságú szobrok, mellszobrok és domborművek, eredeti magyar, ó-német, keleti, spanyol, nápolyi, németalföldi stb. modorban, homlokzat-díszítmények, dóriai, joniai, korinthusi, barokk stílben, különböző alakú és nagyságú festett és aranyozott és díszített majolika, használati és díszedények, tárgyak s alakok, Petőfi, Arany, Deák, Jókai, Blaháné, Andrássy, Eötvös, Tompa, Kossuth, Vörösmarty, Kazinczy, Kölcsey stb. domborképei és részben mellszobrai, különféle dombormű-alakok és vázák és sok mindenféle apró árú és csecsebecsefélek vannak kiállítva, a melyek a fővárosi embernek már nem egészen ismeretlenek, s a melyeket itt örömmel szemlélhet a tárlatot látogató közönség. Az ungvári gyár azonban közhasználatú czikkeket is készít, melyeket a maga helyén külön is fölemlítettünk.

A mi Ungvárott most történik, az igen szerencsés kezdeményezés, és igen figyelemre méltó dolog. Ugyanis a kereskedelmi magyar királyi miniszter úr által, Ungmegye közönségének, a miskolci kereskedelmi s iparkamara, melynek kerületébe Ungmegye esik, és Szeged szabad királyi város közreműködése mellett, Ungvár r. t. városban az agyagipari szakiskola, mely ott 1883-ban létesítettett, de időközben megszűnt, 1891. évi január hó elsejével ismét életbeléptetett, még pedig kapcsolatban az *Ungvári porcellán- és agyagipar részvényes társulat* gyárával, olyformán, hogy az iskolában vegyész- és szobrásztanárok vezetése alatt itt működő ifjakkól neveltetnek e gyár munkásai, kiknek már azon használható munkáit is, melyeket az iskolában készítenek, átveszi és fizeti a gyár, úgy hogy míg ez egyrészt innen képzett szakmunkásokat nyer, viszont az itt kitanúlt növendékek biztos keresetre számíthatnak általa.

A *Herendi porcellán-gyár részvényes társaság*, a maga nemében az egyedüli az országban, melyet farkasházi Fischer Mór 1839-ben alapított, az agyagipari tárlat gyöngyét képezi, hol nagy koszorúját találjuk a fényes neveknek, melyek e gyár megrendelői közé tartoznak. Mintaedényeket látunk itt királyunk budai és gödöllői készleteiből, Valéria főherceg-asszony, Albrecht főherceg, Károlyi Alajos és István grófok, Batthyány Géza gróf, Schwarzenberg herceg, Reuss főherceg és Rothschild Albert báró készleteiből, melyek mind a herendi gyár

kiváló készítményeinek díszére szolgálnak. A herendi gyár kibővítésén most dolgoznak, melynek célja, hogy ott a drágább porcellán diszedényeken kívül közhasználatú olcsóbb kőedény is készíttessék, mely hihetőleg az őszi tárlaton már látható lesz.

Kiállított porcellánedény-festőink közül úgy a rajz és kivitel szépsége, valamint a minták stílszerű és ízletes alkalmazásáért, első helyen említést érdemel az 1820-ban Pozsonyban alapított és jelenleg ifj. Lippert Gyula tulajdonát képező porcellán- és üvegfestészet, melynek egész tárlata általában sikerültnek mondható.

Szintén nagy kiállító farkasházi *Fischer Vilmos*, kinek kolozsvári műfestészetében készült porcellán-festései sokkal elterjedtebbek, semhogy itt külön ismertetésre szorulnának. Jó munka, jó ízlés és művészies kivitel, mely e kiállító tárgyait jellemzik, most is meglátszanak tárgyain, melyekért számos tárlaton elismerést nyert.

Végre nagy tárlata van még *Anton Károly* herendi porcellánfestőnek, a herendi gyár volt munkásának, ki most lép föl először nagyobb tárlaton, s a kinek iparkodása elismerést és pártolást érdemel. *Thill Sarolta* pedig egyike azon fővárosi porcellán-műkedvelőknek, kik fáradságot és költséget nem kímélve, igyekeznek műkedvteléseikkel másokat is gyönyörködtetni.

Gyönyörködve szemlélhetjük még *Hüttl Tivadar* tárlatánál a csehországi, németbirodalmi, francia, svédországi, japáni festett porcellán edényeket, valamint a kiállító műfestészetében készült ó-bécsi utánzatokat is, melyek nem annyira a laikus közönség, mint inkább a szakbeli iparosok végett állítattak ki itt díszesen, hogy az utóbbiak okuljanak rajta és tanuljanak belőle.

Az agyagipari tárlatot különösen emelték és érdekessé tették az agyagipari tárgyak műkedvelőinek kiállított gyűjteményei. A magyar királyi József-műegyetem kémiai és technológiai gyűjteményében láttunk holicai, körmöczbányai, miskolci, stomfai, pápai, tatai és kassai készítményeket; özv. gróf Károlyi Alajosné, Gyarmathy Zsigáné és Petrik Lajos, közös szekrényben holicai, stomfai, s egyéb edényeket mutatnak be. A magyar királyi mű-iparmúzeum és Ráth Károly két, Hermann Ottó, Buzinkay Vilmos és

Fischer Vilmos pedig egy-egy szekrényben mutatják be érdekes, részint magyar, részben külföldi gyűjteményeiket.

Különösen nagy és szép gyűjteménye van Ráth Károlynak, a budapesti kereskedelmi és iparkamara alelnökének, kinek belföldi agyagipari tárgyai közül különösen szép a szamosújvári nagy váza, a szamosújvári, udvarhelyi, székely, tordai, tatai és szentesi edények és habán munkák; a külföldiek közül kitűnőek a thuni (svájcei) tányérok és kannák; továbbá szépek a colomeai (gácsországi) különféle edények, a water cooleri, wedgewoodi, defti, kabyli, daulfori és londoni angol, a nassauai, berlini, hallei és frankfurti német, a znaimi és schützi osztrák, a bürgeli svájcei, s az amsterdami, stockholmi és moszkvai agyag- és kőedény-tárgyak.

Külön figyelmébe ajánljuk még látogató közönségünknek *Marhenke Vilmos*, fővárosi szobrász, dísz agyag-tárgyait, melyek komoly tanulmányozásra és törekvésre mutatnak, s mesterüknek díszére válnak.

Nem volna teljes ismertetésünk, ha azon nevezetes különleges magyar iparágról itt megfeledkeznénk, melyet *Takács G. Vendel* Zólyomból oly méltóan képvisel e tárlaton. E kiállítónk császári és királyi szabadalmazott első magyar eredeti selmeczi pipa-, pipaszár- és szivarszipka-gyára, mely Selmech mellett, Zólyomban van, s a mely 1830 óta fönáll, és tíz tárlaton díjaztatott, szükségesnek tartja a látogató közönséget hirdetés által is figyelmeztetni, hogy Selmech városában semminemű anyag a valódi selmeczi pipák készítéséhez nem találhatik, hanem hogy az minden gyár által Zólyom szabad királyi város vidékéről szereztetik be, a mi a valóságnak meg is felel, miután a selmeczi pipákhoz való nyers agyag az osztrolugai hegy környékén fordul elő.

E tárlat külföldi kiállítói közül komoly és nagy tárlatáért legelőször is *Schlimp C.*, schattai császári és királyi szabadalmazott mű-bazaltkő, chamotte- és kőedényárú-gyára érdemel említést, ki Klinker-téglákat, agyaglapokat, mázzal bevont és máz nélküli kőedény-árúkat, chamotte-téglákat, tűzálló és kőver agyagokat, kaolint, quarchomokot stb. állított ki; azután a hruschauer agyagárú-gyár, mely erős, mázolatlan fazekakat és bödönöket küldött. Igen díszes és válogatott keletindiai agyagedények is vannak e tárlaton, melyek Calcutta, Madras és Bombayből érkeztek; továbbá mázolatlan vörös nyomású korsók

Boszniaából, mindenféle török agyagipari készítmények Konstantinápolyból és Bulgária is küldött egy közösleges agyagból készített óriás fazekat s egy nagy agyag lombikot.

* * *

Hogy a tárlat mentől tanulságosabb legyen, úgy az azt látogató közönségre, de még inkább iparosainkra nézve: a kereskedelmi miniszter úr gondoskodott arról, hogy az e szakmába vágó munka-gépek is képviselve legyenek. E célból fölhívta nemcsak a belföld, hanem a külföld nevezetesebb gépgyárait is, azokat tudniillik, melyek különlegességek előállításával foglalkoznak, sőt az utóbbiakat külön kiküldöttje (Petrik Lajos tanár) által is figyelmeztette e tárlat fontosságára.

A gépipari osztályban ennél fogva több nevezetesebb gépgyár állított ki, melyek közül a legjelentősebbek a fővárosi Ganz és Nicholson cégek és Löhnert Hermann, Brombergből, Poroszországban.

A délutánonként működésben levő gépek, sok látogatót vonzanak e helyre, a hol a *Ganz és társa vasöntő és gépgyár részvényes társaságnak* következő, az agyag előkészítéséhez és földolgozásához szükséges, gépei láthatók, úgymint: henger-művek az agyag aprózásához, az agyag porrá őrléséhez s a belevegyült kövek összeüzéséhez, agyag-iszapoló gépek, görgő malmok a chamotte aprózásához és őrléséhez, különféle rendszer szerint készítve, közösleges és hydraulikus sajtók a hozzávaló formákkal, különféle szerkezetű kézi vagy gép-szivattyúk, golyós malmok a chamotte-őrléshez, főlhúzó gépek és szalagszállítók az agyag szállításához, valamint még kézzel hajtható kőfúró gép, lyukak ütésére.

Második nagy kiállítónk *Nicholson W. Fülöp és társai* budapesti vasöntőde és gépgyár cég, mely javított rendszerű téglasajtót, ára 3000 forint, és agyagtörő gépet, Rost rendszere után, ára 1300 forint, állított ki.

A külföldiek közül úgy a gépek számára, valamint azok nagyságára nézve, legtöbbet állított ki *Löhnert Hermann* gépgyára Brombergből, melynek görgő malma golyó-rendszerrel mindenféle agyag, kő, tomász-salak, érczek, csontok, földfesték, mész és más hasonló kemény anyagok szétzúzására alkalmas. Kiállított még agyaggyúró gépet kézi erőre és három bel s egy fenék eszterga-asztalt az agyag edények esztergályozásához. *Windisch és*

Kunze gépgyáros, a szászországi Meissenből, két kézi gépet állított ki agyag csempék körülvágásához égetés előtt, valamint téglasajtólót; a *konstanzi* (Baden) *öntőde és gépgyár* egy téglavágógépet; az *Offenbacher Emil*-féle gép- és kazángyár Markt-Redwitzből Bajorországban (fiók-gyár Egerben, Csehországban), mint különlegességet egy köcsiszoló gépet; *Koch testvérek* zürichi gépgyára, mely mint különlegességet készít, mindenféle sajtókat és formákat cementlapok, cement-épületkövek és cementcsövek gyártásához, úgyszintén eszközöket és szerszámokat a cementmunkálatokhoz; kiállított különféle sajtókat, rámakat s alakokat; *Wannieck Frigyes* és társai brünni gépgyár és vasöntőde, kiállított Groke-rendszer szerint készített téгла-gepeket. Terveket és mintákat állítottak ki Steinbrück H. téгла- és cementipari mérnök Grácban és Hotop Ernő műépítész és téglagyármérnök Berlinben. Végre még kiállítottak Winkler József Kiesenbachból, téglavető gépet, Halsband W. és társa Kassalból és Flach Emil, Tilsitből különböző tárgyakat és Bopp Gottfried, Hallauból Svájcban különféle czinkeztet rostaszöveteket és rostákat.

Míg azonban az agyag előkészítéséhez, a kövek zúzására, a téglák és cementlapok formálására szolgáló nagy gépek tárlatunkon képviselve vannak, addig sajnálattal nélkülözzük itt azon kisebb munkagépeket, eszközöket és szerszámokat, melyekre agyag-földolgozó kis- és házi iparosainknak annyira szükségök volna, hogy ezek igénybe vétele s alkalmazása által részben elmaradt iparukat emelni és fejleszteni tudhassák.

*

*

*

A városligeti iparcsarnokban agyag-, kö-, cement- és asfalt-anyag és ipari tárgyakból rendezett tárlat tehát, a mely a nyersanyagtól a félgyártmány és készárúig, valamint a gyártás eszközeit és gépeit is, mindazt felöleli és föltüntetni igyekszik, legalább egyes tárgyak képviseltetése által, a mivel e tekintetben bírnunk: egészben és nagyban sikerültnek, sőt fényesnek mondható, noha itt sem sikerült mindent egybegyűjteni, a mi a magyar korona országaiban ezekből létezik. Azonban a sok csillogó és ragyogó tárgy mögött sajnosan nélkülözzük azon mindennapi szükségleti tárgyakat és edényeket, melyek a polgári háztartásokban nélkülözhetetlenek, s a melyek nagy részével most a külföld lát el bennünket. Örvendünk azonban, hogy e

tekintetben is jobb fordulat előtt állunk, mert a fővárosunkban most épülő két nagy agyagipari gyárban angol módra fog készíttetni a háztartásokban nélkülözhetetlen asztali és konyhai edény, még pedig jó nyersanyagból, ízletes kiállítással, úgy hogy azok bármely polgári háztartásba bebocsátást fognak találni. Az országban levő több köedény-gyárra nézve pedig igen kíváncsiak volna, ha üzemök kiterjesztetnék és nagyobbíttatnék, hogy sikerülne nekik legalább saját vidékek edényszükségleteit megfelelő készítménnyel ellátni. Hogy pedig ez lehetséges legyen, nemcsak a vállalkozási kedvet kell nálunk ébreszteni s a tőkét ez iparág szolgálatába belevonni, hanem kis- és házi iparosaink megfelelő kiképeztetéséről is kell gondoskodnunk. E cél megközelítésére egy hatalmas lépést tettünk előre az által, hogy az országnak a városligeti iparsarnokban bemutatuk mindazt, a mivel e téren bírnunk, s ezáltal megbizonyosodtunk arról is, a mivel e tekintetben nem bírnunk. E tárlat továbbá alkalmúl fog szolgálni arra nézve is, hogy kormány és társadalom indíttatva érezze magát a további teendőkről komolyan tanácskozni, gondoskodni, s életbe léptetni mindazt, a mire az ipar ez ágának emelésére és erősödésére nálunk szükség van. Mert, hogy e téren sok teendő vár reánk, arról mindenki egy pillanatra meggyőződhetik, a ki hazai készítményeinket a külföldi osztály hasonló készítményeivel összehasonlítja, és noha némely agyagipari tárgyait bátran kiállják az összehasonlítást, több van olyan, a minek készítése nálunk csak most van a kezdet első fokán, vagy pedig eddig meg sem kezdetett, mint például a porcellánedény gyártása. Addig is azonban pártoljuk a meglevőt s a hazait, és pedig nemcsak azért, mivel kereseti és vagyoni viszonyainkhoz ez felel meg legjobban, hanem azért is, mert csak így remélhetjük, hogy gyöngébb iparunk meg fog erősödni. Ha vevő közönségünk tudná, hogy hányan izzadnak és fáradnak, míg a legkisebb tányér vagy bögre létre jön, és hogy mennyi pénze fekszik a gyárosnak csak modellekben: akkor bizonyára nem szorítaná meg az árát amúgy is szűk bevásárlásainak, s ez által nem szabná a munkás napi bérét oly korlátozatra, valamint több elismeréssel adóznék a gyárosnak is. E tárlat pedig jó szolgálatot tesz iparunk ez ágának, mely fölér sok vidéki s országos, sőt még általános nemzetközi vagy világtárlattal is.

TELKES SIMON.

É R T E S I T Ó.

La Hongrie contemporaine, par Raoul Chélard. Paris, 1891.

Csak köszönettel vehetjük, ha valaki, mint a jelen könyvben R. Chélard, Magyarországot és a magyarokat a francziákkal meg akarja ismertetni. Ámbár több jó könyv jelent meg rólunk a franczia könyvpiaczon, a franczia művelt közönség mégis csak hiányosan ismer bennünket. Nem csak a franczia sajtóban akadunk a legbosszantóbb és nevetséges tévedésekre, ha Magyarországról szólnak, hanem tudományos jellegű kézikönyvekben is. Hogy a sok példa közül csak egyet említsek: a legelterjedtebb franczia nyelvű történelmi és földrajzi szótárban (*Dictionnaire d'histoire et de géographie par Bouilhet*), a legújabb kiadásban, azt olvassuk Pestről, hogy Budával a Rothschild-híd köti össze. Viszont Budáról azt mondja más helyütt a szótár (*Buda* alatt), hogy Pesttel hajóhíd köti össze.

Raoul Chélard ügyes tollú író, ki több éven át Magyarországot lakta, részben itt nevedett, nyelvünket is érti, és ilykép hivatottnak érezte magát, Magyarország ismeretét a francziákkal közvetíteni. Könyvének, egyik célja, úgy látszik, hogy a franczia tőkét Magyarországra figyelmeztesse, hol sok, különben jövedelmező vállalat tőke híján nem prosperál.

Egészen véve Chélard könyve nem bír határozott jelleggel: sok benne az adat, de se nem elég megbízható, se nem elég rendszeres kézikönyvnek; utazók is tanulhatnak belőle, de épenséggel nem Bædecker-féle vezető könyv; egy folyamatban sem lehet olvasni, mert sok benne a száraz adat (szám, név, stb.). Legsikerültebb része a földrajzi; igaz, hogy e részben kitünő elődje van a franczia irodalomban: a Reclus-féle nagy földrajzi mű. Az iparra és állattenyésztésre vonatkozó rész inkább adathalmaz; a történelmi, művészeti és

irodalmi fejezetek csak erős kritikával használhatók, mert bővelkednek hibákban és tévedésekben, a mire a bírálók a szerzőt könyve megjelenésekor épenséggel nem figyelmeztették.

A könyvet csak lapozgatva is találhat kiki közülünk jócskán apróbb-nagyobb tévedést. Mi ezek közül csak néhány föltünőbbet, akarunk fölemlíteni; a kevésbbé fontos pontatlanságok száma légió. Általános irányú vagy új eszméi a könyvnek nincsenek; ezekkel tehát nem is foglalkozhatunk. Örölnénk azonban, ha egy második kiadás alkalmat adna a szerzőnek, művének kifogás alá eshető adatait helyreigazítani.

Nézzük mindenekelőtt, mit mond Chélarde fővárosunkról, hisz talán a francziát is ez a fejezet érdekli leginkább.

A Lánczhíd-téren szemébe ötlük a Széchenyi-szobor. Ez mindjárt alkalmat ad a szerzőnek, hogy Széchenyi életéről szóljon. Széchenyi — így olvassuk a 321. lapon — Kossuthal együtt fogva volt 1834-ben, és ekkor alkalmat nyílt Széchenyinek Kossuth radicalis eszméivel megismerkedni.

Az Országos Képtárról — melyet az Akadémia palotájáról szólva, említ — csak négy sort ír, a mi bizonyára teljesen elégtelen. Ép e remek képtár, ritka spanyol műveivel, érdekelheti első sorban az idegent inkább, semmint az, minő urak képezik egyik vagy másik bank és biztosító intézet tisztikarát. Az *Errata* rovatban még megjegyzi, hogy az Országos Képtár nagy részében herczeg Eszterházy *ajándéka*, a mi aztán valódi *erratum*.

Pest neve szerinte magyar (valósággal pedig szláv). Csodálatosnak mondja, hogy a főváros annyira nagyobbodik, holott a magyar nép nem gravitál a nagy városok felé, a mi ázsiai jellemével függ össze (pour une cause inhérente a leur caractère asiatique) 314. lap. Itt egyszersmind megemlíti, hogy a magyarok már a Kaspi-tenger mentén és a Don tövénél democraticus alkotmányával bírtak (331. lap).

A magyar koronán — írja Chélarde — a következő fölírás olvasható; hátul: «Michæl in Christo fidelis rex Romanorum Dukas». Másfelől: «Geobitz fidelis rex Turkias». Minő pontosnak látszik ez az adat! Pedig teljesen téves: a magyar koronán egy *latin* szó sincs! «1848-ban» — folytatja a szerző — «a magyar koronát *Erdélybe* vitték és ott elrejtették. Később diadallal visszahozták.» (350. 352.)

A Szent-György-tér a magyar történet összes véres drámáinak színhelye volt (de tous les drames sanglants de l'histoire hongroise).

Budapest égaljáról ezt mondja: «a valódi tavasz csak *június*-

sal kezdődik». Igen dícséri a Margit-szigetet, melyet furcsa hasonlattal Buda-Pest tündőjének nevez. A főváros leírását azután a — keserűvíz jellemzésével fejezi be.

Vessünk most néhány pillantást arra a részre, mely Magyarország lakóit tárgyalja.

«A magyarok az ázsiai faj egyedüli képviselői Európában» (Előszó). Mit akar a szerző ezzel mondani? Hisz az európai népek mind Ázsiából jöttek! Az indogermánok ép úgy, mint a törökök!

A magyarok elnevezése: *hungarus*, szerinte e hunn szóból: *huungar*, származik. Pedig Vámbéry se tagadhatja, hogy a *hungarus* szóban az *ugor*, ungar szó rejlik.

A székelyek száma 4000-re rug; *köztársaságban élnek* (vivant en république) (64. lap). Az oláh táncz mindig valami eszmét vagy eseményt fejez ki. A hátszegi táncz például a szabin nők rablását ábrázolja.

A magyar ifjú minden leányt tegezhet és azt mondhatja neki: «galambom», vagy «rózsám». A leánynak ellenben tisztelettel kell beszélnie az ifjúval (108. l.). Minden fiatal embernek meg van a maga kedvelt népdala és minden népdal többé-kevésbé — csárdás (109. l.).

Az ugor nyelvekről azt gondolja a szerző, hogy a finnből származnak, holott a finn nem szülője, hanem testvére a többi ugor nyelvnek és így a magyarnak is.

A finn embert a következőkép írja le a szerző:

«A finn ember mindenben magán viseli az ázsiai ember jellegét: bőrszíne sárgás, arczsontja kiálló, szeme rézsutos, stb. *Ettől a finntől származik a magyar*» (128. l.). A többi, a mit az ősmagyarokról mond, hitelességre ehhez hasonló.

Az avarok neki hunnok. A régi magyarok szerettek káromkodni. Ez a szokás máig is megmaradt (134. l.).

A törökök első ízben 1454-ben fenyegették a magyar határt (140. l.). Pedig már Nagy Lajos, de különösen Zsigmond, harczolt a törökkel.

Az 1844-iki országgyűlésen Tisza Kálmán működött közre modern intézmények létesítésében (Tisza akkor 14 éves volt).

Csáky miniszterről két ízben azt mondja, hogy *első rangú* tudós. Igaz ellenben az, hogy Csákyt jeles szónok (153., 166. lap).

A mit a 157. lapon az *és*-nek a hivatalos czímben való használatáról mond, az mind téves; Chélard azt hiszi, hogy az *és* a magyar-osztrák szavak közé szúrandó (e helyett: császári és királyi).

Igen gyöngé a magyar irodalom jellemzése is. A *Halotti beszéd* neki misekönyv (livre de messe, contenant des chants) (174. l.). Az indogerman népeket Hátsó-Indiából származtatja, az ugorokat az *Alta* hegysík vidékéről (Altai hegység). A *lenni* ige (le verbe être) teljesen hiányzik a magyarból (175. l.). Tinódi Attila, Árpád és Szent Istvánról énekelt. A 179. lapon két első rangú drámaíróról beszél, de nem nevezi meg őket (talán Kisfaludy Károly és Katona József?). Bessenyeit Ferencznek, a Kisfaludyakat a bécsi körhöz tartozóknak mondja; Gyöngyösit nem említi, Jókai pedig, szerinte, 1840 felé tűnik föl (Jókai 1825-ben született). Petőfi költeményein meglátszik a 28 éves ifjú tüze (Petőfi 27 éves korában halt meg). Madách *Ember tragédiájában* Kant és Schopenhauer befolyását látja, a mit semmikép sem lehet kimutatni. Az eszkimó-jelenetet teljesen félreérti (187. l.). Az Akadémia jeles tagjai közt Szász Károlyt, a «dramatikust» és Goldzieher szemorvost említi (utóbbi nem is tagja).

A nemzetgazdasági rész abból az eszméből indul ki, hogy Magyarország jelenleg a földműves-államból ipar-állammá válik. Ebből csak annyi áll, hogy a földművelés mellett az ipar is kezd nálunk gyorsan fejlődni.

A kereskedésről szólóban, a magyar zsidókat is lefesti a következőkép:

«Nem lehet tagadni, hogy a zsidó elem jelentékeny befolyással volt a magyar nemzetgazdaság fejlődésére, ámbár a magyar zsidó szűkkeblű (mesquin). A magyar zsidó, tudniillik, ki gyakran lengyel-zsidó származású, kevésbbé vállalkozó és sokkal fukarabb, mint a francia zsidó. Ő minden korban kizsákmányolta a népet: a zsidók elleni gyűlölet nem is a zsidó nagykereskedők ellen, mint inkább a vidéki «kis» zsidó ellen fordul, ki a parasztot pálinkával itatja, melyet hitelbe ad neki, hogy lassanként birtokába kerítse a paraszt vagyonát» (202. l.).

Karánsebesnél említi, hogy a monda szerint ide volt száműzve Ovidius. «Ovidius» — írja a 283. lapon — «(Publius O. Naso) római lovag és költő volt; Sulmonában született, az Abruzzokban, 83. Kr. e. Nagy könnyűséggel írta verseit. Húsz éves korában már híres volt. Virgil fölbátorította. Horatius dicsérte, Propertius és Gallus meghitt társai voltak, midőn a dicsőségről álmodozott. Ovid eleinte epicuræus költő volt, a könnyű szerelemről énekelt. Háromszor nősült meg és kétszer elvált, csak a harmadik neje volt életének társa; a Fabia-családból származott és Augustusnak rokona volt..

Műveiben különösen az égaljról panaszkodik. Azt mondja: «mindig csak hó és köd!»

Valóban az olvasó nem tudja itt, min csodálkozzék inkább: ezeken a sajátos adatokon, vagy azon az *a propos*-n, hogy Karánsebes városa alkalmat ad egy francia írónak, olvasóit egy jeles latin költővel megismertetni.

mp.

Suppan Vilmos: Paedagogiai jelentés az ifjúság testi neveléséről.
Buda-Pest. 1891.

A dr. Dollinger Gy. *Orvosi jelentését* csakhamar követte Suppan Vilmos tanítóképzései igazgató *Paedagogiai jelentése* ugyanazon tárgyról, szintén Berzeviczy államtitkár úrhoz intézve. Azok, kik az ifjúság testi nevelésének módjával elégedetlenek, s e tárgyról panaszokat nyilvánítottak és javítást sürgettek, tehát főképen az orvosok, de azok is, kik magokat téjékoztatni kívánták arról, hogy orvosok és tanférfiak táborában minő nézetek uralkodnak mostanában, valóban meg lehetnek elégedve az eredménnyel; a két tábor szószerűi nagyobb egyetértésben nem is lehetnének. A két jelentés minden lényeges kérdésben megegyezik, s azt hiszem, minden hygiénista nevében nyilváníthatok elismerést Suppan Vilmosnak e 44 oldalas, majdnem egészen kimerítő dolgozatért, mely igen alkalmas azon, egy idő óta éledező reménység megerősítésére, hogy orvosok és pædagógok egymást apránként meg fogják érteni. Külföldön igen gyakori, de nálunk igen ritka eset, hogy nem-orvos vegyen részt egészségügyi kérdés tisztázásában; Suppan jelentésének ez a ritka érdeme van.

A dolgozat mindjárt elől határozottan mutatja szerző állását a legvitásabb kérdésekkel szemben. Kimondja, hogy a testi nevelés el van hanyagolva, s hogy e bajon csak az iskola segíthet; nyíltan elismeri, hogy a tanulók túlságos megterheltsége nem tagadható, jöllehet a tanári kar a legnagyobb gonddal ügyel arra, hogy túlságosan sokat ne követeljen a tanulóktól. És — a mi legjobban bizonyítja szerzőnk elfogulatlan gondolkozását és helyes hygiénikus fölfogását — a túlterhelés főokát ifjúságunk testi nevelésének elhanyagolt állapotában látja. Meg van győződve arról, hogy a túlterhelés miatt fölhangzó és tagadhatatlanul alapos vádak el fognak némúlni,

mihelyt sikerülni fog az ifjúságot testi ernyedtségéből kivetköztetni, testi erejével és frissességével együtt szellemi fogékonyságát is növelni. Mindazokra nézve, kik a középiskolát főleg hygiénikus irányban kívánnák reformálni, a legörvendetesebb jelenség az, hogy tanférfiú ily módon nyilatkozik. Négy éve lesz nemsokára, hogy Lagneau, a francia orvosi akadémiában a «surmenage» és a «sedentarité» ellen síkra szállott; azóta igen sokat írtak az iskola reformálásáról, de kellő physiologiai fölfogás híjával legtöbb író nem elég tisztán mutatta be a bajt, nem tették eléggé világossá a nem-orvos érdeklődők előtt, hogy nemcsak a tanítás túlságos az iskolában, tehát az elme fáradása, hanem túlságos és természetellenes az ülve, egy helyen, rossz levegőben töltött idő mennyisége s hogy a mozgásnak a lélegzéssel és táplálkozással egyenlő értékű tényezőnek hiánya a legkönnyebb tanítást is terhessé, mert a fiatalságot erőtlenné teszi. Suppan jelentésében ez egészen tisztán van kifejtve. Hogy ő a tanulók testi nevelését, mint a tanítás sikerének egyik eszközét tekinti, hogy külön nem fejt ki azt, hogy a testi nevelés magában is nagy nemzeti cél, mely akkor is megkövetelné a gyökeres intézkedéseket, ha fiaink — mostani egészségükben és testi állapotjukban — a túlságos terheltség jeleit nem mutatnák: azt nem csodáljuk, nem is volt ez föladata.

A túlterhelés közvetlen okairól szólva, ilyenekül a tantervben a concentratio hiányát, a tanárok szaktudományi túlbuzgóságát, a tanítás módszerének hibáit hozza föl; tagadja a házi dolgozatok sokaságát, de fontosnak tartja az osztályok igen népes voltát, és kárhoztatja — igen helyesen — a gyermekek korai iskolába adását. A túlterhelés orvosszerének a helyes testi nevelést, az üdítő testmozgást tartja.

A testi nevelés eszközeit bírálva, legelőször is a *tornázást* ítéli el, mivel az mostani rendszerében hatástalan; kevés a rá fordított idő, rosszúl is van megosztva, vagyis igen nagy izom-munkát kell (csak kellene!) a tanulóknak végezni nagy időközökben, míg egészségi tekintetben kevés, nem fárasztó munkát kellene egyszerre végezni, de gyakran. Követi szerzőnk Lagrange fölfogását s azt mondja, hogy a szabad- és rend-gyakorlatok haszontalanok, mert unalmasak, nem pihentetik és nem szórakoztatják az elmét; a szereken való gyakorlatok pedig célszerűtlenek, mert bennök az erőfeszítés rosszúl van a test részei között megosztva, túlságosan és természetellenesen foglalkoztatják a karokat. Ezek ellenében a *játékokat* tartja Suppan is a testi nevelés fő eszközének; «meggyőződés-

sem» — úgymond — «hogy nem leend többé szó túlterhelésről, ha a tanulóknak mindennap *elegendő időn* át rendelkezésükre bocsátunk egy tágas helyet és az engedélyt, hogy ott *kedvök szerint* mulassanak. Ez a természetes testgyakorlás összes szere és eszköze». Az aláhúzott szavak értelméből előttem is az következik, hogy így valóban nem lesz túlterhelés, mert lesz elegendő pihenés. De hogy ebből lenne magából a testi nevelés, a gyakorlás, az erősítés kellő foka — azt nem hitték a görögök, nem hiszik az angolok, sőt nem hiszi maga Lagrange sem, a játékok (de nem a «kedvök szerinti» játékok) legbuzgóbb szószólója, ki csak a kis gyermekeket tartja ennyivel kielégíthetőeknek s csak a 15 évesnél fiatalabb fiúkat akarja e nagyon is lokalizált erőfeszítésektől (a gymnastikától) megmenteni. Érdekes volna fejtegetni, mi különbség van a tetszés szerinti játékok és megerőltetés nélküli szórakozás, meg a rendszeres és kötelező tanuló-játékok hatása között, hogy melyik szolgálhat a lélek pihentetőjeül; de erre itt nincs hely. Erre nézve azonban még a testi nevelés kérdésével foglalkozóknak igyekezni kell egymást megérteni. Mindaz, mit Suppan V. a játékról elmond, teljesen helyes és orvosi szempontból is aláírható, ha játék alatt azt, vagy olyant gondolunk, minőt az angolok. A játékok kiviteléről, szervezéséről, stb. mondotak mindazt magokban foglalják, mit e tárgyban ma megállapítani szükséges; az egész e kérdésnek igen lelkes tanulmányozását mutatja.

A mi alább a kézügyességi oktatásról, ének-tanításról, kirándulásokról, egyéb testedző gyakorlatokról, végre a leányok testi neveléséről olvasható, csak megerősíti e dolgozat szerzője iránti elismerésünket s azon kívánságunkat: bár minden szülő és tanférfiú olvasná és tanulná meg e füzet becses tartalmát! Akkor nem lenne oly nehéz a testi nevelés kérdésének megoldása, mint most, mikor a legnagyobb nehézséget az összes érdekeltek közönyösségében találjuk.

Imre József.

Les conditions du Travail en Autriche-Hongrie. Recueil de rapports sur les conditions du travail dans les pays étrangers adressés au ministre des affaires étrangères. Berger-Lerrault & Cie. Paris és Nancy. 1890.

Nagyon tanulságos mű reánk nézve, már csak azért is, mert így, egymás mellé állítva, és ugyanazon szempontok szerint meg-

bírálvá, legkönnyebben kivehetjük, mennyiben maradtunk el Ausztria mögött, úgy az ipar fejlettségét, valamint az iparra vonatkozó törvényhozást és adminisztrációt illetőleg.

Az elsöre vonatkozólag ma már eléggé tisztában vagyunk magunkkal. Kevésbé ismeretes azonban a nagy közönség előtt, hogy ipartörvényünk, csak az osztrákkal szemben is, mily nagy hiányokat mutat s a nemsokára életbelépő állami adminisztrciónak mennyi teendője lesz a mai patriarchalis kormányzat által hagyott hézagok-nak eltüntetése körül.

Kevéssé védjük az ifjú iparos-nemzedéknek úgy testi, valamint erkölcsi épségét. Szerfölött kevés az, a mi a női munkásokra vonatkozólag törvényünkbe föl van véve. Nagyon gyöngén korlátozzuk az erősebb félnek, a munkaadónak kapzsiságát papiron, alig a valóságban. Ipartörvényünk megalkotói nagyon is égtek attól a vágytól, hogy a momentán népszerű áramlatoknak kedvezzenek, semhogy kedvök és idejük lett volna oly épület alapját lerakni, melynek befejezését ők alig várhatták volna be. De kevés érzékek is volt a nemzet egyes rétegeinek igényei iránt. A vasárnapi szünet rendezését éveken át húzták, pedig a folyamatban levő mozgalmak eléggé mutatják, mily szükség volt reá.

A gyárak és műhelyek fölügyelete rendezve nem volt; az iparos-iskolákra Ausztriával szemben alig fordítunk valamit és aztán csodálkozunk, ha minden jeltől elmaradottságunkat lehet konstatálni.

A szövetkezeti eszme elterjesztésére egészen a Baross által kezdeményezett raktári szövetkezetekig jóformán mi sem történt. Ezt pedig az állami deficitek idejében is annál inkább meg lehetett volna tenni, mert az önségély érzetének megteremtése nem pénzt, hanem buzgó és szívós munkát igényel. Útmutatás, a helyes elvek kijelölése, minden egyéb nélkül is, sokat tehet, de ezt úgy a kormány, valamint a társadalom felső rétegei is elmulaszták megtenni. A munkás-házak építése körül is megelőzött Bécs bennünket. Ha a humanismusnak és helyes gazdasági érzéknek egy szikrája át tudná hatni *haute finance*unk vezetőit, akkor heverő vagy állami papirokba fektetett milliókból tudnának juttatni néhány ezret e célra is és megmentenék a «fényes és gazdag» magyar fővárost a malmok által kibocsátott meleg vízben vagy a Gellért odúiban éji szállást kereső munkásoktól. E mellett nem okoznának kárt magoknak sem.

A hazánkra vonatkozó jelentés írója, udvariasan érinti e hiányokat. De elmondja, hogy egyes gyárak mellett a mun-

kások 30—40-en alszanak szalmán vagy fapadokon s hogy itt a tisztaság sem kielégítő. Kiemeli, hogy a *Truck-system* nálunk még nagyon sok helyen fönnáll, hogy a munkásoknak a nyereségben való részesítése még ismeretlen dolog. Kiterjeszkedik végül a munkamegszüntetésekre is. Tényeket ad elő, a következtetések levonását reánk bízva. A ki csak némileg jártas a dologban, az azonnal látni fogja, hogy ezer föladat vár reánk minden irányban s hogy a munkások érdekeinek kellő méltánylása nélkül iparunk egészséges alapokon fejleni nem fog. Törvényhozásunk hiányainak, társadalmunk tétlenségének tudható be az, ha anyagot szolgáltatunk arra, hogy míg a *Times* arról elmélkedik, hogy május elseje Nagy-Brittaniában, a legiparosabb államban, mily nyugodtan folyt le, azon országok között, hol vér ömlött, az iparban és emberben szegény Magyarországot is felsorolhatja.

B. I.

Baksay Sándor: Szeder-indák. Elbeszélések. Buda-Pest. Franklin-Társulat. 1891.

Elvezettel s kíváncsian nyúltunk Baksay új kötete felé. A ki előbbi gyűjteményében a *Pusztai találkozás* humorára, a *Útak banya* szépen rajzolt hősnőjére emlékezik: hasonló szép dolgokat várt az újabb terméstől is. Gondolhatta, hogy Baksay eredeti tehetsége újra egy szélesebb körű tárgyban csillogtatja majd humorát, vagy egy mélyebb érdekű elbeszélésben tünteti föl szerencsés közvetlenségét. Szerzőnk azonban láthatólag oly jó lábon áll tehetségével, hogy azt egészen szabadjára hagyja; nem tűz eléje föladatokat; hanem minden kis virágot elfogad tőle, melyet a pillanat szeszélye termel. Így, a nagyobb *Jahelt* kivéve, e gyűjteménye is könnyedén odavetett, frissen, fordulatosan elbeszélt ötleteken, adomákon épül, melyeket a népies gondolkodás egy-egy jól ellesett fordulata s a magyar népi jellem sok szeretetreméltó jellemvonása tesz érdekessé. Azzal nem kicsinyeljük az író tehetségét, ha azt mondjuk, hogy ennél tőle többet vártunk. Lehetne szobrász s a helyett jó illatú meggyfából csak holmi kis csecsebecséket farag. Egyetlen nagyobb dolga, a *Jahel* című elbeszélés, mely mint elbeszélés is jeles volna, ha csinos részletekből s egy alapjában adomaszerű ötletből alapot lehetne vetni egy jó elbeszélésnek. Így azonban a részletek mulattatóbbak, mint maga az egész; de azért mindvégig jó hangulatban tartja az olvasót az a frissesség, melylyel

Baksay népies alakjai érzelmeit föltünteti. A sentimentalismust, mely nagyobb erejű külföldi népies írók műveit is gyakran annyira elrontja, épen nem ismeri. Inkább az ellenkező végletekbe esik: néha az egyszerűség helyébe keresett naivitást ültet s ezt az érzelmet túlságosan becézi.

Ilyen naiv módonban tartott a *Babett* című kis rajz, hol egy cseh szülőktől lett magyar leányka meséli el szerelme történetét a föl-sőbb leányiskolába járt pajtásainak. Tiszta Benedix magyar ruhában. A *Három kereszt* című mese-sorozatban a *Fekete kereszt* című igen szerencsés gondolaton alapszik. Vasvégű koma nagyon nehéznek tartja a maga keresztjét (ellőtték lábát a csatában). Elalszik, álmodik. Az igen jól rajzolt álomban végre egy angyal elviszi oda, hol «az égen nem ragyogott se nap, se hold, se csillag. De azért nem volt sötét. Valami olyan szomorú világosság űlt a mező szélén, mint mikor a félhold leszállóban van, éjjél körül». Ez a «kereszt mezeje»; itt van mind-azon kereszt, a mely az emberek vállait nyomja. Hősünk válogat; az angyal elmondja mindenik történetét, míg végre Péterünk belátja, hogy legjobban illik neki a saját magáé. Ez a jelenet beillenék Raimund egy népies tündérajzába. — A gyűjtemény utolsó darabja: *Recipe*, úgy látszik, csak arra való volt, hogy az író a tollába szorított tintát is fölhasználja. A *Jahelt* kivéve tehát Baksay e kötetében nincs nagyobb próbálkozás. Szerzőnk nemcsak a magyar népbe, hanem takaros műzsájába is szerelmes; mindent egyaránt elfogad tőle s egyaránt megbecsül. S így megyik, hogy mikor szebb zenét is csinálhatna, gyakran csak a tilinkóján fújja. Attól az írótól pedig, ki a *Gyalog ösrény* két szép elbeszélését s a *Jahel* néhány csinos részletét megírta, elvárhatja a közönség, hogy erős népies tehetségét szigorúbb művészi nevelés alá fogja s a legjobbat kívánja meg tőle. Mert ez esetben a jobb nem lesz ellensége a jónak. *gd.*

Válasz «Felméri és az új Magyarország» című czikkekre.

Mi kolozsvári tanárok egészen hozzá kezdünk szokni a budapestiek irántunk való jóindulatához, mert minket valósággal kényeztetnek, s a közmondás szerint «hasábfával kenetetnek». Időnként egy-egy fölcseperedett hivatalos nagyság neki-neki esik egyik-másik kartársunknak, s azt súgja fülébe, hogy «úgy szeretlek — majd meg-eszlek». Egész névsorát adhatnám kollégáimnak, kik ebben a szerencsében immár részesültek. Kivált a tavaszi idő és nyár eleje való e turbékoló jelenetekre. Kétszeresen alkalmas rá a májusi idő, mint a

bimbófakadás és az akadémiai jutalom-kiosztás hónapja. Ez idén én kaptam egy szívből fakadó vonzalmi nyilatkozatot Pauer úrtól, a budapesti egyetem philosophia és pædagogia tanárától, mely *Felméri és az új Magyarország* cím alatt a *Budapesti Szemle* júniusi füzetében jelent meg. Csak az a baj, hogy az egy valóban szomorú vallomással végződik, úgy hogy szerzője méltán azt írhatta volna cikke jelszavául: «Oh kimondhatatlan, mit érted (miattad) szenvedek». Az eset a következő:

Az Akadémia ez idei nagy jutalmára neveléstudományi kézikönyvvel pályáztam; de szerencsésen megbuktam azért, mert Pauer úr, ki nek e vallomás miatt szíve vérzik, szíve fáj: mint referens, művetem nem találta jutalomra érdemesnek. Cikkében okaival most hozakodik elé. Mohó vágygyal fogtam az ismeret és olvasásához, mert úgy hittem, hogy abban egy alapos és a könyv minden tulajdonságaira kiterjeszkedő dolgozatra akadok, melyből sokat tanulhatok művem hiányaira nézve. Azonban tudományos kritika helyett egy pasquillust találtam, melynek alapelve «calumniare audacter», magyarul mondva: kihívó lehurrogatás. Vegyük Pauer úr kifogásait rendre:

Föbenjáró hibám, hogy a természettudományoknak csekélyebb értéket és nevelő hatást tulajdonítok, mint az irodalmi és történelmi tanulmányoknak. Ha jól sejtem, ez volt az a botránykő, melybe a természettudomány budapesti koriphæusai belebotlottak, s kiadták a jelszót, hogy F. könyvét le kell bunkózní, minthogy nem hunyáskodik meg föltétlenül a bálványozott természettudományok előtt. Hogy én a tantárgyak fejezetében minő elvekre jutok, a természeti és irodalmi studiumok tüzetes összehasonlítása után; hogy miként indokolom azt, hogy a «gondolat és érzület világa irodalmi studium a maga subjectiv természeténél fogva egyéni vefelfoglalkozást követel s az utánmondást nem tűri; tebát ismeretünknek abban a körben saját erőfeszítésünkéből keletkezettnek, első kézből származottnak kell lenni; ellenben a tények (természettudományok) objectiv világával nagyon is megfér a rövidbe befoglalás, a betanulás, a másodkézből vett tudás» (459. 1.): mindezekről P. úr bölcsen hallgatva, húsz oldalnyi fejtegetéséből kikap egynehány mondatot (a 454—5. oldalról 12 + 8 sort) s rávágja főnhéjázva: «Ime a magyar genius!» Ez aztán tudományos bírálat!

Végasztalódásomra a természettudományok értékéről, s művelő erejéről való meggyőződésemmel nem állok egyedül. Nem csekélyebb tekintély, mint A. Fouillé, ez év elején megjelent jeles művében, *L'enseignement au point de vue nationale*, sokkal tovább megy, mint én s kimondja, hogy: «Ha a növendék elméje Cornelius Neposról vagy Sallustiusról Tacitusra vagy Virgilre emelkedhetett, világos, hogy egy sereg oly problémát fog megoldani tudni, melyek szerint a nagy írók gondolatait megtalálja és kifejezi. De vajon, ha a kör tanulása után az ellipsist tanulja, elméje megy-e átalakuláson keresztül? Szintén azzal, ha az első fokú egyenletek után másodfokúakat fejteget, vajon más ember lesz-e? Nem, mert theoremáról theoremára menni: mindig csak ugyan az a dolog». (94. l.)

«Az irodalmi művelődésnek czélja, hogy téged átalakítson és belsőleg földísítsen; az is czélja, hogy átvigyen azokon, melyeken a

múlt nemzedékek átmentek, a hol hazád megtalálta útját, s a melyeken sorban minden nemzedék keresztül megy. A természettudományok magokban nem alkotnak nevelést, holott az irodalmak és a bölcsélet igenis. Aztán a physikának kollégiumi tanításakor tehetne a tanár inductiókat, megfigyeléseket és hypothesiseket? Teljességgel nem; sőt megfordítva halad. Elmagyarázza dogmatikailag a levegő-súly elméletét, levonja belőle a fő következtetéseket, végre új következtetéseket tétel problémák alakjában. A növendékek elméjében semmi sem történik abból, a mi a Torricellik, Galileik és Pascalok szellemében történt. Nekik azt mondják: a levegő nehéz, azzal be van bizonyítva; a föld forog, ez be van bizonyítva. A természettudományok cathedrai tanítása és maga a természettudomány oly annyira különböző dolgok, hogy az egyik majdnem ellentéte a másiknak, mint a hogy az activ ellentéte a passivnak és a föltalálás az emlékezetnek.» (72—3. l.) Továbbá «a természettudományok könyve jobbadán a tanuló emlékezetéhez vagy a deductiv okoskodáshoz szól, s mindig csak egy bizonyos tehetséget gyakorol. Hasonlít e részben a tudós gymnastikához, mely minden kezdeményezés szabadságát elnyomván, az egyes izmokra ismételt, fárasztó és érdeknélküli munkát ró, s mentől erőlyesebb ez a gyakorlat, annál veszedelmesebb, mert a mely gyermekekből igen korán (természet) tudósokat akarnak formálni: hülyék maradnak. A természettudományi könyv okvetetlenül túlterheli, s ennél fogva igen korán kimeríti azokat az értelmi erőket, melyeknek kifejtését ígérte; ellenben az irodalmi könyv enyhület a munkában, öröm az erőfeszítésben» stb. (128—9. l.)

Ime Franciaországban egy elsőrendű philosophus, a ki midőn ily tant hirdet, Pauer szerint «értelmetlenül legyalázza a természettudományokat»; tehát az ő tana is «merő badarság és üres phrasis, s jaj annak a közvéleménynek, a melybe ily együgyűségeket belediktálhatni». Boldogtalan Fonillé, jer hozzánk, hallgasd meg Pauer úr philosophiai tanfolyamát, tudom, hogy alaposan kigyógyulsz azokból a rögeszmékből, melyeket könyvedben fejtegetni merészselsz. Meg fogod tanulni, a mit már néhai Trefort kimutatott, hogy «Magyarországon nincs vélemény szabadság», mert oly tanokat, melyek például a természettudományok fenségére csak a legkisebb ányékot vetik is: anathema nélkül nem hirdethetni nálunk; mert itt a természettudomány oly bálvány, mely előtt a ki azonnal le nem borúl, pártütő hírébe jut, a kit okvetetlenül le kell bunkóznai: ha őt magát nem lehet, akkor a könyvét, ha tudniillik hæreticus tanait még megírni is merészelte.

Másik nagy vádjá Pauer úrnak a neveléstudomány kézikönyve ellen, hogy «a magyar szellem helyett idegen szellemet és észjárást terjeszt, s még a nemzeti nevelést tüzetesen fejtegetése alkalmával is saját önálló fölfogását véka alá rejti». Hát Pauer úr vagy nem olvasta könyvemet, vagy ha olvasta: készakarva elferdíti az igazságot, s úgy akarja elámítani a közönségét, mint a hogy elámította az Akadémia második osztályát. Eltagadja a nemzeti nevelésről adott definitiómat hogy az «a fegyelmezés és oktatás oly folyamata, mely az ifjúságot a nemzet érzés-, gondolkodás- és cselekvés-módjába (ethos) vezeti be

Mondhatnók azt az átalakulás oly folyamatának, mely szerint a nemzeti ethos az egyének ethosává változik át.» (84. l.) Ebből kiindulva fejtegetem húsz (85—104) oldalon át, hogy a szülői ház, a hazai föld, hadviselés, vallás, az alkotmány, a napi és időszakai sajtó a nép- és műköltészet, művészet és tudomány s végül az iskola mennyiben tényezője a nemzeti nevelésnek. És ezen a húsz oldalon van hét *idegen* szerzőtől *nyolcz* idézet. De ezután az *általános* tárgyalás után, a nemzeti nevelés problémáját újból előveszem az egyes szakaszokban; például a játék, athletika és torna fejezetében, a tantárgyakról szóló fejezetben (465—489) és e tantárgyak és *nemzeti nevelés* cím alatt (485—488. l.) *s az olvasmányokról* szóló fejezetben (489—520), mely utóbbi fejezet teljes ívre terjed.

Ime a könyvismertetésbeli lelkiismeretlenség netovábbja, mely azzal, hogy kész letagadni a csillagot az égről: *ignotos fallit*, mert félrevezetett egy tiszteletreméltó testületet, s alkalmat adott oly hírlapi fölszólalásokra, melyek ellen most szörnyűségesen mosakodik.

Egy kifogást jogosan tehetni könyvem ellen, és ez az, hogy kivált a harmadik és negyedik szakaszban, a hol a gyermeki lélekre vonatkozó tényeket kellett kombinálnom és földolgoznom, mindenütt a leglelkiismeretesebben idézem a forrást, hogy honnan vettem az illető tényeket. Sőt a hol nem idézek is semmit, egyes kérdéseknél könyvekre utalok, melyekben a szakember megtalálja az odavonatkozó fejtegetéseket. Minthogy azonban művem első sorban szakemberek számára készült: úgy véltem, hogy ezzel a tájékoztatással nekik csak jó szolgálatot teszek. Pauer úr azt is bűnül rója föl, s a könyvczímek láttára kicsinylőleg mondja ki: «az egész mű úgyszólván idegen idézetekből van mozaikszerűen összerakva».*)

Kegyesen beismeri ugyan, hogy «a mű nem szűkölködik mély és tartalmas gondolatok nélkül. A baj csak az, hogy azok nem a F. könyve gondolatai, melyeket F. egyszerűen kiírt s még csak reflexiókkal sem kísért. A mit F. a maga fejétől mond, az mind csak üres phrasis».

Ime sommás úton való bebizonyítása annak, hogy F. könyve valóságos férczmű, és szerzője üres fejű író.

Igy állván a dolog, Pauer úr két dolgon csudálkozhatik igazán. Elsőben azon, hogy az az üres fejű szerző, kinek egy gondolata sincs, hogyan lehetett oly élíhetetlen, hogy abból a sok szép és tartalmas gondolatból, melyeknek létét P. úr bevallja, egyetlenegy sem hódított el magának, mint a hogy mai napság nálunk divatban van. Másik az, hogy ha egy merőben üres fejű ember könyve egy félév alatt két kiadást ért, hogyan nem ért a P. úr ethikai determinismusa eddigelé legalább öt-hat kiadást?

---

*) Van például *A testgyakorlatok élettana* című fejezetben kilencz oldalon öt idézet; az athletikáról szólóban húsz oldalon kilencz, az olvasmányok fejezetében harminczkét oldalon tíz, az értelem első fejezetében tizenegy oldalon öt, a nevelési irányzatok fejezetében tizenegy oldalon hat idézet stb. Ime mily rettenetes nagy számok!

Es most rátérek P. úr furfangos referadájának legérdekesebb részére, tudniillik arra, hogy kiollóz művem különböző részeiből egyes mondatokat és hasonlatokat s mert nem az ő szája ízére valók: rámondja, hogy «ízetlenek, émelygős phrasisok». Neki ízetlen az, ha azt mondom, hogy «a gyermekei nevelését elhanyagoló anya úgy nem tud játszani gyermeke szíve húrjain, mint nem tud Hamlet Guildensternje a fuvolán»; vagy hogy «az ily családból a régi házi patikával együtt, a szeretet és tisztelet balzsamos üvegei ütezésre kerültek». Pauer úr undorodik, ha a bőrt testünk fölületén elágazott hajszáledényhálózathoz hasonlítom; ha azt állítom, hogy az állati testeket a természet mintegy víztartókká tette; ha az agyat a szervezet belsejében élő polyphoz hasonlítom; ha a nyelvet a gondolat erősségének, s a figyelmet a szellem örökös íródeákjának mondom stb. Kétségkívül nagy kár volt, scholastikus stylben nem írnom, mert az talált volna leginkább bírálóm szájaizéhez, dolgozatai stylusához. A kinek nincs érzéke az oly stílus iránt, melyben nem pusztá elvontságok vannak, hanem az író sajátyszerű észjárását, gondolatmenetét s elméje mozgását kifejező élet és egyéniség: ízetlennek fogja találni egy Erdélyi János, egy Jean Paul Richter, egy Carlyle prózájában is épen azt, a mi annak szint és elevenséget ad. (Si licet parva componere magnis.)

Reá nyitok Erdélyinek, a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent *Pályák és pálmák* czímű művére, s ott egy sereg «ízetlen» hasonlatot találok, melyekből kiírom a következőket: «A gyűlölet az indulatok Achillese» (290. l.): «A költő a fogamzott eszmét a meg-gondolás tisztító tűzében forgatja meg, a forró szenvedélynek mintegy lehányja tajtékát» (367. l.); «a siker Isten nélküli tana a művészi rosszat még inkább elfenésíti» (407. l.); «nagyra született elme is oda jut, hogy az élet vize helyett, a fölösleges áradat tisztátalanán kénytelen uszkalni legszebb gondolataival» (374. l.). Ime Carlyle *Francia forradalom történelméből* is (melyet az Akadémia adott ki), néhány ilyfajta *ízetlenség*: «Majd megjön a felelet nagy sötétségnek, világ meg-rázkódásának iszonyában és a reszketés poharában, a melyből minden nemzet inni fog» (I. k. 19. l.). «Forró özönvíz, annyi temérdek hazafias kész írótól származva, valamennyi a forrponton állva; mindenik ilyen kész író most van a kibugygyanás állapotában, ömölve mint egy izlandi meleg forrás. Ezek ellen mit tehet egy okos Morellet barát, midőn valamennyien hideget okádnak» (I. 143. l.). «A törvényhozó gyűlés meghallgatja szívünk félrevert haraugját» (II. 390. l.) stb. Az e fajta symbolikus kifejezések, ha kiollózzuk többé-kevésbé az ízetlenségek rovatába esnek, kivált oly embernél, kinek eszménye a taplós retek ízére emlékeztető stílus. Van olyan stílus, mely szárazszt, mint a Számum szele, de van olyan is, mely éleszt, mert benne a szavaknak mintegy kezök és lábok lesz, s úgy képzeljük, hogy mozogni kezdenek. Bírálóm bonczoló késsel lemetshi e mozgó szerveket s aztán a nagy közönség előtt fölmutatva, stentori hangon mégis azt követeli, hogy bennök az élet piros vére keringjen.

És itt rejlik Pauer úr szemfényvesztő eljárásának egész furfangja, mert a könyv alapeszméjét bölcsen elhallgatva, szellemét eltagadva s tartalmát elferdítve: kiollózott mondatokból akarja a mű

értékét megítéltetni. Szakasztott mása lenne ennek az az eljárás, ha valaki egy szép aczélmetszvényből hüvelyknagyságú darabokat levagdálva, azt kérdezné: mondjátok meg, mi ebben a szép; vagy ha egy értékes festmény levakart színeit tenyerén tartva, így kiáltana föl: «ugyan hogy találhattak az emberek ebben az unciányi porban gyönyörűséget?» Pauer úr úgy tesz, mint az a materialista, ki az emberi élő testet darabokra vagdalja, s a láb, a kar és a fej egyes részeit fölmutatva szemfényvesztő módjára azt kérdezi: *hol van itt a lélek?* Ily eljárással akár a bibliából is be lehetne bizonyítani, hogy nincs Isten.

Nem csoda tehát, ha Pauer úr félrevezette az Akadémiát, melynek tagjai közül többen meg is botránkoztak eljárásán s minthogy a szakelődő véleményét nem szokás az ország színe előtt meghazudtolni: az ülésen hallgattak, de ülés után egyik tag szeme közé vágta Pauer úrnak eljárásán való megbotránkozását. Mikor aztán a bevégzett ügyről szóló tudósítás a hirlapokba belejutott, közölők több szintén kifejezte rosszaságát. És most fogja magát Pauer úr s a mesebeli farkas módjára, úgy adja elő a dolgot, hogy «a napi sajtó volt az, mely páratlan könnyelműséggel egy nagy botrány elkövetésébe akarta belekényszeríteni az Akadémiát»; holott az ez ügyben kimondott rosszaság tekintetében mindenik lap elmondhatja a mesebeli báránynyal, hogy *equidem natus non eram*.

A napi sajtó az Akadémiát semmire sem kényszerítette, a mint-hogy nem is kényszeríthette; de igenis Pauer urat arra, hogy referádájával a maga mehetségére eléhozakodjék s töredelmes vallomást tegyen, kétségkívül az Akadémia félrevezetése miatt érzett lelki furdalásáról és rémes visióiról. E visiókba belekábulva, őszintén sajnálkozik, hogy e mű (tudniillik nem az ő műve, hanem az én művem) olvastára el fog butulni a nemzet, «az új Magyarország, melyben a vak láрма többet ér, egy egész élet csöndes munkájánál».

Valóban páratlan cynismus. Egy szakember húsz évi komoly tanulmány és irodalmi munkásság után ír egy munkát, s midőn műve megjelenik, róla nemcsak a napi lapok, hanem a pædagogiai szakközlönyök is általában elismeréssel szólnak: egy ember, ki életében e szakmában egy nyúl farknyi értekezést sem írt s csak hallgatni tudott mint a néma hattyú: hirtelen előáll: országgá kiáltja, hogy neki rémes visiói vannak, s hogy azokat eloszlatthassa, üresfejséggel vádolja a szerzőt, részrehajlással a napi sajtót s butasággal a könyvet olvasó közönséget.

Elég siralmas dolog, hogy Pauer úr lelke a rémes visiótól menekülni nem bír, s talán még inkább dühbe gurul, ha megtudja, hogy az az új és butulni kész Magyarország, mely a neveléstudomány kézikönyvét veszi és olvassa: első sorban hazánk közoktatásügyi minisztere és tanácsosai, aztán a közép- és felső iskolák, képezdék és polgári iskolák tanárai és a néptanítói kar, kiknek bizonynyal több a józan esze és tisztultabb az ízlése, mint a mennyi egynémely nagyképűsködő akademikusnak a vágott dohánya.

Hogy Pauer úr szájalomra méltó lelki állapotától meneküljön, arra egy biztos módot ajánlok. Írjon egy jeles könyvet, mely kétség-

kívül tele lesz eredeti gondolatokkal és tapasztalni fogja, hogy az az új Magyarország, melyről most oly lenéző hangon nyilatkozik, rokonszenvének és tisztetének annyi, sőt több becses jelével fogja elhalmozni, mint a mennyivel engem — érdemetlent — elhalmozott. Es ha akadni fog egy második Pauer, a ki az ő könyvének szintén doronggal találna neki menni: a közbizalom becses ereklýéinek birtokában mosolyogni fog annak a boldogtalan referensnek rémes visióin és dühöngő kifakadásain, mint a hogy én mosolygok.

Végül még egyet. Pauer úr nagyrészt fölkiáltó és kérdő jelek-ből összetákolt elucubratiója után, melynek tartalma édesegy a sem-mivel, egész önelégültséggel kérdezi, a napi sajtót arezúl ütve: «vajon mit fog a dologhoz szólni a napisajtótól ugyancsak félrevezetett, de *immár* jobban (?) informált közvélemény?» Erre én is kíváncsi vagyok s annak nyilvánulhatására, mely nem lehet más, mint a szakemberek véleménye: a következő ajánlatot teszem. Bízunk az ügy eldöntését a kettőnk által fölkérendő ismert nevű hazai pædagogiai írók hat tagú juryére, mely elnökül egy hetedik, szintén pædagogiai író-t híván meg, szavazattöbbséggel döntsön a következő kérdések fölött:

1. Az az eljárás, melyet Pauer úr követett a neveléstudomány kézikönyvével, hogy belőle egyes mondatokat szakít ki, a helyett, hogy az abban fejtegetett elvek czáfolatába bocsátkoznék: megfelelő-e a tudományos kritika alapföltételeinek, vagy nem?

2. A neveléstudomány kézikönyve szerzőjének van-e gondolata, vagy csak üresfejű ember módjára «folytonosan idéz»?

3. A nevezett mű szerzője kifejti-e, megvilágítja-e többoldalúan a nemzeti nevelés elvét vagy nem?

Ha e kérdéseket a jury többsége Pauer úr javára dönti el: kötelezem magamat, hogy száz aranyat fizetek a magyar írók nyugdíj-intézete pénztárába; ha pedig az én javamra esik a döntés: Pauer úr fizessen száz aranyat a nevezett intézetnek.

Reméllem, hogy bírálóm nem fog hamis vagy árva okokkal meghátrálni a «közvélemény» illetén megszólaltatása elől.

Félméri Lajos.

Válasz a «Válasz»-ra.

A füst nélküli löpor korszakában nem épen nagy leleményességre mutat, ha a támadott fél, a helyett, hogy teljes fegyver-készletével állna ki a versenyterre: vak lármával és puffogatással akarja elrémiteni ellenfelét, és nyílt mérkőzés helyett ügyetlen csellel hiszi, hogy kivívja a győzedelmet.

Félméri úr ezt a manoeuvre-t akarta védekezésében alkalmazni. Nemhogy állításaimat higgadtan és pædagogushoz illő módon iparkodott volna megczáfolni vagy legalább értékökre leszállítani: nem ezt teszi, hanem éktelenül lármáz, gorombáskodik; aztán «minisztertől miniszteri tanácsosokhoz, innen a közép- és felső iskolák, képezdek és

polgári iskolák tanáraihoz, és végre a néptanítói karhoz» szalad támogatásért, és abban a boldog hitben ringatózik, hogy ezzel a nagy apparatussal már csak lehetetlen lesz szembeszállnom, sőt «*dühbe gurulok*», ha megtudom, hogy ime, milyen illustis társaság veszi és olvassa az ő «kézikönyvét».

Sietek konstatálni, hogy nem ijedtem meg a nagy lármától; sőt «*dühbe se gurultam*» a világgá bocsátott nagy leleplezésre, hogy Felméri úr könyvét még «miniszter és miniszteri tanácsosok is veszik és olvassák». Ellenkezőleg őszinte szívből gratulálok (nem ugyan a miniszternek és a miniszteri tanácsosoknak azért, hogy olvashatják e korszakos munkát), hanem Felméri úrnak — a sikerhez. E mellett a legjobb kedvvel, mondhatnám egész passióval látok a munkához, hogy inmár — ha méltóztatik megengedni — a *Tételekre* is megtegyem alázatos észrevételeimet.

* * *

A cikk egy fölfedezéssel kezdődik. Hogy tudniillik mi buda pesti egyetemi tanárok «úgy szeretjük, hogy majd megeszszük» kolozsvári kartársainkat. Megvallom, erről az idylli viszonyról most hallok először. Meglehet, hogy így van egyeseknél, — a privát dolgaiba senkinek sem szeretek beleavatkozni — de hogy ez a tétel nem generalisálható, arról talán kár lenne vitatkozni. Nevezzük a gyermeket a maga nevéen: «*captatio benevolentiae*» névvel, a melynek szülőanyja a «*solatium miseris socium habuisse dolorum*»; és azt hiszem, fején találtuk a szöveget, hogy mi sarkalhatta Felméri urat e leleményes ráfogásra. Felméri úr alaposan téved, ha azt hiszi, hogy az én incriminált cik-kemet ilyenfajta «*emotio*» szülte volna, és hogy: «kimondhatatlan az, mit értte (miatta) — már tudniillik Felméri könyve miatt — szenvedek». Kérem, ne ámtsa magát ilyen hihetetlen bohósággal. Inkább töredelmesen megvallom, hogy soha még tudományos könyv nem okozott nekem annyi mulatságot, mint ez a *Neveléstudomány*. Azóta, hogy megjelent, éleczlapokat nem is olvasok. Azonban hagyjuk ezt az exordiumbeli kínos vergődést. Térjünk át a válasz lényegére, Felméri úr azon állításának bonczolására: hogy incriminált cikkem nem lenne egyéb «*pasquillusnál*», a melynek alapelve a «*calumniare audacter*». Ime az argumentumok.

A pasquillus első rágalma szerint — mondja Felméri — «könyvének az a főbenjáró hibája, hogy a természettudományoknak «*csekélyebb*» értéket és nevelő hatást tulajdonít, mint az irodalmi és történelmi tanúlmányoknak». Szívesen beismerem, hogy az csakugyan nagy hiba lett volna tőlem, ha ezt állítom, — egyúttal azonban constatalnom kell, hogy az még nagyobb hiba, ha valaki ilyen fontos vád emelésekor hamisan idéz. Pedig Felméri úr ezt teszi. Tessék elolvasni a *Budapesti Szemle* 461. lapján cikkem ide vágó sorait, és kénytelen lesz F. úr is bevallani, hogy a cikk épen nem azt tartja a mű főbenjáró hibájának, hogy a természettudományoknak *csekélyebb* értéket tulajdonít, mint az irodalmi tanúlmányoknak; hanem azt, hogy a természettudományokat és a *democratidit* értelmetlenül legyalázza. Azt, hogy az irodalmi és történelmi tanúlmányoknak nagyobb nevelő érték-

kök és hatásuk van, lehet vitatni; de ebből nem következik, hogy a természettudományokat porba rántsuk, sőt magokra a természettudósokra is ráolvassuk, hogy nincs hazájok (F. szerint a «csupa természettudósra nézve a haza egy kissé beleolvad az emberiségbe», stb.) s «az anya könnyét nem a bú kifejezésének nézik», stb. Ezekkel a phrasisokkal szemben — már nem tehetek róla — de fönn kell tartanom a «pasquillus» epithetonját: hogy badarságok, a melyeken a Fouillé tekintélye még akkor sem segítene, ha Fouillé azt állítaná, a mit Felméri mentségül fölhoz. De ebből ismét korántsem az következik, a mit Felméri jajveszékelve következtet, hogy «Magyarországon nincs vélemény szabadság, mert oly tanokat, melyek például a természettudományok fenségére csak a legkisebb árnyékot vetik is: anathema nélkül nem hirdethetni nálunk» — hanem az a tanulság, hogy minden badarságot immár nálunk sem lehet büntetlenül hirdetni és tanítani.

Aztán — ha szabad emlékeztetnem Felméri urat — abból a vádból, a melyet ellene emeltem, s a melynek egy részét olyan ügyesen méltóztatott elintézni akarni, hogy majdnem én maradtam benn a sárban — egy pontot: a democratia legyalázását, a melyre pedig én nagy súlyt helyeztem, egészen ki tetszett felejtetni!? Pedig ez is meglehetősen erős vádként tekinthető egy magyar nemzeti neveléstudomány ellen; talán érdemes lett volna reá reflectálni és a rágalmat visszautasítani! Avagy talán ez ellen a vád ellen nincsen szava a védekezésnek? Úgy az első pontra nézve befejezhetjük a tárgyalást; a «vétkest» hadd mondja ki az elfogulatlan olvasó.

Másodszorban azt veti Felméri szememre, hogy igaztalan vádat emelek könyve ellen, midőn azt állítom, hogy «a magyar szellem helyett idegen szellemet és észjárást terjeszt, s még a nemzeti nevelést tüzetesen fejtegetése alkalmával is saját önálló fölfogását véka alá rejti». Aztán fejemre olvassa, hogy «készakarva elferdíttem az igazságot és úgy akarom elámítani a közönséget, mint a hogy elámítottam az Akadémia második osztályát».

Már hogy én mennyire álmítottam el az Akadémia második osztályát, erről, azt hiszem, legcompetensebb módon a második osztály jegyzőkönyvei tanúskodnak, a melyekben számszerűleg is a legpontosabban ki van mutatva, hogy hányan szavaztak Felméri ellen: 1-ször, hogy jutalmat ne kapjon; 2-szor, hogy levelező tagúl meg ne választassék. Ezek a szavazatok *títkosak* voltak; ha tehát úgy állana a dolog, a mint alább Felméri állítja, hogy «sokan csak azért hallgattak az ülésen, mint-hogy a szakelőadó véleményét nem szokás az osztály színe előtt meghazudtolni» — szavazataikkal még mindig diadalra segíthették volna a jó ügyet! De hát nem tették. Pedig még azt is tehették volna, hogy fölszólaljanak, mint ez mindjárt a másik pályakérdés eldöntésénél tényleg meg is történt; a midőn az osztály a referensek véleménye ellen is döntött! Ime, nem én álmítottam el a második osztályt, «ezt a tiszteletre méltó testületet», hanem Felméri úr álmítja magát és szeretné elhitetni a világgal, hogy nagy veresége nem az ő «nagy műve» még nagyobb fogyatkozásainak, de az én fondorlatomnak az eredménye. És itt e pontnál egy lélekzettel végezni akarok Felméri úr azon állításával is, mintha «egyik tag az ülés után szemem közé vágta volna eljárásomon

való megbotránkozását»; kereken kijelentem, hogy ebből az állításból egy betű sem igaz. Azt megengedem, hogy Felméri úr egyik-másik patronusának nem tetszik a *Budapesti Szemle* czikke, sőt hogy megbotránkozott rajta (a botránykó ez esetben is csak Felméri könyve lehet). Ez azonban ép oly kevésbé tartozik a dologra, mint az, hogy ugyanez a cikk (levelekre és nyilatkozatokra hivatkozhatom) másoknak, és pedig kifogástalan szakembereknek, nagyon is tetszett. Itt nekünk nem az ízlésről, de arról kell vitatkoznunk, hogy kinek van igaza?

A mi már most magát a vádat illeti: hogy Felméri munkája «se nem kiváló, se nem eredeti, sőt még azzal az érdemmel sem dicsekedhetik, hogy a magyar szellemet — vagy ha tetszik — magyar észjárását vinné bele az ész tudományába. Ellenkezőleg, idegen nyomokon halad, idegen szellemet, vagy ha tetszik: észjárását terjeszt» — mert ezek az én cikkem szavai, a vád e pontja ellen Felméri nem is védekezik, hanem szorúltságában úgy vél magán segíthetni, hogy állításaimat összevonva, egy új formulát szövegez, de aztán ennek is csak az utolsó pontja ellen száll síkra. Felméri válasza szerint én azzal vádolom az ő könyvét, hogy «a magyar szellem helyett idegen szellemet és észjárását terjeszt s még a nemzeti nevelést tüzetesen fejtegetése alkalmával is saját önálló fölfogását véka alá rejti». Ez nem így van az én cikkemben. Én először azt mutatom ki, hogy műve se nem kiváló, se nem eredeti (l. fentebb) . . . idegen nyomokon halad; és csak azután — külön kikezdésben — reflectálok a nemzeti nevelésről szóló fejezetére és constatálom, hogy még itt is «Rigg-től, a jeles angol pädagogustól kér tanácsot, a helyett, hogy a saját nemzeti érzéséhez és tapasztalataihoz fordulna és ezekből merítené elveit és szabályait. Neki még ebben a kérdésben is Emerson, Bagelhot, Sidney Whitman, Eisenmann, Trench, stb. a fő-fő tekintélyei: saját önálló, eredeti fölfogását véka alá rejti». És ezt az állításomat nem is lehet megczáfolni. Se gorombáskodás, se szemfényvesztés nem segít ezen a dolgon. Felméri abban a jámbor hitben leledzik, hogy «a nemzeti nevelésről adott definitiója» egyszerre agyonüti az én egész vádatam; s mert én ezt nem említtem, rám kiáltja, hogy ime, «eltagadom a legfontosabb tényt és kész vagyok letagadni a csillagot az égről». Pedig dehogy tagadom; hiszen föl sem említém azt a definitiót — és pedig azért nem, mert nem találtam benne egyebet, mint a Rigg definitiójának paraphrasisát, a melyben nyoma sincs a «magyar nemzeti geniusnak», mert csak úgy ráillik akár a hottentót nevelésre, mint a miénkre. Felmérinek itt nem az általános, de a «magyar» nemzeti nevelés kérdésével kellett volna foglalkoznia és definitiójában is a magyar nemzeti nevelés lényegét kell vala kifejtenie, hogy elmondhassa, hogy könyvével a magyar nemzeti nevelésnek tett szolgálatot! A mint ezt nem tette, hanem csak egész általánosságban beszél nemzeti ethosról, a nemzeti ethosnak az egyének ethosává való átváltozásáról, a nélkül, hogy megmondaná, mi az a «magyar» nemzeti ethos: hiába hatalmaskodik, épen azt mulasztotta el, a mit legfőképen kell vala megtennie, hogy kézikönyvét a «magyar nemzeti nevelés» bibliájának tekinthessük.

Vagy talán azt hiszi szerzőnk, hogy azzal, a mit e fejezetben

folytatólag a gyermekszoba, háztáj, iskola, egyház befolyásáról beszél a nemzeti nevelésre — valami új dolgot fedezett föl? Vagy hogy ezzel a fölfedezéssel a magyar nemzeti nevelés történelmében új korszakot nyitott? Alaposan csalódik. Ezek a dolgok ma már úgyszólván locus communis számba mennek, a melyekkel minden valamire való pædagogiai kézikönyvben találkozunk, de a melyekkel a magyar nemzeti nevelés specíficus jellege még épséggel nincsen megvilágosítva; velök tehát úgy kérkedni, mint eredeti, önfelfedezte igazságokkal, legalább is szörnyű anachronismus, e mellett példátlan elbizakodottság.

De van ennek a dolognak még egy kényesebb és szégyenletesebb oldala is, mely szinte megdöbbsenti az embert.

Felméri úrnak szörnyen zokon esik, hogy munkáját nem tartom eredetinek, sőt — hivatkozással a legio idézetre — azt a vakmerő állítást koczkáztatom, hogy lépésről-lépésre kimutatható módon idegen nyomokon halad. Önerzetes író hogyan tűrhetne ilyen rágalmat? Neki esik könyve húsz oldalának, annak a fejezetnek, a mely épen a «nemzeti nevelésről» beszél, és nagy pathosszal szemem közé vágja — ő nagyon bátor ember — hogy ime, «ezen a húsz oldalon csak *hét* idegen szerzőtől *nyolcz* idézet» van — hogy ne lenne hát az ő műve eredeti, jó lelkiismerettel ki merészkedik állítani, hogy «idegen nyomokon» halad?

Megdöbbsentem. De nem röstelltem neki esni az idézett húsz oldalnak, hogy én is végrehajthassam a kérdéses számítást. Úgy sugta valami a fülemb: hogy szorultságában némely ember még az összeadást is eltévesztheti. És nagy meglepetésemre mit találtam!? A 7. mondd *hét* idegen szerző helyett 19, mondd *tizenkilencz* idegen és 3, mondd *három* magyar, tehát összesen 22, mondd *huszonkét* szerző nevével találkozom és közülök némelyiktől 2—3 idézettel! Ime a névsor, a mint következik. Idegen szerzők: 1. Rigg. 2. Franklin. 3. Emerson. 4. Bagehot. 5. Sidney Whitman. 6. Bain. 7. Mundella. 8. Dixon Switzerland. 9. Eisenmann. 10. Mark Pattison. 11. Hugo Victor. 12. Coleridge. 13. Trench. 14. Wakefield. 15. Milton. 16. Du Bois Reymond. 17. Wyse és Coiquet. 18. Ferneul. 19. Mill Stuart. Magyar szerzők: 1. Imre Sándor. 2. Apáczai Csere. 3. Erdélyi János. Summa summa-rum: 20 lapon 22 szerzőtől 22—30 idézet. Tehát nem hét idegen szerzőtől nyolcz idézet! Kézzelfoghatólag nagyobb különbség, hogyszem egyszerű számítási hibára lehetne a tévedést visszavezetni. Más fajta «lapsus»-ból kell azt származtatni. Vajon hogy hívják ezt a lapsust magyarán — nem feszegetem; de azt az elégtételt nem tagadhattam meg magamtól és megsértett igazságérzetemtől, hogy Felméri úr eljárását érdeme szerint meg ne bélyegezzem. Ezt tennem annál inkább kötelességem volt, mert erkölcsbíró pædagogusunk ezzel az erkölcsös védekező-módszerrel még alább is próbál szerencsét; ott tudniillik, a hol cikkem azon állítását szeretné rágalomnak bélyegezni, hogy «műve úgyszólván idegen idézetekből van mozaik-szerűen összerakva». Hát az olyan rettenetes sok idézet — úgymond — ha például *A testgyakorlatok élettana* című fejezetben kilencz oldalon öt idézet van; az *Athleticáról* szólóban húsz oldalon kilencz idézet, stb.? Olyan «rettenetes nagy számok» ezek? Csakhogy Felmérinket újból cserben hagyta

mathematicai tudománya. Nem csoda, ha olyan rettenetesen haragszik e tudományra. Az én calculusom mást mond: *A testgyakorlatok élettana* című fejezetben kilencz oldalon nem öt, de kilencz idézet van; Lagrange-tól magától öt, azonkívül egy-egy A. Combe-tól, Buffontól, Du Bois Reymondtól, Smith Eduardtól. Az *Athleticáról* szőlóban pedig húsz oldalon, nem mint Felméri állítja, kilencz, hanem összesen 24, mondd *huszonnégy idézet!* Fourniertől 2, Legouvétől 2, Daryltól 3; Lazarus-, Herodot-, Tylor-, Martial-, Plutarchtól, Wetzsteintől, Vörösmarty-, Arany J.-tól, Aristotelestől, Gautier Teofil-, Tyndall-, Longfellowtól, Saussure-, Goethetől, Radvánszkytól, a *Téli regéből*, *Soixante ans de souvenirs*-ből egy-egy. Összesen 24. Ime, hogyan boszúlja meg magát az oly durván megsértett irodalmi tisztesség! F. úr azt érte el ezen, irodalmunkban alighanem páratlanul álló botrányos eljárásával, hogy immár nemcsak az lett «sommás úton» bizonyítva, hogy műve csakugyan hemzseg az idegen idézetektől (mert ugyan milyen lehet az arány a könyv többi fejezetében, ha az önválasztotta fejezetekben is ilyen terhelő?), hanem az is, hogy az ő szavában és állításaiban, még a legegyszerűbb ténykérdéseket illetőleg sem lehet megbízni. Sajnos dolog ez kétségkívül; de hát a számok nem ismernek pardon!t!

«Így állván a dolog» — helyesen mond a Felméri — «hogy én méltán csodálkozhatom» — nem ugyan két dolgon és nem is azon a két dolgon, a melyekről ő beszél, hanem azon az erkölcsi bátorságon: hogy bár tudta és érezte, hogy hamis számokat ír le, és attól is kellett tartania, hogy épen nem szemfényvesztő fufangja könnyen kiderülhet — ezt mégis elkövette! És ezzel olyan rést ütött reputációján, a melyet nem tudom mifajta *jury* fog betapasztani. Azoñ az együgyűségén, melyet valószínűleg abban a jóhiszemben táltalt föl, hogy ezzel is egy újabb bizonyítékát adja leleményességének, engem pedig zavarba hoz: vajon mi lehet az oka, «hogy ha egy merőben üres fejű embernek (már tudniillik neki) a könyve egy félév alatt két kiadást ért, az én ethikai determinismusom nem ért legalább öt-hat kiadást?» — megvallom, egy cseppet sem csodálkozom. Megmondom, miért nem. Mert teljesen tisztában vagyok vele, hogy e tudományágak különböző természetűek mellett, ennek a «dolognak» épenséggel semmi más oka nincsen, mint: a reclam és az élelmesség. Felméri élelmes ember és e mellett reclam-hős. Nem kímélt se időt, se fáradságot; nem röstelt bókolni, hajlongani és antichambrirozni; csomag számra írta és íratta az ajánló és kérő leveleket, referádákat, vezér. zikkeket, kikönyörögte, hogy műve az összes tanintézeteknek ajánltassék, egyszóval: minden módot fölhasznált műve elterjesztése érdekében: hogyan lehetne tehát azon csodálkoznom, hogy ilyen «körülmények» között egy könyv «egy félév alatt két kiadást ért»? De legyen róla Felméri úr meggyőződve, hogy ennek az utóbb említett nagy és fáradságos munkának nagyobb érdeme van könyve elterjedésében, mint a könyv belső értékének.

És most — nyomról-nyomra követve szerzőnk czáfoló okoskodását — rátérek a válasz «legérdekesebb részére», tudniillik arra, hogy én «kiállózok műve különböző részeiből egyes mondatokat és hasonlatokat, és mert nem az én szájam íze szerint valók: rámondom, hogy

ízetlenek, émélygős phrasisok». E mellett «bölcsezen elhallgatom a könyv alapeszméjét, eltagadom szellemét, elferdítem a tartalmát».

A mi a válasz azon panaszát illeti, hogy én Felméri úr phrasisait ízetleneknek és émélygőseknek tartom, ez ellen nem lehet védekezni. Nem tagadhatom, hogy ezek a hasonlatok csakugyan «nem az én szájam íze szerint valók», hanem olyan badarságok, a melyek alkotásában Felméri unicum. De hát ez az ízlés dolga. Ha «Felméri úr ízlését annyira megrontotta az írás e különös módjában való tetszelgése», hogy minden olyan stilusról, mely nem ezt a chablont tartja szem előtt, azt mondja, hogy «szárazst, mint a Számum szele», míg az övében «a szavaknak mintegy kezök és lábok lesz, s úgy képzeljük, hogy mozogni kezdenek»: ez ellen az ő privát ízlése ellen nekem nem lehet kifogásom. De az ellen már tiltakoznom kell, hogy ez állításának védelmére Carlyle-re, Erdélyire hivatkozzék. Felméri és Carlyle! Risum teneatis . . . Továbbá tiltakoznom kell a válasz azon ráfogása ellen is, mintha nekem általában a hasonlatok ellen lenne kifogásom, nem pedig specialiter Felméri badar hasonlatai ellen; és mintha én a cikemben idézett phrasisokat Isten tudja mennyi fáradsággal és keresgéléssel böngésztem volna ki (a lá kathedrai bölcseségeket) az ő könyvéből, a melyben csakis elvéve találhatók; és most elég lelkiismeretlen vagyok e néhány botlást egész könyve ellen fölhasználni. A dolog nem így van. Én egész határozottan kimondom, hogy a könyv tele van ilyen ízléstelenségekkel, annyira, hogy «szerzőnk még inductióit (már tudniillik a mit ő ért inductión) és tudományos definitióit is ily módon construálja». És ezt a módját a földolgozásnak tartom oly fogyatkozásnak, melyet nem lehet nem kifogásolni. És mit tesz ezzel szemben Bodóné-Felméri? Másról beszél, és tetteti magát, mintha nem értené a vádat! Pedig érti és érzi. Hiszen saját idézeteimmal akar lefegyverezni. De hogyan? Hogy a legterhelőbbeket szóba sem hozza, s a melyeket fölhoz, azokat meghamisítja. Így például azt mondja: «én undorodom, ha ő a bőrt testünk fölületén elágazott hajszaledény-hálózatához hasonlítja». Pedig az én idézetemben a főstűly arra a kifejezésre van helyezve, hogy Felméri a bőrt «testünk fölületén elágazott tüdőnek» nevezi. De ezt ő már nem idézi. Az anyáról szóló idézetben csak Guildensternt emlegeti; de hogy «a gyermek érzülete jó korán megszokja az idegen világnézet és érzület accordjait» — s hogy «a gólyamadár is jobb hazába költözik az orsóval és szövőszékkel együtt» — ezeket az együgyűségeket kifelejtí. A XII. fejezet idézeteiből arról hallgat, hogy «a víz szervezetünk valóságos boltozatja» (víz és boltozat!). Hogy «ha X-nek és Y-nak levágják a lábát, azért ő megmarad *Péternek* vagy *Pálnak*; de a kiről a bőrt is lehúzzák, annak egyénisége is elveszett, anatómiai praeparátummá sülyedett», stb. Vajon ki itt a bűnös? Én-e, a ki előrebocsátom, hogy Felméri könyve hemzseg a badar és ízléstelen phrasisoktól és csupán ez állításom illusztrálására idéztem könyvéből egyes helyeket; de figyelmeztettem az olvasót, hogy ilyeneket ügyszólván minden lapon talál? Avagy szerzőnk, a ki még az én idézeteimet is kénytelen meghamisítmáni vagy teljesen elhallgatni, hogy phrasisainak badarságát legalább némileg kedvezőbb színben tüntesse elő? Természetesen azt hitte, hogy a *Budapesti Szemle* olvasó

közönsége ezt a fogását nem fogja észrevenni. — Alaposan csalódott. Ez a közönség egyhamar nem fogja elfelejteni *Felméri és az új Magyarországot*. Nem egy társaságban képezi még ma is jóízű kacagás tárgyát annak a madárnak a problémája, a mely «ha annyira fölcseperedik, örökre Istenhozzádot mond szüleinek, mert neki a szüle «mór», a ki ha megtette szolgálatát, elmehet». Vagy azé a medvéé, a melyet «a születési kínon s táplálkozási veszélyeségeken kívül, majdnem semmi «édesebb» kötelék nem fűz szülőhelyéhez». Hát még «a cigányasszony és a kényes úrhölgy talpabőre», meg azon «habitusok» historiája, a melyekre való tekintettel «valóságos nevetséges vergődés rég alakult értelmi megszokásainktól menekülni akarni», stb. stb. A ki ezeket a nagy — pszichologiai, physiologiai, pædagogiai — igazságokat, szerzőnk nagy elméjének nagy fölfedezéseit egyszer elolvassa: egész életében nem fogja elfelejteni. Hogyan képzelhette Felméri, hogy a «pia fraus» ki nem tudódik?!

Azonban — Felméri úr szerint — nemcsak ebben a most lebonyolított szerencsétlen affaire-ben rejlik az én «szemfényvesztő eljárásomnak egész furfangja», hanem még abban is, hogy «elhallgatom könyve alapeszméjét, eltagadom szellemét, elferdítem tartalmát».

«Elhallgatom a könyv alapeszméjét?» Hát nem mondom-e ki nyíltan, hogy bár a könyv se nem kiváló, se nem eredeti, van benne egy fejezet, a melyben «ugyancsak megnyilatkozik a nemzeti genius, és szabatosan kijelölvék a magyar nemzeti nevelés iránya és módja»? Nem mondom-e ki nyíltan, hogy épen ez az alapgonddal, vagy mondjuk hogy alapeszme: a természettudományok és democratia értelmetlen legyalázása, a könyv legszégeylenetesebb oldala? Egyszersmind azonban szerzőnk egyetlen eredeti ötlete. Mert ez a fölfogása a természettudományoknak és a democratiának, csakugyan páratlan az egész világ-irodalomban. Ime, nemcsak hogy nem hallgatom el, de épen ebben a pontban vádoltam és vádolom szerzőt a legterhelőbb váddal. Annak a rémes visionának a históriája is — melyet csak azért csatoltam cikkem végéhez, mert tudtam, hogy Felméri úr gyönyörködik az allegoricus képekben — erre a pontra vonatkozik. Csakhogy az új Magyarországon nem a napi sajtót kell érteni — mint Felméri hiszi — hanem azt a Magyarországot, a melyet, Felméri könyve előszava szerint, csak az ő műve nyomán «építhetni föl ifjú nemzedékeinkben». És pedig úgy, hogy megfigyeljük a gyermeket, a ki ránk nézve egy kis mysterium, vagy más szóval: «az élet ózonja, napsugár a téli tájon, harangjáték a nagy város zajában s édes illat a beteg-szobában». Ha talán az allegoria nem volt egészen a Felméri szája íze szerint való: azt ugyan őszintén sajnálom, de nem vehetem rossz néven, ismerve Felméri úrnak rendkívüli finom és kényes ízlését, hasonlatok dolgában.

De azt már méltán rossz néven vehetem, hogy még azzal is vádol, hogy eltagadom könyve szellemét, és elferdítem tartalmát.

Már ugyan hogy lehetne olyasmit eltagadni, a mi nincs? Felméri könyvének (esetleg) minden lapon más a szelleme, a szerint, a mint más és más írók nyomdokain halad. Azért mondtam, és mondom most is, hogy nem gondolkozik, csak idéz. Tessék bárkinek kissé tüzetesebben foglalkoznia e munkával: meg fog győződni róla, hogy igazam van.

Tartalmát meg hogyan ferdíthettem volna el, a mikor mindenütt a legpontosabban és szóról-szóra idézek? És pedig nem «kikapott dolgokat», mint szeretné rám fogni, hanem olyan tételeket, melyeknél a kapcsolat hiánya nem okozhat zavart vagy félreértést, mert teljesen önálló definitiók akarnának lenni.

Annai azonban igaz, hogy a tartalom szempontjából másképen is el lehetett, sőt el kellett volna bánni e munkával. De hát a stoicusokkal azt hittem, hogy a ki vízbe fúlt, annak már mindegy, egy röfnyire vagy egy ölnyire van-e a víz alatt — ezért nem akartam szerzőt még jobban a víz alá meríteni.

Ha azonban parancsolni méltóztatik, nem szívesen teszem ugyan, de szolgálatára vagyok.

Kezdhetjük mindjárt a methoduson. Ha nem csalódom, az előszóban azzal méltóztatik beköszönteni, hogy pædagogiai íróink nagy többségét az örlök csoportjába sorozza, mint a kik semmi egyebet nem tesznek, mint hogy «bámulatos buzgalommal örlik le német mestereiknek ezerszer fölelevenített mondókáit» és aztán nagy hegykén úgy folytatja, hogy «talán nem mond nagyot, ha azt állítja, hogy a nevelés elmélete, mint inductiv tudomány, most szólal meg először magyar nyelven, stb.

Bocsánatot kell kérnem őszinteségemért, de már mint eddig tettem, most is egészen leplezetlenül fogom kimondani véleményemet. Felméri úrnak teljességgel nem lehet fogalma arról, mi az az inductio, ha azt hiszi, hogy az ő könyve inductiv pædagogia. Épen ellenkezőleg van a dolog. Olyan merev dogmatizmussal még nálunk is alig írtak revelestant, mint a hogyan ezt Felméri csinálta. Hiszen mindent elhisz és elfogad, a mit olvas — még akkor is, ha ily módon műve alapeszméjével (a természettudományok és a democratia ócsárlásával) jön összeütközésbe. Ilyen «habitussal» nem lehet inductiv tudományt írni. Avagy talán azt hiszi, hogy az az inductio, ha műve 533. lapján azt állítja, hogy «az észrevétel oka mindig valamely külső benyomás, az érzelem pedig a fogalom» — és nyomban rá az 535. lapon már arról fecseg, «hogy az érzelem ősrégi és minden gyermekkel közös érzelem, melyet Darwin, Preyer, Sikorski és mások műösztönből eredőnek tartanak, ő pedig vakon elfogad». Az érzelem egyszer fogalom, egyszer műöszton?! Avagy az az inductio, hogy Darwin és Preyer «nagyon érdekes kísérterményeiből» sorol elő egyes adatokat, például, «hogy Darwin horkolt ötödfél hónapos fia előtt s az elszomorodott és sírni kezdett»; vagy hogy «hasonló tapasztalható a kis gyermekeknél, kik *utálattal*» fordulnak el a fekete-keztűs kéztől, melyet máskor megcsókolnak»: és ebből aztán azt következteti, hogy ime a félelem (pedig előbb utálatról beszélt) öröklékény! Hely szűke miatt lehetetlen kiírnom az összes idevágó badarságokat. Nehogy azonban ismét azt mondja valaki, hogy csak idézek, de nem bizonyítok; íme utalom az olvasót a könyv bármely részletének elolvasására, de kivált a XXXII. és következő fejezetekre, hogy saját szemeivel is meggyőződhessek, mit ért szerzőnk az induction?!.

Egy másik nagy hiánya és hibája a műnek, hogy nincs benne rendszer; a mint hogy nem is lehet, mert a legkülönbözőbb philoso-

phiai iskolákhoz tartozó írók műveiből van construálva vagy compilálva. Szerző nem philosophikus fő — a modern lélektan és physiologia alapigazságait nem ismeri — érthető tehát, hogy alkalmazni sem tudja. A minék ismét az a természetes de sajnálatos következménye, hogy mindenütt, a hol tudománya ezekre az igazságokra vagy elméletekre szorúl: alapos tudás hiányában csak üres phrasisokkal dolgozhatik. Vagy oly értelmetlenül és zavartan beszél, hogy ember legyen a ki megérti. Neki például a figyelem a XXIV. fejezet első sorában: «az értelem működésének egy tárgyra összpontosulása» (tehát az értelem dolga); a második sorban már: «a magát összeszedett vagy fokozott erejű öntudat» (tehát az öntudat állapota); a tizenegyedik sorban Main de Biran után indítlan: «magasabb rendű erőfeszítés, teljesen az akarat és erőfeszítése fejleménye» (tehát az akarat erőfeszítése); a tizenkettedik sorban: alig más (már tudniillik a figyelem) mint az akarat mozgatta izom, szórul-szóra: «Van is hasonlóság a figyelem és például az akarat mozgatta izom között» (itt tehát a figyelem = akarat mozgatta izom); és még alább: «értelmi működéseinknek oly általános módja, mi nélkül sem észrevenni, sem képzelni, sem okoskodni nem bírunk» (tehát általános értelemműködési mód).

Tartozom a művelt olvasó közönség józan ítéletének annyi tisztelettel, hogy ennek a teremtés előtti zűrzavaros psychologianak az érdemleges méltatásába ne is bocsátkozzam. Egyet azonban konstátálnom kell: az abszolút lehetetlenséget, hogy valaki ilyen psychologiai apparátussal, jó inductiv vagy bármilyen fajta pædagogiót írlasson. Együttal kijelentem, hogy a mondottak után teljesen fölmentve érzem magamat a kötelesség alól és föladatomból sem tekinthetem, hogy még bővebben és részletelesen is fejtegessem e könyv nagy fogyatkozásait. A ki tudja, mit jelent a tudományban ez a szó: módszer, és azt is tudja, hogy mire lehet menni a pædagogióban jóra való psychologiai és physiologiai ismeretek nélkül: az a fölhozottakból is teljesen tudni fogja, minő véleményben legyen Felméri úr kézikönyvéről. Én meg sem bolygattam volna e kérdést; de hát szerző incselkedett velem, hogy pasquillust írtam, pedig ő tanulni szeretett volna bírálatomból. No most tanulhat, és tünődhetik rajta, hogy mit mindent kellene még tudnia, hogy «a nevelés elméletét, mint inductiv tudományt, első szó-laltathassa meg magyar nyelven».

És ezzel eljutottunk az epilógushoz, a melynek két része van: az *invocatio* és a *tetemre hívás*.

Az «*invocatio*»-ban szerzőnk összegörnyedten «húsz évi komoly tanulmány és irodalmi foglalkozás» terhe alatt kegyelemért rimáncodik a maga számára; és a napi sajtó s az olvasó közönség haragját és bosszúját invokálja az én fejemre. Nem vette észre, hogy a *Budapesti Szemle* cikke után már is változott a közhangulat; és bámulatos önhiittséggel fölteszi a sajtóról és közönségről, hogy ügyét, a melyet eddigelé jóhiszeműleg pártoltak, még akkor is körömszakadtig fogják támogatni, ha talán arról lesznek kénytelenek meggyőződni, hogy ez a támogatás immár egyértelmű lenne az igazság elleni tusakodással! Szerencse, hogy az osztó-igazság ennyire már csak még sem lehet részreahajló!

A «tetemre hívás»-ban pedig nagy «furfanggal», de annál kevesebb logikával szerzünk egy dilemmaszerű ajánlatot tesz: Bízunk az ügy eldöntését egy juryre, a melynek azonban ne az legyen a föladata, hogy a dolog érdeme fölött a nyilvánosság controllja mellett, argumentumokkal döntsön, hanem az, hogy a Felméri úrtól teljesen önkényüleg föltett kérdésekre minden indokolás nélkül, csupán szavazatbőbséggel válaszoljon. Aztán még mondja valaki, hogy Felméri úr nem furfangos ember! Szinte előttem a képe, milyen jóízűn mosolygott rajta: hogy most ugyan sarokba szorított. Akár elfogadom az ajánlatot, akár nem — a nyertes csak ő lehet. Az ajánlat elfogadása ugyanis egyértelmű a dolog elhalasztásával, ad græcas calendæ (mert hiszen tisztességes ember ugyan hogy vállalkozhatnék bírói tisztre egy ilyen képtelen juryben). Neki pedig egyelőre ennyi elég. A kényes affaire lekerül a napi rendről, és ő mellét verve, tovább is kiabálhat, hogy milyen «ferdítésekkel», «cynismussal» rontottam én neki az ártatlannak; no de a «jury» — az majd kideríti, valamikor ítélet napja felé, hogy hol az igazság?

Ha pedig nem fogadnám el az ajánlatot, akkor meg épen végem van — kérelhetetlen sanyarúsággal fogja fejemre olvasni: «hogy ime, hamis vagy árva okokkal meghátráltam a közvélemény megszólaltatása elől!»

Csak az a baj, hogy Felméri nem eléggé jártas a logikában. Hallott valamit harangozni a dilemmáról, de nincsen teljesen tisztában ennek a kényes logikai műveletnek a természetével. Nem tudja, hogy «két élő fegyver», a melylyel csinyján kell bánni, mert nagyon könnyen az ellen fordítható, a ki ügyetlenül használta. Valamint hogy azt sem fontolta meg, hogy vele nem az igazságot, hanem csakis a hamisságot lehet sarokba szorítani.

Felméri úrnak, mielőtt gyermekes ajánlatát megconceipálta, először is azt kellett volna alaposan meggondolnia, vajon nem lehet-e propositióját úgyis magyarázni: mint meghátrálást! Vagy, a mit úgy neveznek hadi nyelven, hogy: Rückwärtsconcentrirung! A mikor aztán nyomban ellene fordítható. Mert az már mégis csak nyilvánvaló, hogy nem az szokott segítségért kiabálni, a ki bízik magában és meg van győződve róla, hogy önerejéből is kivívja igazát, hanem az, a ki már az első lövésre megijed a puskaportól. Felméri úr, mielőtt megtette ajánlatát, annyit gorombáskodott, hogy szinte azt hitte volna az ember, hogy itt a küzdelem élet-halálra szól: és íme egyszerre hová lyukad ki a rettenetes hatalmaskodás?

De másodszor még azzal is tanácsos lett volna tisztába jönnie Felméri úrnak: vajon a kérdéses affaire nem bonyolítható-e le esetleg még más módon is, mint csak ama két alternativa szerint, a melyeket ő — nem ismerve a dilemma kényes természetét — naiv okoskodással maga elé állított? Oly módon tudniillik, hogy az ellenfél makacsúl megmarad a versenytéren, és saját erejére támaszkodva, minden idegen segítség nélkül előre elvégzi a jury munkáját azzal, hogy legyőzi ellenfelét, a mi után a jurynek legfőlebb az a dolga akadhat, hogy a sebesültet a versenytérről haza szállítja.

Nekem ezt a módot kellett választanom. És pedig nemcsak

azért, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy tudományos kérdésekben nincsen más módja az összemérkőzéseknek; hanem azért is, mert Felméri egyenesen kényszerített rá, hogy gorombáskodását visszautasítsam, hamis vádjait és ténybeli tévedéseit és ráfogásait helyreigazítsam.

És most én remélem, hogy Felméri nem fog meglátrálni, és mielőbb befizeti az oly büszkén fölajánlott száz aranyat az írók nyugdíjintézete pénztárába. Annak a «sok ezer» példányban elkelt kézikönyvnek a jövedelméből, a melyhez oly érdemetlenül jutott, könnyen fedezheti ezt a csekélységet. Még így sem fogja *expialni*, a mit könyve előszavának hamis vádjával a magyar pedagógiai irodalom munkásai, magával a könyvvel az inductiv módszer hitele, és válaszával a jó ízlés és irodalmi tisztesség ellen vétkezett.*)

Pauer Imre.

---

*) Ezzel a polemiát e folyóiratban bevégezettnek nyilvánítjuk.
Szerk.

Hibaiigazítás.

Radó Antal juniusi füzetünkben közlött Longfellow-fordításának czímébe sajtóhiba csúszott be: Siciliani Róbert *Károly* plv. Siciliani Róbert *király*.

EGY FÉLSZÁZAD A MAGYARORSZÁGI PHILO- SOPHIA TÖRTÉNETÉBŐL.

(1630—1680.)

Erdélyi János, a magyarországi philosophia történetének nagyérdemű bűvára, visszatekintvén a philosophia tudományának hazánkban való múltjára, egy korszakra irányítja a figyelmet, melyben e tudomány terén hazánk a külföldi kutatások színvonalán állott. «Volt idő, melyben egyenlő lépést tartottunk az európai haladással» . . . «Volt idő, hogy a philosophia minden fenlevő s a korrall megférő irányai uralkodtak a magyar tudalomban.» «Komnai Ámos és Bayer János a kabalistikai, Ladvér az aristotelesi, Pósa-házy az ekklektikus, Czábány az atomistikus philosophai iránt voltak hajlammal, Apáczai J. karonfogva járt a philosophia megújítójával, Kartesiusszal.»*) Ő maga meg is kísértette későbbi művében**) rajzát adni e bölcselők törekvéseinek és sikereinek is. Erdélyinek e műve kétségtelenül igen becses, annál inkább, mivel úttörő. Azt hiszszük azonban, hogy ez az általa megnevezett philosophusok méltatásánál nem vetette meg a kellő alapot, nem vonatkoztatván őket eléggé forrásaikkal, s a megítélésnél nem találja meg mindig a történeti igazságot. Nézetünk az, hogy midőn ez oly sok tanulságot nyújtó korszak képét a következőkben vázolni megkísértjük, egyúttal honi művelődéstörténetünk egy érdekes lapját fogjuk megvilágosíthatni. Mihez csak két, tárgyalá-

---

*) Apáczai Cs. J. ismertetése. *Sárospataki füzetek*, 1860. 316. 1.

**) *A bölcsészet Magyarországon*, írta Erdélyi János. *Budapesti Szemle*, 1865—1867; s külön kiadva *Fil. Írók Tárában* VI. sz. Budapest, 1885. Mi ez utóbbi alakjában idézzük.

sunk menetére vonatkozó megjegyzést csatolunk. Erdélyi történetére csak ott reflectálunk, hol bizonyos dolgok elmondásától fölment, vagy a hol adatainak és ítéletének igazítása válik szükségessé. A másik megjegyzés pedig a szerzőt menteni kívánja a miatt, hogy minden philosophusnál — értekezése terjedelméhez képes — részletekig menő ismertetést nem nyújthatván, a jellemzetes sajátságot — a szerint, a mint azt annak vélte — majd egyes részletekben, majd pedig a rendszer alapvonalaival előadása által törekedett szemléletessé tenni.

*   *

Nem szükséges mondanunk, hogy a philosophiai küzdelmek e korban általában sokkal többet jelentettek, mint ma. Ismeretesebbek a középkori képzés és nevelés tárgyai, s a mint a képzettség végcélja, vagy legalább szelleme a theologiai maradt, ennek pedig a philosophia egyik és pedig igen fontos fegyvere lett, tudjuk, hogy még a szorosan szerzetesi tudomány és theologia alapirányai is philosophiai alapnézetek szerint váltak széjjel. E nevelés módszere dolgában a válaszfalat megvonni, a középkor és az újkor közt, igen nehéz; annyi bizonyos, hogy az evangélikus egyetemek is elfogadták a philosophia tanításának középkorban dívott rendjét, s így nem csodálkozhatunk, hogy a fönt említett philosophiai mozgalmaknak az evangélikus iskolák ép úgy lettek színterévé, mint a katholikuskok. Ramus a franczia, Campanella az olasz, Vives, R. Lullus*) a spanyol, Keckermann a német elemet képviselik az átmeneti kor mozgalmaiban, és a művelt réteg, tekintve, hogy ezek valamelyikének szellemében növekedett, bele volt sodorva e küzdelmekbe.

Ez azonban korántsem volt pusztán belső küzdelem. Az egyetemek tanítási módszere, az úgy nevezett vitatkozások, nyilvánossá tették és közös birtokká az egyes áramlatok mozdulatait, evvel képezték az ifjú elméket és finomították és továbbképezték a tanokat. A tanárok pedig, hogy előadásai számára alapot nyújtsanak, tárgyaikat összevonták s compendiumokat készítettek hallgatóik számára. Ha elgondoljuk, hogy minden tanuló többé-kevésbé részt vett a philosophiai oktatás-

---

*) E sokkal előbb élt philosophus Giordano Brunónak köszöni, hogy a XVI. század végén s a XVII. század elején nagy figyelem tárgya volt...

ban, hogy tehát egyéniségének tudományos foka szerint érdeklődött is a tudomány iránt; hogy minden jelesebb tanár önállólag iparkodott a tárgyakat fölfogni, földolgozni, be kell látnunk, hogy a philosophiának ez időben aránylag sokkal nagyobb jelentősége volt, mint ma.

Mind e mozgalmaktól hazánk ugyan már a XVI. században sem maradt idegen. Ismeretes, hogy evangélikus ifjúságunk tetemes része Németországon lelte kiképeztetését. Számosan közülök, részint, hogy czímeiket nyerjenek, részint belső ösztönből is részt vettek a vitatkozásokban s Erdélyi fönt említett műve vázolja is egynéhányát.*) Mi, tekintettel tárgyunkra, bátran mellőzhetjük. A XVI. századbeli magyarországi philosophia, bár mily bőven tárgyalja is Erdélyi, mint ilyen nem bírt jelentőséggel, mivel az érdeklődés előterében a hittani kérdések állottak, a Németországból hazatért ifjak az egyházban theologiai ismereteiket értékesítették, a philosophiaiakat csakhamar föladvá, legalább nyilvánosságra nem adva, a mi műveket pedig e század Magyarországon nyomtatott philosophiai termékeiből ismerünk, ezek részint általánosságok, részint aphorisma-gyűjtemények, rendszeres alig van egy-két compendium a kolozsvári főiskola előadásai számára.***) Más-kép volt ez a XVII. században, az iskolaügy fölkarolása következtében. Ugyanis, a mint a reformatio előterbe állította az iskolák fontosságát, úgy ébredt másfelől a tudat, hogy a meglevő iskolák berendezése és szervezete hiányos. A XVI. század iskolaszervezői az ó-kor ismeretét, nyelvi és tárgyi oldalról, állították oda a nevelés legfőbb eszközeül,***)) a mi által a tanulás figyelmét az ó-kor akkor még tekintélyszerű philosophiájára mintegy hivatalból irányozták. Ez iskolaszervezés szüksége, akár új iskolák alkotásánál, akár meglevők újjá alkotásánál merült is föl, egyes uralkodókat, kik föladatok magaslatán állottak, arra indított, hogy koruk jelesebb tanférfiait egy időre ilyen munkásság céljából magokhoz hívják. E szervezők tervezeteiben mindenütt ott van a philosophia is.

*) F. i. mű, 47—71. l.

**) E körülményekről könnyű meggyőződni, ha Szabó K. *Régi Magyar Könyvtára* erre vonatkozó részét (I. 1—200., II. 1—126. lap) átlapozzuk.

***)) V. ö. különösen Sturm és Trotzendorf rendszereit

S a philosophiának tulajdonképeni jelentősége nálunk ott kezdődik, midőn az iskolák ilyen újjá szervezésével azokon polgárjogot nyert. Kettős jelentősége lett nálunk is: fontos eszközül szolgált az ifjak elméjének kiképzésére és az irodalom új ágát és irányt, s így általában éltető elemet is nyert benne. Fontossá tette az iskolaszervezés a philosophiát az így másoknak adott ösztönzéssel, de nem emelhetjük ki eléggé magoknak az iskolaszervezőknek általános philosophiai tevékenységét és jelentőségét. Nemcsak ösztönzést adtak, de megadták a bölcselkedés irányát is; s ha bűvárlási eredményeik és műveik nem is szolgáltak korlátul a honi bölcséletnek a korrall való tovább fejlődésénél — műveikre és tanaira a lassanként pezsdülő bölcséleti szellem és tevékenység képviselői állandóan visszatérnek, akarva nem akarva, öntudatosan és öntudatlanul, megnevezve és nem nevezve a forrást vagy támaszt. Ezért mindenek előtt a három nagy tanfőúrunk, Alstedtnek, Bisterfeldnek és Comeniusnak bölcséleti műveit, irányát és nézeteit kell röviden előadnunk.

I.

Midőn Alstedt Gyulafehérvárra jött (1629), akkor már húsz évi irodalmi múlt volt mögötte.*) Bár új lakhelyén is igen tevékeny volt irodalmilag, műveinek nagy része (58) már herborni működése alatt támadt, sőt azután sem adta ki minden művét Gyulafehérvárott; hét műve azután is külföldön látott napvilágot.***) Ép azért szükséges e férfiú általános szellemi irányát pár szóval érintve, bölcséleti műveit megjelenésük helyére való tekintet nélkül figyelembe vennünk.

Szorosan bölcséleti munkát többet írt ugyan Alstedt. Legelső műveben***) bevallja, hogy Keckermann, Ramus,

*) Lásd Alstedtről szerző értekezését *Ung. Revue* 1889. VIII., IX. számokban.

**) Lásd Alstedt műveinek összeállítását *Les Mémoires de Nicéron* című gyűjteményben, LI. kötet, 298—311. l., a 61 ottan följegyzett mű azonban mind külföldön jelent meg, az összeállítás tehát nem teljes.

***) *Clavis Artes Lullianae*, 1609. *De harmonia philosophiae Aristotel. Lull. et Rameae*. 1610.

Raymundus Lullus egyaránt bírják bámulatát és sokat kölesönzött tőlök, Raymundus Lullusnak főleg *Ars Magnája* foglalkodtatta eleinte, később azonban nem érdeklődött iránta annyira. 1616-ban kiadta Ramus *Logikáját* is. *) Mind e kisebb művek elemezésétől fölment az a körülmény, hogy Alstedt egy nagy tudományrendszer megalkotásának kísérletét nyújtotta két *Encyclopaediájában*: a bibliaiban **) és a philosophiaiban. ***)

E rendszert bevezetik az «Előismeretek»; a hol a megismerés elveiről, a megismerő képességről általában szól, természetesen nem a mai ismeret-elméleti elemzés élével, hanem inkább logikai megkülönböztetését nyújtva egyes idevágó műszavaknak; majd pedig az ismereteket az ismeretes négy facultás köré csoportosítván, a philosophiait valamennyinek előre bocsátja.

A philosophia mindenik facultás számára szükséges. Köre sokat foglal magában, mit mi nem számítunk a philosophiához. Oda sorolja Alstedt a mennyiségtant és a nyelvészetet, mit csakis e philosophiának mint facultásnak fölfogása igazol. A szűkebb értelemben vett bölceletet fölosztja elméleti és gyakorlatira, számos mellékrészekkel. Legfontosabbnak ép honi bölceletünk szempontjából, a metaphysikát kell tekintennünk, mely tudvalevőleg a létezővel foglalkozik. Azon az állásponton, melyet Ramus †) hozott be a bölceletbe, a metaphysika és logika határa összefoly. Az ember észre sem veszi, s

*) *Logica Fetri Rami*, Herbornæ.

**) *Triumphus biblicorum sacroculum seu Encyclopaedia Biblica* . . .
Authore Johanne Henrico Alstedio. Francofurti, 1625.

***) *Encyclopaedia in 4 tomos divisa*; Herbornæ 1620, quarto, 1630 folio, Lugduni B. 1649.

†) Ramus, a XVII. századbeli magyarországi philosophia legnépszerűbb tekintélye, a logikát gyakorlati czéllal kötötte össze. Miután így, elmélkedni és értekezni tanítván, a bölceletet hasznavehető dolgokra kívánta utalni, ellentétben az üres vitatkozásokkal, a tanférfiak előtt nagy tetszést talált, bár lényegben Aristotelestől nem tér el, legfőlebb annak merő imádása ellen küzd. A heves küzdelmet aristotelisták és ramisták közt elvei nem igazolják. A logika és a metaphysika határai bölceletének említett gyakorlati célja miatt folynak össze. V. ö. róla különben például Bayer ítéletét: *Filum Labyrinthi*, 1662. *Praef. Phaenomen* 9. Vagy Bisterfeld művei Heerebord által eszközölt új belga kiadásában (1657) az értekezést: *Dicrimen Rameorum et Aristotelicorum*.

már nem a lét magában, de a megismert lét képezi a fejtegetések tárgyát. Alstedten *Encyclopaediájában* csak a nagy részletezés segít, a melynek következtében az ismeretnek egyes kicsiny köreit külön elnevezéssel jelöli meg s tárgyalja. A lét vizsgálatánál tekintetbe jönnek a lét «momentumai» és «modusai». A lét momentumai az essentia és consistentia: a lényeg és a létezés, amaz mondhatnók, az alany, emez az állítmány, a modusok a létnek tulajdonítmányai, részint egyesítettek (Apáczai elnevezése szerint), részint szétváltak. Előbbihez tartoznak azok, melyek minden létezőt egyaránt megilletnek, az utóbbihoz, melyek a létező különféle neveit jelölik. Ezeknek bővebb részletezését, mivel önállóbban és szebben vannak Bisterfeldnél földolgozva, később fogjuk ennél megtekinteni, ki e dologban Alstedtten nagyjában megegyez. A *Metaphysikán* kívül része a philosophiának a *Pneumatica*, mely a szellemvilágot tárgyalja, természetesen nemcsak az emberét, hanem az Istent és az angyalokat is; továbbá a *Physika*, mely a természeti tárgyak ismertetését a teremtesénél kezdi, melyet a Genesis nyomán híven leír. A létező természeti tárgyak principiumai az ég és a föld, a világ maga teljesen telt, alakja gömbölyű elejétől végig. A *Physikából* azután kiválnak az egyes természet-országok leírásai, külön disciplinák gyanánt.*) A matematikát és philológiát mellőzve, csak a practica philosophiáról említjük, hogy az erkölcs- és államtanon kívül még a gazdaságtan és az iskolák tana (scholastica) is részei.**). Neveléstani elveit s általában Alstedtnek magának jelentőségét bővebben más helyen vázoltam, azért a néhány következő megjegyzést csak szellemvilágának általános jellemzése végett említem föl.

Alstedtnél a philosophia didactikai szempontból alá van ugyan rendelve mind a három más facultásnak, de az alárendeltség nem szolgálhatott hátrányára, a mennyiben ismeretétől a többi tudomány megismerhetése föltételezve lévén, egyetemes fontossága által méltóságot és művelést is kívánt és nyert. Elvileg azonban az alárendeltség csak a theologiával szemben állott fön, de e szolgaság teljes volt, s ezért mond-

---

*) A *Philosophia: Theoretica, Metaphysica, Pneumatica, Physica, Arithmetica, Geometria, Cosmographia, Uranometria, Geographia, Optica, Musica* részekkel a Tomus II-t tölti ki.

**.) A Tomus III első részében.

ható scholasticus philosophiának. Alstedt, mint hű theologus, a középkori álláspontot juttatja érvényre, hogy a bölcelet eszköz a theologus számára, ezért is természetesen a természet-bölceleti iskola, s annak legnagyobb gondolkodója, Baco iránt, egyáltalán nem érdeklődik. Sőt a miben bizonyára nagy érdeme van, a tudományok encyclopædiai földolgozására is theologiai buzgalma vezette. Az Írás föltétlen bámulója lévén, azt tapasztalta, hogy ennek helyes magyarázatához minden dolgok ismerete szükséges, innen a törekvés, mindent megtudni és mindenre tanítani.*) Azért azonban, bár a Szentírás tekintélyére hivatkozással encyclopædiát is írt, s minden tudomány alaptételét az Írásból vezette le, nem lenne helyes, tőle philosophiai képzettséget és gondolkodásmódot megtagadni; kilátszik ez az említett bibliai encyclopædikus műből, melynek minden sora elárulja, hogy a tudomány-rendszer készen volt s a támaszul szolgáló bibliai helyeket több-kevesebb szerencsével utólag kereste össze a szerző, gyakran oly alkalmazással, mely egyenesen mutatta, hogy az Írás helyei mennyire nyújtanak tág teret a magyarázóknak, ha a kapcsolatból kiragadtak.

E theologiai mázat letörülve, mivel theologiai tudományosságát kicsinyelni nem akarjuk, bölcelete lényegileg az aristotelesi; a létező és lét magyarázatánál érdekesebb kérdése nincs. Ramushoz különösen a logikában közeledik s annak szellemében egyesíti is ezzel a létről való tudományt, ha nem is oly igen, mint később Apáczai. Az által pedig, hogy a metaphysikát és a logikát tanítási tárggyúl is behozták Gyulafehérvárott s e pelda után másutt is, irányt jelölt a magyarországi bölcelet fejlődése számára.

E pædagogiai munkásságban is szövetségese, de különben is növendéke és legtöbb tudományos kérdésben elvtársa volt *Bisterfeld H. János*. Bisterfeld a Rákóczy-ház történetében nevezetes és még eddig nem méltatott szerepet játszott, melynek részletezése nem lehet e sorok célja.***) Mint igen ügyes gondolkozású és beszédű embert a fejedelmek gyakran használták követül

*) Ugyanez elvet vallotta, mint Apáczai *Encyclopaediájának* előszavából tudjuk, Alstedt tanítványa, Bisterfeld, is.

***) Erre nézve lásd Szilágyi S. művét: *Felső-Vadászi Rákóczy Zsigmond*. 1886.

s tanácsa szerint igen gyakran igazodtak diplomatiai dolgokban. Ezt csak annak magyarázataúl említjük, hogy Bisterfeld irodalmi fontossága nem akkora, mint Alstedté. Ideje sem volt annyi, mit reá fordítson.

Első műve, az *Elementa Logica*, melyet a tanítványok kedvéért szerkesztett, az inventióról, dispositióról, s ezek alkalmazásáról ír, mely *Elementa* azonban nagy logikai compendiumának csak vázlata.*) Némileg a philosophiába is tartozik a socinianusok ellen írott műve, *De uno Deo patre,**)* mert az érvek, melyeket Krisztus istensége mellett fölhoz, majdnem mind metaphysikai természetűek. Bizonyára főleg e mű, de egyes philosophiai művei is okozták, hogy a leydeni főiskola vezető emberei 1650-ben ismételve is hívták tanárul, eredménytelenül; bölcseleti tankönyvei azonban nemcsak nálunk, hanem Hollandiában is szerte használatosak voltak, s halála után is számos új kiadást értek.***) E művek egyike *Metaphysica*, másika *Phosphorus Catholicus* című, harmadika pedig egy kis didaktikai elmefuttatás.†) Az *Elementa Logicat*, melyről már szólottunk, mellőzhetjük. Azonkívül mellesleg kell említenünk a csak holtá után külföldön *Bisterfeldus redivivus* cím alatt megjelent gyűjteményt.††)

E művek az Alstedt-félékkel szemben sok előnnyel bírnak. A fölfogás ugyan egészben véve a hívő theologusé, a ki a philosophiának a theologusok számára hasznosságát kiaknázza, de azt önmagában is becsüli. A tárgyalás ugyan nem mutat föl új fölfedezéseket, de igen sok szép és meglepő gondolatot a különben ismeretes schemában. Az előadás eleven és finom és Alstedt elsietett írói modorával szemben valóságos élvezetet nyújt az olvasónak; szerző van olyan ügyes megkülönböztető és okoskodó, mint a scholasticusok, de nem oly üres és nem oly szellemtelen, s ha elméletei még nem szabadultak föl tel-

*) L. az *Elem. Logica* előszavát

**) Joh. Henr. Bisterfeldii Nassovii . . . *De Uno Deo, Patre, Filio, ac Spiritu Sancto, Mysterium Pietatis* . . . Lugduni Batavorum, 1639.

***) Lásd Adr. Heerebord előszavát Bisterfeld *Philosophiae, primae Seminarium* új kiadásához. 1657.

†) *Consilium de studiis feliciter instituendis.*

††) *Hagae Comitum* 1661. Kár, hogy e gyűjteményben az egyes művekre nézve a legcsekélyebb fölvilágosítás sincs meg.

jesen a középkori légkörből, mint legtöbb korabeli íróé, de az újkort mindenesetre éreztetik az olvasóval.

Bisterfeld érzéke az újkor philosophusai iránt, kik iránt Alstedt egyáltalán nem érdeklődött, kiténik azon levélből is, melyet 1649 deczember 14-dikén Rákóczy Zsigmond herczeghez intézett, melyben Baco *De Augmentis Scientiarum* című művét olvasásra ajánlja, azonfölül Campanella *Arbores Metaphysicae*-ját, bár nem helyesli, hogy ez írók Lullus *Ars*-ába nem hatoltak be, sőt hiszi, hogy talán irigységből mellőzik; pár szóval dicséri Comenius három közelebb nem említett művét, de rosszalja, hogy a metaphysika lehetőségét kétségbe vonja, mert ha az emberi ismeret néhány, a metaphysika által tárgyalandó alapfogalomra vissza nem vihető, akkor nincs általában igaz és biztos módszer.*)

Ezzel szemben ő a metaphysika lételét azon általános összhangra alapítja, mely a megismerendő dolgok, a megismerő elmék, és az emberi ismeretek közt félreismerhetetlen. Ez összhang alapját részünkről a velünk született eszmék képezik, melyek ép a metaphysika tárgyát képezik; s melyek így, természet adománya lévén, följogosítanak rá, hogy a metaphysikát *ars naturalis*nak is nevezzük.**)

A képzeteket és fogalmakat szavakkal fejezzük ki, melyek alapjelentése mindig valami külső, innen azután beszédünk és értelmünk szerint a csodálatos harmonia a testi és a szellemi dolgok közt.***) S miután végelemzésben minden más tudomány e metaphysikából indul ki, s ebbe vezet is vissza, azért Bisterfeld kimondja, hogy ez az összes tudományok anyja még a theologiáé is.†)

Ez által a theologia nem veszít becséből, mert a bölcsélet nem igényelheti maga számára a jogot, hogy a theologia körébe átsaphasson, s önerejűleg alkothasson, viszont áll az is,

---

*) E levél közölve van a *Tört. Társ.* 1888. Rákóczy Zsigmond levelezésében. E levélben ugyan, a mint közölve van, „Tullii Artem” áll, s Szilágyi S. f. i. m. 122. l. Cicero *Művészetére* magyarázza, de ez oly kevésbé illik a levél gondolatmenetéhez, viszont Lullust Baco csak-ugyan oly szigorúan bírálta meg (*De augm. scientiar.* Lib. VI. cap. II), hogy Bisterfeld itt valószínűleg Lullus *Ars Magna*-jára czéloz.

**) L. *Phil. primae sem.* p. 6.

***) U. o. p. 7., 8.

†) U. o. p. 10.

hogy a theológiával nincsenek ellentétben vívmányai.**) S mert ily egyetemes értékű, azért belőle sarktételek vonhatók el, melyek minden tudományra nézve állanak, s ep ez oknál fogva e tudomány tanításának a többiekét meg kell előznie.***)

Mi további tárgyalása fonalán ismételjük, hogy metaphysikai rendszere nagyon rokon Alstedtével, s hogy benne helyenként kiváló szép helyek fordulnak elő. Ezért csak a vázlat alapvonalait nyújtjuk a következő tétételekben.

A létező alapjai az essentia és a consistentia. A bölcselőre azonban igen érdekesek a tulajdonítmányok, s ezek részint olyanok, melyek minden dolgot megilletnek, részint melyek különbséget hoznak be a dolgok közé. Az előbbiek részint elsők: unitas, veritas, bonitas, részint másodlagosak: ordo, perfectio, pulchritudo.***) E tulajdonítmányok meghatározásából szerző egyes alaptételeket von el, s az ezekből folyó igazságokat azután magyarázza, de úgy, hogy e fejtegetések, ha a lét és gondolkodás egységét is tételezzük föl, bár szellemesen és érdekesen is vannak tartva, mindenképen azt a benyomást keltik, hogy a létezési és gondolati, mint az a Ramus iskolájának alapvonása, nincsen tisztán egymástól különtartva, azért a metaphysika gyakran vesz föl logikai elemeket. Nem nyújtana igaz képet a mű tartalmáról, ha ki az attributumok vázlatát nyújtaná csupán, a mi a további tárgyalás külső menetét híven mutathatná. E külső menet igazolná talán Erdélyinek, pedig nézetünk szerint igazságtalan ítéletét†) a bölcsletről, mely szerinte létezőről általában elmélkedik, s e mellett üres szölamok fölé nem emelkedik. Sem Bisterfeldre, sem magyarhoni követőire ez nem áll.

Ha forma és rendszer szerint nem teljesen csatlakoznak az új mozgalmakhoz, azért szellemben azok, mint ezt későbbi fejtegetéseink mutatni fogják. Bisterfeld említett művének még csak három helyét emelem ki. Egyik helyen az egység attributumából következteti a dolgok panharmonióját, s e panharmonióból folyik azok egymásra való kölcsönhatása, egysége és egyesülése, mely minden keletkezésnek kapuja, s

*) U. o. p. 9.

**) U. o. p. 10.

***) U. o. a Cap. V.

†) Idézett mű 79. lap.

minden elemzésnek kulcsa. *) Egy más helyen az igazságról szólván, azt mondja ki, hogy a tudományok egysége magával hozza, hogy a mi egyikben igaz, annak a másikban is igaznak kell lennie, s megfordítva; de hozzáadja, hogy más az, valami ismeretkörről nem szólni, s más annak eredményeit tagadni, tehát a bölcelet főbb elvei a theológiában is érvényesek, a ki nem jár el bölceleti úton, akár theologus, akár orvos, akár jogtudós, nem járhat el teljesen és elégséges úton; azért is Bisterfeld kimondja: bonus philosophus facit bonum theologum, a két tudomány szembeállítására pedig egyáltalán hamis. **) Ez állítások utalnak a Baco-féle elkülönítésére a philosophiának a theológiától, s mintegy csíráját mutatják a Leibnitz-féle harmoniának. Végül szerinte a megkülönböztetés lehet «realis» és «rationis»; ez állításra Bisterfeld nagy súlyt fektet és Crellius-sal szemben az észbeli megkülönböztetést akkor is védi, ha a valóságban nincs alapja, mely hely azért igen tanulságos, mert Crell ellen intézett polemikus íratának majdnem elejétől végig használt gondolateszközét mutatja be. ***)

Ha a Leibnitz harmoniájára való utalásnak nem is kívánom azt az értelmet adni, mintha elmélete megalkotásánál Leibnitz Bisterfeld nyomán indult volna, mégis ki kell emelnem, hogy Leibnitz igenis ösmerte s becsülte is Bisterfeldet, mint philosophust, valamint Comeniust is. Bisterfeld egy más művét, *Phosphorus Catholicus*, igen meg is dicsérte. †) Mi e műnek magunk szempontjából oly nagy értéket még sem tulajdonítunk. Célja a meditálás mestersegét nyújtani, s ehhez képest a lét és az elme «házasságát» tanítja általánosságban és «speciatim».

Az általános részben elméletileg kifejti a létezőnek és az értelemnek természetét, a kitűzött cél szempontjából, míg a practicus rész a reductio és deductio különféle formáit mutatja be. Az egész, — bár nem mondja Bisterfeld — Raymundus Lullus *Ars Magna*jára vall, de önállóságát és történeti becsét ép Leibnitz dicsérete is bizonyítja. E művekhez van csatolva

*) *Phil. primae sem.* p. 80.

**) U. o. p. 92—94.

***)) U. o. p. 203.

†) Leibnitz: *Dissertatio de arte combinatoria*. Lipsiae, 1665. p. 33.

kis műve, *Consilium de studiis* stb. *) Bár szintén inkább logikai természetű, néhány egészséges neveléstani gondolatot is foglal magában.

Azonban, mivel ezek aphoristicusak, s miután a részletek földolgozását azért mellőzi, mivel ezek bárhol találhatók, önálló theoretico-neveléstani méltatásra nem nyújt alapot.

De azért lehetetlen Bisterfeld működésének és műveinek practicus neveléstani fontosságát nagyon nagyra nem becsülni. Neki is, Alstedtnek is híre nagy volt Magyarország határain túl is, az evangélikus tartományokban; annál inkább kell tudnunk, hogy a magyarországi protestans nevelés-ügynek ők adták meg a szellemi alapot és alakot. A mi előttök volt, az csak kísérlet-szerű, elszigetelt, ideiglenes, s bár a XVII. század vége s a XVIII., nem hagyták nyugalomban fejlődni az iskolákat, de a zavarok közepett is az iskolázás normái, alapvonalai reájok mutatnak, s ezen fölül a virágzásnak indult bölcselkedés is az általok követett nyomokon halad. Hozzájuk kell venni, mivel mindkét szempontból náluknál is nagyobb jelentőségű, a harmadik iskolaszervezőt, Comeniust. *Comenius* 20 évvel később jött be hazánkba, mint Alstedt és Bisterfeld, s csak négy évig tartózkodott itt, de e rövid időzés nem hagyott azokénál csekélyebb nyomot maga után. Művei személyes jöttét jóval megelőzték. *Praxis Pietatis* című munkáját már 1632-ben Lőcsén utánnyomatták; iskolai könyvei is lassanként elterjedtek, úgy hogy jövedelekor számos kiadást értek vala.

Hogy a philosophia terén is jó névvel bírt, kitűnik Bisterfeld említett leveléből, mely nevét Campanellaé és Bacoé mellé sorolja.

Bizonyára fölösleges részletezni, mennyire múlja fölül Comenius általános jelentőségben Alstedtet és Bisterfeldet, kik bár képzett és tudós tanférfiak, az eszmefejlődés általános történetében majdnem nyom nélkül eltűnnek, a mely történetben pedig Comenius, mint az emberi nem egyik legnagyobb nevelője, úgy elméletben, mint gyakorlatban, bő méltánylással találkozik. Mi csak mint philosophust kívánjuk röviden ismertetni, tekintettel kitűzött tárgyunkra, s itt mindenekelőtt ki kell

---

*) E művecske a tanítási anyag egységét emeli ki dicséretre méltó módon.

jelentenünk, hogy a mit Erdélyi Comenius bölcséletéről mond, az annyira hiányos, hogy annak alapján a megítélés szükségszerűen igazságtalan.*) Comenius bölcséletének megítéléséhez több általános szempontot kell előre bocsátanunk. Mindenekelőtt azt, hogy ő, hivatala, képzettsége szerint theologus, számkivetésben nevelősködéssel, oktatással volt kénytelen foglalkozni; s midőn *Janua linguarum* című műve a művelt világot meghódította, arra a gondolatra jött, *Janua rerum*ot teremteni, mely oly jeles módszert nyújtson a dolgok megismerésére, a milyet az előbbi a nyelvtanulásnál.***) A föladat nagy mérvei azonban lassanként érlelődtek csak meg benne, egyéb bokros elfoglaltsága mellett, melynek, midőn egy neme nagyobb növendékek tanításából állott, jobb vezérfonal hiányában indittatva érezte magát, egy tankönyvet írni a természettanról, a mely már 1633-ban megjelent***) s melynek előszavát Erdélyi bemutatja. A másik szempont az, hogy a mint célul tűzte volt magának egy ily *Janua rerum*, egy rendszeres encyclopædiának philosophiai alapon és szellemben való megírását, s a mint e terven majdnem 40 évig dolgozott, úgy lett e tervtől mindig elvonva, abban hátráltatva, késleltetve annyira, hogy egy egységes bölcséleti rendszert nem hagyhatott. Harmadik körülmény pedig az, hogy e bölcséleti rendszer, melynek a pansophia nevet adta, a mily mély, egyetemes terjedelmű, kétségbevonhatatlan bizonyossággal előadott kívánt lenni: ép úgy bírta célul az egyetemes érthetőséget, mondhatnók népszerű előadási módot. Végül 40 évi folytonos gondolkodás magával hozza, hogy tervében nem maradt a legkisebb részletekig következetes, sőt még az alapvonásokban, fölosztásokban sem, a mit mi ez értekezés keretén belül nem fejthetünk ki. Mi csak legfontosabb műveinek gondolatmenetét vázoljuk, azoknak, melyekről tudjuk, hogy később nálunk hivatkoztak rájuk.

Ilyen mű bölcséleti első műve, a már említett *Physica*. Bevezetésében Vives, Campanella és Baco műveit dicsőíti, de azt mondja, hogy e kísérletben újat nyújt, és a bölcselkedés

---

*) F. i. mű 98—104. l.

**) A *Physicae Synopsis Lissae*, 1633. előszava.

***) *Physicae ad Lumen Dei reformatae Synopsis, Philodidacticorum censurae exposita*, először 1633, azután pedig számos új kiadásban. Én az 1663-iki amsterdami bővített kiadást idézem.

megszokott módjától egészen eltérőt. *) A megismerés három forrására kíván támaszkodni: az érzékekre, az észre és az Írásra; a hol az érzékek megszűnnek útbaigazítani, jó az ész, hol ez is, az Írás, s a mint az ész nem hiteti el az emberrel, a mi-ben az érzékek ellenmondanak, úgy kell az Írásnak is az észszel egyezni. Az Írást nem véli kizárandónak a bölcseslethez: sok dolog ingerli az embert tudásra ott is, hol az ész elhagy; ne fogadja-e el az ember ezekre nézve a kijelentés útmutatását? **)

Módszer dolgában pedig vegezélja oly kutatási utat fölfedezni, mely mindent mathematicai bizonyossággal állítson szemünk ele. Belátja, hogy a mathematicai methodus evidentiája nagyobb, mint más tudományoké, de ezt nem a tárgyban keresi, hanem az eddigi kísérletek elégtelen voltában, s ha eddig nem mondhatja a magáéról sem, hogy elérte volna e bizonyosságot, bizik benne, hogy *iteratis meditationibus* e célhoz el fog jutni. ***) Természeti, bölcséleti rendszerét részleteznünk itt nem lehet, de a főbb vonásokat kiemeljük. A természet bűvárlatánál elv, hogy a természet a legnagyobb dolgokban bonyolítja, a legkisebbekben pedig kifejti magát. +) A természet levésének magyarázatánál az ész elhagy, s itt az Írás alapján kell eligazodnunk. Le is írja finom Írás-magyarázattal a hat teremtési nap lefolyását. Minden levő három alapelvben részesül: a földben, szellemben és fényben; a fény választotta szejjel a föld négy elemét egymástól; a földet szorosabb értelemben, levegőt, vizet és tüzet, s Isten minden teremtménybe belehelte az erőt, hogy megmaradhasson a maga léteben (in suo esse). A mindenség legkisebb részecsei az atomok, ezek különfélék; azonfölül vannak úgynevezett qualitasok, ezek a dolgok formáinak alapját képezik, s itt találkozunk a középkorban oly titokszerű léttel fölruházott három substantiával: Sal, Sulphur és Mercuriussal. †) A melegséget egész észszerűen

---

*) *Phys. Synopsis Praef.* 1.

**) U. o. p. 8—13.

***) Com. bölcs. módszerére nézve v. ö. *Phys. Synopsis Praef.* 21. 30. *Panangia* IX. 20., a mivel e kérdésben való állása nincs kimerítve.

+) *Phys. Synopsis* p. 3.

††) *Phys. Synopsis*, 43., 44. p.

mozgásnak magyarázza s ebbe helyezi az életet is. *) A szellem maga is négy fokozattal bír: naturalis, vitalis, animalis, mentalis, s e négy fokozat ervényre jő a természeti tárgyak három országában s a harmadik osztály legelőkelőbb lényében, az emberben. **)

Az ember vizsgálatánál a testet is elemezi, és a lelket is, sőt még az angyalokról is szól, de megemlíti, hogy ez utóbbiak tulajdonságainak bővebb részletezése a theológiába tartozik. ***) Befejezésül összeállítja a természetilények hét osztályát s utal rá, mint egyezik meg az ez osztályokban látható fokozat az emberi ész követelményeivel; végül fölkiált: «Így látjuk, hogy a megteremtett világ merő összhang. Minden egytől, minden egyre, úgy hogy az ezerszer ezer rész, és részek részecseiből összetett világ mégis egy és önmagában osztatlan, mint annak teremője,» s «halleluja»-val végzi. †) E kegyes befejezés, valamint a teremtésnek leírásánál Mózes elbeszélésehez való csatlakozás okozta, hogy Comenius *Physikáját* «mosaicá»-nak nevezték el; ††) s Erdélyi is annak nevezi. †††) Valóban ez nem áll. Comenius *Physikája* ép úgy támaszkodik a Telesius és Campanella-féle természetbölcselet vívmányaira, mint Alstedté az aristotelikusokéra; s ha mindketten az írásra hivatkoznak ellentétes állításaik igazolására, úgy ez csak a már egyszer érintettük igazságot világítja meg újból, hogy tudniillik az írás, különösen egyes kiragadott helyei, mindenféle elméletek igazolására használhatók.

Valójában a Comenius-féle *Physika*, az által, hogy a szellemet sőt még az angyalokat is naturalisálja, sokkal több alkalmat nyújthatott a hitetleneknek a theologia megtámadására, mint bármely más. Sőt egy helyütt, annak igazolására, hogy a szellem mindenben benne van, fölhozta azt is, hogy kísérletek igazolják, hogy ásványokból növények s ezekből állatok keletkeznek, s ezt a mindent eltöltő szellem tevékenységére vezeti

*) E kérdésről külön kis értekezést is írt: *Disquisitiones de caloris et fragoris natura*. Amsterdami, 1659.

**) *Phys. Synops.* p. 172—185.

***), U. o. 186—194.

†) U. o. *Epilogus Physicae*, p. 194.

††) Brucker *Histor. philos.* Lipsiæ IV. 629. Morhof *Polyhistor*. T. II. p. 160.

†††) Id. mű, 192. l.

vissza: *) íme, ha nem is a fejlődéstörténet, de a világegység legékesebb hirdetése 250 évvel ezelőtt. Hogy e mellett a világelvek hármasságát, a teremtmények hetességét állítja föl, az nem oly fontos, mint állították, s állítják, mivel e számba magába a lényegét nem helyezi, legföljebb az összeállítást egy kissé erőszakossá teszi.

E műnek nagy sikere volt, s e külső jellemvonásai miatt ép a hívő theologusok majdnem száz évig bámulták, sőt egyik kiváló képviselőjük, Delitzsch, még legújabbán is nagy tisztelettel emlékszik meg róla.

Comeniusnak mindenestre ösztönzésül szolgált, hogy a téren, melyre rálépett, tovább is haladjon s bölcselkedjék. Terve a már röviden érintett pansophia maradt. Tekintve, hogy a világ végét közelnek gondolta, igen nemesnek kell találnunk azon buzgalmát, hogy Krisztus várt visszajövetelére az emberi nemet az által akarta előkészíteni, hogy kiki lehetőleg mindent tanuljon meg.**) Ilyen emberiség-nevelő, de egyúttal tudomány-rendező, egyesítő, megértető rendszer megalkotása volt vég-célja, s midőn ennek alapvonásait egy angol barátjának (Hartliebnek) megküldte, ez annak annyira megnyerte tetszését, hogy kinyomatta. (1638.***). E mű az úgynevezett *Prodromus pansophiae*. Tervezett pansophiáját úgy vázolja e műben, mely Istennek, a természetnek és a művészetnek ismeretét fogja nyújtani s mindezeket visszavezetni oly elvekre, melyek minden dologgal közösek. Az ismeretforrások azok, miket a *Physikában* láttunk: érzékek, ész, kijelentés s e háromnak kiegyenlítése a pansophia legszebb föladata. Egy pár elvet föl is hoz mutatóul: mindennek alapja az összhang, minden dolog egy eszme után vagy szerint lett, ez eszmék Istentől lettek, s miután Isten eszméiben mindennek van része, azért minden egymás közt is van kölcsönhatással; ezért a lét elvei a legjobb elvei a megismerésnek is.+). Baco bölcselése igen hatalmas és elősegíti a célt, a mennyiben megtanít ily eszméket és elveket a természettől elvonni, de ezzel még az emberi megismerés tárgyai nincsenek kimerítve, bár a dolgok és természeti

---

*) *Phys. synops.* p. 232.

**) *Via lucis* etc. Amsterdam, 1668. Præfatio.

***). Comenius: *Opera Didactica Omnia*. Tomus I. p. 433—34.

+). *Prodr. pansophiae*, p. 79.

lények eszméit leginkább természeti viszonyaikból kell elvonnunk.*) Ehhez még két körülmény járul, a matematikai methodus szüksége és a bölcsélet keresztyén szelleme,**) melyeket meg kell említenünk, hogy Comenius nagy vállalatának szelleméről és irányáról némi fogalmunk legyen. Elvezetne tárgyunkról, ha Comenius törekvéseit ecsetelnők, melyekkel e tervét, a pansophia megalkotását, valósítani akarta, s a különféle folosztásokat, melyekbe az emberi tudás összeségét önteni legalább nagy vonásokban megkísérlette. *Physikáján* kívül magyarhoni bölcséleti munkákban még két művének említésével találkozunk, az egyik a *Metaphysikája*, a másik a *Panaugia*; csak még ezekről néhány szót. A *Metaphysika* megjelenésének idejéről nincs pontos tudomásom. Az egyedül meglevő példány 1681-ben van nyomtatva Leydenben, de bizonyára már előbb jelent meg, mert Pósházy 1660-ban hivatkozik reá.***) Valami rendkívülit azonban nem nyújtott. A bölcseségnek általában három részét különbözteti meg, az emberi lélek három képessége szerint: érzelem, akarat és erő szerint a bölcsesség nyilvánulni fog értésben, választásban és a választott követésében. Az első bölcséletet (Sapientia prima) másképp Lux mentiumnak is nevezi, ennek első része, a szoros értelemben vett metaphysika, az értelem körébe eső dolgok, külső terjedelmét, belső rendjét és benső kötelékeit tárgyalja. A dolgok külső határai minden, valami vagy semmi, mely utóbbi mindenüvé kerekedik; a belső rendnél a létezőről van szó, mely vagy reale vagy mentale vagy verbale; a realis létezőt egyenként, combinatim és conglobatim lehet tekintetbe venni; a létező vagy első létező (Isten), vagy származott; ez utóbbi substantia és accidens. Következik azután a substantia és az accidens elemzése; ezzel kapcsolatban az időről, térről quantitas-, qualitas-, mozgás-, rendről, a dolgok hasznáról, szeretet-, tökéletesség-, hiányról szól a szerző, majd pár szót a combinatákról és conglobatákról, végül rátér a félig létezőkre és a nem létezőkre.†)

Ugyan e tárgyat öleli föl a *Panaugia*, csak hogy ennek ren-

*) U. o. p. 80.

**) U. o. p. 25—29.

***) *Theses de nat. et exist. metaef.* p. 14.

†) E műnek egyetlen ismert példánya a prágai cseh kir. múzeum birtokában van.

deltetése már egy nagy rendszeren belül van kiszabva. Az a nagy s Comenius szívéhez és eszéhez egyaránt méltó eszme fogta el lelkét: az emberi, akkor teljesen megromlott dolgokon javítani.*)

Ehhez az utat megnyitni, ez is lett *Pansophiájának* egyik célja. A nevelők majdnem mind ez alapgondolatból indultak ki, de ily nagy méretű rendszert, mint Comenius, nem mindenikök nyújtott: Óriási tervezetű műve hét részből tartozott állani: a Panegersiából, mely kimutassa, milyeneknek kellene a tudománynak, a vallásnak és az államnak lennie Isten akarata szerint, s milyenek tényleg, hogy ez ellentét kimutatása által fölkeltse mindenütt az érdeket terve iránt. A második rész a lehetőség útjait keresi, s kimutatja, hogyan találni egy egyedüli de nyilvános és hatalmas, az emberi zavarok homályainak eloszlatására alkalmas értelmi fényt, mely mindenütt előmlik. E rész a Panaugia, melyet a Pantaxia kiegészít, mutatván a világ dolgainak rendjét. A következő részek: Pampædia, Panorthorsia, Panglottia; a befejezés, Panuthesia, az elsővel egyenlő czéllal bír.***) Hogy e rendszert Comenius kidolgozni megkísérlette, tudjuk, azonban a lisszai vész alkalmával ép e tárgyú művei pusztultak el.***)

Sokáig csak a legelső rész megjelenéséről volt tudomásunk, a melyen előmlő erkölcsi erő Herdert bámulatra ragadta.†) Tény azonban, hogy egyidőben azzal (1667) a Panaugia is megjelent, sőt Maresius egy helyéből úgy tudjuk, hogy Panorthorsia is megvolt (azonban valószínűleg csak kéziratban); most egy példánya sem ösmeretes.††)

Comenius általános bölcsellettörténeti jelentőségéről a vélemények igen eltérők. Annyit már említettünk is, hogy a *Physikát* egy külön bölcséleti iskola alapításaként Morhof és Brucker említik. *Metaphysikájáról* és általában *Pansophiájáról*,

*) Levelei szerint e terven 1645 óta dolgozott, tudvalevő azonban, hogy *Didaktikája* is, mely 1628-ban lett írva, e czélnak kívánt szolgálni.

**) Comenius: *Consultatio de rerum humanarum emendatione catholica, Praefatio ad Europaeos: Synopsis Operis Cunsulatorii* ed Franc. Budeus. Halae, 1702.

***) Comenius *Op. did.* IV. Præf.

†) *Briefe zur Förderung der Humanität*, p. 24.

††) *Maresii Antirrheticus* etc. 1668. p. 15.

Kvet*) úgy vélekedik, hogy ezek, különösen az eszmékről szóló tan, Comeniust Plato és Leibnitz közé helyezi. Bár mennyire is méltányoljuk a pansophikus törekvéseket, Kvet ítéletét egyoldalúnak kell mondanunk, mert Comeniust nem viszonyítja korával. Azonban nem is főczélunk Comenius általános jelentőségét megállapítani; főleg a magyarhoni bölcsesetre való hatását kívánjuk szemügyre venni, s itt megállapíthatjuk, hogy a mint Apáczai Alstedtnek és Bisterfeldnek, úgy Comeniusnak Bayer, Pósa-házy, Ladiver, sőt Czabán is tanítványai s a bölcséleti szellem, mely nálunk az elméket mozgásba hozta, ezek közvetítésével volt kapcsolatban az európai bölcséleti áramlatokkal.

II.

Idő dolgában legelől tárgyalandó *Apáczai*. Azon értekezések után, melyeket róla Erdélyi,**) Szilágyi Sándor,***) Horváth Cyrill+) és Szily Kálmán++) írtak, alig lehet újat fölhozni méltatására, a körülmény pedig, hogy bölcséleti műveit kiadta Horváth C., fölment rendszerének vázolásától. Pár körülményre kívánnám csak az olvasó figyelmét fordítani. Mindenekelőtt arra, hogy az *Encyclopaedia* tankönyv igényével lépett csak föl, azert, mint mai nap is az ily művek, az eredetiségről önkényt lemondva, csak a biztosnak vett, legjobb bűvárlati eredmények összeállítására kívánt szorítkozni.+++)

Nem szükség külön kiemelni, hogy e tekintetben Apáczai előképe bizonyára Alstedt *Encyclopaediája* volt, sőt ép ő említi az okot, mely miatt kedves tanítója, Bisterfeld, az *encyclopaedia*

*) *Leibnitz und Comenius (Abhandlungen der kön. böhm. Gesellschaft der Wiss.* 1857.)

**) Fent id. értekezésén kívül róla szól hosszabban f. id. műve 104—122. lapján.

***) Apáczai Cs. J. életéről és műveiről az akadémiái *Értesítő* 1860. évfolyamában.

+) Az Apáczai böles. műveinek általa rendezett kiadásának előszavában. Pest, 1867.

++) *Apáczai Encyclopaediája matematikai és physikai szempontból.* (Természettudományi Közlöny, 1889 október.)

+++)) Maga mondja *Encyclopaediájának* előszavában.

tanulmányozását ajánlotta, tudniillik, mivel a szentírás magyarázatánál lehetőleg sok dolog ismerete szükséges; s így is a theologia érdeke irányozta a bűvárlást encyclopaedikus szellemenben.

Alstedt *Encyclopaediájával* szemben azonban elég önálló akár egészben, akár részletekben. Így mindjárt az Alstedt-féle scholastikus praecognita helyett a Descartes-féle skeptikus kiindulás elárulja, hogy a tanítvány más mestereket is hallgatott. Az egyes disciplinák rendje meglehetősen egyezik az Alstedtnél megtartott renddel; csak hogy Apáczai sokat kihágy, sokat összevon, mit Alstedt műve óriási terjedelme mellett tárgyalhatott.

A források között, kiket megnevez, Alstedten kívül legnevezetebbek: Cartesius és Ramus. Cartesiushoz való viszonyát Erdélyi és Horváth is kellőleg kimutatják; valóban első fejezete helyenkint szóról szóra követi Descartes híres gondolatmenetét. Ramus dialektikája megoszlik Apáczai *Encyclopaediájának* második és harmadik fejezetére s itt valóban futólagos összehasonlítás is meggyőz róla, hogy az író híven követi mintaképét. Csak csodálkozhatni, mint találhatta Erdélyi János Apáczai Jánosról tartott ismertetésében a II. fejezet első pontját arra méltónak, hogy róla külön elmélkedést és pedig a philosophia messze történetebe elmélyedő elemzést tartson, mely pontnak magyarázata a Ramus-fele dialektika megfelelő szakaszaiban amúgy is bőven megvan. Practica philosophiája semmi nevezetesebb eszmét nem hoz föl, a mint hogy forrásai is, Fennerus, Amesius, Althusius régen elavult nevek. Csak futólag kívánom még megérinteni, hogy Kis Áron téved,*) midőn Apáczai nevelés-szabályait Comeniussal hozza összeköttetésbe.

Mindenekelőtt igaz, hogy Apáczai a nevelést csak aphoristice tárgyalja; azonban legkisebb kétség sem lehet, hogy ez aphorismák majdnem szószerint Alstedtből, illetőleg ennek forrásából, Bonnaeusból, vannak. Comeniusra, kit különben Apáczai egész *Encyclopaediájában* nem érint (az *Oratio de studio sapientiae* című beszédében fordul e név egyszer elő) legföljebb az anyanyelv sürgetése emlékeztet. Valóban Apáczai íratái lehelik ugyan az újkort, de határozottan a Descartes

---

*) Dr. Kis Áron: *A nevelés és oktatás történet kézikönyve*. Negyedik kiadás. 1880. II.

által hozottat; forrásai között egy sincs, ki az úgynevezett természetbölcseleti iskola híve lett volna; azért például: a theologia és philosophia kapcsolata s más ily kérdések, melyek az ez irányú philosophusokat foglalkoztatták, ő nála szóba sem jönnek. De ha másban nem is, abban a Comenius által megindított mozgalom híve, hogy tankönyve nyelvűl az anyanyelvet választotta, s az oktatás nyelvének is azt kívánja és pedig csakugyan Comenius szellemében, nemcsak azok számára, kik a latin iskolába nem léptek, de egyáltalán. Ezzel mindenesetre többet tett, mint ha egy egyöntetű, kerek rendszert nyújtott volna. Comeniussal különben még érdekes módon találkozunk: a Fortius ajánlásában.)*

Fortius egy századdal előbb élt, s *De ratione studii* című művében rhetori hangon ad utasításokat, melyek azonban inkább az akarathoz, mint az értelemhez szólnak, a tanulmányozásra és tudományok művelésére. Comenius e művet magát sárospataki tartózkodása alkalmával újból kiadta,**) sőt *Fortius redivivus* czíme alatt a tartalmat is röviden összegezte.***) Érdekes, hogy éppen e mű vázlatát tartotta szükségesnek Apáczai is nyújtani és pedig függetlenül Comenius bővebb es elevenebben tartott kivonatától, es hozzá magyar nyelven.

Bölcseleti jelentősége e művecskének nincs, valamint a Ramus-féle logikácskának sem.

Általában a méltatást, melyben Apáczai mint nyelvész és mint tanférfit részesül, teljesen jogosnak elismerve, őt még a magyar bölcseleti irodalom úttörőjének is vallva, arra a fölmerülő kérdésre, tekintendő-e philosophusnak, «nem»-mel kell felelnünk. A mint nem nyelvész, ki nyelvtant ír iskolai használatra mások nyomán, úgy nem philosophus, ki azért, mert a philosophiát is tanútták, ennek alapvonalait is nyújtja iskolai könyvében, de úgy, hogy mások eredményeit fölhasználva, maga részéről azokhoz mivel sem kíván járulni. Az igazság utáni törekvés jellemezte, mint latin beszédéből tudjuk, Apáczai lényét; de bölcseleti műveinek czélja, nem a maga törekvései-

---

*) L. Horváth Cyrill kiadásában Apáczai Cs. J. philos. dolgozatai közt Fortius művének rövid kivonatát.

**) Magyar ifjak kértére 1652. L. Szabó K. R. M. *Könyvt.* II. köt.

***) 1653-ban. L. Comenius *Op. Did. Omnia* III. köt.

nek eredményeit nyújtani, de a másokét úgy közölni, hogy műveiből képződhessenek. A mivel Apáczai bölcselő képességeit nem vonjuk kétségbe s a nyújtottak után következtethetjük, hogy ha korai halála be nem áll, bölcséleti kutatás terén is jeleskedett volna.*) Apáczaival ellentétben határozottan bölcséleti kutatási cél és szellem jellemzi Bayert.

Bayer, úgy látszik, nem volt Comenius tanítványa de szellemi irányban teljesen hozzászegődik, kivéve talán azt, hogy Bayer föltétlenül bölcselő szellem. Ő ismeri Báco műveit, melyeket bámul, Comeniuséit is, de azt hiszi, hogy ezeket ki kell egészíteni, s önálló bűvárlás terén csakugyan az összes említendők közt a legelső hely illeti. Kiváló képességeit a külföld philosophusai is elismerték; egy jeles képviselőjük megírta róla, hogy kitünő elméjű férfiú.**)

Egy pár kisebb értekezését mellőzve, főleg két munkája alapján fogjuk méltatni, *Filum Labyrinthi****) és *Ostium Naturae*†) című munkái alapján. Bayer, mint első műve előszavában maga beszéli, kijátszva találta magát a korabeli (bizonyosan a Ramus-félére gondol) logika által, s midőn így kezébe kerültek Baco művei *De augm. scientiarum* és *Novum Organum*, új világ látszott előtte föltámadni.††) Azonfölül mint eperjesi tanárnak, elő kellett adnia a logikát, s így készítette érezte magát, e tan körébe vonni a bacoí eredményeket.†††)

Így támadt *Lux mentium* című műve. E mű hat fő részből áll: 1. bevezetés a dolgokhoz, 2. bevezetés a dolgokba, 3. inductio, 4. syllogismus, 5. a módszert tárgyalja s a 6. a traditiót. Ezek közül az inductióról szóló szakasz teljesen Bacoé. Egyéb részekben is sokat vett át másoktól, de azt ön-

---

*) Legalább buzgalma és komolysága följogosít a fölvételre. A compilatorságot, melyet Szily K. f. i. h. oly élesen megítél, valószínűleg szintén Alstedtől tanulta, ki gyakran forrás megnevezése nélkül sokat vett át más szerzőktől. Lásd erről: *Thomasius de plagio litterario* p. 155.

**) Morhof: *Polyhistor*. II. p. 102.

***) *F. L.-vel Cynosura seu Lux mentium universalis*, Cassoviae. 1663.

†) *Ostium vel Atrium Naturae ichnographice deinuotum*. Cassoviae, 1662.

††) *Filum labyr.* Præf. XI.

†††) U. o. és p. 232.

állóan földolgozva illeszti rendszerébe. Műve befejezése után vette Comenius *Panaugiáját* és még néhány más művét kéziratban, valamint *Physikáját*. E művek szerfölött fölűditették s fölhasználta főleg a *Lux mentium* II. részében különösen a *Panaugiát*.) Sőt egy helyütt azt is mondja, hogy Comenius és egyéb barátai egyenesen ösztönözték is e mű megírására.***) Az első két szakasz, paragnostica, tájékoztat a megismerés tárgyairól s Verulam nyomán felsorolja a tudományokat, a melyek az emberi megismerés terét felölelni tartoznak; a felosztási alapot az emlékezet, a képzelem és az értelem képezik, azon fölül pedig felsorolja a megismerés határát, czéljait, eszközeit, kellékeit. A legterjedelmesebb rész az inductióról szóló.

Itt kiindúlva a károkból, melyek a tudományos bűvárló számára az előítéletekből származnak, óvóul fölhozza a Baco-féle idolákat,***) általán fölhozza a gondolkodás azon akadályait, melyeket nagy angol mestere oly kimerítően tárgyalt. E szakasz egy része schemáját nyújtja az inductió által nyerendő természetrajznak (historiának) és pedig először általános elvi bevezetést, azután pedig magát a tárgyalandó dolgok indexét.†)

Tekintettel arra, hogy nagyjában Baco-hoz tartja magát, mint ismételten mondja, ez összeállítást mellőzzük s csak kiemeljük az író érdeklődését e tárgy iránt, e szakasz gazdagságát magában is, de különösen szemben a következővel, mely a syllogismust, a középkori bölcelet e kedves themáját oly röviden végzi el. Az ötödik, a methodusról szóló szakasz, osztályozza a disciplinákat analytikus és synthetiks methodus körébe esőkre, a végső rész pedig utasításokat ad az előadásra, felsorolva az alkalmakat, melyek a közlésre indítanak, s a módot, mely szerint az egyes tárgyakat, s azok részleteit közölhetjük.

E vázlat csak halavány képét nyújtja az érdekes munkának, mely sokkal inkább lenne egy új bölceleti kor kezdetének vehető, mint Apáczai tankönyve. Két tekintély után indul, Comenius és Baco után, de azért alapos bölceleti iskolázottság és gondolati meresszég jellemzik írójokat. Ha Erdélyi Bacót

*) U. o. Præf. Phæ. 11., 10. pont.

**) U. o. 232. l.

***) És pedig mind a négyet *Filum lab.* p. 140—150.

†) U. o. 243. l.

és Comeniust szembe állítva, azt mondja,*) hogy Bayer Baco után indult, de Comenius elvonta ez úttól, úgy szemlátomást igen téved.

Ellenkezőleg; Bayer teljesen Comenius szellemében bámulta és követte Bacót. Baco tudvalevőleg nem új bűvárlati eredmények, hanem új bűvárlati elvek, a módszer által lett nagygyá a korra való hatásában, ebben nem volt nagyobb bámulója Comeniushnál és Bayernél. Egyébként Baco is a már két század óta fejlődő természetbölcseleti iskola egyes tanait fejtegette, árnyoldalait teljesen el nem hagyva, bár fényoldalait nevelve, de a természet és az ember bűvárlását egyedüli czélnek tartva. E természetbölcseleti iskola eredményeit rendszerezte Comenius fönt vázolt *Physikájában* s teljesen nyomában halad Bayer *Ostium seu Atrium Naturae*jában.

Hogy e mű föladatát értsük, vissza kell térnünk még a *Lux mentiumra*. Az inductióról szóló szakasz azon része, mely a természethistoriának indexét adja, három fő tabulába összegezi az ismeretköröket. Az I. *Historia Atrii Naturae* mely a természet főelveit ismerteti; a II. *Hist. Palatiorum Naturae* melyet körülbelül a mai természettani földrajzzal azonosíthatunk, a III, *Historia regnorum*, a természet három országát részletezi. Az index természetesen csak a vázlatot nyújtja;**) ez első rész vázlatának kidolgozása az *Ostium sive Atrium Naturae*. A két mű e viszonyát az *Ostium* még külön ki is emeli, s gyakran hivatkozik is reá.***)

Ugyanis a mellett, hogy a philosophia formális oldalára, a kutatási módszerre nézve Bacóval egyetért, tartalmilag teljesen Comenius növendéke. És pedig általában, keresztyén világnézetének legjobban megfelelő, azon ismeret-elméleti elv szempontjából, melylyel még másoknál is találkozunk, s melyet Comenius Campanellától vett át, hogy az érzékek, az ész és a kijelentés egymást kiegészítve nyújtják az ismereteket; de különösen is, a természetbölcseletben, melyet, mint tudjuk, mosaicának neveztek el.

Bőven és körülményesen ecseteli a Comenius féle három természetelvnek a materia lux és a spiritusnak természetét†)

*) Id. mű 147. lap.

**) U. o. 276—282. p.

***) *Ostium*-etc. Dedicatio 5. l. stb.

†) *Ostium* etc. 34—223. l.

és hatáskörét; a spiritust tárgyalva, fölhozza ő is, hivatkozva Comeniusra, a példákat, hogy ez növényekből állatokat alkot.¹⁾

Hogy a mű fölosztása egészen más, mint a Comenius *Physikájáé*, természetes. Comenius *Physikája* tágasabb körű, a palatiumot és a regnumot is tárgyalja. A helyett Bayer *Ostiuma*, kiterjeszkedvén a dolgok tulajdonságaira, némely metaphysikus elemet is ölel föl; s igen érdekes ép a Ramus-féle attributummokkal is találkozni benne.²⁾

E természet-elmélet szerint mindenben van szellem, de ez nem általános világsszellemnek gondolandó, Platoénak példájára, hanem minden test magába zár egy szellemet;³⁾ e szellemek pedig különfélék, és pedig nem négyfélék, mint Comeniusnál, hanem minden egyes növény-, állatosztálynak más-más szelleme van.⁴⁾ Bayer tárgyalja az ideákat is, melyek a formával nem azonosak, s a tíz szakasz mindenikének magvát néhány axiomában összegezi.⁵⁾

Tudvalevőleg már Comenius *Physikája* ellen nagy ellenérv volt a *luxnak* mint világelvnek fölvétele. Később ugyan Comenius inkább hajlott a tűzhöz,⁶⁾ azonban a nevet megtartotta. Ő neki szüksége volt három elvre, mert meg volt győződve, hogy két elv soha sem hoz egységet létre, s hogy állandó harcztot keltve, egy harmadik megjelenését követeli, a rend létesítése érdekében.⁷⁾ Azonban kár lenne ezt pusztán önkényre vezetni vissza. A fény ez ereje, visszavezetve a melegre, mint mozgásra, általában azon szemlélet corollariuma, hogy a mozgás nagy tényező a testek létében és alakulásában, s ha Bayernél olvassuk is e mellett, hogy a lux substantia,⁸⁾ úgy ennek egyéb értelmet nem tulajdonítunk, mint hogy kora minden, nem teljesen ismert tünemény okául egy substantiát állított oda.

Ha pedig Erdélyi kérdi, mi köze Mózesnek az inductió-

¹⁾ U. o. 126., 127. l.

²⁾ A mű VI. és VII. fejezete; csak az osztályok elnevezése vall Ramusra.

³⁾ U. o. 78. l.

⁴⁾ U. o. 79. l.

⁵⁾ U. o. 223—227. l.

⁶⁾ *Phys. synopsis.* p. 271.

⁷⁾ *Phys. synopsis.* Præf.

⁸⁾ *Ostium etc.* 170. l.

hoz, úgy e kérdéssel fölveteti az alapkérdést Baco és Comenius közt, a kérdést az emberi ismeretek egysége felől. *) Baco kizárta a theológiát az emberi kutatás tárgyai közül, alapjában tehát a kétféle igazság elve felé evezett, bár ő csak az egyikkel gondolt. Comenius hitte, hogy az embernek mindent kell tudnia; célja volt, mindent kikutatni, s a mint elejétől fogva meg volt győződve a világ egységéről, istenképüségéről, egységesnek gondolta az ismeretek összegét, **) s így a theológiát mellérendelte a természettudományoknak, a theologia ismeret-forrását, a kijelentést, a természet ismeretforrásainak: az érzékeknek és az észnek. Ha az érzékek cserben hagynak, segít az ész, ha az is, a kijelentés. Miután pedig a teremtes kikutatásánál az első kettő tényleg cserbe hagy, de a harmadik segít, íme az egységes emberi szellem onnan veszi az igazságot, a honnan nyújtják.

Igazságtalanság tehát Bayernek e fölvételből következtelenséget vetni szemére. Lelke egységet követelt, s ha ez egységnek ellent mondó Baco az ismeretek nagy részében hatalmas segítséget nyújthatott, kellett-e ezt visszautasítania csak azért, mert nem az egészre nyújtja; vagy kellett-e e fölfogási eltérés miatt a helyesnek elismert eredményt visszavetnie? Bizonyára nem, mint figyelemre méltó két műve mutatja. Valóban a XVII. századbeli magyarországi philosophiának e mű a legjelesebb terméke s mint ilyen bővebb vázolást és részletesebb elemzést is megérdemel.

Míg Bayer, bár nem volt Comeniusnak személyes tanítványa, annyira ragaszkodik ennek philosophiai elveihez, addig sokkal szabadabb állást foglal el vele szemben két férfiú, kik növendékei voltak: Posaházy ***) és Ladiver. Posaházy alatta végezte Sárospatakon az iskolákat azonban bölcséleti műveiben (a mint egyáltalán többel vallja magát egyetértésben, de senki-

*) T. i. van-e kétféle igazság, vagy a kettő (a hit- és az ész-igazság) mily viszonyban áll egymással, s mily értékkel bír az egységes emberi léleknek egységét érvényesíteni kívánó törekvésében. — E kérdést újabban — tudvalevőleg — legáthatóbban Kant tárgyalta két *Kritikjában*, ha nem is e cél egyenes kitűzésével.

**) Comenius számos helyen hangoztatja az ismeretkörök egységét; például *Dilucidatio conat. pans.* elején, hol a theologia és philosophia különválasztását elítéli.

***) Életéről l. Erdélyi f. i. m. 130—132.

nek követőjéül) Comeniusnak csak egy fontos elvi dologban tanítványa. Ez elv az, hogy a bölcseletnek elve és forrása, a három ismeretforrásnak: az érzékeknek, észnek és kijelentésnek tanúsága.¹⁾ Ez elv azért fontos, mert Posaházyt, ha a részletekben nem is egyez Comeniussal, mégis, mint Erdélyivel szemben látni fogjuk, az újabb mozgalom követőjének kell vallanunk. A *Metaphysikán*²⁾ kívül még *Pneumaticát*³⁾ és *Physikát*⁴⁾ adott ki.

Nem rajta múlt, hogy rendszerét teljessé nem tette; (mert a terv és szándék nem hiányzott); ismeretes, hogy élte körülményei oly zavarosan alakultak, munkássága is annyira szét volt forgácsolva, hogy e tervét ki nem vihette. Erdélyi Posaházy bölcseletének fölosztását és alapgondolatait nagyon líven és kimerítően vázolja,⁵⁾ miért is e végből reá utalva, csak néhány kiegészítő vonást kívánok nyújtani.

Posaházyt ellenzék jellemzi korabeli, majdnem minden philosophus ellen. Cartesiussal polemizál ép úgy a *Metaphysikában*, híres mondását olyannak mondvá, melyet soha senki sem vont kétségbe, mint többszörösen a *Physikában* is, bár *Physikája* végén, midőn a lélekről szól, Descartes dubitatioját bizonyítékul elfogadja és részletezi, miért is ép oly elkeseredett Descartes-ellenzőnek, mint Erdélyi mondja, el nem fogadható.⁶⁾ Polemizál Ramussal, ki, mint említettük, a metaphysikát a logikába viszi át, s ennek külön értékét nem ismeri el.⁷⁾ Polemizál Amesiuossal, ki az erkölcostant a philosophiából kizárva, a theologia számára foglalja le;⁸⁾ polemizál Aristotelesse több kérdésben, különösen pedig híveivel, kik föltétlen tekintélynek ismerik el; végül polemizál, bár megnevezés nélkül, Comeniussal és Bayerrel is, kik a physikai világot három alapelvre vitték vissza; ő mindennek magyarázó alapjául csak egyet, az anyagot ismeri el. Csak érintjük, hogy Comenius

¹⁾ *Introductorium* etc. p. 38.

²⁾ *Ars Catholica, vulgo Metaphysica*, Patakin, 1662.

³⁾ *Pneumatologia*, Patakin, 1662.

⁴⁾ *Philosophia naturalis sive introducti in theatrum naturae* 1667.

⁵⁾ F. i. mű 132—136.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ *Theses philos. de nat. et eris* etc. P. 16. de másutt is.

⁸⁾ *Introductorium* p. 50.

⁹⁾ *Introductorium* p. 38.

nevét talán kegyeletből nem említi, midőn állást foglal ellene, míg egy vita-értekezésben, azt, hogy a metaphysikának ép úgy kell a nem létezővel foglalkoznia, a mint hogy az erkölcsan a bűnnel is foglalkozik, egyenesen hivatkozik Comenius *Metaphysikájára*.*)

Meg kell vallanunk, hogy e polemia, melyről még megjegyezhetjük, hogy igen ügyesen van tartva, mint általában összes bölcséleti művei élénken, élvezetesen, szellemesen vannak írva, nem teszi sem skeptikussá, sem túlmerészszerűvé. A főelv, melyet bölcsellete élére állít oda, kijelöli számára az irányt, melyben gondolkodása haladjon, számunkra pedig megmutatja a helyet, melyet kortársai közt elfoglalt. Keresztyén volt ugyan bölcsellete, de nem scholasticus. Mondja ugyan, és ki is mutatja, hogy a bölcsélet minden ága hasznos a theologusnak, (s ki vonná azt ma is kétségbe?) de nem mondja, hogy a bölcséletnek e körülmény adja meg a létjogát, sőt maga egyenesen bíráló álláspontot foglal el a scholastikával szemben, szörszálhasogatásait üreseknek mondva, s e bölcséleti irány jogosultságát csakis a pneumatikára szorítva; de ezen belül is korlátot von számunkra a józanság által, melyet ők nem tekintettek elég szabályozónak.**)

Keresztyén e bölcsélet annyiban, hogy előre föltevén a három elvnek: érzéknek, észnek, Írásnak, egységét a mi velök tehát az Írással is ellenkezik, azt el nem fogadja. Sokkal szabadelvűbb fölfogás, mint Alstedté, ki egyenesen az írásból kívánt venni mindent; de elég merész combinációkra vezet. Hogy azonban e hivatkozás az Írásra, menynyire nem zárja útját ez önálló bölcséleti fölfogásnak, sőt egyenesen megköveteli azt, bizonyítja Posaházy is, midőn *Introductorium*-ában még azt állítja, hogy a nap***) kel és nyugszik a theologia szerint, tehát a philosophia szerint is: pár évvel később *Physikájában* †) már a dolgot nem meri eldönteni.

Philosophiai képzettségét mutatja *Metaphysikája* s egyáltalában a becs, melyet a metaphysikának tulajdonít, látjuk azt

---

*) *Theses philos.* etc. p. 8.

**) *Pneumatologia*. Præfatio.

***) *Introductorium* p. 42.

†) Pag. 169.

is, hogy a bölcselet-történetben igen járatos. Csak *Physikájának* néhány tételét jegyzem még föl. A tér üres is lehet, tehát valami realis, míg az idő csak benső valami. Az egyedüli elv,¹⁾ az anyag, utolsó elemzésben atomokból áll: ezt bizonyítja ép úgy az ész, mint a tapasztalat, mint a bölcsek consensusa, kik közé különben Platót is sorozza. Az atomok az elemek szerint különfélek,²⁾ az elemek: a tűz, a levegő és a föld; a mint az atomok különféleségek szerint különféleképen összejutnak, támad a mindenség.³⁾ Az elemek különfélesége különben a mozgás különféleségein alapúl; ennek egy neme a meleg is, melynek a mindenségben belül óriási jelentősége van.

Ily mozgás különben a fény is. A három qualitast⁴⁾ (Sol, Sulphur, Mercurius) ő is átveszi és jellemzi s azt mondja, a három egyesülése adja a higanyt. Igen érdekes végül,⁵⁾ hogy Descartes kiinduló pontját bizonyítékul a lélek léte mellett igenis elfogadja; a mint nem való — úgymond — metaphysikai alapelvnek, ép úgy alapérve a psychologianak.

E kis vázlat is mutatja, hogy Posaházy éles eszü, képzett philosophus volt. Ha nem is voltak oly erőteljes gondolatai, mint Bayernek, de bíráló képessége, finom elemzése megóvták őt annak hibáitól, a nélkül, hogy egy kerek világnézet alkotásában akadályozták volna. Ekklektikusnak⁶⁾ e világnézet csak annyiból mondható, hogy senkit sem követ szolgailag, s bizonyos értelemben minden újabb rendszer ekklektikus. Hogy talpraesett polemiái önállóak, — mint már említettük is — a körülmény csak tanúságot tesz róla, hogy ha erejét jobban összpontosíthatta volna, nevezetes műveket is alkothatott volna, bár kísérletei így is tiszteletet érdemelnek.

Egy másik tanítványa Comeniusnak, kivel élte végeig összeköttetésben maradt, *Ladiver*⁷⁾ volt. Mint tanár szintén foglalkozott a philosophiával, s egy pár értekezésen kívül pneumatikával is, bár mint címük mutatja, ezt leginkább kritikai

¹⁾ *Physica* p. 12.

²⁾ U. o. p. 77.

³⁾ U. o. p. 94.

⁴⁾ U. o. p. 147.

⁵⁾ U. o. p. 227.

⁶⁾ Erdélyi első helyen írt értekezésében annak nevezi Posaházyt.

⁷⁾ A *Diarium Kalinkii* szerint 1669-ben küldte meg Comenius Ladivernek a profetikai művet, tehát halálához közeli időben.

szemle alakjában tette. *) Érdekes, hogy bár Comenius kegyeltje volt, bölcséletében azt követte, kit Comenius leghevesebben támadott és üldözött, Aristotelest. Comenius úgy találja, hogy Aristoteles pogánynya teszi a bölcséletet, Ladiver, hogy a keresztyén bölcséletnek legjobb támasza ő. **) Kéziratban maradt *Pneumatikájának* bő vázlatát nyújtja Erdélyi. ***)

Tudjuk, hogy Alstedt óta és szerint a szellemek tana a physika mellett külön részét képezte a bölcseletnek, mi mellett oly furcsaságok kerültek ki például Posaháznál, hogy a lelket a physikában is tárgyalta és a pneumatikában is. Posaházy a pneumatikát különben helyesen fogta föl, midőn scholastikának akarta elnevezni; elve valóban nem volt más, mint merő okoskodások és levezetések egynéhány fölvett alaptételtől; Posaházy *Pneumatikájának* különben legnagyobb része Istennel foglalkozik. Hogy Ladiver, a theologus, *Pneumatikájában* angyalokat és ördögöket is tárgyal, †) azon legkevésbbsé sem szabad csodálkoznunk, midőn még Baco is azt mondja, ††) hogy lehet ezekkel is tudományosan foglalkozni, s midőn a természetbölcséleti iskola általában annyira biztosnak vette ismereteket, hogy a physikában tárgyalta őket. Ladiver tárgyalása különben valóban megérdemli a scholastikus elnevezést. Bizonyítja ezt első akadémiai vitatkozása, mely már 1658-ban jelent meg, mikor még Zsolnán volt tanár. †††) Ebben pneumatikus igazságokat vitat és tíz pontba foglalja össze a szellem tulajdonságait, melyek: oszthatatlanság, mozdulatlanság (ennél fölveti a kérdést, vajon az angyalok lelket is megilleti-e, tehát úgy látszik az angyalokat testtel ruházta föl), időnkívülség, egyszerűség positiv értelemben, egység, igazság, jóság. Egy más, húsz évvel később megjelent vita-írat a metaphysika

*) Lásd Erdélyi f. i. mű 136—140.

**) Wallaszky: *Conspectus reipubl. lit. in Hungaria* 1808 p. 240 (Aristoteles) — «ductu rationis conscripserit Philosophiam, servientem Theologiæ, talesque illam continere hypotheses, quæ Theologorum servient placitis.»

***) *Sárosp. füzetek* 1859. 1—14.

†) Erdélyi f. e. mű 138.

††) *De augm. scient.* p. 78.

†††) *Summularum L. L. privatorum Pneumaticarum Prima Anno* 1658. proposuit Elias Ladiver, Trenchinij. Szabó K. *Régi M. Könyvt.* II. kötetében e kis értekezés hiányzik.

köréből van véve s az egygyel és a jóval foglalkozik. A létezőnek ezek tudvalevőleg affectiói (tulajdonítmányai) s mint tudjuk, a Ramus-fele *Logica* az egyesítettek (unitæ) közzé sorozza őket. Ez is csak arról győz meg, hogy a protestans scholastica, mely Alstedtben oly kiváló képviselőt mutat föl hazánkban, nem tűnt el nyomtalanúl s Ladiverben buzgó művelőre talált. Valóban Alstedtnek ő a leghivebb tanítványa, ha Calovra is hivatkozik. Apácza, Posabázy, Bayer, mind tanúságot tesznek bölcsesetőkben az új korról, mely kissé elkésve, hozzánk is eljutott, Ladiverre, mintha Descartes és Baco nem is léteznének. A mi pedig Comenius szelleméből maradt reá, az ugyan ervényesült, de mint Wallaszkyból tudjuk, a nevelés terén.**) E működése pedig, ha irodalmi volna is, kívül esnék földatunk körén, így pedig annál inkább, mivel elméletileg nem művelte Ladiver a nevelés-irodalom mezejét, s iskolai drámái a szoros értelemben vett bölcséleti méltatásra sem okot, sem alapot nem nyújthatnak.

A Ladiverről fönmaradt életrajzi vázlatok, még említést tesznek arról is, hogy neki *Czaban* eperjesi tanártársával heves vitái voltak az atomok fölött; mely viták megújultak akkor is, midőn mindketten Eperjesből menekülve, Erdélyben találtak működési tért.**) E viták oly elkeseredetten folytak, hogy a medgyesi zsinat forma szerint betiltotta őket. Czabannak általában bölcséleti jelentőségéről, különösen metaphysikai álláspontjáról nemi képet nyújt az a 12. akadémiái értekezés, mely azután összegyűjtve együttesen is megjelent.***) Ez értekezéseknek általános vonalait híven nyújtja Erdélyi műve;†) valóban valami új, vagy váratlan nincs bennök; ellenkezőleg teljesen a scholastikára emlékeztetnek. Bennünket legfőljebb érdekelhet, hogy midőn némileg a Ramus-féle irányban elmélkedve, az «ens» nek tulajdonítmányait fejtegeti, három dologra nézve állást foglal Alstedttel és Bisterfelddel szemben. Ezek ugyanis, mint láttuk, a dolgok egyetemes tulajdonságainak mondották az egységet, igazságot, jóságot; másodlagosaknak a rendet, bevég-

*) Wallaszky: *Conspectus* 242. l.

**) A vita kezdetének leírását l. Wallaszky *Conspectus* f. i. h.

***) Lőcse 1669. L. czímeiket Szabó K. *Régi M. Könyvt.* II. köt. Tartalomjegyzékében *Zaban* név mellett.

†) 142—145 lap.

zettséget és szépséget. Czaban ezekkel szemben bizonyítja, hogy a rend, szépség meg a szám sem tartoznak ezek közé, szerinte ide tartoznak: bevégeztség, egység, igazság, tartam és helybeliség; a létezôt általában fölosztja substantiára és accidensre. *) Tekintettel arra, hogy Calovius, kit Ladiver is nagynak nevez, **) a bölcsellettörténelemben alig talál említést, még egykori történetíróknál is, Czaban e metaphysikai rendszerét e megjegyzésekkel eléggé jellemeztük. Sokkal érdekesebbnek és fontosabbnak véljük Czaban másik bölcséleti művét, az atomokról szólót. ***) E mű már azért is érdekes, mert tanúskodik a bölcséleti szellem haladásáról, midőn írója ilyen specialis kérdés megvitatásának is önálló művet szentel, de sok más oknál fogva is. Előszavában Czaban kifogást tesz a bölcsélet iránya ellen, mely mindenféle szörszálhasogatás miatt †) reális kérdések elöl kitér; ő ez úton nem halad. Annál nevetségesebbnek találja, hogy egyesek e tárgynál, melynek vizsgálatát jelen műve tárgyául tette, azért foglalnak az övével ellentétes álláspontot, mivel Thomas Aquino és Aristoteles mást mondtak. Ezeket egyenesen szánandóknak nevezi. E két ítélettel ítéletét mondotta a scholastikus irány üressége és tekintélyimádása fölött és az újkor emberének mutatta be magát.

E műve ugyan inkább tárgyánál fogva az, a mennyiben tudniillik a természeti lények legkisebb alkatelemével foglalkozik; a vizsgálás s az előadás, a bizonyítás lényegileg nem tér el a scholastikusok- és metaphysikusokétól. Hiszen a mennyiben az atomok lételet kívánja bizonyítani, fejtegetései, nem lehetnek más, mint metaphysikai természetűek, ő pedig csakis lételet akarja bizonyítani.

*) A gyűjtemény IV. értekezése XVI—XVIII. pontok.

**) Calovius tudvalevőleg a maga idejében tekintélyes luth. theologus volt.

***) *Existentia atomorum. — — vindicata.* Wittenbergæ 1668.

†) «Multi enim ... explicant subijcialitatem, præsentialitatem, homoneitatem, fœmineitatem et it genus alia monstra quod si Hercules vidisset, clava sua peremisset! «Sycophanta potius est cuius que adeo saliva Aristotelis placet, ut veritatis jacturam facere quam vel latum unguem discedere ab eo malit.» Ebből is, de különben más helyekből is kitetszik, hogy Erdélyi állítása, mintha Czabán Aristotelesre támaszkodnék (Erdélyi i. m. 144 l.), határozott tévedés.

Láttuk, hogy Comenius és Posaházy atomokból állónak mondják a természeti tárgyakat. A természetbölcseleti iskola általában e nézet felé hajlott, s ismeretes, hogy a sok tekintetben figyelemre méltó francia philosophus, Gassendi,*) Epicur tanainak a kor színvonalán álló megújítója, az atomokról szóló tant is fölélesztette. Az Aristoteles nyomán haladók természetesen tagadták e tant, és mint mondva is volt, e vita nálunk is visszhangra lelt Ladiver és Czaban polémiaiban. Czaban huszonnégy érvre felel, melyet mind nem fogunk felsorolni, annál is kevésbbé, mivel nem egy közülök egybe esik egy másikkal.

Mindenekelőtt tisztázza a vita kérdését; atomok alatt ő nem ért matematikai pontot, hanem physikai pontokat, mivel matematikai pontokból bizonyára nem támadhatna semmi; a legkisebb pontot negative, s nem positive kívánja venni; ugyanazok láthatatlanok, tehát a napban szálló porrészekkel össze nem hasonlíthatók; egyenlőtlenek, magok részekre nem bonthatók. A kérdés tehát, vannak-e ilyenek? Az ellenzők főbb érvei ezek: ha ily atomok lennének, akkor összetételnél vagy érintkezésnél, vagy részek, vagy egészek szerint kellene határosoknak lenniök, mindkét fölvétel czáfolja az atomok létét. Ily eredményre jutunk, ha az összetevődést vizsgáljuk: akár közvetlenül, akár közvetve is kapcsolódjanak az atomok, mindkét esetben az oszthatatlanság fölvétele ellene szól a kapcsolódásnak.

Az atomok lehető alakjai mind ellent mondanak létezésök fölvételének, mert akár gömbölyűek, akár más alakúak, csak egy oldalról, vagy egy pontban is érintkezvén, fölvettetik a kérdés, mi van a köztök maradótérben. Ellenök bizonyít azon kérdés is, milyenek lennének, testiek-e vagy szellemiek; első esetben magoknak kellene testeknek lenniök, utóbbiban érthetetlen, hogy támadna szellemi részecskékből test; ugyanígy bizonyít ellenök a testnek romlása, a testek ritkulása, a mozgás külön jelensége, az űr, mely csak testi dolgokkal együtt lép föl, végül a számos matematikai szemlélet is, melyet az atomok védői összehoztak, hogy fölvételöket szemléltessék s így elfogadhatóvá tegyék.

---

*) Újabb kimerítő méltánylását lásd kül. Alb. Lange: *Geschichte des Materialismus* című művében.

Czaban bizonyításai az ez ellenvetések által határolt bölcséleti anyagot dolgozzák föl, az atomok lételet bizonyító irányban. A mi az érintkezést illeti, azt matematikai vonalak alakja szerint képzelet magának. A részecskéknek ugyanis legalább két oldaluk van, melyek egymástól elválaszthatatlanok (pag. 19.) s miután az atomok azon kívül még különfélek is, az érintkezés elképzelése nem okozhat nehézséget, miután ez oldalak által érinthetik egymást. Az összetevődésnél az aristoteli megkülönböztetés az *actus* és *potentia* közt segít: a parányok úgy vegyülnek, hogy formájokat elveszítsék, tehát ezek egy része *potentialis* léttel bír, s így az *actualis* parány magához kapcsolhatja a *potentialist*. Az enyészet és a keletkezés sem szól az atomok ellen, valamint a ritkulás sem; az atomok közti közök tágulása, azok összeköttetésének fölbomlása vagy megkezdése: ezek okozzák e tünetényeket. A mi pedig az oszthatatlanságot illeti, itt különbséget kíván tenni a matematikai és *physikai* értelemben; ő csak az előbbit kívánja s ily értelemben veendő összes bizonyítékai. E bizonyítások valójában épen nem oly egyszerűek, mint e néhány sor után gondolhatná az olvasó. Mint a mondottakból kilátszik, a *thema* tág tért nyújt okoskodásra, következtetésekre, különösen dilemmák alkotására. Czaban az ellenfél érveit mind így adja elő egyenként, azután a főtételt, vagy a minort, vagy a következményt tagadja.

Egy helyütt, a hol theologiai ellenvetéssel van dolga,*) azt mondja: «*Physicus allegans Scripturam sacram non facit Saltum, At vero Physicus allegans Articulum aliquem fidei ex Theologia et ex eo aliquid in Physica concludens facit transitum*». «*Theologia enim non est Principium omnibus commune, sed peculiaris disciplina et facultas*.» Így legnagyobb általánosságban is elvetvén a scholastikus fölfogást, melyet ellenfele, Ladiver, oly lelkesülten védett, nem csodálkozhatunk, hogy tekintélye Sennert, Sperling, Zabarella és mi fő Gassendi. Egészben hívő elme fejtegetései vonódnak végig e művön is, de mely az ész szarvát legalább is egyenjogúnak tudja a hit érzékével, s mindkettőnek egységes forrásául, vagy legalább is közegeül tudja az emberi lelket.

*) Az ellenérvek kilenczedikénél fordul ez eset elő.

**) *Existencia atomorum* etc. p. 66.

Így érvényesül Czabanban is a Bisterfeld és Comenius-féle szellem. Az mindenestre kár, hogy alapjában véve ily alárendelt fontosságú kérdés miatt, oly szenvedélyes vitákat viselt hivatalbeli társával, kinek buzgó keresztyén lelkülete s pályája iránti lelkesedése inkább közös kapocsként szolgálhatott volna köztök, hogy ellentétes álláspontjaikon is egymáshoz közeledve, művelték volna tanulóságukat s vele magokat. De a nélkül, hogy az erkölcsi szempontot akaró érvényesíteni, e vitában a győzelmet Czaban észjárásának, fölfogásának tulajdonítjuk; ő küzdött az újkor szolgálatában, szemben a középkor elveit és tekintélyét védő Ladiverrel.

S midőn e lassanként személyeskedéssé fajult atomistikai vitával az 1630—1680 évek bölcseleti mozgalmainak rajzát befejezve, egy kis visszatekintésnél Erdélyinek a bevezetésben említett mondását emlékünke idézzük, látjuk, hogy — ha nem is teljesen az ő véleménye szerint — a külföld kutatásai majdnem mind érdeket és visszhangot, sőt önálló munkásságot is keltettek nálunk is. A munkák az egész Európa jeles bölcseleit említik és követik, s a nevek: Baco, Ramus, Cartesius, Vives, Campanella, Raymundus Lullus s megújítói, Comenius, Gassendi, mind az újító szellemi mozgalom szolgálatában álló harczosokat jelölnek meg, kikhez, hogy a képen a fény mellett ne hiányozzék az árnyék, hozzájárul Aristoteles, s az ő kíséretéhez szegődő scholastikusok.

Azonban ez utóbbi körülmény a kor munkásságának értékéből mit sem von le. Az átmeneti korok sajátsága, hogy a régi nem vész el egyszerre, sőt hogy az újítók is legtöbbször nem tudnak teljesen szakítani a régivel, mely ellen küzdenek, öntudatlanul engedvén neki tért sajátjokban. Sokkal elszomorítóbb, hogy ez élénk munkásság csakhamar végét éri. Apáczai korán halt el, Bayer, Posaházy, Ladiver, Czaban, kénytelenek megválni tanszéköktől, s ha nem is hallgatnak el végkép, műveik hatása lassanként elhal, s működésök más irányba fordul. «Inter arma silent Musæ»; a bölcselet műzsjának ez elhallgatása *) azonban tovább tartott a fegyverek zajánál,

---

*) Ez elhallgatást természetesen nem úgy értjük, mintha aztán már több bölcseleti mű nem jelent volna meg (a kor egyéb scholas-

világos jeléül, hogy a fegyverzaj elnémultával a kedvező körülmények, melyek ez irodalom-ág virágzását előmozdították vala, nem támadtak új életre.

KVACSALA JÁNOS.

---

tikusait l. Erdélyi f. i. h. 151—155), vonatkoztatjuk csak oly művek megjelenésére, melyek a kor haladó tudományának magaslatán állanak.

A SOCIALISMUSRÓL.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Természetes dolog, hogy a nagytermelés kiváló hazája, Anglia, nem maradhatott ment a munkások elégtelenségétől és a vallás, melybe különben jókora pietismus vegyűl, az angol társadalmat átható intézmény lévén, nem csoda, ha a társadalmi tudomány reá épített. Denison Móricz Frigyes lelkész a keresztyén socialismust alapította. Alapeszméje, hogy a világrend és a keresztyén világnézet közt ellentétnek lennie nem szabad. A keresztyén dogmának meg kell egyeznie a tudományos kutatás eredményével, nemcsak a világ eredetére és fejlődésére, hanem az emberek ösztönére és jellemére nézve is. Az ascetismust megtámadja és helyesli, hogy az emberek az istenadta testi és szellemi képességeket kifejtik. A kalvinismus praedestinációját kárhoztatja. A munkáskérdést leginkább a keresztyén világnézetből és a felebaráti szeretetből véli megoldhatónak. A munkáskérdés egyik oka, szerinte, az előtérbe lépett önzés és a belőle folyó társadalmi verseny; az önzést kell legyőzni, de ez csak az által történhetik, ha a valódi keresztyénséghez térünk vissza. A társadalmi reform csak úgy lehetséges, ha mindenki önönmagát igyekszik reformálni és mások jogait tekintetbe veszi. Ily reformra szükség van az egyház keblében is. Lépjen ki a templom falai közül és a szegénynyel ne bánják mint szegénynyel, hanem igyekezzék a socialismust keresztyénné tenni. Az osztályok harcza ily módon

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 175. füzetében.

megszelídül és a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi valósággá válnak; különösen ha a társadalom felsőbb rétegei is hasonló emberekké nevelik a munkásokat, de nem kegyelmi tények, hanem öntudatos vezérlés által.

Denison lelkesen kívül a keresztyén socialismus vezéreinek tekinthetők Ludlow János Malcolm ügyvéd és Kingsley Károly költő. Denison a vallásos nézeteket képviselte, Ludlow a nemzetgazdasági eszméket fejtegette és Kingsley regényeivel szerzett híveket. A keresztyén socialisták megragadták a munkás-szövetkezetek eszméjét, melyek Franciaország példája után nagy népszerűségnek örvendtek és a keresztyén eszmékkel összhangzásban álltak; a szövetkezést a szabók kezdték meg. A keresztyén socialisták eszméiket mindenképen terjeszteni igyekeztek; ismételten hírlapot alapítottak. Az irány hívei minden társadalmi osztályból valók voltak, de eleint mindenfelől bizalmatlansággal találkoztak; szükségét érezték, hogy a szövetkezést gátló akadályokat elhárítsák, különösen a társulási törvények néhány pontját megváltoztassák. Több kísérlet után parlamenti diadalt arattak. 1852-ben a Derby-féle tory-kormány alatt keletkezett az első törvény a keresztyén socialismus érdekében, e czímen: *The industrial and provident societies Act. 1852.* E törvény a munkás-szövetkezeteknek jogi alapot adott. A szövetkezeti jegyzékbe való igtatás által törvényes létjogot nyertek és fölhatalmazást, pereket folytatni és tagjaikat alapszabályokkal kötelezni. A *Kings College* mintájára *Working Mens College* czímen intézetet alapítottak, melyben a legjelesebb tanerők útján a munkásoknak fölolvasásokat tartattak. Testgyakorlatot is űztek; az intézet növendékei közül önkénytes csapat is van a hadseregben. E tanintézet lett a keresztyén socialisták működésének központja.

Tekintve a keresztyén socialismus szülte mozgalom eredményét, az bizony programja lényegét nem valósította meg. A termelő szövetkezetek nagy része tönkre ment, a többiek alig tengődnek; azután a világ legkevésbé sem közeledik ahhoz, hogy földművelés, ipar és kereskedelem keresztyén szellemben haladjanak. A munkások nagy része hitetlen; az értelmesebbek szabad gondolkodók elveit vallják. Bizonyosság, hogy a gazdaság saját anyagi törvényei szerint halad. Keresztyén vagy nem keresztyén munka, keresztyén vagy nem keresztyén vagyonosodás nem létezik.

A keresztyén socialismus, mint gazdasági irány, kudarcot vallott ugyan, de társadalmi működése még sem volt előny nélküli. A felsőbb osztályok magatartása a munkások iránt kedvezőre változott; így az egyház hangulata is. Az osztályok egymás iránti kedvező hangulatának köszönhető, hogy a fölforogató social-demokrata párt ellensúlyozást nyervén, eddig még nem vergődhetett nagy jelentőségre. Az angol munkások helyzetét, e faj gyakorlati természetének megfelelőleg, már régóta az jellemzi, hogy a munkabér körüli természetes küzdelem terén maradtak és hogy Angliában államellenes irányzatú munkásmozgalom, tulajdonképeni social-demokrata párt, nem létezett. A *trades unions* az önszegély elvén alapúlnak és a socialis mozgalmaktól eddig meglehetősen távol tartották magokat. Kimagyarázható ez részben az angol intézmények szabadságából, mely a nézetnyilvánulásnak szabad tért enged mind a társulás, mind a sajtó terén, de kimagyarázható részben az angol munkásoknak kedvező anyagi viszonyaiból is. Pigeon kimutatása szerint az angol munkás évi jövedelme 60 font sterling; igaz, hogy ezzel szemben az éjszakamerikai unióban a munkásé 92 font sterling, csak hogy itt a megélhetés költsége 17 fonttal, azaz 28⁰/₀-kal nagyobb mint Angliában, sőt Massachussettsben a munkás-családok kiadása másfél annyira tehető, mint az angol munkásoké. Leone Levi szerint régebben a munkabérek oly csekélyek voltak az angol napszámosoknál, hogy a szegény-adóból kellett őket segélyezni; most a jó munkás félre is tehet.

Legújabbán a socialis irány, mely a munkások részére az államtól kíván védelmet, a *trades unions* szövetkezeteiben is elterjedt. Kitűnt ez a *trades unions* 1890-diki liverpooli congressusán, melyen a socialis irány hívei Burns János vezérlete alatt csekély többséget bírtak szerezni a régi elv hívei fölött. A congressus parlamenti bizottsága egy nyolcz órai munkabillt készít elő, mely a parlament elé fog terjesztetni. Habár a parlament alig fogja elfogadni, a javaslat újabb hasonnemű kísérletek kezdetét jelzi az angol socialismus terén. . . . Ezzel, úgy látszik Anglia megszűnt az utolsó bástya lenni, mely mögött az európai iparállamokból kiszorult individuális eszme eddig menedéket talált; bár hihető, hogy az angol munkások gyakorlati érzéke sok túlzástól vissza fogja őket tartani.

Más fajú a mozgalom Irországban. Itt tulajdonképen nincs

munkásmozgalom oly értelemben, hogy a munkabéreszek a tőke elleni küzdelemben sorakoznának; itt állandó mezőgazdasági és politikai válság van, melynek kimenetele végzetes lehet az egész britt királyságra. Az anyaország gazdasági és politikai nyomást fejt ki, mely alúlról egyrészt a bérvizonyok teljes zilahtságával, dologtalan lézengéssel és pauperismussal, másrészt pedig mindig elszakadásra kész politikai forrongással találkozók. Az erőszakos kitörések gyakoriak.

Általában észlelhetni, hogy a munkásmozgalmak ott vesznek államellenes irányt, a hol a társadalmi viszonyok és az államalkat olyanok, hogy a munkás-osztályokra természetlen nyomást gyakorolnak. Az érvényesülés lehetetlen lévén, az erőszakos kitörés szükségsszerű. Itt a mozgalom gazdasági jellegét veszti, illetve mellékessé válik a politikai és társadalmi mellett; mivel a társadalmi mozgalmak mindenütt az ország történeti és alkotmányi jellemének lenyomatát képezik. E tételre például szolgál Anglia és Írország, de mindenek fölött Oroszország; ellenkező értelemben pedig az éjszakamerikai unio.

Az orosz nihilismus annyira orosz különösség, hogy a többi országokra nézve szinte veszélytelennek tűnik. A nihilisták elveit Bakunin tanaiból ismerjük; külön elzárkózott irányt képez, mely a nemzetközi munkás-egyleten, az internationalen kívül esik. A nihilisták ennek nem tagjai; sőt Bakunin az internationale gyöngítésére hatott, azáltal, hogy a Marxéval ellentétes tana, melynek súlypontja a községben van, sokak helyeslésével találkozott. A nihilisták magokat forradalmároknak, social-demokratáknak, propagandistáknak nevezik. A nihilismus szót idegenek alkalmazták rájuk; főképen azért, mert a létezőt semmivé tenni, erőszakosan fölforgatni akarják, minthogy belátják, hogy czéljokat békés úton el nem érhetik. Bakunin elmélete szerint az állam megszűnnék; politikai testekül az önálló községek maradnának fönn, conföderatióban egymással. Tekintve a collectivismus gazdasági alapelvét és nem tekintve egyéb politikai viszonyokat: a collectivismust ily önálló községi szervezetekbe helyezve, inkább megvalósíthatónak látszik, mint nagy államok szervezetében; mert sok oly nehézség, mely a nagy szervezetek és a szövényes közigazgatás természetéből foly, önönmagától elesik. Más kérdés azonban, létesülhet-e az önálló községekben alapuló conföderatio igaz önerzettel, erős történeti érzékkel bíró nemzet

tagjaiból és megállhat-e a foederált községek szervezete a mostani kor nemzetközi viszonyai közt, melyeknek félreismerhetetlen iránya mentül nagyobb államalakulatok összetömörítése. Tény, hogy a nihilismus községi szervezete minden történeti vívmánynak, a nemzetiségnek és a hazafiságnak negatiója. Ezért is megérdemli a nihilismus nevet.

A nihilismus nem munkás jellegű; tagjait nagyjából a középosztályból szerzi. Leginkább egyetemek, papnöveldek és katonai akadémiák tanyái; de sok elégtelen csatlakozik hozzá a többi osztályokból is. Az orosz köznép inkább ellene van; úgy szintén a munkások és a földművesek. A nihilismus az orosz társadalmi viszonyokban leli magyarázatát. A köznép műveletlen, a jobb osztályok félműveltek. Sok a szellemi proletár és a középosztály vagyonatlan. A politikai nyomásnál fogva az értelmiségnek, ha más előjogokkal nem bír, nehéz érvényesülnie. Elégtelenségre okot szolgáltatnak Oroszországban a közigazgatás és a kormányzat körében nyilatkozó visszaélések is, melyeket az abszolút kormányforma, a csári önkény, de főképen az egyéni jellemek fejletlensége okoznak. A nép általában vonzódik a titokzatos felé; az égalj, a hosszú esték és a magány táplálják. Mind ez okok oly irányban központosulnak, mely a létező társadalmi rendszer fölforgatására törekszik. Orosz különösség, mely egyes elméleti híveket másutt is szerezhethet ugyan, de általános utánzásra nem igen talál; csak Olaszországban sikerült Bakuninnak, az olasz fondor jellemből megmagyarázhatólag, több híveket szerezni. Mindazáltal se ez irány, sem általában a socialismus nem képezi az olasz elégtelenség fő elemét: fő törekvésöket nemzeti cél megvalósítása, a még kiépítetlen egység tökélyesítése, az irredentismus, képezi, erőszakos módon és fondor eszközökkel.

A socialis mozgalomnak a társadalmi viszonyokkal és az államformával megegyező jellegét az éjszakamerikai unio is bizonyítja, persze az orosz socialis mozgalommal merőben ellentétes szellemben. A socialismus európai értelemben mestersegesen átplántált virág Éjszak-Amerikában; különösen német földről száműzött social-demokraták és anarchisták terjesztik, bár nem nagy sikerrel. Tevékenységöket a korlátlan gyülekezési és sajtószabadság mozditja elő, de az egészséges amerikai közszellemnek tulajdonítható, hogy a mozgalmakat, mihelyt a közrendet zavarólag nyilvánulnak, szinte kérlelhetetlen szigor-

ral nyomják el. Kitünt ez különösen az 1886 május elején Chicagóban kitört anarchista bomba-lázadás alkalmával, melyet a közhatalom hamar elfojtott és mely a fő részesek kivégzésével végződött. A social-demokraták és az anarchisták fölötté esalódtak, a mikor az amerikai intézmények korlátlan szabadságában elbizakodva, azt hitték, hogy könnyedén keresztültörhetnek; a fölforgató kísérletek, melyek Chicagón kívül több más helyen is kitörték, mindenütt kudarczot vallottak és mindenütt kiderült, hogy, habár a rendőri intézmények az amerikaiak különöz észjárása miatt fogyatekosak és habár az egyes államok milicei nem bizonyúltak mindenütt elég erőseknek a lázadás elfojtására, a szövetségi rendes katonaság mindig megállta helyét és főképen, valódi népállamok szelleméhez méltón, a polgárokból alakúlt biztonsági bizottságok bizonyúltak minden alkalommal leghatékonyabb eszköznek a lázadók ellen. Ily módon az 1886-ban több helyütt kitört anarchista lázadások balúl végződtek. Ennek következményei előnyösek voltak mind a munkásokra, mind a közlétre: a social-forradalmárok és az anarchisták befolyása, mely különben az előtt sem volt általános, nagyon csökkent, helyette a nemzeti munkáspártok emelkedtek nagyobb jelentőségre és üdvös irányú szövetkezeteik szilárdabb szerkezetet öltöttek. A vereség tulajdonképen a német munkásoké volt. A franczia és az ír munkások, bár sokan vannak az Egyesült-Államokban, sohasem tették magokévá a fölforgató mozgalmakat: a francziák mindig megőrizték nemzeti jellegüket, némelyeknek a commune kudarczának megtorlása, másoknak a revange-háború gondolata képezvén eszményét; az irek észjárása pedig mindig hazájok szánandó sorsa és a homerule körül forog. Az anarchista kitörések elnyomása óta a socialismus végletei még kevésbbé bírtak gyökeret verni az amerikai talajban és Most János, a német földről átszakadt anarchisták legfőbbje, 1889-ben jellemzőleg azt írta: a socialismus Éjszak-Amerikában német és az anarchismus ibolya, mely rejtekben virágzik.

Az amerikai jellem a gyakorlati felé halad és utopiáktól idegen. Az internationale, bár székhelyét 1872-ben New-Yorkba tette át, Amerikában sohasem bírt 4—5 ezernél több taggal. Annál virágzóbbak a belföldi eredetű munkás-szövetkezetek. Az 1885-től 1889-ig terjedő évkörben a szövetkezetiileg egyesúlt munkások száma az unióban 7—8 százezerről 13—14 millióra

emelkedett. Főképen két szövetségzet kiváló: az *American federation of labor* és a *Knights of labor*. A kettő közt lényeges különbség van: a *Confederation* a munkások szakszerű szövetségzésén alapszik és socialis eszmék befolyása alatt áll, különösen a munkabér mennyisége és a munkaidő dolgában működik; a *Knights of labor*, a munkalovagok rendje, a munkás-elemek szövetségzése szempontjából általánosabb és jellegre nézve nemzetiebb. A *Confederation* némileg nemzetközi álláspontra emelkedett és az 1890-dik évi május elsei általános munkásmozgalmak megindítója volt: a *Knights of labor* rendje ellenben a kiválón amerikai munkásviszonyok szempontjából érdemel különös figyelmet.

A *Knights of labor*, vagyis a munka lovagjainak rendje, kiterjed a munkások minden osztályára, különbség nélkül nemzetiségre, vallásra, nemre és színre. Stephens Uriás szabó alapította 1869-ben, Philadelphiában. Abból indult ki, hogy a tőke befolyása folyton nagyobbodik és ennek ellenébe kell helyezni a munkások szervezkedését. Az egyesület alapszabályait az első években annyira titokként őrizték, hogy még neve sem volt ismeretes. Politikusok, ügyvédek, korcsmárosok, valamint azok, kik bármily módon szeszés italok árusításával foglalkoznak, kizárva a szövetségzetből; kezdetben orvosokat sem vettek föl. A rend alapelve: a munka nemes és szent! — nem akar harczot a tőke és a törvényszerű vállalatok ellen, de a munkások méltóságát meg akarja őrizni és egészséges közvéleményt akar alkotni a munka és a tőke közti viszony tekintetében. Elvei közé tartozik, hogy a munkást nem szabad túlterhelés által elcsigázni, de időt kell neki hagyni szellemi és testi ereje fejlesztése végett.

Eleintén helyi egyletek alakultak, a különféle iparágak szerint. A helyi egyletek kiterjedésével, 1873-dik év végén, ezek képviselői kerületi gyűlést (district assembly) alkottak, melyre a központi vezetést bízták. 1878-ban tizenegy kerületi bizottság képviselői Readingben, Pennsylvaniában, gyűlést tartottak és központi bizottságot (general assembly) alakítottak, külön szabályokkal és fizetett tisztviselőkkel. A rend, tíz évvel alapítása után, központi szervezetet nyert, de az ügyeket még mindig titokban intézte. 1879-ig Stephens volt a rend nagymestere, de önkényt visszalépett. Helyébe Powderlyt választották, ki a nyilvánosság elvét képviselte. 1881-ben kidolgozták

az egylet alapszabályait; 1882-ben a központi bizottság elfogadta, azután nyilvánosságra hozta. Azóta a rend tagjainak száma rohamosan szaporodik. 1886-ban 160 kerületi és 9000 helyi egylet volt; 1886 decemberében a tagok száma közel egy millióra emelkedett.

A munka lovagjainak rendje erős szervezetének köszönheti, hogy a munkabér alakulására befolyást gyakorolhat. Befolyása inkább akkor érzik, mikor a munkaszünetet, a sztrájkot elhárítnia sikerül, mintsem a mikor kitör. A kerületi egyletek alapszabályai szerint, mielőtt a sztrájk jóváhagyásban részesül, minden kísérletet meg kell tenni a viszálynak választott bíróság általi megszüntetésére. Az alapszabályok értelmében minden kerületben végrehajtó bizottság választandó, melynek joga van a tervezett sztrájk előtt a munka-adók ajánlatát elfogadni vagy elvetni. A tapasztalás bizonyítja, hogy a mely esetben a kiegyezés megghiúsul, rendszerint a sztrájk is sikertelen. — Ily szervezet mellett a sztrájk valóban az ultima ratio természetével bír, a mikor a kiegyezés valamelyik fél túlhajtott követelései miatt lehetetlen és a küzdelem kimenetele a túlnyomó erőtől, a hosszabb kitartó képessegtől, függ. Azzal, hogy a sztrájk megindítása kevés választott egyénre van bízva, a lehetőség határain belül meg van adva a mód a munka-ár képződésére befolyással bíró tényezőket lelkiismeretesen és szakértelemmel érvényesíteni. A választottak szükségkepen inkább a kiegyezésre hajlandók, mint a munkaszünetre; mert már csak saját erkölcsi felelősségek érzetében is óvakodni fognak, oly sztrájkot elrendelni, mely a munkásokra könnyen balul üthet ki. A szervezet szigora a kivételesen megindított sztrájk sikerét már eleve is biztosítani látszik; ezt nemlegesen az is bizonyítja, hogy a sztrájk leginkább akkor sikertelen, a mikor a rend tagjai a szervezet alapszabályait nem követik. Példa erre az 1886-dik évi nagy vasúti sztrájk, a mikor a rend Gould «vasúti király» ellen a rövidebbet húzta. Ekkor a sztrájk a központi egylet és elnöke helyeslése nélkül indult meg és a tagok szenvedélyessége áttörte a rend szervezetét. Általában véve a rend, mely legjelentékenyebb valamennyi munkásszövetkezetek közt, fontos tényező az éjszakamerikai közéletben és a központi kormány, valamint az egyes államok teendőire mindig befolyást képes gyakorolni.

Belátható, hogy a munkáskérdés Éjszak-Amerikában nem

társadalmi, még kevésbbé politikai kérdés. A munkások szövetkezése fontos gazdasági tényezőül a tőkések túlhatalmának ellensúlyozására van hivatva; az ottani közkereseti viszonyok természetes folyománya. Mérsékelt irányú egyének is ismételten hangsúlyozták, hogy az unióban a paraszt-republikák formái ellenére a plutokratia, avagy jellemző gúnynéven a vasúti, a távirda-, az olaj-, a gáz-, az ezüst- és a másfajú királyok uralkodnak, a kik megvásárolták a különféle államok népképviselőit és befolyásolják a kormányközégeket: ezek ellen folytatják a háborút a munka lovagjai. A kifejlésnél nem az a kérdés, kinek ügye igazságosabb, hanem az, ki erősebb. A küzdelmek, a sztrájkok, rendesen roppant mérveket öltenek. A közvélemény és a sajtó rendesen a munkások pártját fogja, míg magokat rendetlenségekre, a vagyon és a személyes biztonság elleni cselekvényekre nem ragadtatják. A küzdelmek eredménye természetesen különböző; de tény, hogy az éjszakamerikai munkások kedvező viszonyok közt vannak s ezt részben erős szervezetöknek köszönhetik, melynek üdvös hatása gyakran kihat a szervezeten kívül állókra is. A munkabér magas; a munka-időt pedig több helyen leszállították, többnyire tizenkét óráról tízre. Nyugaton a munka-idő kisebb, mint keleten, átlag kilencz óra; most már mindenütt nyolcz órai munkát sürgetnek. Sőt 1889-ben az építészeti ipar munkásai Chicagóban nyolcz órai munkát vívtak ki.

Az éjszakamerikai munkásviszonyok vázlata hiányos lenne, ha Bellamy Eduard rendszeréről, melyet nationalismus rendszerének nevez, nem emlékeznénk meg. Ez 1889-ben jutván világra, sokkal ifjabb, semhogy már lezárt egészsként bírálat tárgya lehetne. A rendszer a verseny ellen irányul és az associatiót tűzte ki elvül. Erkölcsi alappal bír, de sokban ellenkezik az emberi természettel, különösen az amerikai kereset-hajhász természettel. Alapelvei: önzéstelenség, kölcsönös türelmesség, hazaszeretet és conservativismus, vagyis a lassankénti fejlődés. Bármilyen legyen ez irány eredménye, minthogy az éjszakamerikai közgazdasági hajszával szemben ellenzékelt képez és a gazdasági fejlődés rohamosságát erkölcsi elvekkel mérsékelni törekszik, jogosult. Különben némi rokonság észlelhető Bellamy rendszere és az angol keresztyén socialismus közt; mint ennek, úgy annak közvetlen előnye, úgy látszik, nem annyira a közgazdasági viszonyokban, mint inkább a társadalmi rétegek

egymáshoz viseltető hangulata megjavításában, az általános erkölcsi fölfogás színvonalának emelésében fog nyilvánulni. Ez utóvégre nem maradhat kedvező visszahatás nélkül a közgazdasági viszonyokra sem.

A socialismus fejlődése terén sajátyszerű, sok tekintetben legveszedelmesebb példát Németország nyújtja. A német speculativ szellem, mely merész következtetéseivel a földgömb másik felén a gyakorlati érzektől áthatott szabad intézményeken hajótörést szenvedett, szülőföldjén tulajdon elemében van. A kik azt hitték, hogy a világtörténeti jelentőségű vívmányok, melyek a német egységet megalkották és a nemzeti önérzetet megszilárdították, a socialismust gyöngíteni fogják, megcsalattak; a német államiság megerősödtevel aránylag a socialismus is nagyra serdült.

Németországon két körülmény kíván figyelmet: első a munkás-párt nézetköre; második, az államhatalom magatartása. A német munkás-osztály észjárása három eszme köré csoportosul: először, a munkás-osztálynak önálló egyesületekben kell keresnie érdekei megvédését, még pedig a munka-adókkal ellentétben és e mozgalom középpontját a bérkérdés képezi; másodszor, termelő szövetkezetek létesítése, melyek elve, hogy a munkabért a munkajövedelemmel egyesített számításba kell venni és harmadszor, demokrata népállam alkotása. A német munkás-párt következetesen a szélső irány felé fejlődik, mely nemcsak a termelés reformját, hanem a politikai és társadalmi viszonyok fölforgatását is célba veszi. A munkás-párt eszméit támogatja folyton fejlődő szellemi műveltsége, melynek alig van párja más nemzetek munkásai közt. A munkás-párt eszme körét híven jellemzi Bebel, a ki a socialismus jellemvonásainak mondja ezeket: collectivismus gazdasági téren, politikailag tiszta demokrata köztársaság, a metaphysikai világnézet tekintetében materialismus, természettudományi mázzal, optimismus a világ tökélyesedése iránt, atheismus vallási téren, a családi és a házassági kötelékek meglazulása és végre állami nevelés. Persze nem minden német munkásban él ilyen nézetkör és nem mindenekben, a kiben él, ilyen tisztán; de tény, hogy a vezetők szilárd célú tartanak szemök előtt és a socialisták, mint a birodalmi választások eredményei tanúsítják, folyton szaporodnak. A német socialista pártot az állami hatalom is erősítette, az erőszakos Bismarck politikája szellemében hozott kivételes

intézményekkel; ezek a mozgalom elnyomását czélozták, de az ellenkezőt érték el. Különben az államhatalom Németországon, mint a munkás-osztály legfőbb pártfogója jelenkezik. Az államhatalom a munkások gazdasági bajain segíteni akar, csak-hogy a socialismus mérgét vegye és a munkás-vezetők alól elrántsa a gyékényt. A munkások sorsát, előregedés és munkaképtelenség esetére, javítani akarja és biztosítani őket kiszipolyozás ellen a munkaadók részéről; sőt a termelés fejlődésébe, különösen a munkabér alakulásába is belé avatkozik. A vezető socialisták kétkedve fogadják az állam gyámkodó intentióit, melyek részben csak palliativ intézkedésekre vezethetnek, részben a természetes fejlődés szabadságának elvébe ütköznek. Az állam gyámkodása minden esetre alkalmas arra, hogy a munkás-körök kívánalmait fokozza; e fölsigázott várakozásból keserű kiábrándulás származhatik. A kifejlés a socialismus érvényesülése szempontjából meglepőnek ígérkezik és úgy látszik Németország fog e téren legtanúlságosabb példát adni. A német socialismus fejlődésére kedvező esély a német birodalom alkotmánya, mely nem teljesen amalgamált testeknek, részben erőszakosan összeforrasztott, szövetségéből áll és melyben a hegemoniát a legkevésbé népszerű néptörzs bírja.

Franciaország, mint mindenben, a socialismus terén is a végletek hazája: története azt tanúsítja, hogy socialis kísérletezései a communista forradalomig terjednek. A francia socialismust általános jellegére visszavezetve, azt abban találni, hogy az állam politikai sokpártúságához hasonlóan socialis mozgalmak a legkülönfélébb irányzatokkal bírnak, melyekben az egyöntetűség hiányzik. A kísérletek gyakoriságában, az erőszakos kitörések könnyűségében rejlik veszélyessége. De absolute mégis veszélytelenebb, mint a német socialismus; mert sűrű hullámlásokra igen, de a társadalomnak tartós átváltoztatására vezetni aligha fog, a cél egysége és a mozgalom egyöntetűsége hiányozván. Egyébiránt észlelhetni, hogy a francia munkásokat nemzeti jelleg különbözteti meg más származású munkásoktól; bárhol legyen a francia munkás, sohasem szűnik meg francia lenni.

A mi a francia munkások helyzetet és általában a termelési viszonyokat illeti, Franciaországban, természetes, hogy oly munkás, leleményes és takarékos nép, mint a francia, ép és egészséges gazdasági viszonyok közt létezik. A vagyon föl-

oszlása Franciaországban arányosabb és egészségesebb, mint Angliában. Emitt gazdagság és szegénység közt roppant űr tántog: ellenben Franciaországra illik igazabban, mint bármely más államra, hogy társadalmának vagyoni viszonyai gúlaszerű alakulatot mutatnak.

Belgium is, mely társadalmilag Franciaország függelékének tekinthető, előhaladt gyáriparánál fogva sok vizsályok és sűrű sztrájkok színhelye. Ezek olykor anarchiai nyilvánulatokkal járnak. Az ily nyilvánulatok rendesen az államhatalom ferde magatartásának szüleményei. Ott, a hol az államhatalom józanul és a sztrájk kitörese alkalmával addig a határig, míg a mozgalom a személy- és vagyon-biztonságot nem veszélyezteti, tartózkodón viseli magát: ott a munkásmozgalomnak rendes viszonyok közt nincs indoka a tisztán gazdasági vizsály porondjáról lelépni. Belgium parlamenti rendszerében köztudomás szerint a szabadelvű és a klerikális párt váltakoznak egymással. Az 1888-dik évi belga munkászavargások abból keletkeztek, hogy a klerikális kormány és az őt támogató népképviselői többség politikáját az erőszakos elnyomásba és a fegyverrel való megtorlásba helyezte. A mozgalmakat megelőzőleg pedig az adott okot az elégtelenségre, hogy a klerikális kormány a mezőgazdasági körök érdekében a külföldi marhát vámmal érintette és ezzel megfosztotta a munkások nagy részét a hús élvezetétől. — Ha áll, hogy a vajudásban levő negyedik rend a társadalom legkevesebbé biztosított rétegeül az emberiségben a gyermekvilágot képviseli, következmenyül áll az is, hogy az állam vele szemben józan, méltányos, gyakran elnéző nép-pedagógiai bánásmódot kénytelen alkalmazni.

A munkásmozgalmak fejletlen iparral bíró országokban is jelenkeznek, a milyen Magyarország, a hol a terméketlen hegyes vidékeket nem tekintve, munkát találni könnyű, a hol a tőke még sok tért talál befektetésre és a hol a munkáviszonyok árnyoldalai még nem igen nyilvánulnak. Itt a munkásmozgalmak állatlellenes irányt nem követnek és az államhatalomnak aránylag könnyű a bajokat orvosolni, egészségügyi és közrendészeti szabályokkal és helyes ipari törvényhozással. De azért nem kell hinni, hogy a helyzet veszélytelen lenne és óvatosságot nem igényelne. A munkások közt világszerte az erdekek és eszmék kölcsönösségének érzete fejlett ki és könnyen megtörténhetnék, hogy a kóros állapot teljes nagyságában

hamarább terjed el, mint maga az ipari fejlettség. Tapasztalati tény, hogy elmaradt országok, haladásnak indulva, szökellest-szerűen fejlődnek és rohamos fejlődésükben a közbenső fokokat átugorják és hamar a végleteket sajátítják el. —

Ha végig tekintünk a képen, melyet egyes országok munkásviszonyaiba belémarkolva, odavetőleg megvázolánk, el kell ismernünk, hogy habár a törekvésben és ennek nyomán a főbb elvekben világoszerte közös vonásokat észlelhetni, mégis minden országban a helyi viszonyok különössége túlnyomó. Tehát már első tekintetre is túlmerésznek mutatkozik, a socialis kérdés megoldásaúl, minden országra nézve egyforma szervezetre és azonos szabványokra gondolni.

VI.

A Schultze-Delitzsch tanából folyó intézményeket, melyek az önségély elvén alapúlnak, már régóta nem tartják kielégítőeknek. Ezek a mellékes és a helyi szükségleteken enyhíthetnek ugyan, de a társadalmi kórt alapjából nem gyógyíthatják. De nem elégségesek, a tőke túlbujánzó fejleményeivel szemközt, azon intézkedések sem, melyeket némelyek az állam részéről a megadóztatás rendszerétől várnak. A földadónak, mint egyetlen adónak, czélszerűtlenségét bizonyítgatni, már nem szükséges; régen elavúlt középkori irány az. De elvetendő Witte azon terve is, hogy a köszén, mint a gyári termelés legfőbb anyaga, és a gőzgépek, mint a gyári termelésnek a kézi munka-erővel leginkább versenyző eszközei, valamint a közlekedési és forgalmi vállalatok, mint a tőkés termelés czikkeinek legélénkebb ütő-erei, súlyosan lennének megadóztatandók. Ily túlszigázott megadóztatás drágítaná a termelést; első sorban a fogyasztó közönséget, következményül magokat a munkásokat sújtaná. Egyébként tág tért nyitna a kültermékek behozatalának és a megadóztató államot magas védvámok fölállítására kényszerítené, melyek azonban nem sokáig lennének elégségesek, hanem a tiltó vámoknak egyengetnék az utat. Határozottan észszerűlennek mutatkozik Konstantin javaslata is, a ki a tőke fölhalmozódását, a vállalkozói nyereségnek növekedését a progressiv adónak mentül busásabb igénybevételével kívánná lehetetlenné tenni. A cél ezzel sem lenne elérve, mert ingerül szolgálna

mentül nagyobb mérvű jövedelmi eltitkolásokra; a hol pedig az adóalapot valóban érintené, ott hamar az iparág teljes elnyomására vezetne. Ennek ismét első sorban a fogyasztó közönség, azután közvetlenül a munkás-osztályok adnák meg az árát. Nem tekintve, hogy a vagyon élvezetében és a társadalom vezetésében létező osztályoktól el sem várható, hogy ilyen öngyilkossággal hatásos tervre rászánják magokat.

Az elégtelen munkás-osz ályok társadalmi gyöngeségének tudata készítette őket nemzetközi összetartásra. A bizonytalanság érzete, melyet ez a többi osztályokban és az állami lét vezetőiben kelt, teremtette az állami socialismust. Elvontan tekintve, az állam befolyása a társadalom alakulására szinte kiszámíthatatlan; üdvös is lehet minden társadalmi osztályra. Az állam mérsékelheti az individualismus túlkapásait, ellensúlyozhatja az egyének kizsákmányoló tevékenységét, központilag kezelt forgalmi rendszer, czélszerű adópolitika, az örökjog szabályozása, a kiváltságos intézmények megszüntetése és más eszközök által. A józan állami politika e rendszabályokkal bizonyos határokat nem léphet ugyan át, de együttes alkalmazással sokat tehet a vagyon arányos megoszlására. Mégis az állami hatalomnak az egyéni szabadságot minden körülmények közt szentül kell tartania, csak hogy oly alapföltételeket kell teremtenie, melyek a szabadságot minden egyén számára általánossá teszik és minden egyénnek módot nyújtanak egyaránt érvényesülhetni. Bármit mondanak a szélsők, az individualismus bizonyos határig jogosult és ki nem írtható, mert az emberi természetből foly. Az önzés az emberi tevékenység legfőbb rugója. Az önzést mozgóató érdek kezdődik az észén, áthatalad az észhez közelebb állókon, a távolsággal fokónkint eláltalánosúl, végre szinte elvész. Az emberiség a legszebb alkotásokat, a haladás legfőbb vívmányait kiváló egyéneknek köszöni. Ez áll nemcsak a szellemit éten, de az anyagin is. Az individualismus jogosultságából következik, hogy az állam befolyása minden irányban csak korlátolt lehet; először korlátolt a szélsők észjárásával szemben, kik új állami szervezet behozásáról elmélkednek, hogy ennek keretén belül az egyéniséget elfojtsák, de másodszor korlátolt a modern állami socialismus észjárásával szemben is, mely a társadalmi bajok orvoslására törekszik, a magán befolyás hátraterelésével. Bármily nagyra tartsam az állam befolyását, meggyőződésém az, hogy miután elvégre az

állam is csak a társas lét egyik formája, egyik eszköze, bár legfőbb formája, leghatalmasabb eszköze, az emberiség sorsának alakulására mindig legdöntőbb befolyással fog bírni a magán törekvés, a magán tevékenység.

Ámbár az állami socialismus mai formájában igen messze áll a tisztult állapottól, így is haladást jelez a társadalom fejlődése történetében. A főbb államok az emberség szellemében törvényhozásilag intézkedtek a munkás-osztályok érdekében, különösen a mi a munkások és hozzátartozóik sorsa biztosítását illeti, baleset következtében beállott munkaképtelenség és utódjaik biztosítását, baleset okozta elhalálozás esetére. Ámbár ez intézkedések üdvös hatásuk, mégis messzi állnak attól, hogy a munkáskörök kívánalmait kielégítsék. Ez a minimum az emberség szempontjából, mely alól egy polgárosult állam sem vonhatja ki magát, de a socialismus lényegét alig érinti. Jól érzik ezt mindenfelé; különösen Németország példája utal erre. Általában a német állami socialismus, mind a bánásmód jellemző voltánál, mind a birodalom vezérlő nemzetközi helyzeténél fogva, irányt látszik jelezni a socialismus fejlődése történetében. Ámbár Németország zászlajára írta azt az elvet, hogy a társadalmi bajokon államilag segíteni kell, mégis úgy bántik a socialismussal, mint az államra veszélyes mozgalommal. Ez az állam részéről bizonyos gyöngeségi érzetet árul el. Az erőszakos iránynak Bismarck a megtestesülése, a ki a socialis mozgalmakat vas kézzel elnyomni törekedett, noha elve volt, hogy az állami gépezet kerekét egy csepp socialista olajjal kell megkenni. E hatalmas államférfi messzelátó külügyi politikájával hazája egységét és nagyságát megalkotta, de a belügyekben elfogult nézeteivel fölösleges ellentéteket teremtett és általok inkább hátráltatta, mint előmozdította a német birodalom belső megszilárdulását. A socialisták irányában alkalmazott kivételes intézkedésekkel csak fokozta az elégtelenséget és a socialisták száma növekedését idézte elő.

Bismarck letűntével az események színpadáról, kezdődik Németországban az állami socialismus új iránya, melyet egyeztető nemzetközi állami socialismusnak lehetne nevezni. Alapelve, hogy az államok a társadalmi bajokat a socialisták közreműködésével orvosolják és hogy a rendszabályokat nemzetközileg megállapított azonos elvek szerint alkalmazzák. Az érvényesülésre törekvő negyedik rend közreműködése teljesen indokolt;

mert az emberi önérzetnek leginkább felel meg az, hogy saját sorsának meghatározásában tevékenyen közreműködjek. Az államok nemzetközi megállapodását a munkások nemzetközi solidaritása szükségszerűvé teszi, nemcsak az elérhető jótékony intézkedések céljából, hanem az önvédelem szempontjából is.

Ez irányt II. Vilmos, a németek tettvágyó ifjú császára két kabinet-rendeletével hozta fölszínre, régi kancellára, Bismarck ellenére és nevelője, Hintzpete sugalmazása következtében. Azért a kísérletet Hintzpete ærájának gúnyolják; a császárt meg munkás-császárnak nevezgetik.

II. Vilmos 1890-dik évi február 4-dikén kabinet-rendeletet intézett a kereskedelmi miniszterhez, melyben a törvényhozás és az administratio által a munkások helyzetének javítása végett életbe léptetett rendszabályokat, bár sikeresek, elégteleneknek tartja. Az államhatalom föladatának mondja a munka idejének és tartamának szabályozását, oly irányban, hogy az egészség föntartása, az erkölcsiség követelményei, a munkások gazdasági viszonyai és igényök a törvényes egyenjogúságra megóva legyenek. A munka-adók és munka-vevők békéjének ápolása végett törvényes intézkedéseket tart szükségesnek azon formákra nézve, melyekben a munkások a bizalmukat bíró képviselőik által a közös ügyek szabályozásában részt vegyenek és érdekeik megóvásánál a munka-adókkal és a kormány közegeivel érintkezhessenek. Ily intézménynyel lehetőnek véli a császár, hogy a munkások kívánataikat és panaszait szabadon és békésen nyilváníthassák és lehetőnek, hogy az állami hatóságok a munkások viszonyai felől folyton értesülve lehessenek, velők folytonos érintkezésben maradhassanak. A kérdések előleges megbeszéléséhez egy állami tanács összehívását helyzi kilátásba, mely saját elnöklete alatt szakértő személyekből fog állni, kiknek kinevezését magának tartja fönn.

A kabinet-rendelet alapeszméje, mely a munka-adók és a munkások köréből kikerült egyéneknek az államhatalom képviselőivel való szabad értekezés útján akarja a munkások kívánatait teljesíteni, messzeható reform csíráját hordja magában, melynek párja nincs a társadalom fejlődése történetében. Következétesen keresztülvé, oly formát létesít, melyen belül életrevaló intézkedések teremhetnek. De már a kezdet kezdetén tág tere nyílik a kételynek. A munkásvezetők legnépszerűbb és legbefolyásosabb egyéneinek kell helyet adni, különben a

munkáskörök kívánalmait kellő kifejezésre nem jutnak és maga az állami socialismus nagy garral föllépő rendszere népszerűtlenné válik, mielőtt valami üdvöst tehetett volna. A tér igen sikamlós a munkások képviselőinek, kiknek őszinte előterjesztéseit, ha bizonyos határokon túllépnek, alig fogják kellő figyelemben részesíteni; ha pedig, a mi igen valószínű, kívánalmaikat a fagyos légkör behatása alatt a pillanatnyi megvalósíthatóság szerény mértékére szállítják le, hamar izolálva lesznek képviseltjeiktől és elvesztik népszerűségöket. A kabinet-rendeletben csak elvont eszme van föllállítva, mely mint ilyen világszerte hódít, de megtestesülése a formának mikénti megalkotásától függ és attól, mit szándékoznak a formán belül érvényre juttatni. A történet tanúsítja, hogy uralkodók első tényei ritkán szoktak mérvadók lenni uralkodásuk további folyására és így nem messze fekszik a föltevés, hogy a császár hangulata, mihelyt törekvései megvalósíthatatlanságáról meggyőződést szerez, az ellenkezőbe fog átesapni. Annyit már most is észlelhetni, hogy a kabinet-redelettel kitűzött cél, mely voltaképen demokrata jellegű, autokrata módon akarja megvalósítani; ez nem igen mozgíthatja elő a sikert. Az új mozgalomhoz tehát sok kétely fűződik, melyekre a választ csak a jövő adhatja meg.

Az ifjú császár, következetesen a belföldi munkások irányában elfoglalt álláspontjához, a munkáskérdés reformját 1890-dik évi február 4-dikén kelt és a birodalmi kancellárhoz intézett kabinet-rendelete szerint, nemzetközi megállapodás útján kívánja létesíteni. Ezzel világtörténeti mozgalmat indít meg az állami socialismus terén. A kabinet-redelet kezdő szavai szerint, a császár el van határozva a német munkások állapotának javításához kezet nyújtani, azon határon belül, melyet a német iparnak a világpiaczen való versenyképessége von. Azt tartja, hogy a munkások állapota javításának nehézségei csak a világpiaczen részesedő országok nemzetközi megállapodása útján lesznek, ha nem is leküzdhetők, de enyhíthetők. Azért elhatározta, hogy nemzetközi értekezletre hívja mindazon kormányok kabinetjeit, melyek a munkáskérdésben egyaránt érdekelték.

Az értekezlet össze is jött Berlinben; résztvettek benne Franciaország, Anglia, Belgium, Svajcz, Spanyolország és mindenek fölött Németország szövetségesei, Olaszország és az osztrák-magyar birodalom. Valami nagy reményt alig táplált

valaki a nemzetközi értekezlet sikere iránt, mindenesetre legnagyobbat az ifjú császár maga; mindenki érezte, hogy inkább udvariassági tényről van szó és hogy az értekezlet nagy erkölcsi hatással bírhat ugyan, de gyakorlati fontossággal kevésbbé. A határozatokat egyetértőleg hozták, az egyes államokra bízván, hogy azokat saját hatáskörükben sajátos viszonyaikhoz képest foganatosítsák. Az egyetértő határozatok csak úgy keletkezhettek, hogy csupán általános szempontok megállapítására szorítkoztak; tárgyuk volt gyermekeknek és nőknek korlátozott alkalmazása a bányamunkánál, a munka-idő leszállítása általánosságban, az életbiztonsági elvek körvonalozása, munkaadók és munkások közti választott bíróság alkotása munkaszavargások megelőzése céljából, a vasárnapi munka megszüntetése azt csupán, kevés kivételre szorítva, gyermekmunkának eltiltása a gyári üzemtől, általában a fiatal munkások és a nők alkalmazásának korlátozott igénybevétele. Tekintettel a különféle államok sajátos viszonyaira, kerülték a részletes megállapodásokat, nehogy az egyértelműséget veszélyeztessék. Azért az értekezlet határozatainak előnye főképen az egyértelmű eljárás nemzetközi tényében rejlik, mely nagy erkölcsi hatást gyakorol minden érdekelt körre és békülékeny hangulat fejlesztésére alkalmas. Ez erkölcsi hatás nem kicsinyelhető, mert hozzájárul a kérdés gyakorlati megoldásának megindításához. Mégis az állami socialismus e nemzetközi tünetéhez is sok kétely fér. Mindenek előtt nem téveszthető szem elől, hogy valamint az állami socialismust általában, úgy annak nemzetközi irányát az emberségi szempontokon kívül főképen az államok önvédelmi ösztöne létesítette. Hogy az állami socialismus gyakorlati tényeivel sohasem mehet oly messzire, mint a társadalmi izgatók socialismusa kívánalmaival és kísérletezéseivel, melyet az állami socialismussal szemben magán socialismusnak lehet nevezni, az világos. Mind a két irány a munkástömegeket magához vonzani törekszik: az állami socialismus mérsékelt, de positiv javításokkal, a magán socialismus az egész munka-rendszert átfogó átalakításokkal. A magán socialismus vezérei kétkedőleg várakozó állásba helyezkednek, arra számítva, a minek bekövetkezte szinte előre látható, hogy az állami socialismus akkora reményeket gerjeszt, a mekkorákat nem fog teljesíthetni. Így, bár általában véve a socialis kérdésre távolról a hajnal derengni látszik is, az ellentétek

napról-napra jobban kiélesülnek. A magán socialismus vezetői, kik szünetlenül a nemzetközi egyértelműség megszilárdítására törekednek, nem könnyen veszthetik el a talajt, mert legbiztosabban magához vonzhatni a tömegeket a kedélyre, a képzeletre való hatás által: de e hatást az állami socialismus ellensúlyozni bírja, roppant hatalmi eszközeivel. A magán kíváncsalak élénksége nem hagyja elposványosodni a socialismus ügyét: az állami socialismus, ha helyesen vezetik, elérheti, hogy a munkáskérdés a többi társadalmi osztályok hátrányára, túlsúlyra ne vergődjék. Bármerre fejlődjenek is az ellentetek, bármily küzdelmeket vonjanak is magok után: végső eredményben a negyedik rend lesz a nyertes.

VII.

Mi fog megvalósulni a socialisták terveiből? hová fog a társadalmi munkarend kérdése fejlődni? — ki merne jóslásokba bocsátkozva, határozott választ adni. Az eszmei zürzavarból csak úgy lehet kibontakozni, ha a megvalósíthatóság szempontjából általános elveket állítunk föl; de az általános elvek is jobbára csak negatív okoskodás révén vezethetők le, a mennyiben előzőleg az ephemer becsű és megvalósíthatatlan eszméket kell mintegy lehántani. Ezzel a vizsgálódás mindinkább szűkebb körre szorul, míg a lényegre hat.

A lehetetlenségek közé kell utalni mindazon terveket, melyek a munkálkodás rendjét és vele az állami szerkezetet olyképen idomítanak át, mintha az ember akarat és ösztön nélküli gép lenne, melyet kevés egyesek kénye-kedve szerint összetartani és mozgatni lehet. Az ember mindig önönmagából fejlődik, magasabb lény által beléje plántált ösztön szerint. A legkiválóbb egyének is, kik egyes korszakok vezéreibé emelkednek és rájuk nyomják egyéniségök bélyegét, nem egyebek, mint korszakuk szülöttei, de többet bírnak másoknál koruk szükségérzetéből, valamivel többet a magasabb ösztönből, mely minden kor fiába többé-kevésbé be van oltva . . .

A helyzetet a legtöbb országban az bonyolítja, hogy a socialis kérdés nem tisztán gazdasági jellegű, hanem politikai és államjogi bajokkal van összekapcsolva. Főképen ebben rejlik a különféle orvoslási eszközök szükségessége. Más eszközöket

kell Irország fölforgató törekvései ellen alkalmazni, mint a milyeneket Anglia munkásviszonyai igényelnek. Emitt az eszme-áramlatok szabad folyása hihetőleg természetes gyógyszer fog találni és megőrzi a társadalmi egyensúlyt: Irország bonyolult mezőgazdasági és politikai válságán csak a bérlő-osztálynak a föld tulajdonához való juttatása és az országnak politikai önállósítása segíthet. Oroszország más rendszabályokat kénytelen a nihilisták ellen síkra állítani, mint a milyeneket oly államok érdeke kíván, melyekben a társadalmi kór tisztán a munkás-osztály viszonyaiban fészkel. A nihilismus, melyet az államhatalom erőszakoskodó kém-rendszere táplál, és nagyra fejleszt, az egyéni és polgári szabadság behozatalával lenne legyőzhető, ha ugyan általában még legyőzhető. A mi különösen Németországot illeti, ebben a munkáskérdés megoldásának szükségletéhez külső történeti átalakulások szükséglete is hozzájárul, mely a különféle néptörzsek belső amalgamálását, valamint némely választófal leomlását, kiváltképen a merev hivatalnoki és katonásdi szellemnek lecsiszolását is maga után vonná. Erős történeti múlttal vagy határozott nemzeti jelleggel bíró országokban, a milyenek például Franciaország, Olaszország és Magyarország, a munkáskérdés megoldásának szükségessége háttérbe szorúlni látszik a nemzeti kívánalmak mögött és bennök a társadalmi intézmények reformja még sokáig nemzeti jelleggel fog bírni. Ha tehát a különféle országok történeti viszonyait vesszük fontolóra, kétségtelenné válik, hogy azon irányzat, mely minden országot egyforma szervezetté alakítana, nem valósítható meg. Érzik ezt az értelmesebb socialis izgatók is. Már az internationale fölbomlása is részben a józanabb belátás egyik tünete és általában észlelhetni, hogy a socialismus világszerte particuláris, országonként a közviszonyokhoz simuló, hogy úgy mondjam, nemzeti irányt kezd venni. A nemzetközi egyértelműsége, a főbb elvekbeli egyetértésre való törekvés nem gyöngül ugyan, sőt inkább erősödik, bár szűkebb körre szorúl és egészen ügyes taktika kifolyása. Téved, a ki azt hiszi, hogy a socialismus a particuláris irányzat miatt gyöngülne; sőt ellenkezőleg, a socialismus a particuláris irányzat behatása alatt szilárdul és gyakorlati jelentőségben emelkedik, minthogy megvalósulása az alkalmazkodás által hatalmas esélyeket nyer.

Az újkori socialismus orvoslása csak úgy helyezhető

általános érvényű szempont alá, ha mellőzvéen minden más idegenszerű elemet, kizáróan a munkáskérdést vesszük szemügyre; mert valóban a munkáskérdés megoldásában rejlik az újkori socialismus lényege. Ily szempontból nézve a socialismust, egyik szembeötlő tévedése az, hogy csak a physikai munkának tulajdonítja a képességet termékek előállítására és ezzel mellőzi mindazon anyagi és szellemi tényezőket, melyek még nagyobb mérvben tekinthetők a termékek előállítása tényezőinek. Midőn a socialismus a munka-rendet a physikai munka elvén reformálná, az emberiségnek, bár szám szerint kisebb, de hatékonyság tekintetében aránytalanul nagyobb részét elnyomással fenyegeti. Ezért mindazon javaslatok, melyek ez irányban mozognak, tévesek és megvalósulásra nem számíthatnak.

De a socialismus tévedése abban is mutatkozik, hogy valamennyi munkást egy elv alá von. A nagyipari, a gyári munka van típuszá általánosítva; pedig a nagyipari munkások érdekétől lényegesen különbözik a mezőgazdasági, a kisipari és a szellemi munkások érdeke, kik együttvéve többségben vannak a munkások között.

A socialis kérdés megoldásának érettsége, a munkásosztályok fölszabadításának szükségessége leginkább a műveltség fokától függ. Elnyomatásban az marad, a ki nem bír elég erkölcsi és szellemi erővel, hogy magát a nyomás alól fölszabadítsa, magát önállóvá tegye. A rabszolgai minőség nem jelent csupán társadalom-jogi viszonyt, a milyen az ó-kori pogányságban volt és jelenleg a mohamedanismus társadalmi rendjében fönnáll, hanem jelenti tulajdonképen a társadalmi alárendeltség helyzetét, a melyet elmaradt műveltség és alantas erkölcsi fölfogás eredményez. Ha a lényegben keressük a jelleget, be kell látnunk, hogy bár a rabszolgai viszony, mint jogi kötelék a keresztyénség behozatala óta megszűnt, a rabszolgai szellem lényegében még most sincs kiírtva. Mihelyt a keresztyén kor rabszolgái kellő szellemi és erkölcsi tudatra megérnek, a rabszolgai helyzetnek megszűnnie, helyesebben, enyhülnie kell, hiszen szellemileg és erkölcsileg elmaradt emberek mindig lesznek, következőleg rabszolgaság is mindig lesz, míg az emberek emberek maradnak.

Minden társadalmi bölcselő, Platótól Rousseauig és Rousseautól Marxig, a czélszerű nevelés problémájára építette

a társadalom reformját. Az 1860-dik évi első általános munkáscongressus, Marx elveinek befolyása alatt, kimondotta, hogy nevelés alatt három dolgot érteni: először, az ész fejlesztését; másodsor, a test fejlesztését, tornázás vagy katonai gyakorlatok által és harmadsor, műszaki nevelést, technológiai képzést, mely egy bizonyos iparágban való gyakorlati kiképzést tartalmaz. Azt hiszik a socialisták, hogy ha a munkás e hármas irányban arányos nevelésben részesül, magasan ki kell emelkednie az aristokratia és a polgárság fölött. Nos, a háromágú nevelés, bár az eszményt képezi, nagyjából a képzelődés játéka; mert nem mindenkinek, sőt csak kevés egyénnek van képessége és hajlama a magasabb képzéshez, de különben is a legtöbb emberben a napi kenyér utáni küzdés elfojtja a magasabb képzés iránti ösztönt. A rendkívüli egyén főképen abban különbözik a köznapi egyének tömegétől, hogy a kenyérkereset mellett erélye és belátása a magasabb törekvésre is képesítik. Ez áll nemcsak a kézi munkásokról, de általában az úgynevezett fej- és szellemi munkásokról is. De nem is lehet arról szó, hogy a munkás-osztály minden tagja háromágú nevelés által kimagasoljék a többi társadalmi rétegek fölé, a mi képtelenség, hanem legfeljebb arról, hogy az osztály akkora átlagos szellemi fokot érjen el, mely az ő, mint társadalmi rendnek önállósítását, társadalmi föl szabadtatását lehetővé tegye és hogy az osztály kiválóbb tagjainak éppen úgy mód legyen nyújtva az érvényesülésre, mint a többi társadalmi osztályok bármely tagjának.

A munkások kíváncsi, fölveikre levonva, két szempont alá foghatók: első a mennyiben a gazdasági helyzetet, második szempont, a mennyiben a társadalom-politikai helyzetet másítják meg. A gazdasági helyzet szempontjából fő a munka-ide tartamának kérdése; a társadalmi szempontból pedig az, miképen érvényesülhetnek a munkások jobbjai a társadalomban és mily helyzetben van a negyedik rend általában a társadalom többi rendjeivel szemben. A munkások anyagi sorsa benső kapcsolatban áll társadalmi helyzetökkel; mert világos, hogy egyfelől kedvező anyagi körülmények a társadalmi helyzet föl szabadtatását vonják magok után, másfelől független társadalmi helyzet nem képzelhető kedvező anyagi viszonyok nélkül.

Az anyagi helyzet javulása — és ez roppant visszahatással bír a közgazdaság fejlődésére — munkások abbéli kíváncsiában tetőzik, hogy a napi munka nyolcz órányi legyen,

a nap többi része pedig önképzésre, üdülésre és alvásra maradjon. A munka-idő leszállítása nyolcz órára magában foglalja a munkabér lényeges emelését is; mert a munkásnak módjában áll mellékesen vagy a különórák díjaztatásával magának keresetet szerezni. És valóban nincs más bevilágító mód a munkás anyagi sorsa javítására. Az üzleti nyereség arányos fölosztása megvalósíthatatlan elv, már csak az arány megállapítása nehézségeinél fogva is. E téren munka-adó és munkás sohasem fognak találkozni; mert nem értenek egyet, mily czímen kelljen a munka-adót a nyereségből részeltetni, a munkások azon tévedésben élván, hogy csak a kézi munka termel, ellenben a szellemi vezetés, a vállalkozói kockázat és a befektetett tőke termelő képességét, következőleg részesülése jogosultságát nem ismerik el. Ha tehát be kell látni, hogy a munka-időnek nyolcz órára leszállítása magában foglalja a reform-eszme csíráját, ezzel azt is el kell ismerni, hogy elérése nem tartozik a lehetetlenségek közé. Hiszen a munka-idő általánosságban leszálló célzatal bír és Amerikában már tíz, helyenként kilencz, sőt kivételesen nyolcz órára szállott alá. Elvégre egy-két órányi különbség, különösen némely iparágaknál, nem tesz lényeges eltérést a termelés eredményében, ha a munkát kellőn kihasználják. Nem kell azonban hinni, hogy a munka-idő nyolcz órai tartamát valaha megváltozhatlan szabványúl megállapítani lehetne. A nyolcz órai tartam nem szolgálhat megmásíthatatlan maximumképen, se a munka-adó, se a munkás érdekében. Csak akkora jelentősége lehet, hogy átlagot képezhet rendes körülmények között, akár a kölcsönös egyetértés, akár küzdelem utáni megállapodás eredményeképen. Arra jó lehet, hogy a túltermelésnek és a munkások kiszípolozásának némi korlátokat szabjon, de nem biztosíthatja állandóan a munkások anyagi sorsát. Rendes viszonyok közt a létminium, az ércztörvény hatalmánál fogva, a nyolcz órai munkához símulhat ugyan, de mihelyt a termékek szűkülése következtében a termelés szaporításának szükségessége áll be, a nyolcz órai munka kevés lesz és a munkás kényszerülve lesz nyolcz óránál többet dolgozni, hogy megélhessen. A szaporított munkaszükségletben nem lehet arra gondolni, hogy kényszerítő intézkedéssel akár a nyolcz órai munka-idő érvényben maradjon, akár a bér arányos fölemelése történjék; mert a munka is árú, melynek ára a kereslet és kínálat közti viszonytól függ és elegendő munkást

feltételezve, kikben a nagyipar országaiban nincs hiány, a munkás kénytelen a nagyobb munka-időhöz alkalmazkodni és a rendes bérrel megelégedni. Lehetetlenségnek tűnik tehát a nyolcz órai munkát megváltoztatatlan elvül fölláztatni, ha pedig valahol törvényes szabványúl be is hoznák és minden körülmények közt érvényben tartanák, időnként nemcsak a termelés apadása, de a kereset csökkenése, a munkások nyomora is nyomában járna.

A munkások társadalmi helyzete szempontjából a hiú phantasmagoriák közé kell utasítani azon kívánalmakat, melyek a negyedik rend számára valami különöst kívánnak, a mi a többi társadalmi rendek fölé helyezné, vagy éppen azon kívánalmakat, melyek abban központosúlnak, hogy az állam a többi társadalmi érdekkörök elnyomásával egy munka-állammá változzék át. Ámbár a munka nemesít és ez elv érvényre juttatása képezi a socialismus egyik fő vívmányát, mégis a foglalkozások egyes ágai közt különbséget kell fölsírnerni; ez a külső tekintélyre, következőleg a társadalmi helyzetre is mérvadó befolyással bír. Mindazáltal a munkás-osztályok társadalmi kívánalmai kettős irányban jogosultak: először, azon irányban, hogy jobbaknak és képeseknek meg legyen adva a mód úgy érvényesülhetni, mint a többi osztályok tagjainak és másodsor, hogy a munkás-osztály, a negyedik rend, politikai szempontból egyenjogú legyen a többi osztályokkal. Az előbbit nevezném a negyedik rend egyéni jogosultságának, az utóbbit osztályi jogosultságának.

Nincs szabadelvű államszervezet, mely a negyedik rend egyéni jogosultságát tételileg kizárná, mert elvben mindenkinek szabad tért enged. De tényleg mégis a lehetetlenséggel határos a legalsóbb rétegbeliek érvényesülése, a legszabadelvűbb európai társadalmakban is. A lehetőségnek a közműveltség terjedésével folyton növekednie kell; kívánatos, hogy az állam mindvégig ingyen taníttassa a szegényebb sorsúak tehetségeit, a negyedik rendnek pedig saját érdekében áll, hogy kötelekei gondoskodjanak ifjaikról, a kiképeztetés tartama alatt. Mit kelljen kötelekek alatt érteni, az bizonyára országonként különböző lesz, a kereseti ágak minősége és fejlettsége szerint. Nagyjában azonban szakmunkások autonom szövetkezeteire gondolok, melyek választottjai munkáskamarákban egyesülnének. De nem szabad túlzott várakozásokat kötni a kötelekek

befolyásához, a magasabb kiképzetésre. Az egyesek érvényesülése mindig csak kivétel marad és olyan alapföltételektől függ, melyeket se az állam, se a társadalmi kötelek nem teremthet. Az északamerikai unió példája, a hol sűrű a selfmade-men száma és a hol Lincoln és Johnson példajaként a munkás-osztályból könnyen a legnagyobb társadalmi állásra emelkedhetni, az európai viszonyok közt szinte utolerhetetlen, legfeljebb a legtávolibb jövőben elérhető mintakép marad. E társadalmi lehetőség azon különös, de utánozhatatlan alaphelyzet természetes kifolyása, hogy az unió népessége már a letelepedés idejében egyöntetű, átlagos műveltségű, munkához szokott elemekből állott. Az unióban munkás és munka-adó, munkás és tőkepénzes bizonyos tekintetben csak fokozatokat jelentenek, minthogy a munkásból munka-adó vagy tőkepénzes könnyen lehet és gyakran lesz is. E viszonyok nem ültethetők át könnyedén az évszázadok óta társadalmi rendek közé szorított európai társadalomba; hogy átültethetők legyenek, sokat meg kellene változtatni, soknak össze kellene omlani, a mi emberi előlátás szerint meg nem változtatható, össze nem rombolható, hacsak nem erőszakkal és a messze jövőendőben.

A negyedik rend osztályi jogosultsága, mondhatni emancipációja, annak a közeletben, még pedig a községi és az állami ügyekben való részvételét jelenti. Ez a képviseleti rend megváltoztatását tételezi föl. A negyedik rendnek kétféle módon lenne befolyás adható; közvetlenül az általános szavazati jog útján, vagy a munkáskötelek által közvetve gyakorolt választás útján. Az általános szavazati jog, mely csak bizonyos korhoz lenne kötve és legfőljebb az írás-olvasás tudásához, tetszősnek látszik ugyan, de csak nagy szellemi és erkölcsi érettség föltételezése mellett felelhet meg céljának. Ez alapföltétel nélkül az általános szavazati jog a kényuralomnak legbiztosabb eszköze. A socialisták sem kívánják az általános szavazati jogot az ügyek kezdetleges és átmeneti állapotában és az időre tartanak föl, a mikor az észjárásuk szerinti társadalom megalakuland. Erre azonban válaszolhatni, hogy a social-demokrata államszerkezetben is kevesek uralmát állapítaná meg. Az emberiség csak urat cserélne.

Helyeslendőbb a munkás-osztályok befolyása a kötelek közvetítésével gyakorolt társadalmi föllepés által. A kötelek eszméjének elfogadása mintegy az alaposzlopot képezi, melyre

a negyedik rend érvényesülésére célzó intézmények fölépíthetők. A kötelekeknek átruházás következtében kifejtett tevékenysége hamisítatlanul tükrözné vissza a munkások életrevaló kívánalmait, mert már átsűrődve nyilvánulnának a kötelekek által. Ily módon a negyedik rend mérvadó befolyást gyakorolhatna a közügyekre.

A munkás-osztály emancipatiója szintoly jogosult mindazon kérdésekben, melyek a termelésre vonatkoznak és melyek a munka-adó és a munkás közti viszony körül forognak. A befolyás e téren kettős irányban érvényesülhet: a munka-adók és munkások közti viszályok elintézésénél és azon szabványok előkészítése tekintetében, melyek a törvényhozás vagy a közigazgatás által létesítendőek. A negyedik rend befolyása e kettős irányban olyformán gondolható, hogy mind a vitás kérdések elintézése, mind a rendszabályok előkészítése végett szervezendő különféle fokozatú közegekben, föl az államtanácsig, a kötelekek által választott tagok egyenarányú és egyenjogú helyet nyerjenek. A német császár kabinet-rendelete is olyasféle intézmenyt helyez kilátásba, csakhogy a munkások közül az állami tevékenységhez hívandó tagokat a császári kinevezésnek tartja föl. Föltétlenül véve, a kinevezés nem zárja ki a legképesebb és a munkáskörökre legbefolyásosabb egyének meghívását, másfelől a kötelekek által történt választás nem biztosítja föltétlenül a legképesebb és a legjellemesebb egyének kiküldését. Csakhogy itt a formában rejlik a lényeg és tekintve a munkáskörök egyéni fölfogását és az önrendelkező joggal összekötött erkölcsi előnyöket, ajánlatosabb, hogy a munkás-érdekek képviselőit magok a kötelekek válaszszaak meg.

Ha a vázolt rendszeres módon, nem kiszakítva egyes részletekben, de egész valójában megtestesítve, képzeljük a negyedik rend újjá szervezkedését, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból: nem látható be, miért ne lenne a társadalmi összhangzat és nyugalom oly mértékben elérhető, a milyenben egyáltalában elérhető gyarló emberek közt, a hol mindig lesznek sorsuk megváltoztatására törekvő elégtelen elemek. A változás utáni törekvésben, az örökös hullámszásban önönmagában nincs veszély; az az emberi természetben gyökerezik. A változásra törekvés csak úgy veszélyes, ha a kellő érettségi fokot elérte, de érvényesülésének mesterkéltlen útját állják, úgy hogy erőszakosan kitörni kénytelen. Az anar-

chiai mozgalmak, bár a természetes fejlődés elvével épen úgy ellenkeznek, mint az elnyomásukra irányuló önkényes rendszabályok, természetes tünetekül szükségszerűn nyilvánulnak ott, a hol a természetes fejlődés önkényes rendszabályokba ütközik.

A család, a vallás és a haza elleni anarchiai törekvések sohasem emelkedhetnek általános érvényre, és ha valahol keresztül is törnek, mint például a nagy francia forradalomban történt, uralmok nem lehet tartós; mert a család, a vallás és a haza iránti érzületek az emberi természetnek szükségszerű alkotó részei. A családban kapcsolatos az ember övével, kikhez vérségi azonság köti; a hazában kapcsolatos azokkal, kikkel történet és nyelv, a magasabb önérzet leghatalmasabb tényezői által érdekközösségben van. A vallásban az emberi végesség érzete az ismeretlen emberfölöttihez símul; mert az embert kételyei és vágyai kényszerítik embertársain kívül is támaszt keresni. E társas alakulatok lényegén a socialismus józanabb fölfogása nem változtat, sőt beláthatni, hogy oly társadalomban, mely egész rétegeket újjá átídomítani készül, a család, a vallás és a haza az összhangzatnak erős kapcsává válhatik. Létjoguk megtagadását egyesekben különczies észjárás, tömegekben a társadalmi kétségbeesés szüli, általában a miatt, hogy a mai társadalomban az érvényesülés számukra lehetetlen. De e fölforgató törekvések szükségképen a legkisebb mérvre lohadnak le, mihelyt a negyedik rend méltó helyzetét kivívja magának.

A socialismus, a mennyiben az államforma megváltoztatását tisztán demokrata irányban tűzte ki céljául, nem számol a tényleges viszonyokkal; mert, habár a negyedik rend egyenjogúsítása a társadalom többi rendjeivel nem maradhat is módosító befolyás nélkül a kormányrendszerre és az alkotmányra, a merő social-demokratizmus csak bizonyos előfeltételek közt jogosult. Mindentől elvonatkozva, tagadhatatlan, hogy a demokrata köztársaság képezi az egyéni érvényesülés szempontjából a legalkalmasabb kormányformát és tagadhatatlan az is, a mint az éjszakamerikai unió tanúsítja, hogy a demokrata köztársaság áll leginkább ellen az anarchiai törekvéseknek, mert a szélsőségig szabad intézmények keretében minden csak némileg is jogosult irány érvényesülhet. De másrészt az éjszakamerikai unió azt is tanúsítja, hogy az emberi

természet gyarlóságánál fogva, az egyenlőtlenség, a kevesek uralma nem kisebb mérvben, bár más formában a demokrata köztársaságban is kifejlődik. Minden körülmények közt föltétlenül leghelyesebb kormányforma nem létezik. A tapasztalás megmutatta, hogy a szabad fejlődés monarchiában épen úgy lehetséges, mint köztársaságban és hogy az utóbbi, a mint különösen Dél-Amerika tanúsítja, nem föltétlen biztosítéka a szabad fejlődésnek. Nem is látható be, miért kelljen elvont elvek kedvéért a társadalmi különbségnek és mindannak, a mi a múltra emlékeztet, Európában megszűnnie, holott a legtöbb európai állam sok százados történeti hagyományokon nyugszik és ezek képezik magasabb törekvéseik kútforrását, sőt némely államban az önállóság legfőbb biztosítékát. Az mindazonáltal bizonyos, hogy a társadalmi kérdések megoldása csak szabad intézményű államszervezetben lehetséges és így a megvalósítható socialismus szempontjából a legjobb államformának azt kell tartani, mely a szabad fejlődésnek legkedvezőbb, legyen az akár monarchia, akár köztársaság. A kormányforma megváltoztatását sokan tulajdonképen csak eszköznek tekintik, a munkásosztály felszabadítása érdekében, de a fölforgató törekvésnek ez irányban is enyhülnie kell, mihelyt annak belátása emelkedik túlsúlyra, hogy a negyedik rend érvényesülése természetes úton is lehetséges.

JOÓB LAJOS.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKÍRATA A DOHÁNYREGALÉRŐL.

A legnagyobb magyar életpályájának talán ép azon része ismeretes legkevésbé, mely őt legközelebbi viszonyba hozta a nyilvánossággal: hivatalos működése. Saját naplójának némely idevonatkozó részein kívül leginkább csak Kovács Lajosnak műve, *Széchenyi közéletének utolsó három éve*, tartalmaz erre vonatkozó igen becses anyagot. Pedig ha valakinél, éppen e kiválóan gyakorlati államférfinál volna érdekes annak megállapítása, mennyiben felel meg hivatalos eljárása az alkalmazásban a műveiben hirdetett elveknek.

Gróf Apponyi György úr leveltárában egész sorát találta az emlékiratoknak, melyeket a nagy gróf, mint a magyar közlekedésügyi osztály elnöke nyújtott be Apponyihoz, az udvari főkancellárhoz. E dolgozatok nem szorítkoznak a közlekedés ügyére, hanem kiterjeszkednek az anyagi érdekek egész mezejére. Oly nagy szellemű férfiú, minő Széchenyi volt, azt a pontot, melyet éppen elfoglal, csak támpontnak használja, honnét mozgásba lehet hozni mindent. Az ő kezében a közlekedési ügy vált ily központtá. Ennek reformjával kívánta megkezdeni az anyagi jólét előmozdítására, és ebből következőleg a nemzet szellemi és erkölcsi színvonalának emelésére célzó javításait «Közlekedések nem képezik az ország velejét ugyan, de csak oly hatásuk van, mint valami élő test vérereinek; ámde, noha azok jobb voltát közvetlen szellemi javításoknak nem nevezhetni, azért mégis éppen oly elmúlhatatlan tökéletesen elrendezett voltuk; valamint akadozó, vagy lázas vérforrás közt a legegészségesebb velő is szolgailag van lenyűgözve, és hiába küzd a szellem az anyagnak fejletlen súlyával.»

Ez emlékiratok közt egyike a legtartalmasabbaknak, és talán a legáltalánosabb érdekű, az a rövid *Memoire in Hinsicht eines in Ungarn einzuführenden Taback-Regale's*, melyet 1847 június ötödikén egy hosszú levél kíséretében küld be Apponyinak. Magából a tisztán finanziaális jelentőségűnek látszó tárgyból nem is lehetne következtetni, a közgazdasági és politikai eszmék minő kincsestárát fűzi hozzá a nagy gondolkodó.

Mint naplójából kitűnik, Széchenyi 1845 április óta, midőn Bécsben tisztaba hozta közlekedési elnökké való kinevezése ügyét, meg volt nyerve Kübeck azon eszméjének, hogy a dohánymonopoliomot Magyarországra behozzák. Ez volt az ár, a melyet hazánknak fizetnie kellett azért, hogy megszűnjék a közbenső vámsorompó. Ennek lerontását elvben elhatározta már egy 1845 február 22-dikén, Bécsben tartott nagy tanács, melyhez három nappal később a király is hozzájárult. Így szűnt volna meg az a vámrendszer, mely Mária Terézia és II. József ideje óta egyre nyomasztóbb súlylyal nehezedett közgazdaságunkra, mely az osztrák gyáripár javára megsemmisítette a különben is gyöngye magyar ipart, és a magyar nyerstermelést is csak annyiban nem korlátozta, a mennyiben az anyagot szolgáltatott az örökös tartományok iparának. Ha a vámsorompó megdől, igaz, hogy a magyar ipar épen nem birkózhatik meg hatalmasabb versenytársával, de legalább a mezőgazdaság fejlődhetik szabadon.

Széchenyi, ebből kiindulva, akarta megnyerni az ország birtokos osztályát; azt, mely a legnagyobb hasznot húzza majd a szabad forgalomból és a mely egyedül dönt az országgyűlésen, az épen nem népszerű terv ügyében. Ennél azonban nem áll meg. Megnyugtattja alkotmányos tekintetben is, a mennyiben a jövedelem Magyarországra eső részének hovafordításáról a magyar törvényhozásnak kell számolnia, és a nagy nyert előnyök fejében reá akarja bírni — ebben a pontban egyetértve az ellenzékkel — egyelőre legalább a házi adó elvállalására. Kárpótlásául szolgálja a másik nagy reform: az ösiség eltörlése is, mely egyszerre fölrúgtatná a nemesi birtok értékét. Hogy pedig azért idegenek még se foglalják el a nemesi földet, ennek megtartásáról fidei commissumok, majoratusok alapítása által kell gondoskodni.

Valamint ez az okoskodás épen nem mutatja, hogy

alig háromnegyed év múlva minő gyökeres átalakuláson megy majd át az ország, ép oly kevéssé lehetne a forradalomra és az azzal járó rohamos haladásra következtetni Széchenyinek a jobbágyságot illető tervéből. Ő az örökváltság barátjának vallja magát, de hogy az minő lassan ment volna végbe, ha a kormányrendszer nem változik, kitűnik abból, hogy a nagy reformer a jobbágyság fölszabadítását oly módon akarja előmozdítani, hogy a nemesség által fizetendő adóból kölcsönöket adatna a magokat megváltani akaróknak. «Így már néhány évtized alatt igen nagy eredményeket lehetne elérni».

A dohányjövedek 1847—48-ban nem jött országgyűlési tárgyalás alá. Sokkal erősebb volt az ellenszenv a közös ügyek irányában, semhogy ebbe ily válságos időben a magyar rendek belenyugodtak volna. Ellenszenvöket mutatja például gróf Andrássy Gyula 1847 november 24-diki beszéde, melyben Babarczyt inti, legyen óvatos, «mert sok ellenséget csinál pártjának, ha nem csak a dohányt, hanem a loyalitást is monopolizálni akarja». A regalét, csak úgy mint a vámsorompó megszűnését, csak az abszolút kormány vitte keresztül, úgy mint azt Kübeck javasolta.

Hanem azért e tervnek mégis meg van a történeti becase. Egyik igen jelentékeny emléke azon törekvésnek, melyet az 1848-diki események szakítottak csak félbe, hogyan lehetne a Magyarország es az örökös tartományok közt főnforgó viszonyokat szabályozni, közös megegyezéssel, mindkét félnek hasznára.

* * *

«Hogy a dohány-regale behozása úgy Magyarországra, mint az osztrák birodalomra nézve kiszámíthatatlan haszonnal járna, oly igazság, mely mint hiszem, bizonyításra nem szorul.

De mivel a legegyszerűbb igazság érvényesítéséhez is csudálatos sok idő kell, különösen a fölízgatott szenvedélyekkel szemben, másrészt pedig végtelen kár volna csak egy napot is elveszteni, e soroknak az a célja, hogy azt a módot kifejtsék, hogyan kellene a dohány-regalét Magyarországon szőnyegre hozni, hogy az már a jövő országgyűlésen életbe léphessen, vagy legalább tekintélyes kisebbség szólaljon föl mellette. Ehhez szükséges:

1. Hogy az indítványt maga a kormány tegye meg. A be-

lőle eredő számos előny nyílt és egyszerű előadása sok embert fog megnyerni, különösen ha inkább jóakaró tanács, mint kényszer alakjában adatik elő. Ez utóbbi esetben a legtöbben csak azokat az előnyöket vennék tekintetbe, melyek a javaslatból a kormányra s az örökös tartományokra hárulhatnak, azokat pedig elmellőznék, melyek Magyarországnak válnának javára, míg ha csak jóakaró és atyai érzés világlik ki az előterjesztésből, ép oly valószínű, hogy már eleve meg lesznek nyerve az ügynek. Ha pedig nem idegenednek tőle mások, talán minden el van érve. Vagy mindjárt az első országgyűlésen életbe léphet, vagy, ha el nem fogadják, hat hét alatt a következők és az egész ország keserűen megbánják annyi előnynek elutasítását és így a következő országgyűlésen biztos a győzelem.

2. Világosan és határozottan szemléltethetővé kell tenni az ez intézkedésből Magyarországra nézve származó hasznót.

Magyarország első nyeresége a dohány-regale behozásából az annyira terhes határvám eltörlése.

De ez az előny nem elég ahhoz, hogy csakis ennek alapján többséget lehessen nyerni.

A vámok eltörlése, különösen a birtokos nemességre és a szomszéd megyékre nézve igen nagy ok a dohány-regale behozása mellett, de a sokkal nagyobb rész, mely közvetlenül nem nyer vele, mindenféle ürügy alatt, például a nemzetiségből való kivetköztetést, az összbirodalomba való beolvasztást hozva föl okúl, teljes erővel ellene fog szegülni, ha csak más előnyöket nem biztosítanak.

«A dohány-regaléből származó új jövedelem egy része egyenesen Magyarország hasznára fordíttassék.» Ez sok ellenfölt fegyverezne le.

A dohányjövedék behozatala által évenként körülbelül hat millió p. forintnyi jövedelem származik. Ez összeget, bár képzelt, veszem alapúl, hogy világosabban kifejtthessem, minő arányban kellene azt fölhasználni.

A bécsi állami központi pénztár a magyar vámvonal megszűnése által két jövedelmi forrástól esik el. Először egyenesen a megszűnő vám jövedelmétől, másodsor, közvetve, mert az eltörlés következtében beálló szabad verseny következtében, mely a meg nem adózott terménynek válik javára, Ausztriában jelentékeny adóleszállítást kell eszközölni.

Az egyik veszteség, a vámjövedelem megszűnése, állandó,

tehát gondoskodni kell állandó pótlásáról. A másik, közvetett hiány, csak időszerinti, a mennyiben az örökös tartományok ereje bizonyos idő múlva más vonalon fog fejlődni, és így ezt csak bizonyos számú éven át kell fedezni. *)

E szempontból a supponált évi hat millió forint következő arányban volna fölosztandó.

A regale behozatala utáni első 10 évben az állami pénztár a tiszta jövedelem $\frac{2}{3}$ -át kapná, vagyis négy milliót, Magyarország pedig $\frac{1}{3}$ -át, vagyis két milliót. Tíz év múlva a jövedelmet megfeleznék.

Meg kell jegyezni, hogy Magyarországon nehezen nyugodnának meg egy pontos összegbe, inkább egy bizonyos részbe, egy harmad vagy egy fél, a mennyiben megegyeztek. Ez azért van, hogy szükségessé tegyék a központi pénztárnak a számadást.

Nem tudom, mennyiben hajlandó a legfelső kormány megfelelni e követelésnek, de kétségbe vonom, hogy Magyarországon be lehessen hozni bárminő adót — legyen az közvetlen vagy közvetett, — ha nem jár vele a számadás kötelessége.

És valóban nem lehet rossz néven venni azoktól, kiknek eddig semmi teher nem nyomja vállát, most pedig alávetik magokat annak, ha az adófizetés eszméjével összekötik a számadását is.

Bármint álljon a dolog, nem hiszem, hogy e kérdéstől függővé szabad tenni ez annyira fontos kérdés sikerét. A Magyarország javára fordított só-áremelésnél már be is van hozva a számadás a nélkül, hogy ebből a kormányra nézve bármi alkalmatlanság származnék. És pedig azért, mert a kormány, ha az ország követelné, csak azt mutatná ki, mennyi jövedelme volt a sóból, hogy ebből azon hányados rész helyessége kitűnjék, a mely Magyarországot illeti meg, a só-alap jövedelmének hova fordításáról pedig nem tartozik felelni. Ép így kell eljárni a dohányjövedéket illetőleg is. Az országnak csak azt kellene tudnia, mi a magyar dohány-regale összes tiszta jövedelme, úgy, hogy kitűnjék, mennyi jár ebből neki, de a császári és királyi kincstárt illető rész hova fordítása felől senki se követelhetne számadást. Csak azon hányad felől kötne ki magának

---

*) Innét Széchenyi kezeírása.

a magyar nemzet pontos számadást, mely az országé, és a számadás e felől csak azokat terhelné, kikre e pénzt bízták.

Még két erős argumentum szól a mellett, hogy ne mondtassék ki pontos szám, hanem csak a nagyobb vagy kisebb jövedelem szerint váltakozó hányadrész.

Először is főszempont, hogy a jó egyetértés és összhang az örökös tartományok és Magyarország közt ne csak ne zavarassék, hanem minden módon előmozdítassék. Már pedig mi sem volna nehezebb, mint az országgyűlésen egy pontos számban egyezni meg, mert sokan túlságos vélekedéssel vannak a várható jövedelem felől. Ha pedig már meg is volna oldva a problema, egymást érnék a panaszok, hogy az országot megcsalják, és sokkal kevesebbet kap, mint a mennyi méltányosan járna neki. Másrészt pedig, ha nem is valószínű, de lehető, hogy idővel a dohány fogyasztása csökken. Ez esetben viszont a kincstár vállalna terhet, míg ha nem összeg van megállapítva, hanem hányad, mindegyik rész ki van elégítve, és semmi sem zavarhatja a Magyarország és az örökös tartományok közt oly kívánatos összhangot.

3. Ahhoz, hogy a dohány-jövedék, ha lehet, már a jövő országgyűlésen behozassék Magyarországon, szükséges, hogy a nemesség magára vállalja a házi adó egy részét, és hogy ez is a kormánytól induljon ki.

Ha e pontot nem hozzák összeköttetésbe a dohányjövedék behozatalával, teljesen meg vagyok arról győződve, hogy nemcsak, hogy e kérdésben forgó intézkedés keresztülvitelére nem lehet gondolni, hanem még későbbi elfogadtatásának valószínűsége is igen kétségesé válik.

Az ország jobb része méltatlankodik azon, hogy csak a paraszt viseli az ország terhét, a nemes pedig mindenből kivonja magát.

A dohányjövedék és a belőle származó javak hasznára válnak ugyan Magyarország egész lakosságának, de a nemes és a gazdag földbirtokos, kik legtöbbet nyernek, ismét ingyen siklanának át, míg a szegényebb osztály mégis érezné az újabb terhet.

Ez pedig oly botrány volna, mely mellett Magyarországon szerencsére, nem lehet többséget találni.

A jobbak rokonszenvének megnyerésére, a dohányjövedék behozatalához hajlítására elkerülhetetlen szükséges, sőt

egyenesen mondhatom *conditio sine qua non*, az, hogy a kormány a regaleval együtt indítványozza a *domestica* egy részének elvállalását a nemesség által.

Se a vám eltörlesztéséből származó haszon, se pedig az országos pénztár nyújtotta haszon nem elegendő az ország rokonszenvének és a többségnek megnyerésére.

Csak ha a nemesség magára vállalja a házi adó egy részét, lehető, sőt akkor valószínű, hogy a dohány-regalét már a legközelebbi országgyűlés elfogadja.

A házi adót tehát a dohány-regaléval együtt, *junctim*, kell indítványoznia a kormánynak. Kell, hogy maga a kormány vegye kezébe az ügyet, mert:

A. Ez az ügy a legigazságosabb Isten és emberek előtt.

B. Mert különben az ellenzék hozza szőnyegre, és valószínűen keresztül is viszi, a mennyiben igen nehéz lesz plausibilis okokkal ellene harcolni.

C. Mert semmi sem teheti a kormányt oly népszerűvé. E népszerűség pedig a kormány mulasztása esetén természetesen az oppositiónak válnék javára, mely semmi esetre nem fogja elmulasztani az indítvány megtételét, míg a kormány, ha nem enged, a tömeg haragját vonja magára, ha pedig enged, ez oly népszerű ügyben csak vontatja magát.

D. Mert a kiegyenlítés az örökös tartományokkal sokkal könnyebben megy végbe, ha Magyarországon is meg van adóztatva a nemesi birtok.

Bizonyára a kormány e rendelkezése sokat sértene a conservativok sorából, de megnyugtatóni csak azokat nem lehetne, kik szívök mélyéből idegenkednek bármínemű teher elvállalásától. Mindazon conservativok, kiknek hazafisége nemesebb alapon nyugszik, tehát biztosan a túlnyomó rész, teljesen kibékülnek ez intézkedéssel, ha figyelmeztetik őket:

A. Hogy a dohány-regale behozása által országos pénztár jó létre, mely új lendületet ad az országnak. Ez a lendület első sorban az ő javokra válik, pedig tulajdonképen nem is járulnak hozzá, noha a múlt országgyűlésen egyenesen elhatározták az ahhoz való járulást. Ha továbbá tekintetbe veszik:

B. Hogy a dohány-regale az országgyűlésen a háziadó nélkül nem vihető keresztül, és így az ország, az országos pénztár nem lévén javadalmazva, még soká fog sínylődni mocsaraiban, a közlekedés eszközei nélkül. Másrészt nem csak lehetséges,

hanem nagyon is valószínű, hogy az ellenzék úgy is szőnyegre hozza a házi adót, és az oly népszerűvé válik, hogy tisztességesen nem lehet ellenállani, és a házi adó, dohány-regale nélkül, megnyeri a többséget.

De különösen akkor békülnek ki a conservativok a kormánynak a házi adót illető javaslatával:

C. Ha biztosítják őket — mi a törvényhozás dolga — hogy a nemesség a domesticának csak egy arányos és méltányos részét vállalja el, és hogy ez új teher az állami hatalom ellenőrzése alatt soha sem fog növekedni vagy éppen nyomasztóvá válni.

Végre negyedszer, elkerülhetetlen szükséges a dohány-regale keresztülviteléhez, és mindannak kiegyenlítéséhez, mi a domestica elvállalását a nemességre, különösen a nagyobb földbirtokosokra nézve igen súlyosnak tünteti föl, hogy egyúttal, vagy mint corollarium, előterjeszsze a kormány az ősiségnek eltörlését vagy legalább is módosítását.

A domestica egy részének elvállalása ellen az a fő argumentum, hogy Magyarországon a nagyobb földbirtokosok közül sokan annyira el vannak adósodva, hogy még az egy-két milliónyi teherhez sem járulhatnak arányosan, a nélkül, hogy egészen tönkre ne menjenek.

Ebből az következik, hogy ugyanakkor, midőn a nemesi birtokot adó alá vonni kezdik, annak értékét ha lehet, emelni kell.

E lehetőség szerencsére meg van, és az ősiség eltörlésében áll. E tény, úgyszólván egy tollvonással, ötven vagy talán száz százalékkal is emelheti a jószágok értékét.

Következőleg: a dohány-regalét azonnal be kell hozni, az ősiséget haladék nélkül eltörlöni, míg a házi adó egy részének a nemesség által való elvállalását csak elvben kell elfogadni, tényleg pedig csak egy vagy másfél év múlva állapítani meg. E módon időt nyer az eladósodott birtokos, megerősödve az országos pénztárból és az ősiség eltörléséből reá háruló haszon által, az új teher elviselésére a nélkül, hogy az őt elnyomná.

Végre a dohányjövedék gyors behozásához szükséges:

ötödször, hogy a dohány-regaléból természetesen folyó szabályok és manipulatiók legalább kezdetben enyhíttessenek, hogy az illetőket el ne rémítsék.

A végből, hogy az ősiség eltörlése halálos sebet ne ejtsen a magyar nemzetiségen, és az országnak ezzel oly szorosan összekapcsolt alkotmányos fejlődésén, továbbá egy felsőház alapjainak lerakása végett, és mert nem ajánlatos, egyik végtelből a másikba esve, nagyon is lazává tenni a földbirtokot: igen fontos volna csak azon föltétel alatt engedni meg az ősiség eltörlését, ha majoratusok és hitbizományok törvényes föllállítása által kellően lesz gondoskodva a jószágok és családok állandóságáról.

A dohányjövedékből az országra jutó résznek hováfordítása, valamint az egész kezelés nem tartozik ugyan ide, de mégis szükségesnek tartom, e felől már eleve rendelkezni.

Véleményem szerint az új dohány-jövedelmet egyes-egyedül víz-szabályozásra és közlekedési eszközök előteremtésére kellene fordítani.

A sóár emeléséből származó mostani alapot vagy továbbra is ugyane czel előmozdítására lehetne szánni, vagy pedig alapúl szentelni a paraszttelkek megváltására a jobbágyság által.

Mindenesetre azonban e czélra fordítanám azt az összeget, a melylyel az adózó nép kevesebbet fog fizetni, a nemességnek a házi adó alá vetése következtében.

Ha például a nemesség évi egy millióval járulna a házi adóhoz, az adózó nép természetesen évenként ugyanannyi tehertől szabadúlna. A helyett azonban, hogy ez összeget elengednék, mi csak nagyobbítaná a különben is annyira uralkodó munkátlanságot, ez összeget épen az annyira népszerű és elvben annyira helyes «örökváltság» előmozdítására kellene fordítani. Egy millióval évenként — nem ajándékban — hanem bizonyos időre kölcsönözve, már néhány évtized alatt igen nagy eredményeket lehet elérni.

1847. május 12.

Közli: MARCZALI HENRIK.

AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMET- ORSZÁGON.*)

Első közlemény.

Jelige : «Nach Golde drängt
Am Golde hängt
Doch Alles».
Goethe.

I.

A FŐBB NEMZETEK ÁLLÁSPONTJA A VALUTA SZEMPONTJÁBÓL.

«Alig létezik hasonló fontosságú és közhasznú intézmény, melyről a közvélemény oly kevésbé van fölvilágosítva, mint a pénzrendszerről». Hoffmannak, a pénzkérdés legalaposabb ismerőjének, ez 50 év előtt tett nyilatkozata részben még ma is megáll, mert bár a pénzügyi kérdések irodalma azóta egy egész könyvtárral szaporodott, azok mégis többnyire csak napikérdések alakjában és csak annyiban részesültek megvitatásban, a mennyiben egyik vagy másik ország pénzrendszerére nézve pillanatnyi fontossággal bírtak. A különböző államok nevezetesebb pénzügyi reformjai szerves fejlődésének története, mely leginkább alkalmas arra, hogy a pénzrendszer bármely irányú módosítására nézve tanulságul szolgáljon, rendszeres kapcsolatban egybe állítva, még oly népek irodalmában sem található, a kiknek e kérdésre vonatkozó irodalma rendkívül terjedelmes és a kik messzeható gyökeres pénzügyi reformokat létesítettek. Oly gyökeres pénzügyi reform, a minő újabban Nemetországban létesült, már magában véve is igen jelentékeny esemény, melynek jelentőségét még különösen növeli azon körülmény, hogy e

---

*) A magyar tudományos Akadémia Léway-alapjából megjutalmazott pályamű.

reform csaknem minden polgárosult állam pénzügyi politikájára és a valuta-kérdéssel szemben követendő jövő magatartására döntő befolyással volt. Ha korunk bármely államának szakemberei, vagy államférfiai országuk valuta-viszonyainak rendezésére gyakorlati javaslattal kívánnak előállani, úgy első sorban Angolország és Németországnak e kérdésben elfoglalt álláspontjához kénytelenek alkalmazkodni.

Cernuschi, az olasz származású francia bankár, kit a külföldi államok jelesebb szakemberei és államférfinál ismételve tett látogatásai miatt Hertzka «Währungs-Diplomat»-nak nevezett el — épúgy mint Akinson Ede — kit az amerikai unio államainak elnöke, Cleveland, 1887 márczius havában bizalmas jellegű megbízatással küldött az európai hivatalos és pénzügyi körök meglátogatására, hogy azoktól tájékozást szerezzen az iránt, vajon lehetséges volna-e oly nemzetközi meg egyezés létrehozatala, mely az ezüst és aranyak törvényesen megállapítandó értékviszonya alapján mindkét fémnek szabadon leendő veretését biztosítaná: egyképen Németország és Angolország pénzügyi, illetőleg valuta-politikájának tanulmányozására és fölismerésére irányozták főfigyelmeket, mert jól tudták, hogy egyedül e két állam magatartásától függ az ezüst korlátlanabb pénzzé verésére irányuló törekvéseiknek meg, vagy meg nem valósíthatása. A valuta-kérdés megoldásában a döntő szó Angliát és Németországot illeti meg, egyedül e két állam magatartásától függ, minő irányban legyen megszüntetendő azon átmeneti állapot, mely jelenleg a latin pénzügyi unio és az amerikai unio államaiban a pénzverési jog gyakorlatára nézve fönnáll és ugyancsak e két állam jövő magatartásától fog függni, hogy minő elv szerint fogja majd annak idején Ausztria-Magyarország, vagy Oroszország a maga valutáját helyre állíthatni. Az arany, az ezüst, vagy mind a kettő együttesen lesz-e a jövő pénze, ez ma attól függ, hogy ragaszkodni fog-e Angolország és Németország jelenlegi aranyvaluta-rendszeréhez, vagy hajlandók lesznek-e ez államok azt a magok és más európai államok érdekében úgy módosítani, hogy az ezüst egészben, vagy részben visszanyerje a pénzverésnél e század elején elfoglalt szerepét.

A latin érme-unio államai: Francziország, Svájc, Olaszország és Belgium, 1865-ben eredetileg a czélből egyesültek, hogy egyenlő pénzláb és finomság szerint verjék pénzeiket és

arany pénzeknek az ezüst pénzekhez való viszonyát törvényes és állandó alapon határozthassák meg, ennek biztosítása céljából egyrésztől államaikban a 10, 20 és 25 frankos arany és öt frankos ezüst pénzeknek teljesen szabad veretését rendelték el, másrésztől kölcsönös kötelezettséget vállaltak egymás pénzeinek elfogadására. 1868-ban Görögország szintén csatlakozott e pénzügyi egyezményhez, Spanyolország és Románia pedig minden csatlakozás nélkül hasonló rendszer szerint verte pénzeit. Ez egyezmény érvénye 1880. január hó 1-ig volt kötelező, de már 1874-ben, a Németországban e közben megváltozott pénzrendszer visszahatása következtében, kénytelenek voltak a szerződő államok az öt frankos ezüst pénz szabad veretésének jogát tetemesen megszorítani és ugyanez ok hatása alatt azt 1878-ban teljesen megszüntetni. A nevezett államok 1878-ban és 1885-ben újból elhatározták ugyan pénzügyi szövetségek föntartását, de az öt frankos ezüst pénz verésének jogát fölfüggesztve hagyták mindaddig, míg annak újból verését a szerződő államok egyhangú határozata megengedni nem fogja. Ez azonban addig, míg Németország jelenlegi valuta-rendszeréhez ragaszkodik, meg nem történhetik.

Az amerikai unio államai, hol eredetileg a kettős valuta rendszere volt a törvény által elismerve, 1873-ban az ezüst dollarok veretését megszüntették, de 1878-ban Bland Richard indítványára az állami pénzverdék fölhatalmazást nyertek, havonként 2—4 millió dollarnyi összeg erejéig, az arannyal szemben 1 : 15·98 arányban megállapított érték szerint, ezüst dollarokat verni és azóta a Bland-bill törvénynek megfelelően szakadatlanul folyik ez ezüst dollaroknak a megszabott mértékig terjedő veretése, de napról-napra nő az aggodalom, hogy az ezüst folytonos csökkenése mellett az állam nem lesz képes ezen, ma már 300 millió dollart meghaladó ezüst pénzértékét az arannyal szemben megállapított törvényes értékben föntartani, a mi az arany pénz agiójához fogna vezetni az ezüsttel szemben és az agio-ingadozás bajait idézné föl újra az unio államaiban, hol annak káros hatását majdnem két évtizeden át 1879 január 1-ig a zöldhátú (greenbacks) államjegyek kényszer-forgalma következtében eléggé tapasztalták. Ez állapoton az 1890. évi új ezüst-törvény sem változtatott, sőt az ezüst dollarok mennyisége most már megközelíti a 400 milliót. Az amerikai unio államai éppen azért mindent elkövettek arra nézve, hogy

az ezüst értékét és pénzverési szerepét a főbb kulturállamokban visszaállíthassák. E célból hitt egybe az unio kormánya 1878-ban Párisba egy nemzetközi valuta-értekezletet és e célból küldte az unio volt elnöke, Cleveland, mint már fön említők, Akinsont az európai mérvadó körök hangulatának kinyomozására. Mind a két alkalommal konstatáltattott, hogy az ezüst értékének visszaállíthatása tulajdonképen csak két állam hajlandóságától függ, az egyik Anglia, a másik Németország. Ha tehát azon kilátásokkal akarunk megismerkedni, melyeket a valuta-kérdés jövő rendezésére nézve várhatunk, úgy főleg e két állam pénzügyi állapotának múltjával és jelenével kell tisztába jönnünk, mert egyedül ennek alapján vonhatunk némi következtetést ezek jövő magatartására.

Angolország pénzügyi viszonyainak történeti fejlődése e részben sokkal egyszerűbb és kevésbbé tanulságos, mint Németorszáé, mely épen a legújabb időben ment át óriási átalakuláson. «Földünk legnagyobb forgalommal bíró és legiparosabb országában, Angolországban, mondja Hoffmann, a pénzügy átalakulása az események természetes menete által volt előkészítve». (Hoffmann: *Die Lehre vom Gelde*. 1838. 103. s. k. l.) Angolország Erzsébet királynő óta 1817-ig erősen ragaszkodott ezüstvalutájához, mely szerint egy angol pénzverdei fontból 62 shilling veretett. Mikor a múlt század elejen az ezüst a szárazföldön olcsóbb volt, mint annak az angol pénzláb által megállapított értéke, akkor a külföld minden angol fizetéseit ezüstben teljesíté, maga számára pedig aranyat kötött ki. Az arany ilyen kivándorlásának elejét veendő, 1728-ban egy guinea értéke 21 ezüst shillingben állapítottatott meg, minthogy ennek következtében most már épen megfordítva, több ezüstöt lehetett Angliában egy font aranyert kapni, mint a szárazföldön, az arany bőven volt Angolországban és az új verésű shillingek külföldre kerültek, csak a kopottak maradtak forgalomban. 1819 augusztus 20-án végre az aranynak az ezüsthöz való árviszonya épúgy állott, mint a hogy az angol pénzverési szabályok megállapították s így Anglia nem tön egyebet, mint folytatta az 1816-ban megállapított pénzláb szerinti arany sovereign, illetőleg Livre-sterlingek veretését; az ezüst shillingektől pedig, a mennyiben azok magán számlára veretnek, 6°/o-kot meghaladó pénzverési díjat vett és ezáltal az ezüst beáramlása ellen biztosítá magát. Angolország tehát a kedvező időpontot

megragadva, minden áldozat nélkül és úgyszólván észrevétlenül cserélte föl századok óta fönnálló ezüstvalutáját az aranyvalutával, holott Németország ugyanezen átmenetelt óriási áldozatokkal hozta létre. De éppen ez teszi a valuta-kérdés rendezése szempontjából oly rendkívül tanulságossá az aranyvaluta behozatalának történetét Németországon főleg oly államokra nézve, melyek előbb-utóbb okvetlen a valuta rendezésének kérdése előtt fognak állani. Az osztrák-magyar monarchia valutájára nézve az 1887. évi, a vám- és kereskedelmi szövetség meghosszabbításáról szóló 24. t.-cz. egy bizottságot rendel «kiküldeni a végből, hogy ez azon előkészítő intézkedések fölött tanácskozzék, melyek arra nézve szükségesek, hogy kedvező pénzügyi helyzet beálltával a monarchiában a készpénz-fizetés helyreállítása lehetővé váljék». Ha majdan e törvény XII. cikkében megállapítandó «osztrák-magyar» érték behozataláról lesz szó, akkor bizonyára hasznos anyagot fog képezni mindaz, a mi a németországi valuta történetére vonatkozik. A magyar tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottsága tehát nemcsak a tisztán akadémikus jellegű tudományos, hanem egyúttal e gyakorlati czélt is tekintetbe vette, midőn Németország valuta-politikájának előzményeit, pénzügye eredményeit és közgazdasági hatásait tűzte ki pályakérdésül. Németország valuta-politikájának múltja ép úgy, mint a legújabb időben létesített valuta-reformja, oly gazdag tanulságokat foglal magában, a minőket talán semmi más európai állam valuta-történetéből nem meríthetünk, reánk nézve pedig különösen tanulságos e valuta-politika története, mert monarchiánk valutája a németországgal a legújabb időkig szorosan össze volt szöve. Ez indít egyszersmind arra, hogy Németországnak ne csak újabb, hanem régiebb valuta-viszonyaira is kiterjeszkedjünk, annál inkább, mert ezek reformjából származott az osztrák-magyar monarchiának még ma is fönnálló ezüstvalutája.

II.

A NÉMET PÉNZVERÉS MÚLTJA.

A mily zilált volt a középkorban a német birodalom államrendszere, époly ziláltak voltak összes pénzügyi viszonyai. Nagy Károly idejében a pénzverési jog még fejedelmi jognak

tekintetett, mely a római államjog elvei szerint kezeltetett és a római császár kizárólagos joga volt, de már Nagy Károly birodalmának fölosztása után szokássá vált először egyházi, később pedig világi főurakat, majd egyes városokat a pénzverés jogával megajándékozni, úgy hogy a középkor tetőpontján mintegy 600-ra tehető a különböző pénzverdék száma. Roscher a pénzverés e korszakát a XIII. század politikai interregnumjaihoz és ököljogához hasonlítja. A pénzverés jogát úgy volt szokás gyakorolni, hogy saját területén mindenik a másik terület pénzeinek használatát megtiltotta, az idegen helyről jövő kereskedőket pénzeiknek belföldi pénzre való fölváltására kényszerítette és az ily módon kapott pénzt azután beolvasztva, abból sokkal kevesebb finom tartalommal bíró pénzt vert és alattvalóit annak elfogadására kötelezte, sőt időnként saját pénzeit is bevonta és sokkal magasabb verési díjjal újra kiverte. (Roscher: *Geschichte der Nationalökonomie in Deutschland*. 170. s k. l. 1874.) E pénzverőket nevezték a középkorban «Kipper» és «Wipper»-eknek és a közvélemény annál erősebben zúdult föl ellenök, mennél hiúbbnak bizonyultak egyes fejedelmek, hűbérurak és városok törekvései ezek megszüntetésére.

V. Károly tévé az első komoly kísérletet e visszaélések megszüntetésére, egy, a rendekkel tartott tanácskozás után 1524-ben közzé tett rendelete által, melynek értelmében a 15 latos márka nyers ezüsből nyolcz darab veressék olyképen, hogy $8\frac{8}{10}$ darab tartalmazzon egy márka színezüstöt. Egy ily darab volt a pénzegység, mely «Reichsgulden»-nek neveztetett és egyenlőnek vétetett 72 birodalmi, illetőleg 60 rajnai krajczárral.

Az 1559. évi *Münz- und Probirordnung* a «Species Reichsgulden» és «Rajnai forint» közötti különbséget megszüntetvén, 60 krajczáros birodalmi forintok veretését rendelte el, melyekből $10\frac{18}{60}$ tön egy pénzügyi márkát. Minthogy pedig a nehéz tallérok a közönség jobban kedvelte, 1566-ban ismét elrendelték azok veretését, még pedig egy márka színezüsből kilencz darabot s így egy darab értéke 68 krajczárt képviselt. Ezeket nevezték species tallérokknak, melyek a «Species Reichsgulden» helyett kerültek forgalomba.

De mindezen, a német birodalmi pénzek rendezésére irányuló törekvések meghiusultak, mert a váltópénzekre nem terjedtek ki és a legtöbb pénzverde tulajdonosa a megállapított

pénzláb szerint teljes súlyú species tallérokat nem is vert, hanem még az idegen veretűeket is, ha birtokába jutottak, beolvasztotta és 3—4-szer, sőt közel 10 akkora névértéket képviselő váltópénzt vert egy-egy species tallér ezüstmennyiségéből, úgy hogy a birodalmi taller értékét már 1596-ban a császári biztos Strassburgban 84 krajczárra emelte, 1622-ben pedig, midőn a rossz minőségű váltópénz mennyisége legnagyobb volt, csak 600 krajczárért volt egy birodalmi ezüst tallér kapható. György Vilmos, brandenburgi választó fejedelem, 1623-ban egy rendeletet bocsátott ki, mely szerint egy márka súlyú és három lat ezüstöt tartalmazó ötvényből 336 ezüst garas volt verendő, tehát egy márka ezüsből 1792 darab ezüst garast vertek, holott egy márka ezüst értéke az akkori kilencz talléros pénzláb szerint 216 garas volt. Ekkor érte el egyúttal tetőpontját a közvélemény elkeseredése a pénzverési jog illeten gyakorlata miatt és a XVII. században a «Kipperek» és «Wipperek» ellen irányozott gúnyíratoknak és éles támadásoknak egész irodalma támadt, melyben nem epen hízelgő kifejezésekkel illetik a rossz minőségű váltópénzek korlátlan szaporitóit. Ez azon kor, melyről azt mondták, hogy «az emberek annál szegényebbek lesznek, mennél több pénzt kapnak».

Minden állam, illetőleg tartományi úr már most vagy azon volt, hogy ezt az állapotot a maga jövedelmeinek szaporítására mennél jobban kihasználja vagy arra törekedett, hogy magát és alattvalóit lehetőleg megvédje a szomszédok által üzött pénzrosszabbításból származható károsítás ellen. A «bellum omnium, contra omnes» ez állapotából származott azután az a sokféle és különböző pénzláb, mely a német birodalom területén valóságos pénzügyi anarchiához vezetett és mely az egyes államokat még jobban elszigetelte egymástól, mint az 1833-ig fönnálló határvámok. Eddig legalább a teljes értékű ezüst pénzekre nézve volt bizonyos egyértelműség a német birodalom egész területén, mert két tallér három forinttal vétetett egyenlőnek és így a birodalmi species forintok egy forint ötven krajczárral voltak egyenlők, de ezentúl, hogy a sok váltópénzt az ezüst tallérok és forintokkal némileg helyesebb értékviszonyba hozhassák, az előbbiek értékét krajczárokbán kifejezve, egymástól nagyon különböző módon határozták meg.

Legelőször Brandenburg és Szászország kötöttek a cinnai kolostorban a váltópénz és kisebb pénznemek rosszabbítását kor-

látozó pénzügyi egyességet 1667-ben, mely szerint egy species tallerra 105 krajczárt számítottak, a tallér e szerint $10\frac{1}{2}$, a forint $15\frac{3}{4}$ pénzlábnak felelt meg. Ez volt a cinnai pénzláb.

De 1690-ben már ez sem felelt meg a tényleges állapotnak, részint mert az ezüst értékét az aranyhoz viszonyítva még mindig igen magasnak vette és így az arany nem volt a birodalomban megtartható, hanem a külföldre folyt, hol annak ára sokkal magasabb volt, részint a nagy mennyiségű váltópénz újra könnyebb pénzláb meghonosítását tette kívánatossá. Ennek következtében Szászország, Brandenburg és Braunschweig Lüneburg Lipcsében egy újabb 18 forintos pénzlábat állapítottak meg; 1691-ben pedig a Pfalz, Mainz, Trier és Frankfurt is elfogadták a lipcsei pénzlábat és 1693-ban a három felső rajnai kerület is csatlakozott ez egyezményhez. 1738-ban végre a lipcsei pénzláb birodalminak lett kijelentve, egy species tallér pedig egyenlőnek vétetett két lipcsei forinttal.

Míg tehát a cinnai pénzláb szerint egy márka ezüstről $10\frac{1}{2}$ tallért, illetve $15\frac{3}{4}$ forintot vertek, addig a lipcsei pénzláb szerint egy német márkából (15 lat) 12 tallért, illetőleg 18 forintot vertek, de a pénzláb még ekkor sem állott arányban az ezüst árával, mert egy márka ezüst drágább volt 12 tallernál, s így az ezüst pénz veretése még mindig veszteséggel járt, az államok tehát teljes értékű pénzt nem igen vertek, minek következtében a napi forgalomban a váltópénz, a nagy kereskedésben pedig külföldi, főleg hollandi aranyok szerepeltek. Egyes államok már most, hogy ezüst pénzt veszteség nélkül verhessenek, a lipcsei 18 forintos pénzláb helyett 20 forintot, illetőleg 12 tallér helyett $13\frac{1}{2}$ tallért és kilencz species tallér helyett tízet vertek egy márka finom ezüstről. Az utóbbiakon rajta is állott «X aus der feinen Mark», de hogy a közönség ez új species tallért a régivel teljesen egyenértékűnek tekintse, annak előbbi nagyságát meghagyták és $13\frac{1}{3}$ ezüsthöz $2\frac{2}{3}$ rész rezet vertek, úgy hogy azelőtt a tallernak csak $\frac{1}{9}$ része, most már $\frac{1}{6}$ része rézből állott.

A birodalmilag megállapított 18 forintos lipcsei pénzlábtól legelőször I. Ferencz ausztriai császár és magyar király tért el 1748-ban és a tallérokat, illetve forintokat a 20 forintos pénzláb szerint verte. 1750-ben Szászország, azután Bajorország követte Ausztria példáját; így jött létre a 20 forintos pénzláb, mely Ausztriában 1857-ig fennállott.

1761-ben Ausztria Bajorországgal és néhány délnémet kerülettel pénzügyi egyezményre lépett, mely szerint Ausztriában a 20 forintos, Bajorországban, továbbá az egyezményhez csatlakozó rajnai, frank és sváb kerületben pedig a 24 forintos pénzláb bírt érvénnyel. Húsz évvel később, Poroszország és Hamburg kivételével, a többi éjszak németországi állam szintén a 20 forintos pénzlábat fogadja el, melyet közönségesen konvencziós pénzlábnak neveztek. A 20 forintos konvencziós és 24 forintos, illetőleg később $24\frac{1}{2}$ forintos délnémet pénzláb 1761-től 1857-ig változatlanul fönmaradt ugyan és a német birodalom legnagyobb részében érvénnyel bírt, sőt mint ilyen az 1838. évi szerződéssel létrejött német birodalmi vámegyesület területén törvényes fizetési eszköznek is elismertetett és az illető államok által veszteség nélkül volt verhető, mert a pénzláb az ezüst akkori értékének teljesen megfelelt; még sem sikerült a német birodalom területen rendezett állapotokat teremteni, mert a kisebb államok, továbbá az egyházi és világi főurak ezentúl is üzték pénzverdékben a váltópénzek korlátlan verését és azokhoz mindig jóval kevesebb ezüstöt vettek, mint a mennyi a 20 forintos pénzlábnak megfelelt. Sőt maga Poroszország is, mely önálló pénzlábbal bírt, gyakran üzte a csekély értékű váltópénz korlátlan szaporítását és csak nagy áldozatok árán volt képes azután saját országában rendes állapotokat teremteni.

Poroszország pénzrendszerének rövid története már azon okból is külön említést érdemel, mert Németország új pénzügyi rendszere ebből fejlődött. Poroszország kezdetben az általános birodalmi pénzlábhoz alkalmazkodott, mely szerint egy márka ezüsből, mint fönnebb láttuk, kezdetben nyolcz, majd kilencz és később tíz birodalmi, illetőleg rajnai forint veretett. De mikor egész Dél-Németországban 24 forintos pénzláb honosodott meg és egy birodalmi márka ezüst értéke 24 birodalmi, illetőleg rhenusi forinttal vétetett egyenlőnek, akkor a régi német pénzlábnak megfelelő 9—10 forintos pénzláb föntartása a kincstárra nézve jelentékeny kárral járt és elkerülhetetlennek látszott egy könnyebb pénzlábra átmenni, mely nagyobb névértéket adjon egy márka ezüstnek, mint a tíz forintos birodalmi pénzláb. II. Frigyes a szükséges reformok létesítése céljából egy hollandi származású szakembert, Graumannnt, állított a pénzverő hivatal élére és ennek tanácsára

1750-ben a 14 talléros pénzlábat hozta be oly módon, hogy egy márka ezüsből 14 tallért vertek, melyek $10\frac{1}{2}$ rész ezüstöt és $3\frac{1}{2}$ rész rézet tartalmaztak, vagyis 14 tallér csak $10\frac{1}{2}$ tallér értékű ezüstöt tartalmazott. Minthogy 14 ilyen Graumann rendszere szerint vert tallér egészben véve még mindig valamivel több ezüstöt tartalmazott, mint a vele egyenlő értékűnek tekintendő 24, illetőleg később $24\frac{1}{2}$ déli forint, tehát ez utóbbit Szászország, Hannover és Hessenből, sőt magának Dél-Németországnak egy jelentékeny részéből is csakhamar kiszorította. II. Frigyes ez által egy önálló porosz pénzrendszernek lett alapítója és egyúttal a partikularismus elvének meghonosítója az eddiginél is még szélesebb mértékben; másrésről el kell ismerni, hogy Poroszország mindenkor nagy súlyt fektetett arra, hogy pénzeinek jó hitelét föntartsa és ez által Poroszország bélyegét az éjszaki államokra tőle telhetőleg rányomja. Poroszország pénzügyi politikáján nemcsak helyes közgazdasági elv, hanem bizonyos politikai eszme is látszik végig húzódni. Mindjárt kezdetben az volt Graumann elve, hogy lehetőleg kevés váltópénz veressék és mennél nagyobb mennyiségben a jó pénz hozassék forgalomba. De II. Frigyes a hét éves háború következtében szorult helyzetbe jutván, réz és más csekély értékű pénzeket mindig nagyobb mennyiségben veretett és ezekkel fizette katonáit. De ezen pénzek értékét 1764-ben annyira leszállítá, hogy a kincstár azok kibocsátásából semmi hátrányt sem szenvedett, de annál nagyobbakat azok, kik éppen ekkor nagyobb mennyiségű ily pénzek birtokában voltak. 1764-ben az egész tallérokra visszaállítá II. Frigyes a Graumann-féle pénzlábat, csak az $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$ és $\frac{1}{12}$ tallérokat verette továbbra is 40—60 százalékos rézvegyülettel úgy, hogy ezekből csak 21 tallér foglalt magában egy márka ezüstöt, holott belőlök már 14 tallér névértékű mennyiséget kellett egy márka ezüst értékben elfogadni. Ez magában véve még nem lett volna baj, ha e kisebb egységű pénzeket részint még II. Frigyes idejében, részint ő utána időnkint igen nagy mennyiségben nem bocsátották volna forgalomba, a mi csakhamar azt eredményezte, hogy az egész tallérok külföldre vándoroltak. Poroszország pedig el volt árasztva csekély értékű ezüst pénzzel, melyet a nagyobb forgalomban csak fölpénzzel voltak hajlandók elfogadni, mi a porosz pénz elértéktelenülésére vezetett. Az 1794. évi Landrecht (I. R. 16. c. 77. §.) elrendelte ugyan, hogy 10 tallérnál kisebb fizeté-

seknel egészen, 30 talléron alóli fizetésnél pedig felében mindenki köteles a váltópénzt készpénzül elfogadni, de a váltópénz értékét e, főleg a szegény osztályt sújtó intézkedés által sem lehetett föntartani, részint mert annak folytonos szaporításával föl nem hagytak, részint mert a belforgalom velök már annyira el volt árasztva, hogy a legnagyobb csalások és visszaélésekre bő alkalom nyílt, melyet a pénzhamisítók és uzsorások teljeszen kihasználni el nem mulasztották.

Időkímélés czéljából a sok kisértékű pénzt a nagyobb kereskedésben csak lezárt tekercsekben és lepecsételt zacskókban, — melyeknek értéke azokon meg volt jelölve és melyek olvasás nélkül mentek kézről-kézre, — lehetett forgalomba hozni.

Mi volt, könnyebb, mint ilyen zacskókba a fölfödöztetés legkisebb veszélye nélkül bizonyos mennyiségű hamis pénzt bele keverni? — Ez, Hoffmann állítása szerint, csakugyan nagyban divatozott. *)

1772—1821-ig, Hoffmann adatai szerint, Poroszországban összesen 137.924,952 tallér értékű pénz veretett. Ez összegnek 69·4 százaléka teljes értékű tallér, 30·6 százaléka ellenben váltópénz volt. A jó minőségű ezüst pénz egy része külföldre vándorolván, Hoffmann a forgalomban levő váltópénzt 1808-ban az összes pénzmenyiség 41·5 százalékára becsüli.

A porosz kormány ez állapot tarthatatlanságát belátván, 1808 május hó 4-én a váltópénz értékét oly módon szállítá le, hogy abból ezentúl ne 24, hanem 36 garas számíttassék egy tallerra. 1811-ben pedig a váltópénz értékét a tallérhoz viszonyítva, 42 garasra szállították le. Ez időtájban megközelítőleg 42 millió tallér váltópénz volt forgalomban és így az 1811. évi decz. 13-án elrendelt devaluatio 24 millióra szállítá le ennek értékét, a mi abban az időben fejenként átlag 4½ tallér értékvesztésnek felelt meg. Ily nagy volt azon áldozat, melyet a lakosság a váltópénz korlátlan mérvű fogyasztása következtében hozni volt kénytelen.

A porosz pénzügyek gyökeres reformja végre az 1821. évi szeptember 30-iki pénzügyi törvény által létesült. E törvény következtében nem kevesebb mint 25.599,295 tallér értékű váltópénz vonatott ki a forgalomból és új váltópénzek verettek, me-

*) Hoffmann: *Lehre vom Gelde*. 74. l.

lyekből 30 egység tön egy tallért. Ezek ezüst garasnak neveztettek és egy ezüst garas 12 fillérre osztatott. Az ezüst garasok csak $\frac{2}{3}$ rész ezüstöt tartalmaztak, úgy hogy csak 480 darab tartalmazott egy márka ezüstöt, holott már 106 darab ezüst garas egy márkát nyomott. E pénz azonban csak arra volt szánva, hogy kisebb fizetéseknel a taller föl váltására szolgáljon, és nehogy a közönség azzal ismét elárasztassék, a törvény elrendelte, hogy az évenként verendő teljes értékű ezüst pénzek csak 1-6 százaléka erejéig szabadjon váltópénzt verni.

Ugyan e törvény 21. §-a egyúttal elrendeli, hogy a pénz finomsága, sulya és egyéb kellékei a király által kinevezendő független pénzfelügyelők által (Münzwardeine) ellenőriztesse-nek és a tapasztalt hiányok, további intézkedés céljából, a legfőbb hivatalnoknak tudomására hozandók. Ezek hatásköre az idegen pénzügyekre is kiterjed.

Az 1821. évi törvény által megállapított pénzrendszer Poroszországban az 1887. évi pénzügyi reform által is csak igen lényegtelenül és alig észrevehető mérvben változván, lényegében az 1871., illetőleg 1873. évi általános birodalmi reformig fennállott és pénzértéke nem is ingott meg többé ez országban, mert a váltópénz korlátozására vonatkozó intézkedések is mindenkor szem előtt tartattak. Főleg ennek köszöni Poroszország, hogy az új pénzrendszer az ő rendszerének megfelelően létesült.

A német birodalom terén 1873-ig az ezüst valuta volt ugyan mindenkor a törvényes fizetési eszköz alapja, de e mellett egyes időszakokban úgy a külföldi, valamint egyes német államok által vert arany pénzek is jelentékeny szerepet játszottak a forgalomban. Azokról tehát és a hamburgi és brémai bank fizetési eszközeiről szintén meg kell emlékeznünk, mielőtt a vámegegyesület létesítését közvetlen megelőző és azt követő reformtörekvésekről szólnánk.

Már az 1559. évi fönnemlített birodalmi *Münz und Probirordnung* elrendelte az arany forintok veretését $18\frac{1}{2}$ karátos aranyból, 72 darabot számítva egy márka öntvényből, úgy hogy egy márka szinaranyból $93^{15,37}$ r. arany forintot vertek. Az arany forintoknak, ép úgy mint később az arany talleroknak az ezüsthöz való értékaránya semmiféle törvényes intézkedés által nem volt meghatározva, a két pénzláb egybevetése alapján azonban úgy állott az értéke az ezüsthöz, mint 1 : 11-44-hez, holott a nemzetközi forgalomban ekkor az arany értéke 12-szer

akkora volt, mint az ezüsté. Később az ezüst pénzláb könnyebbítése által az arany értékviszonya nőtt ugyan és majd 13—15-ször akkora lön, mint az ezüsté, de az arany értéke a nemzetközi piacon mégis mindig magasabb volt, mint a német arany és ezüst pénzláb egymáshoz való aránya. Az arany pénzek veretése tehát hátrányos volt és így rendszerint nagyon kevés arany pénz került ki a pénzverdekből. A legtöbb állam aranyokat vagy egyáltalán nem vert, vagy csak egészen kivételes alkalommal.

II. Frigyes Poroszországban $65\frac{5}{72}$ rész finom tartalommal és $7\frac{1}{72}$ rész rézvegyülékkel 35 darab aranyat vert egy porosz $\frac{1}{2}$ fontból, a mi körülbelül egy márkának felelt meg. Ezek voltak a Friedrichs-d'orr-ok. Verettek $\frac{1}{2}$, 1 és 2 Frigyes-aranyok. Ugyanekkor a déli német államok is vertek aranyból úgynevezett «pisztolyokat» (Pistolen), ezek csekély elteréssel a Frigyes aranyok értékének feleltek meg, és értékük igen közel állott az akkor legjobban elterjedt spanyol pisztolyok értékéhez. E, mintegy 20 frank értéket képező spanyol aranyokból duplonok és quadruplonokat is vertek és az egész világon forgalomba hozták. E pénz alakjában vándorolt ki Spanyolországból az Amerika kifosztása útján nyert nagy arany mennyiség.

A múlt század végén és a jelen század elején Németországon vert arany pénzek főleg Angolországba vándoroltak, mert az aranyvalutának Angolországban történt életbeléptetése következtében egy márka aranynak ára 15·2 márka ezüstről 16-ra emelkedett, holott a Frigyes-arany értéke öt arany tallérban volt megállapítva, s így egy márka arany értéke 13·85 márka ezüstével volt egyenlő (1 : 13·85). A Frigyes-aranytallér értéke mindjárt kezdetben öt százalékkal alacsonyabbra volt véve az arany piaci áránál és így annak újabb megdrágulása következtében nagyon is előnyös volt minden külföldi fizetést aranyban teljesíteni. A belföldi forgalomban tehát az aranynak nem nagy szerep jutott, viszont annál nagyobb előnnyel járt a külföldről ezüstöt hozni be Németországba. Mily nagy mértékben történt ez ezüst-bevitel, az legjobban abból következtethető, hogy némely külföldi ezüst pénzzel az ország annyira el volt árasztva, hogy annak érvényét a belforgalomban még az állam is kénytelen volt elismerni és némely ily pénzek még az országos pénzláb megváltoztatására is befolyással voltak. Leginkább a «Louis-blanc» nevű francia tallérok és a brabanti korona-tallérok

voltak nagyon elterjedve. A «Louis-blanc»-okat «Laubthaler»-nek nevezték és az állami pénztárak azok értékét két forint 42—45 krajczárban állapították meg; ezek a francia háborúk alkalmával a francia katonák által hozattak forgalomba. A brabanti korona-tallérok 1780 után kerültek forgalomba és főleg a déli államokban oly nagy szerepet játszottak, hogy a déli államok szükségesnek tartották a pénzlábat e korona-tallérok pénzlábjának megfelelően átalakítani, mert 24 konvencziós forintot hét brabanti tallérral tekintettek egyenlőnek, holott annak értéke $7^{11/12}$ brabanti korona-tallér volt. Azon államok tehát, melyek egy kölni márka ezüsből 24 darabot vertek, kénytelenek voltak pénzlábjukat úgy változtatni, hogy az a brabanti korona-tallérnak épen négyszerese legyen. Miután egy kölni márkából $7^{11/12}$ korona-tallért vertek, tehát a 24 forintos pénzlábat 24·54 forintos pénzlábra változtatták át. Egy korona-tallér értéke két forint 42 krajczár, egy porosz talléré egy forint 45 krajczár és egy új konvencziós forinté 58 krajczárra becsültetett, az akkori krajczárok értéke szerint.

Németország pénzrendszere, mint az itt előadott rövid történeti vázlatból látható, még a jelen század elején is oly nagy fogyatkozásokban szenvedett, hogy az az akkori jelentékenyebb államok pénzrendszere között bizonyára a legrosszabb és leg-tökéletlenebbnek mondható. A német pénzrendszernek legfőbb fogyatkozásai röviden a következőkben foglalhatók össze: 1. A váltópénznek minden korlát nélküli szaporítása s így a belforgalomnak értéktelen és mégis nehezen szállítható és olvasható pénzzel való elárasztása. Ez állapottal szemben még a papírpénz-gazdálkodásnak is vannak előnyei. 2. A megfelelő finomsággal bíró s így teljes értékű folyópénzeknek hiánya, vagy elégtelen volta a belforgalomban, annyira, hogy még nagyobb fizetéseket is váltópénzzel kellett teljesíteni. 3. Az ezüstpénzláb drágasága és túlságos nehéz volta. A pénzverési törvények ugyanis ez egész korszak alatt az ezüst értékét jelentékenyen magasabbra becsülték tényleges értékénél és ezenfölül túlságos nagy pénzeket vertek. A német pénzverésnek egyáltalán egyik sajátos vonása, hogy pénzeit lehetőleg nagyra igyekszik verni és e czélból ahhoz sokkal több nemtelen fémeket kever, mint más állam, úgy, hogy egy egészen hasonló névértékű, vagy egészen egyenlő mennyiségű nemes fém tartalmazó pénzdarab ez időben Németországon sokkal nagyobb

volt, mint bármely más országban. A francia arany például $\frac{1}{16}$ rész, a magyar körmöczi arany csak $\frac{1}{72}$ rész, az olasz «zechina» pedig még ennél is kevesebb rézet, illetőleg ezüstöt tartalmazott, holott a Frigyes-arany, mint láttuk $\frac{7}{72}$ rész rézvegyülékkel bírt. A francia ezüstnek $\frac{9}{10}$ része, a Mária Terézia tallérnak $\frac{833}{1000}$ része, ellenben a német konvencziós forintnak $\frac{5}{6}$, a porosz tallérnak pedig $\frac{4}{16}$, illetőleg $\frac{1}{4}$ része réz!

Ily nehéz pénzek bizonyára terhesek voltak a forgalomban és elszigetelték Németországot a világforgalomtól.

Végre 4. ennél is nagyobb baj volt a sokféle pénzláb a német birodalom területén, mely a német államokat még jobban elszigetelte egymástól, mint a vámegyesület által ledöntött sok vámsorompó.

A philosophus nemzet gazdasági kiskorúságát és éretlenségét semmi sem bizonyítja jobban, mint a félszedségek és képtelenségek azon hosszú sora, mely a német államok vámpolitikai és pénzverési intézkedéseiben egész a vámegyesület létesítéséig, sőt a pénzrendszerre nézve még azontúl is föltálalható.

A német pénzrendszer teljes hasznavehetetlenségét a kereskedelemre nézve legjobban bizonyítja a Hamburgban és Brémában az 1873. évi új pénzrendszer életbeléptéig fönnállott fizetési és számítási rendszer.

A kereskedők egyáltalán már a XVII. században girobankok alapítása által védték magokat a forgalomban levő pénzek megbízhatatlansága ellen. Ez ok adott lételt a hamburgi giro-banknak is, mely már a múlt század elején azon elvet állítá föl, hogy csak ezüstrudakat, vagy magas finom tartalommal bíró nagyobb ezüst pénzdarabokat fogad el letétbe. Egy márka színezüst $9\frac{1}{4}$ tallér értékben fogadtatott el és könyveltetett az illető javára. A számítási egység azonban a banknál nem tallér volt, hanem annak háromszorosa, mely a kereskedelem terén hamburgi marco-bank név alatt szolgált fizetési eszközül és mely szerint egy kölni márka (233.885 gr.) színezüst $27\frac{3}{4}$ marco-bankot ért. Egy marco-bank tehát egy egészen változhatatlan egységnek vétetett, mely a pénzérték és valuta minden ingadozásától függetlenül, mindenkor $\frac{1}{27\frac{3}{4}}$ rész kölni márka színezüstöt képviselt. A kinek javára tehát a bank könyvében bizonyos mennyiségű marco-bank volt bevezetve, az

annyiszor $\frac{1}{27\frac{3}{4}}$ rész márka ezüstöt bírt, a hány marco-bank volt javára írva. A kereskedők egymásnak tehát így fizettek, egyszerű átírással, a nélkül, hogy pénzt vettek, vagy kaptak volna kezükbe. Csak ha olyan egyénnek kellett fizetni, a ki nem volt a hamburgi kereskedő-testület tagja, akkor volt kénytelen a fizetéshez szükséges mennyiséget a bankból kivenni és esetleg valamely folyó pénzre, melylyel fizetni kívánt, — beváltani.

A bank úgy volt szervezve, hogy minden kereskedő a birtokában levő és a kereskedelmi fizetésekre szánt jó minőségű ezüstjét hatósági őrizetre bízta és ennek fejében számára a bank könyveiben egy lap nyittatott, melyen azután egyszerű leírás, vagy javára-írás által eszközölte kereskedő társaival szemben minden fizetését és kapta meg minden követelését. A bank szervezete igen egyszerű volt. Az ezüst megbíráltatott és hatósági őrizet alá helyeztetett. Mindenki a lapért, mely számára a bank könyvében nyittatott, egy csekély díjat fizetett, ezen kívül minden marcobank-ezüstből $\frac{1}{8}$ -rész a kezelési költségek fedezésére levonatot. Más bevételei a banknak nem voltak, de a letevőt sem terhelte ezen kívül semmiféle más költség.

Egészen hasonló szervezete volt a brémai giro-banknak, mely azonban nem ezüsttel számított és így nem ezüstöt tett le, hanem aranyat. A számítási egység Brémában az aranytallér volt, de egy arany tallér alatt ép úgy, mint a hamburgi marcobank-ezüst alatt egy bizonyos meghatározott és változhatatlan mennyiségű, illetőleg súlyú aranyat kelle érteni. Egy brémai arany tallér 1.19 gramm színaranyat jelent és a legkisebb egység, melylyel a banknál fizetni lehetett, ennek ötszöröse 5.952 gramm arany volt. Egy pisztoly épen annyi aranyat tartalmazott. Németországon mindenkor az ezüst lévén a törvényes fizetési eszköz, a hamburgi bank a kereskedői életben sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a brémai.

PISZTÓRY MÓR.

JENATSCH GYÖRGY.

Regény.

Első közlemény.

ELSŐ KÖNYV. WASER URAM ÚTAZÁSA.

ELSŐ FEJEZET.

Déli nap sütötte a csupasz és sziklaormokkal szegélyezett Juli-szoros tetejét, a svájci Bünden tartományban. Egyenesen letűző, szűrő sugaraitól égtek és villogtak a sziklafalak. Mikor neha egy-egy sötét felhőgomolyag szállott föl s vonúlt odébb, úgy tetszett, mintha a sziklák közelebb lépnének s megszükitve a tájat, zordan s kietlenül összebb szorúlnának. A szirt közt lenyúló néhány havas folt s jeges nyelv néha-néha szűrő csillámot vetett, másszor pedig zöldes homályba merült vissza. Rekkentő mozdulatlanság gubbaszkodott a tájon; csak a kőszáli fecske alacsony röpdelése nyugtalankodott a csupasz sziklák között s időről-időre a marmota éles fütyte hasított át a pusztaságon.

A szoros messze elnyúló ormán, középen a hegyi ösvény jobb és bal oldala felől, két törött oszlop állott, mely már egy évezrednél tovább daczolhatott az idővel. Az egyik oszlop törésében, melybe a korhadás medenczeforma mélyedést vajt, esővíz gyülemllett. A szélén madárka röpdösött ide-oda s csörét a tiszta harmatvízbe mártogatta.

Most a távolból, a visszhangtól fölkapva s gúnyolva, kutyaugatás hallatszott. Fönn a magasban, a helylyel-közzel füvel benőtt hegyoldalon Bergamo vidékbeli pásztor aludta át a delet. Most hirtelen fölugrott, köpenyét szorosan testére vonta s egy előre nyúló sziklaoromról merészen neki lódítva

magát, leszaladt juhnyája után, mely lenn a völgyben mozgó fehér pontocskákba oszlott föl. Egyik bozontos ebe is ura után iramodott, a másik, talán már elvénuült állat, nem követhette. Ott állott az ormon s tehetetlenül vonított.

S a dél egyre lankasztóbbá, hallgatagabbá lett. A nap előre nyomúlt, a fellegek osontak.

Kormos s jegesek vizétől áztatott sziklafal tövében a zajtalanul lehulló ezüst szélek egy tó teknőjébe gyülemlettek össze. Óriási, különös alakú sziklák fogták körbe a tiszta, fenéig átlátszó vizet. Túkrét a hegyi ösvény magaslatáról csak az egyik, lankásabb végén lehetett látni, hol völgynek folyva, buja zöld pázsitba rejtőzött. Ez üde helyen pillanatra egy kancza barna feje tűnt föl s kis vártatva két ló legelészett kényelmesen a darabka pázsiton, míg egy harmadik a tó hideg vizét szívta.

Végre egy vándor is fölbukkant. A nyugati völgysszorosból fölszállva, a hegyi ösvény kanyargásait követte s a hegysszoros tetejéhez közelgett. Hegyi lakó, levegő barnította legény nem volt. Városias ruhát hordott s mintha szíjában egy tanácsosi kardot s tanácsosi köpenyt vitt volna magával. De azért fiatalos rugékonysággal lépegetett a hegynek s gyors, okos pillantásokkal nézett körül az idegenszerű hegyi világban.

Most elért a két római oszlophoz. Itt lecsatolta kis úti podgyászát s az egyik oszlop talpához támasztá, tiszta zsebkendőjével letörölte arczáról az izzadságot s észre vette a másik oszlop törésében a kis vízmedenczét. Megnedvesíté benne homlokát, kezét, azután egy lépést hátrább állott s tiszteletbe olvadó kíváncsisággal nézte antik víztartóját. Gyors elhatározottsággal elővonta bőrtárczáját s buzgalommal rajzolgatni kezdé a két tiszteletre méltó emléket. Kis idő múlva megelegedetten szemlelgette keze munkáját s fölnyitott könyvecskéjét gondosan batyujára helyezvén, botjához nyúlt, melyre különböző mértékek jegye volt róva, térdére ereszkedett s a nevezetes oszlopokról pontos mértéket vett.

— Ötödfél láb magas — mormolá maga elé.

— Mit művelsz itt? kémkedel? — szólalt föl a közelből egy mély hang.

A nyugalmas munkájából fölzavart hirtelen fölugrott s egy durva öltönyű, szürke szakállú öreg előtt állott, ki villogó szemeit ellenségesen mereszté reá.

Az ifjú utas ijedés nélkül feszíté egyik lábát az öreg elé,

ki mintha a föld alúl bukkant volna föl s kezét csipőjére téve, folyékony, jártas nyelvvel így beszélt:

— Hát te ki vagy, ki tudós kutatásomat megmered támadni bündeni földön, *id est* oly vidéken, mely városommal, Zürich köztársaságával többszörös, ünnepélyesen megerősített szerződések által barátságban van? Sértő gyanúdat megvetéssel utasítom el magamról. Útamat akarod állani? — folytatá, mikor a másik félig meghökkenve, félig fenyegetve mozdulatlan ott maradt előtte. — A sötét középkorban vagyunk-e még, vagy művelt XVII. századunk kezdeten? Tudod-e, ki áll előtted? No tudd meg: Waser Henrik, városi jegyző, civis turicensis.

— A manóba a fecsegésseddel — mormolá fogai közt az öreg bündeni.

— Ne bántsá azt az urat, Lukács — hangzott föl most egy parancsoló szózat az út jobb oldaláról sziklaromok közül s a zürichi, ki e hangra önkéntelen a tó irányába fordult, néhány lépés után egy utazó társaság déli nyugvóhelyét pillantá meg.

Sötét szemű, gyermekkorából alig hogy kinőtt leány mellett, ki egy szikla árnyékában odaterített szőnyegeken ült és pihent, egy tekintélyes lovag állott; mert megjelenése elárulta a lovagot, bár utazóruhája egyszerű s fegyvere disz nélkül volt. A tó szélén ott legelt, kantárától s nyergétől szabadon, az útasok három lova.

A zürichi, a csoportot élesen szemügyre vévén, mindig biztosabb lépéssel haladt a bündeni úr felé, mialatt a halvány leány arczát hirtelen pajzán mosoly élénkíté.

Most a fiatal ember nagy komolysággal kalapot emelt, mélyen meghajlott s így kezdé:

— Alázatos szolgálja uram, Planta . . . de abban hagyta, mintha hirtelen eszébe ötlött volna, hátha a megszólított nevét e vidéken titkolni akarja.

— Szolgálja kegyelmednek is, Waser uram! — felelt a lovag. — Sohse tartson tőle, e hegyek közt bátran kimondhatja Planta Pompeius nevét. Bizonyosan hallotta kegyelmed is, hogy Bündenből eltem fogytaig száműztek, megátkoztak s vadnak, embernek prédájára bocsátottak. Ezer florenus jár annak, ki élve megfog, ötszáz meg annak, ki fejemet elhozza s a többi. Széttéptem a firkát, melyet a thusisi predikátorok törvény-

széke nekem elküldeni merészkedett. Kegyelmed, Henrik uram, tudom, nem vágyakozik a díjra! Üljön közénk s ürítsen velem serleget. — S ezzel veltlini sötét borral színig telt kannát nyújtott át neki.

A zürichi egy pillanatig hallgatva nézett a piros nedvre, az után a következő jól megfontolt áldomással hörpentett belőle: — Az igazság győzelmére, az ősi szabad Rhætia pártjainak kibékülésére — de mindenek előtt a kegyelmed boldogságára, Pompeius uram; adja Isten, hogy minél hamarabb helyezték vissza tisztességgel előbbi jogaiba s méltóságaiba.

— Köszönöm! De mindenek előtt veszszen el a hitvány csöcselek hatalma, mely most hazánkat vérrel, gyalázattal szennyezi.

— Ne vegye zokon, kegyelmed — jegyzé meg óvatosan a másik — hogy mint harczon kívül álló, nem igen ítélek határozottan a bonyolult bűndeni ügyekről. A megtörtént alaki sérelmeket s szabály-ellenességeket mélyen sajnálhatni s ezeket minden habozás nélkül én is kárhoztatom.

— Alaki sérelmeket! Szabálytalanságokat! — zúgott föl Planta úr; — inaszakadt kifejezés ez nagyon, lázadás, fosztogatás s törvény örve alatt végbe vitt gyilkosság helyett. Hogy egy csöcselek csapat körülfogta váramat s üszköt vetett egy pajtámba, abból nem akarok zajt ütni. Úgy festettek eléje, mint ország árulóját s annyira fölbizgatták ellenem, hogy nem is írom rovására ezt a gaz csínyt. De hogy ezek az éhenkórász predikátorok törvényszéket tákolnak egybe a nép söprejéből, kínvallatásokkal dolgoznak s tanúkkal, kik hazugabbak, mint urunk kinszenvedésénél a hamis tanúk — ez már Isten és ember előtt iszonyat!

— Kötélre a predikánsokkal — fakadt ki hátuk mögött mély hangján a szolga, ki indulásra nyergelte a lovakat.

— Ilyenek vagytok, ti zürichiek — folytatá Planta. — Ott-hon okosan, jámborúl kormányoztok s keresztet hánytok magatokra minden újítás és fölforgatás előtt. Ha olyan ficzkó vetné föl magát közöttetek, mint a mi predikátorunk, Jenatsch, az már régen Wellenbergben ülne vas ajtó mögött vagy rögtön a fejét a lábai elé tettétek volna. Távolról azonban érdekesnek látjátok a szörnyet s cézheitek ujjongnak gonoszságain. Kiváncsi s nyugtalan elméteknek tetszik, ha a lázadás lángjai magasan lobognak, csak a saját tetőtöket ne fenyegessék.

— Ne vedd zokon, de — ismétlé Waser.

— Hagyjuk abba — vágott szavába a bündeni. — Nem akarom véretem elmérgesíteni. Nem is mint pártom vezére vagyok itt, csak egyszerű atyai kötelességemet akarom teljesíteni. Leánykám, Lucretia — hisz nem ismeretlen előtted — most jő a cazisi kolostorból, hol az istenfelő asszonyokhoz menekült, mikor kitört ellenem a vihar; most pedig magános útakon egy olasz klastromba kísérem, hogy a művészetekben gyakorolja magát. És kegyelmed? Merre indul?

— Szünidei útra, Pompeius uram; lerázni magamról az íratok porát s a rhätiai florával megismerkedni. Mióta földink, Gessner Konrád, a botanika tudományát megalapítá, szorgalommal izzzuk tanintézetünkön. Különben a sors is tartozik csekély kárpótlással egy dugába dőlt úti tervemért. Prágába kellett volna mennem — folytatá némileg vonakodva, de nem titkos hiúság nélkül — a cseh fölség udvarába, hol különös kegy apród tisztét biztosítá számomra.

— Okosan tette, hogy abban hagyta a dolgot — gúnyolódott Pompeius úr. — Ennek az árnyék-hercegnak csakhamar szégyen és rettegés lesz a vége. S most — folytatá puhatozva — ha a rhätiai florát megismerte, nem akarja-e kegyelmed a veltlinit is tanulmányozni? Így alkalma nyílnék tanulótársához, Jenatschhoz, is betérni, kit büntetésből Veltlinbe küldöttek plebánosnak.

— Ha úgy hozná magával útam, nem tartanám bűnnek — felelt a zürichi, kinek arczára s homlokára a bosszankodás pírját kergeté úti tervének e kíméletlen firtatása.

— A hitvány ficzkója — epéskedett Pompeius úr.

— Engedelmeivel legyen mondva, uram, *ab irato* beszél. Különben joggal panaszkodhatik tanulótársam ellen. Elálllok tőle, hogy őt kegyelmed előtt s ez órában védelmezsem. Inkább szíves magyarázatát kérem azon különös oszlopokról ott. Igazán római eredetűek? Kegyelmednek tudnia kell, hisz ősi hírű családja Trajanus császár óta honos e hegyekben.

— Azokról majd — felelt Planta — kegyelmed tudós barátja, az a vérplebános adjon fölvilágosítást. Készen vagy, Lucretia? — kiáltott most leánya felé, ki midőn a beszélgetés hevesebbé vált, szomorú arcczal s csendesen fölebb indult a hegyi úton s az oszlopoknál megállott, a hol ép most vezette eléje Lukács az egyik fölnyergelt lovat.

— Isten velünk, Waser uram — köszöntött Planta, gyorsan a második ló nyergére vetvén magát. — Nem mondhatom, hogy vissza tértében forduljon be hozzám Domleschgbe, mit más körülmények között szívesen megtennék. A gazok keze, kik most a kormányt viszik, mint tudhatja, elreteszelte erős riedbergi váramat s kapujára tűzte a bemocskolt bündeni czímet.

Waser meghajtá magát s egy ideig mélázva nézett a fensíkon elvágtató csapatka után. Azután lehajolt az úton fekvő nyitott jegyzőkönyve után s mielőtt becsukná, még egy pillantást vetett a rajzra. De mit látott? A két oszlop hamaros rajza közé gyermeki, gyakorlatlan kéz nagy betűket írt bele. Világosan olvashatta: «Giorgio, guardati».

Fejét rázva zárta be könyvecskéjét rajzójával s zsebe mélységébe ereszté.

Az alatt egyre sűrűbb lett a felhő s elhomályosítá az eget. Waser gyorsított lépéssel folytatta útját az elsötétült sziklás vidéken. Eleven szeme megakadt ugyan néha a nagy, sötét, most ijesztően grotesk sziklatömegeken, de nem törekedett már mint reggel, fáradhatatlan kíváncsisággal elméjébe vésni a szokatlan s csodálatos formákat. Inkább lelkébe nézett s régi emlékek segélyével iparkodott a most történetek nyitjára lelni. Az óvatosságra intő szavakat csak az ifjú Lucretia írhatta; s mikor Jenatschra fordult a szó, ki kellett találnia a vándor szándékát, hogy ifjúkori barátját meglátogatja. Szíve aggodalmában ezért vonúlt el tőlük, hogy az ifjú veltni plebánosnak intő jelet adjon közeli veszélyről. Világosan számított tehát reá, hogy e jegyzőkönyv tekintete elé kerül.

A most átéltekről Waser gondolatai repülő szálakon gyermekkorába fonódtak vissza. A juli havasok komor hátterén lelke ragyogó színű képet rajzolt maga elé, melynek közepén újra Pompeius úr állott s leánykája, Lucretia.

MÁSODIK FEJEZET.

Waser visszaképzelte magát a nagy münster mellett megvonúlt iskolaház egy sötét szobájába, a melynek legelső padján foglalt helyet az üdv 1615-dik évében. Rekkenő nyári nap volt s Semmler, az érdeemes magister, ifjú hallgatóságának az *Iliasnak*

egy versét magyarázta, mely e hangzatos dativuson végződött: magádi. — Magás — fejtegette — annyi, mint kürt s hangutánzó szó. Nem olyan-e, mintha az achivok táborában a kürt harsanó hangját hallanátok, mikor e szót kiáltom? S lépését a görög archipelagus nagy fali képe előtt megakasztva, éles rikácsoló hangján hangoztatta a magádit.

Ereje próbáját harsogó nevetés jutalmazta, melyet a magister meglegéddel fogadott, s nem vette észre, hogy fölvidámúlt tanulói hangos helyeslésében gúny is rejtőzött. Hiszen azt sem tudta, hogy ez évenként ismételt hatásos jelenet már régen megszerezte neki a harezias Magaddi gúnynevet, mely a tanulók egyik nemzetségéről átöröklődött a másikra, osztályról osztályra.

Waser Henrik figyelmét azonban néhány pillanat óta más tárgy vette igénybe. Egy korhadttólgyajtóval ült szemben, melyen hosszabb időközökben kétszeri, háromszori kopogás hallatszott, míg egyszer csak halkan, halkan kinyílt. A résen két fürkésző gyermekszem kukucskaált be. Mikor a kürtszó megharsant, a kis látogató azt hihette, hogy a hangzatos szó idegen nyelven belépésre hívja föl. Zajtalanul fölnyitá az ajtót s a magas küszöbön egy talán tíz éves, sötét szemű leányka lépett be, daczos, tartózkodó tekintettel. Kosárcájával kezében minden habozás nélkül az érdeemes Semmlernek tartott, illendően meghajtá magát előtte és szólt: — Engedelmeivel, signor maestro. — Azután Jenatsch Györgyhez fordult, kit a tanulók csoportjában első pillantásra föllelt.

Ez mint idegenszerű jelenség ült tizenöt éves kortársai közt, egy fejjel emelkedve ki közülök. Barna orcájának a komor szemöldök s a pelyhedző áll majdnem férfias kifejezést adott s erős kézesukló szegényes és keskenynyé vált zubbonyának szűk újjasából messze kiállottak. A kis leány belépténél sötét szegyenpír futott át széles, csontos homlokán. Komoly tartásában maradt, de szemei nevettek.

Most előtte állott a leányka s a padban ülőt mindkét karjával átölelte s bátran ajakán csókolta. — Azt hallottam, éhezel, Giorgio — mondá — hoztam neked valamit . . . abból a füstölt húsból, melyet annyira szeretsz — súgta titokban.

Az iskola szobáján fektelen nevetés harsant át, melyet Semmler parancsolólag fölemelt jobbjá csak későn tudott lecsittítani. A leány szemei meghökkenve néztek, a harag s

szégyen könnye csordúlt ki rajtok, mialatt Jenatsch keményen megfogta kezénél, mintha csak nála találna segédelmet és oltalmat.

Végre útát tört magának a magister büntető szava is: — Mit nevettek ti szamarak? — Mily naiv vonás ez, ha mondom? Tiszta görög! Ép oly együgyűen viselkedtek, mint mikor az isteni disznópásztor alakján vagy Nausikaa királykisasszony mosásán röhögtök, a mi ép oly illetlen s absurdum, mint azt már többször bebizonyítottam előttetek. — Bündeni leánya vagy? Kinek a leánya? — fordult atyai jóakarattal a kicsinyhez s ki hozott ide? Mert — kedvelt Homerját parodizálva, folytatá — nem gyalogolva jövel, úgy vélem, Zürichbe.

— Atyám Planta Pompeius — felelt a kicsiny s azután nyugodtan tovább meséle: — Rapperswylbe jöttem vele s mikor a szép kék tavat láttam s hallottam, hogy a másik végén Zürich városa fekszik, neki indultam. Egy faluban két hajós épen útra készült s mert fáradt voltam, elhoztak magokkal.

Planta Pompeius, e sokat emlegetett, Bünden legtekintélyesebb embere, a mindenható pártvezér! Semmler úrra kábitó hatással volt e név. Azonnal végezte leczkéljét s a kis bündeni leányt vendégszerető házába vezette. Az ifjú Waser is utánok ment, mert ép az a napja volt, mikor a magisternél, anyai nagybátyjánál, szokott ebédelni.

A mint a meredek római útczán lehaladnak, lovagsizmásan, sarkantyúsan egy erős vállú, parancsoló külsejű úr lép eléjük.

— Megtalálalak végre, leánykám — monda, karjaiba ragadva s hevesen megcsókolva a gyermeket. — Mi jutott eszedbe, hogy megszöktél előlem, te béka.

Azután feleletet sem várva s a leányt karjaiból ki nem eresztve, könnyű meghajlással, de nem nyájasság nélkül Semmler felé fordult s folyékony németséggel, de idegenszerű kiejtéssel így szólt: — Furcsa látogatása volt iskolájában, professor uram! Bocsássa meg, hogy ez az én szeleverdi leányom tudós előadását megzavarta.

Semmler váltig erősítgette, mennyire öröme és tisztességére szolgál, hogy a fiatal kisasszonyt s az ő révén nemesura atyját megismerhette. — Mutassa ki, nagy uram, kegyeséget irántam s kedves hitestársam iránt — végeze — s térjen szerény hajlékomba egy kanál levesre.

A lovag minden kérés nélkül elfogadta a meghívást s útközben elbeszélte, hogy Lucretia eltűnését csak későn vette észre, de akkor rögtön lóra vetette magát s nyomról-nyomra követhette a kis útast. Elmesélte továbbá, hogy Rapperswylben van egy háza, melyet minden eshetőségre megszerzett magának, mert Büندنben s kint a birodalomban nem egészen van rendén a dolog. Lucretia odáig elkísérhette. — Mikor azután Semmlertől meghallotta, hogy mit csinált a gyerek Zürichben, hangos hahotára fakadt, melynek azonban nem volt vidám csengése.

Mikor ebéd végeztével az urak a bornál ültek, míg a magisterné Lucretiával foglalatoskodott, Planta, a beszéd tárgyáról elugorva, hirtelen az ifjú Jenatsch után kérdezősködött. Semmler dícserte eszét, szorgalmát s elküldte érte Wasert, a csizmadia polgár házába, hová ellátásra szegődött. Néhány pillanat múlva Jenatsch György a szobába lépett.

— Hogy vagyunk, György? — szólt a báró jóakarólag a belépő ifjúhoz s ez szerényen de némi büszke tartózkodással felelt, hogy mindent megtesz, a mi tőle csak telik. A lovag megígérte, hogy majd megdícséri atyjánál s egy kézmozdulattal el akarta búcsúztatni. A fiú azonban helyén maradt. — Egy szóra kérek még, Pompeius uram — mondá könnyedén elpirulva. — A kis Lucretia érettem, mint valami zarándok, az országút porát taposta. Nem feledkezett meg rólam s hozott valamit hazámból, bár jobban tette volna, ha nem tanulóársaim előtt nyújtja át nekem. De azért hálás vagyok érte s már becsületemért is, én is ajándékkal akarok szolgálni. S ezzel egy kicsiny, belől aranyozott, de igen egyszerű serleget oldott ki kendőcskéjéből.

— Megbolondúlt ez a gyerek — pattant föl a báró. De azonnal mérsékelte magát. — Hová gondolsz, György? — folytatá. — Atyádtól való ez a serleg? . . . Nem tudtam, hogy arany s ezüst fölött rendelkezik. Vagy saját verejtékeddel, írődeák munkával kerested? Így sem szabad elajándékoznod. Szűken vagy nagyon, ennek pedig pénzértéke van.

— De rendelkezhetem vele — felelt öntudatosan az ifjú — éltemet vetettem érte latba.

— Már pedig ez úgy van, Pompeius uram — szólalt föl lelkesedve az élénk Waser — a serleg tőlem való. Hálám jele, mert György fürdés közben saját élte veszélyével mentett

ki a rohamos Sihl forgatagaiból, mikor már-már a fenékre buktam. És Jenatsch és én és Lucretia kisasszony, mi mind a hárman a lovag úr egészségére üritjük a serleget. — Szólt s nem törődve a feddő tekintettel, mely hallatlan merészségeért nagybátyja szeméből érte, a serleget a virágos födeles kancsóból illatos weftenbachival szízig megtölté.

Jenatsch György megfogta a serleget s szemével Lucretiát keresé. Ez égő kíváncsisággal szemlélte a történeteket. Most elszabadíta magát a magister feleségétől s komolyan a csoport-hoz állott, György megkóstolta a bort, azután odanyújtá, mondván: — Lucretia, a magad és atyád egészségére. — A hallgató leány lassan megízlelte a bort, mintha valami szent cselekményt végezne. Azután atyjának adta a serleget, ki kelletlen hangulatában egy hajtásra kiitta az egészet.

— Hát Isten nevében legyen úgy, te balgatatag fiú! — mondá Planta — de most tovább egy házzal. Mi is nem sokára indulunk.

Jenatsch távozott, a magisterné pedig Lucretiát a kis konyhakertbe az egres-bozótokhoz vezette, hogy ott, mint a gyerekkedvelő asszony mondá, maga szedje magának a csemegét. Mialatt az urak, ez úttal olaszúl társalogva, még egyszer a serleghez nyúltak, Waser szép csendeszen az ablakmélyedésbe ült egy *Orbis pictussal*, melybe látszólag egészen elmerült. A furfangos eléggé értette az olaszt; Jenatschcsal felig játszva tanulta meg s most éles füllel hallgatódzva, az érdekes beszélgetés egy szavát sem mulasztá el.

— Tízszeresen kárpótlom a fiút a serlegért — kezdé Planta. — Helyre fiú volna, csakhogy nagyon daczos, zárkózott szívű. A rátartóság rossz vendég, ha nincs kenyér a háznál. Atyja, a scharansi pap, talpig becsületes ember s mint szomszédom gyakran ellátogat hozzám. Annak előtte gyakrabban, mint most. El sem képzelheti magister uram, milyen gonosz lélek szállotta meg predikatorainkat. A szószekekről dörögnek a spanyol hadi szolgálat ellen s az utolsónak az elsővel teljes egyenjogúságát hirdetik minden hivatalra, még a legfontosabbra is, a mi pedig a mai veszélyes politikai helyzetben, mely államhajócskánk fölötté óvatos kormányzását kívánja meg, szükségkép az ország veszedelmére válik. Arról az eszte-len protestans propagandáról pedig, melylyel Veltlinben katholikus alattvalóinkat kinozzák, nem is akarok beszélni. Újra

katholikus lettem, uram, bár reformált szülőktől származom. S miért? Mert a protestantismus a politikai tekintély ellen is lázaszt.

— Adjatok bővebb kenyeret papjaitoknak — veté közbe Semmler meglegedetten mosolyogva, — s akkor majd, mint meglegedett és tekintélyes emberek helyesebb oktatást fognak adni az alattvalóknak, mennyire szükséges az emberi viszonyokban az egyenlőtlenség.

Planta a bűndeniek áldozatkészségéhez intézett követelésre kissé gúnyosan mosolygott. — A mi pedig a fiút illeti — mondá tovább — az inkább harczy ménre való, nem pedig szószékre s ott kevesebb galibát is okozna. Sokszor mondtam az öregnek: Bizzad rám a fiadat, kár érte! De az keresztet vetett magára a spanyol hadi szolgálat előtt, melybe a csinos fiút be akartam ajánlani.

Semmler óvatosan hörpentgetett borából s hallgatott. Úgy látszott, nem kárhoztatta a scharansi pap ellenszenvét a fiának nyitott életpálya iránt.

— Világok háborúja áll a küszöbön — folytatá szenvedélylyel Planta — s ki mondhatná meg, mennyire viheti benne ily merész vérű! Mert vakmerő a fiú, minden mértéken túl. Még is csak el kell mesélnem valamit magister uramnak! Egy nyáron néhány év előtt — a fiú még otthon volt — naponkint együtt játszott Riedbergen testvérem fiával Rudolfal és Lucretiával. Egyszer Lucretia, mikor a kerten átsétálok, örömtől villámló szemekkel, lélekszakadva felém tart. — Nézd, csak nézd, apám! — kiált lélekzetszorúlva s fölmutat a magasba, a vártorony fecskefészkeire. S mit látok ott, magister uram! Képzelse csak, Györgyöt, a mint a tetőablakból messze kinyúló s föl-alá himbáló gerenda legszélsőbb végén lovagol. S a ficzkó még sapkáját lóbálta s örömszajjal üdvözölt! A másik, az odabenn kuksolhatott a rögtönzött hinta biztos végén s mivel Rudolf — nem mondom örömmel — gonosz indulatú fiú, megborzadtam e merész csínytől. Fenyegetve emeltem föl kezemet s fölsiettem. Mire fölértem, minden a rendes helyén volt. Györgyöt gallérjánál fogtam s megfeddtem vakmerőségeért; ő azonban nyugodtan felelt: Rudolf azt hitte, nem meri megtenni s ezt nem engedhette magán száradni.

Semmler, kinek kezei e történet alatt aggódva fogództak szeke karjaihoz, bátorságot vett magának arra, hogy kifejezze

fölszálló aggodalmát, nem fogja-e a kis kisasszony nőies gyöngéségét és nemesi finom erkölcsét megmetélyezni az, ha Lucretia ily vad fiúval, s éppen Jenatschcsal barátságot tart, kit tőle áthidalhatatlan s idővel mindinkább szélesedő ür választ el.

— Üres beszéd — kiáltott a lovag. — Nem kell azt komolyan venni, hogy a gyerek Zürichbe szaladt a fiú után. Ennek csak Rudolf az oka. Zsarnoka a leánynak s azzal ijesztgeti, hogy kis menyasszonyának nevezi. — Atyjától kellett ilyes valamit hallania; testvérem nem bánná a dolgot, mert én vagyok a gazdagabbik, de annak még sok ága-boga van. Szóval a leány védőjének választotta Györgyöt, kitől a másik fel. — Gyerekség az egész — Lucretia legközelebb nemesi nevelésre kolostorba megy s a falak mögött majd szép illően viseli magát, mert álmodozó lelkű. — A mi pedig a kelmed áthidalhatatlan ürét illeti, mi Bündenben, ha nem is mondjuk, de úgy valljuk, hogy az előítélet. Tisztesség, hatalom vagyon nélkül — természetesen — senki sem lehet egy Plantaléány kérője. De régi századoktól örökölte-e, vagy csak tegnap tett reá szert, ezt utoljára kérdjük.

S itt a zúgó vihar elhajtá az ifjú vándor szemei elől gyermekkorá csalogató képeit. Újra öt évvel öregebb lett s a magános havasi ösvényen fáradhatatlanul lefelé haladt. S durva módon vetődött vissza a jelenbe. Az engadini völgy nyílásából fölzúgó szélroham fejről lefujta kalapját, melyet egy kétségbeesett oldalugrással még ideje korán fölkapott, mielőtt a második roham könnyű zsákmányát a mélyben habzó patakba dobhatta volna.

HARMADIK FEJEZET.

Waser finom posztó kalapját mélyen homlokába nyomta, úti zsákját erősebben magára szíjazta és a most meredekebbé váló lejtőn, a hegyi ösvény széles kanyarulatait átvágva, gyorsan lefelé szökölt. Először törpe fenyők villámtól feketült s össze-vissza csavarodó gyökerein haladt át, azután lágy pázsitra lépett, míg egyszerre csak nyitva állott lábai előtt a bársony-zöld Engadin, hegyi tavaival, melyek — mint megannyi ékszer — a fénylő Innre voltak fölfűzve. Azonban már csak a felhőkből kitörő utolsó napsugár világította meg a tájat, lenn a völgyben

átlátszó távolban szivárvány színeiben játszva, a tó és Szent Móríz füzei fölött.

A leszállóval szemben egy csupasz, sötét gúla meredt égne s mellette, odébb a völgyben, egy ép oly magas, zöldes fényű jegessel borított sziklahát. A kettőt egybekapcsoló hegy mögött készülődött a vihar s áttolta halkan dörgő felhőit a nyíláson, mely mögött néha-néha még egy távoli havas csúcs is élesen fölmerült.

A vándor jobbján a másik völgyfal hegyei elfödtek azt a meredek sziklalépcsőt, mely egy mélyen bevágott völgyön át a könnyű hegyi levegőből majdnem rögtöniben Italia hőségebe vezetett le. Ott a Majola mögül bugyogtak föl, a déli szel által fölhajtvá, mint felhőfüst, a rekkenő párák s terjedtek Bolselgia. Maria nedves rétjei fölé, melynek fehér tornyai most az eső, fátol mögül alig voltak láthatók.]

A hegyi ösvény végre elérte az első engadini falut; erős házai egyetlen utcát képeztek s oldaltámaszaikkal, rostélylyal bevont falnyílásaikkal kis várakhoz hasonlítottak. Az ifjú zürichi azonban nem kopogtatott a nehéz faajtók egyikén sem, hanem elhatározta, hogy az esti szürkülettel nem törődve, a völgyi úton, a tavak mentén bátran tovább indul delnek. A Malója hospitiumában akart éjjeli szállást keresni, hogy másnap kora reggel indulhasson a Muretto szorosán át Veltlinbe; mert — Pompeius úr eltalálta — nagyon vágyott utána — most inkább, mint valaha — hogy iskolatársát, Jenatschot, ölelhesse.

E magas hegyek között korán esteledett s hamar hűvös lett, az út pedig a csapódó hullámok partján végtelenre nyúlt. Finom, zúzos felhőpermeteg takarta el a vidéket s lassanként az egyenletes lépésekben tova siető ruháiba is befészkelte magát. Érzékeire, gondolkodására könnyű dermedés szállott; álmoság, minőt a nap legnagyobb hevében nem érzett. Egyszer oly helyen, hol az Inn szűk mederben, gyors hullámmal zajlott el mellette, a másik parton pedig egy nehézkes templomka tompa hegyű tornya tűnt fel, lódobogást vélt hallani. Balján, a fahídon át egy lovas repült, ki Majolának fordúlva, mellette elvágtatott. s az est homályában eltűnt. Nem Pompeius úr volt-e e köpenybe burkolt alak? Lehetetlen; inkább valami magános, elvadult éjjeljáró; mert a lovak kedves leánykáját kísérte s oltalmazta, s ennek kedvéért egy előbbkelő engadini falu-

ban bizonyosan a rokonság biztos vendéglátását vette igénybe.

Végre, végre megkerülte útasunk az utolsó tavat is s háta mögött maradt az utolsó sziklafok is. Felhőn átpislogó tűzfény s kutyaugatás ház közelét gyaníttatá, mely nem lehetett egyéb, mint korcsma a szoros bejáratánál. A sötétlő kötömeg felé haladva, Waser meglepéssel vette észre, hogy az udvar falának kapuja tárva volt; s látta, a mint a vendéglős, egy szikár, csontos olasz, toporzékoló kutyáit lánczra köté, mialatt a béres fiú szurokfáklyával világított. Mindez szíves fogadást ígért. A gazda most fogta a fáklyát s érkező útasunknak arczába világított.

— Mivel szolgálhatok? Mit akar az úr? — kérdezte, kellemetlen meglepetésében halk szitkot, közvetlen érzelme nyilatkozatát, morzsolva el fogai között.

— Furesa egy kérdés! — felelt Waser vidám hangon. — Helyet a tűznél, hogy megszáriksam ruhámat, egy kis harapni valót és éjjeli szállást.

— Sajnálom, uram — lehetetlen! — felelt a gazda, sajnálatát s egyszersmind elhatározottságát elevenen kifejező mozdulattal, — házamban nincs már hely.

— Micsoda, nincs hely? Hiszen a mint látom, még vendégeket vár! Csak nem lesz oly pogány, hogy ily pusztaságban s hideg esős éjjelen útasoktól valami hitvány zúgoeskát megtagadjon?

Az olasz kinyújtá kezét, delfelé mutatva, hol a felhő foszlányosabb volt s a fellegválasztó Majolán túl, szaggatott sziklaormok fölött átfénylett a hold karimája. — Amonnan már tisztul — mondá s a házból egy tele pohár bort hozott. — Válgék egészségére! Legokosabb lesz, ha Baselgiába visszatér. Nyugodalmas jóéjtszakát kívánok.

Az ital az üveg kanecsóban a fáklya világánál úgy fénylett, mint a rubin. Waser mohón nyúlt a pirosan ragyogó nedv után s minden szabadkozás nélkül fölhajtotta. A gazda udvariisan s fizetést sem kérve, kitolta az udvar ajtaján s ráhúzta a zárat.

A fiatal zürichi még nem adta föl a játékot. Unalmss visszavonulás helyett a már átfutott úton, helyzetét átgondolva, a néhány lépésnyi távolban fekvő hegynyúlványra ment föl, mely mint valami őrhely ugrik ki az itt meredek lejtőn kez-

dődő Bregaglia völgye fölött. A völgy most kavargó felhőkatlanhoz hasonlított, melyből csak a legszélén álló fenyők holdsugaras csúcsai bukkantak elő. Waser kiteríté kurta köpenyegét, ráült s hallgatódzott.

A vendéglő istállójából koronkint ló nyerítése hallatszott, különben minden csendes maradt. A hegyi patakok zúgása a mélyben, a ködben tompúlva, alig volt hallható . . . Most a távoli morajból halk, de élénk hang vált ki, csilingelés, melyet elkapott a szél; kis szünet után azonban újra hallható lett, magasabb helyen, világosabban. Ismét megszűnt, majd megint elkezdette, ez úttal már közelebb s hangosabban, mintha a hegyoldalon fölfele mászna valami ösvény kanyargásait követve. Waser hosszú ideig mintegy álomban hallgatta e kedves, titokzatos hangcsodát; egyszerre azonban emberi hangok ütik meg fülét. Valószínűleg lovasok vagy öszvéren járók voltak, kik állatjaikat nógatták s mint Waser gyorsan következtette, a vendéglősnek régebben várt vendégei.

Elnyúlt a földön, nehogy észrevegyék. Tudni akarta, ki foszthatta meg öt éjjeli tanyájától. Hosszabb idő után végre két öszvér ért a magasba, két lovas ugrott le a kengyelből, nyilvánvalólag úr és szolga; néhány kemény csapást mértek a rögtön megnyíló kapura s a gazda szolgálatkészen vezette be a még mindig megvilágított házba.

Neheztelés és kíváncsiság egyaránt ösztökélte az ifjú zürichit. Mintha újra éledt volna, fölugrott s kémkedve körüljárta a titokzatos várat. Eszébe jutott az a tüzfény, mely érkezésekor feléje világított s a mely nem támadhatott az udvar felől. S valóban, itt volt a ház hátsó részén egy magányos oldalablak, nehéz vasrostélyon átsugárzó fényével. Útasunk a ház falához támaszkodó téglaromra vetette föl magát és innen végre a füstös szoba melyébe tekinthetett.

Lobogó lángú tűzhelynél egy becsületes arcú vén anyóka állott, kezében vas serpenyőt tartva, melyben süstergő zsírban hegyi pisztráng sült. A háttérben, kőpadon, kecskebőrbe burkolva, egy halvány ifjú aludt, kinek betegesen merev vonásai sötét hajfürteinek kuszált tömegében majdnem egészen elenyésztek.

Most okosnak illett lenni. Waser, mint kezdő diplomata, először hallgatódzva tisztázni akarta a helyzetet s azután meg-

találni a pontot, melytől a helyzet urává tehesse magát. A véletlen kedvezett neki. A halvány alvó valami fojtogató álommal kezdett küszködni; fölfohászkodva először ide-oda forgolódott, egyik oldaláról a másikra, azután csukott szemmel s tompa lelki fájdalom kifejezésével hirtelen fölegyenesedett, ökölre szorítá kezét, mintha valami fegyvert szoritana, egy csapást mért a levegőbe s tompa álmhangján nyöszörgött: Te akartad így, Santissima!

Most az anyóka hirtelen letette a serpenyőt, az álmodót keményen vállon fogta, megrázta s így szólt: «Ébredj, Agostino! Nem szenvedlek többé konyhamban . . . Nem Jákob patriarcha álmait álmodod . . . a gonosz incselkedik veled. El veled a széna közé! Az Úr pedig óvjon meg a pokol leselkedéseitől».

A hosszú fürtű, keskeny alak lesütötte fejét, fölemelkedett s minden ellenmondás nélkül távozott.

— A mit fiamnak, Balázs papnak, az ardenni tiszteletesnek kell elvinned, azt én magam kötöm fölül a kosaradra, ha majd korán reggel érte jössz — kiáltott utána az öreg asszony s azután fejcsóválva végezé: — Tulajdonkép nem is kellene erre a pápista bolondra bíznom azt a drága erekljét.

— Jobban eljárók én abban, jó asszony — szólt bizalomkeltő hangon a vasrácsok közül a szobába Waser. Holnap a Muretton át Veltlinbe megyek, Jenatsch tiszteleteshez, a ki jó barátságot s szomszédságot tart érdemes fiaddal, Balázsszal, kinek nevét én is ismerem, mert jó híre jár a protestans vidékeken. De csak úgy teszem meg, ha reggelig valami száraz alvóhelyet adhatsz, mert a gazda más vendégek miatt kizárt.

Az anyóka bámészkodva, de félelem nélkül nyúlt olajlámpája után. A lobogó lángocskát kezével a légjárás ellen védve, az ablak nyílásához közeledett s szemügyre vette a rácsan át beszélő fejét.

Mikor a vidám, okos, ifjú arcot és nyakán a tisztessegre mutató fodros gallért meglátta, éles szürke szeme barátságosra vált s mondá: Kelmed is predikátor, úgy-é?

— Olyasforma volnék — felelt Waser, ki otthon nem igen mondott hamisat, e vad, barátságtalan földön azonban némileg engedett a körülményeknek. — Engedj be, anyókám, a többiről aztán beszélhetünk.

Az öreg asszony, kezét ajakára téve, igent bólintott s eltűnt. Egyszerre csak nyikorogni kezdett a téglarakás mellett

az alacsony ajtócska; Waser lekúszott, s az öreg asszony, kézen fogva néhány sötét lépcsőn a konyhába vonta be.

— Meleg szobácskája majd csak akad kegyelmednek; az enyém — mondá, s a kémény mellett egy lajtorjára mutatott, mely a falazott tetőbe vágott csapó ajtóhoz volt támasztva. — Nekem éjjel úgyis a tűznél van dolgom, az urak oda át ép most ülnek az asztalhoz. Maradjon csak szép nyugton oda fönn, ott biztonságban lesz; éhen sem hagyom veszni az igaz szó hirdetőjét.

Ezzel odanyújtá mécsét s Waser minden további szó nélkül fölkúszott a lajtorján, fölemelte jobbjaival az ajtót s egy csupasz, börtönhöz hasonló kamarába jutott. Az öreg asszony bort s kenyeret hozott utána; azután egy falba nyíló oldalajtóba lépett, mely — úgy látszott — tágas, szellős helyiségbe vezetett, s egy jókora darab füstölt sonkával tért vissza. A falon egy piszkos polczon nagy, nehéz ezüsttel kivert löportartó lógott.

— Ez az, uram — mutatta újjával az öreg asszony, — a mit holnap fiamnak akarok küldeni. Nagybátyám s keresztapám öröke, százéves zsákmány a műssi háborúból.

Waser nem sokára elnyújtózkodott fekvő helyén; aludni próbált, de nem sikerült. Egy pillanatra elszenderült; szemei előtt álmoképek mozogtak; Jenatsch és Lucretia, Semmler magister és az anyóka a tűznél, a majolai gazda s a goromba Lukács a legsajátságosabb vonatkozásokban helyeződtek egymáshoz. Egyszerre mindannyian egy iskolai padban ültek s Semmler a görög tárogató helyett csodálatos módon a nagy löportartót tette ajakához, síró-rívó hangokat csalt ki belőle, melyekre a sarokból pokoli hahota felelt.

Waser fölébredt, csak nagy nehezen értette meg, hogy hol van s épen újra szunnyadóban volt, mikor — úgy vélte a mellék kamara felől — távoli férfihangok elének párbeszédet hallotta. A mit pedig most hallott, az nem az álom nevése volt.

Az utazás izgalma, hirtelen félelmét legyőző gyors elhatározás, vagy pusztá kíváncsiság hajtotta-e föl nyugvó helyéről? Elég az hozzá, már a szomszéd kamara ajtajánál állott; hallgatódzva, majd halkan az ajtót kitárva, meggyőződött, hogy nincs benne senki; azután lábújjhegyen áthaladt a széles kamarán egy keskeny fénysugár nyomán, mely a szemben levő falon

át hatolt feléje. A gyöngye vöröses sugár, a mint a tapogatódzó meggyőződött, egy korhadt, nehéz vaspántokkal kiveret tölgyfa ajtó hasadékan fénylett keresztül. Éles szemét óvatosan az elmálló ajtó nyílására tevő s a mit látott és hallott, elfeledteté vele helyzetét s mintegy fogva tartá figyelő helyén.

Szűk, ernyős függőlámpával világosított szobába tekintett. Ketten voltak a beszélők s szemben ültek egymással egy kis asztalnál, mely levelekkel s félretolt üvegekkel s tányérokkal volt megrakva. A közelebb eső háttal fordult az ajtónak s a szenvedélyes beszélő széles válla, vastag nyaka, bozontos hajzata néha egészen elfödé a tért, melyen a szem a hasadékon átláthatott. Most valami magyarázó mozdulattal előre hajlott s egyszerre csak a legegésőbb világításban föltűnik a másiknak is kezére támasztott feje. Waser megijedt, Planta Pompeiust látta maga előtt. Mily elnyütnék, bánatosnak látszott! Beesett, vadul forgó szemei fölött mélyen árskolt redők vonták összebb bozontos szemöldökeit. A büszke, duzzadó életkedv eltűnt s vonásaiban izzó harag s mély bánat csatázott. Dél óta tíz évvel öregebbnek látszott.

— Nem szívesen egyezem a vérfürdőbe, mely rokonságomból nem egy korábbi barátom életébe kerül; s még inkább átallok az akkor szükségessé való spanyol szövetséget — mondá most Planta lassan és nyomottan, miután a másik ömlő s Waser előtt homályosan maradt beszédét elvégezé, — . . . de — s itt a gyűlölet villáma cikázott a lovag szeméből — ha már vérnek kell folynia, Robustelli, őt legalább el ne felejtse.

— Jenatsch Györgyöt? — nevetett vadul az olasz s kesét a mellébe levő cipóba döfte, melyet Pompeius úr elé tartott, mint valami lándzsára feltűzött fejet.

E földre magyarázhatatlan jelképes felelet után az olasz piros képének egyik oldalát a hozzá közel hallgatódzó felé fordítá. Ez visszahőkölt s idején látta, hogy nesztelenül fekvő helyere vonuljon. A jelenet nem kis gondolkodóba ejté s még inkább megerősíté szándékában, hogy Veltlinbe siessen s óvatosságra intse barátját. Végre azon gondolkozva, mikép teljesítse tervét, a nélkül hogy e főbenjáró dolgokba keverődjék s a fáradságtól is elnyomva, elaludt.

A hajnal első sugara már behatott a keskeny — inkább lőrésnek nevezhető — ablakon, mikor Wasert a csapó ajtón

kopogás ébreszté föl. Hamar felöltözött s útra készült. Az anyóka üdvözetet küldött fiának, gondosan Wasserre akasztá a löportartót, melyet becses családi ereklye gyanánt látszott tisztelni s némi aggodalommal vezette ki vendégét a konyha ajtócskáján a szabadba. Itt aztán megmutatta neki a careloschi völgykatlan szűk bejáratát, a Majolától balra fekvő hegységekbe vezető útja kezdetét.

— Ha egyszer ott benn van az úr — mondá — tekintsen a tó balján a kopasz lejtőre, azon halad messziről észrevehetőleg az ösvény, s azon majd találkozni fog Agostinóval is, ki egy negyedórával előbb indult el batyus kosarával s hasonlóképp Sondrióba ügyeszkik. Szólítsa meg, az majd vezeti. Az igaz, hogy itt — s homlokára mutatott — nincs minden rendin nála, de töviről hegyire ismeri az utat, s különben úgy viselkedik, mint más ember.

Waser szíves búcsút vett s gyors lábbal távozott a még csendes ház környékéről. Vad, ösvénynek is alig hogy helyet adó, sziklaromok között lépett be a tojásdad völgybe, melyet köröskörül jegesborította nagy hegyfalak zártak. Megpillantotta a keskeny ösvényt is a lejtő hosszában haladó Agostinóval s utána sietett.

A fiatal ember az éj benyomásait még nem rázhatta le magáról, bármennyire is iparkodott úrrá lenni fölöttük s bármennyire szerette volna is világos gondolatokba foglalni azokat. Sejtette, hogy súlyos vészt jelent, a mit látott s hogy a véletlen a készülődő rettenetességeknek csak csekély, előtte kapcsolat nélküli és érthetetlen részét fedte föl. Fiatal, könnyű vére mellett is mélyen megrendült, mert az itt ellenségesen szemben álló személyek közt kettő, barátja és Pompeius úr, egyaránt bírták — bár különböző módon — szeretetét és csodálatát.

S mily különös, elragadó és rémítő volt most e hajnalpiros vidék! Alant a zöld tó mélye, buján benőtt szikla-nyújtványok s bozótos szigetek közt, az egész mintegy bemejtve sötétpirosan virágzó alpesi rózsák sűrű, messzenyúló tömkelegébe, mint valami véres kendőbe. Köröskörül fénylő, függélyes sziklafalak meredeztek, ezüst színű s a mélybe bukó jegespatakok kígyózásaitól átfonva. Dél felé pedig, hol a zig-zugban kanyargó ösvény elárulta a völgy egyetlen kijáratát, a szemet fénylő hómező kápráztatta, melyből pirosas szirtek s sziklapyramisok ugrottak elő.

Végre elérte Waser az előtte járó s jó reggelt mondvá, beszédbe ereszkedett a hallgató útassal, ki csendes melázásba merülve, alig hogy számba vette, s társaságát minden csodálkozás vagy kíváncsiság nélkül, egykedvűen fogadta. Waser alig sajtolhatott ki belőle néhány szót s mivel az ösvény egyre meredekebb s nem sokára a hóban csúszós is lett, fölhagyott fáradozásával.

Hamarább, mint Waser gondolta volna, elérték végre a hágó tetejét. Dél felé magasan tornyosuló, komor hegytömeg zárta a kilátást. Waser a fenyegető óriások nevét kérdezte. — Sokféle nevök van — felelt Agostino — itt fenn Bündenben máskép hívják, mint lent Sondrióban. Itt neve a Szerencsétlenség hegye, nálunk a Fájdalom hegye. Wasert kellemetlenül érintették e szomorú nevek, szűkszavú kísérőjét előre bocsátá: rövid pihenőt tartott s azután, a nélkül, hogy szem elől tévesztette volna, egy darabkát hátra maradt, hogy az éltető hegyi levegőben háborítlanul élvezhesse vándorkedvét.

Így haladtak órák hosszat lefelé a habzó s szirteken át rohanó Malero mentén, mialatt a nap mindig izzóbban sütött be a völgy szorosba. Most réti talajról emelkedő izmos gesztenyefák árnyékolták az ösvényt s szőlő-lugasok intettek lebegő kocsányaikkal. A dombokon gazdagon cziczomás templomok fénylettek s az ösvény mindig gyakrabban kövezett falusi úttá vált. Végre az utolsó szakadékon is áthaladtak s az aranyos esti légben előttök feküdt a széles, buja növesű Veltlin, forró szőlőhegyeivel s mocsáros rizsföldeivel.

— Az ott Sondrio — mondá Agostino a most újra oldalán haladó Wasernek s egy palotákkal és tornyokkal fénylő olasz városra mutatott, mely a sziklakapu sötét keretén át, mint valami tündéri varázslat mosolygott a pusztaságokból érkező elé.

— Vidám egy fold ez a te Veltlined, Agostino — kiáltott fel a zürichi, — s amott a sziklán, ha nem csalódom, terem a jeles sasselli, a borok gyöngye.

— De áprilisban elfagyott — felelt komoran Agostino — bűneink büntetésére.

— Biz az nagy kár — jegyzé meg a másik — de hát micsoda bűnbe estetek?

— Eltűrjük magunk közt az eretnekség mérges kiütéseit; de megtisztulunk nem sokára s a romlott hús kivágattatik.

A halottak és szentek ünnepi gyülekezésben határozták ezt éjféltkor, május nyolczadik napján Gervasius és Protasius templomában ott — az előttök fekvő templomra mutatott — az ör jól hallotta s ijedtében megbetegedett. Keményen vitatkoztak . . . hanem Carlo, a mi szentünk, kinek a szava húsz máséval fölér, végre úr lett fölöttök.

A beszélő nem vette észre kísérője gúnyos oldalpillantásait és szemei mosolyát, hanem újra megtette azt, mit útjában mindannyiszor megselekedett, valahányszor csak szent képpel vagy kereszttel találkozott. Az istenanyja egy czifra oltárához érve, maga mellé tette kosarát, térdre borult s égő szemmel meredt a kép rostélyán át.

— Láttad, hogyan intett? — mondá útját folytatva, mintegy önkívületben.

— Az ám — jegyzé meg vidáman a zürichi. — Ugyancsak jó hírben állhatsz előtte. De hát mit intett?

— Hogy meggyilkoljam nővéremet — felelt, nehezet sóhajta.

Ezt már nem állhatta tovább a zürichi. — No, Isten áldjon, Agostino — mondá. — Az én földképemen itt valahol egy mellékút van megjelölve Berbennt felé. Ez az, úgy-e? Megrövidíthetem útam. — S kellemetlen útitársának egy pénzdarabot nyomott markába.

Waser a szőlőhegyek falai között a hegység alja körül fordult s rövid vándorlás után megpillantotta a gesztenyék árnyékában elbújó Berbennt, útja célját. Egy félmezítelen fiú megmutatta a plebaniát. Szegényes ház, de oldaláról annyi szőlő s levél csüngött le, a buja szőlőhajtások oly gazdag koszorúban fonódtak köréje, hogy a szegényes épület majdnem elenyészett mögöttük. Korhadt faoszlopokon nyugvó rácsos födélzet képezte a súlyosodó gazdagság gyöngé támaszát és egyszersmind a házaeska tornácát. Fönn az esti nap utolsó sugarai játszottak a kövér, aranyzöld leveleken, alattok minden mély árnyékban volt.

Mialatt Waser e soha nem látott gazdag növényzetet lámulta, egy könnyű alak jelent meg az ajtóban s mikor a zöld árnyékból kilepett, szép, még leányos asszonynak mutatkozott, merítő korsóval fején. Meztelen karja könnyedén tartotta a vastag, barna hajfonaton nyugvó edényt, lebegő bájjal, lesütött szempillával haladt tova s mikor Waser tisztelő állás-

ban udvarias üdvözléssel előtte megállott s a nő szelíden fénylő szemeit reá emelte, azt vélte, hogy az életben a szépség ilyen diadalát még nem látta.

Kérdőzködéseire a tiszteletes után, a nő szabad kezével nyugodtan a szőlőlugason s homályos tornáczon át a ház egy hátulsó ajtajára mutatott, melyen az aranyos esti fény hatott be. Waser csodálkozására harcias ének szállt onnan feléje:

A világon nincs szebb halál ...
Ellenség előtt ha talál ...

A német lándzsás dala, mely oly halálmegvetőn s mégis életkedvvel tele hangzott, kétségkívül csak barátja erős torkából szállhatott föl. S valóban, ott térdelt ez egy hatalmas szilfa árnyékában; s mivel végezte napi munkáját a bербenni tiszteletes? Hatalmas kardot köszörült.

Meglepetésében Waser egy pillanatra szótlanul megállott. A térdeplő észrevette, kardját a fűbe szúrta, fölugrott, kitárta karjait s e fölkiáltással: «Szívem Wasere», széles mellére szorítá.

NEGYEDIK FEJEZET.

Miután az érkező a tiszteletes öleléseiből kiszabadult, kölcsönösen vidám tekintettel méregették egymást.

Waser egy kissé kikökkent sodrából; de sikerült érzéseit titkolni. Némileg nyomottnak érzé magát a bűndeni férfi marczona alakja mellett, kinek barna, szakállas arczából vad erő tüze sugárzott. Sejteni kezdé, hogy azt a fékezhetetlen akaratot, mely iskolatársa komor, majdnem álmos vonásaiban szunnyadt, a nyilvános élet vihara most fölbreszté s fölszabadítá.

Jenatsch, a maga részéről láthatólag meg volt elégedve zürichi barátja szabad s tapintatos föllépésével, a mint okos, szerény tekintettel, de a maga módjára biztosan előtte megállott; és nyilván örült, hogy elhagyottságában egy művelt városi emberrel beszélgethet.

A bűndeni egy kézmozdulattal ülésre szólítá vendégét a szilfát körülfogó kerek padon, s csengő hangon szólt:

— Hozz bort ide, Lucia.

Az a szép, csendes nő, kit Waser a házba beléptekor

látott, csakhamar két tele kőkorsóval jelent meg az ajtóban s kedves, szerény főhajtással a fapadra helyezte a két jó barát közé; aztán alázattal azonnal távozott.

— Ki ez a bájos teremtés? — kérde Waser, a mint kedvtelve nézett utána.

— Hites társam. Elképzelheted, hogy itt a bálványimádók között — Jenatsch mosolygott, — protestans pap nem maradhatott feleség nélkül. Egyik első hitágazatunk! Azon kívül a mostani lanyha kormány, mely engem útjából félre akart tenni s büntetésből e magános plebániára helyezett, egyenesen megparancsolta, hogy minél több lelket szabadítsak ki a tévhit posványából. Ez volt az én becsületes szándékom is. De eddig csak egyetlen egy térítése sikerült, a szép Luciáé. S hogyan? Saját személyemet kellett érte zálogba adnom.

— Mértéken túl szép nő — jegyzé meg gondolkodva Waser.

— Épen nekem való szép! — mondá Jenatsch, vendégének átnyújtva az egyik korsót, míg ő a másikat vonta ajakához — és maga a szelídség — katolikus rokonaitól van mit túrnie miattam. — De milyen pompás löportartód van, barátom? — hisz ez a Balázs pap családi öröke! . . . Igaz biz az, Pontresinában az öreg meghalt s most a derek Balázs birtokába kerül, ki hivataltársam Ardennben. De milyen csoda útján esik meg, hogy épen te hozod ide Veltlinbe?

— Ez úti kalandjaimhoz tartozik, melyekről majd később bővebben beszélgetek veled — felelt Waser, ki még nem volt tisztában magával, mennyit mondjon el a Majolán történetekből, nehogy akarata ellen heves vérű barátja egyik közlésből a másikba ragadja. — Most azonban, kedves György barátom, mindenek előtt meselj nekem azokról a nevezetes eseményekről, melyek az utolsó években minden politikus figyelmét hazádra irányozták. Quorum pars magna fuisti! Te voltál benne a főszemély.

— Azokról magad alig ha nem jobban tájékozva lehetsz, legalább a mi kapcsolatukat illeti — felelt Jenatsch, bal lábát a köszörüköre támasztva s egyik térdét a másikon átvetve. — Hiszen ott dolgozol a cancellarián s a zürichi urak nem fukarkodnak, hogy megtudhassák, mi történik a világban. Különben minden természetesen esett meg, az okok rendje szerint, Tudhatod, hiszen tanács-szobáitokban gyakran szönyegre kerülhet,

mint vesztegeti meg már évek óta a spanyol-osztrák itt a katolikusokat, hogy tőlünk szövetséget s harczi népe számára szabad átjáratot kapjon. Most pedig haragjában, hogy pénzével nem tudott semmit elérni — veltlini földünk küszöbére ott — s delfelé mutatott — minden kötött egyesség ellenére mindennapi fenyegetésül Fuentes várát építtette. Holnap, ha akarod Henrik, megnézhetjük, s tekintetes uraidnál csak jó fát raksz a tűzre, ha viszázkodásunk e tárgyát mint szemtanú írhatod le. — Biz az kellemetlen dolog volt, de még nem fenyegette életünket. De mikor aztán minden okos fő előtt nyilván valóvá lett, hogy a katolikus hatalmak a német protestantismus megsemmisítésére fegyverkeznek . . .

— Ez kétségtelen — veté közbe Waser.

— Ekkor életkérdése lett Spanyolországnak, hogy a birtokából, Milanóból Tirolba vezető katonai útját a mi Veltlinünkön s hegyeinken keresztül minden áron biztosítsa magának; s életkérdése nekünk is, hogy ezt minden áron megakadályozzuk. A spanyol pártot köztünk le kell sújtanunk, hogy soha többé föl ne tápáskodhassék.

— Nagyon helyesen — mondá a zürichi — csak oly erőszakos eszközökhöz ne nyúltatok volna; csak a Thusisban székelő néptörvényszék ne járt volna el oly szabály- és rendellenesen s oly véresen ne büntetett volna.

— Ez már bűndeni dolog. — A ki nálunk politikával foglalkozik, életét veti kockára. Ez már így járja országunkban. Különben nem volt az oly szörnyű. Túlzott jelentésekkel elragalmaztak bennünket, s a két Planta gyűléseikre járt, egen-földön megfordult, hogy elfeketítsen s elrontson.

— Juvalt Fortunatus, a ki pedig nem pártember s minden becsületes előtt tiszteletben áll, azt írta Zürichbe, hogy irgalmatlanul bántatok vele.

— Úgy kellett a pedansnak! Nehéz időkben pártot kell vallani. Írva van: a se hideget, se meleget kiköpöm szájamból.

— Panaszkodott, hogy hamis tanúk keltek föl ellene.

— Meglehet. Különben meghagyták életét, s csak négyszáz arany büntetésre ítélték, gyanús érzelmei miatt.

— Azt értem — folytatá Waser némi szünet után — hogy Planta Pompeiust és testvérét Rudolfot az országból ki kellett űznötök. De mire való volt, közönséges gonosztevők módjára megbélyegezni s a bakóval fenyegetni, mikor elődeik-

nek annyi fényes érdeme, nekik meg oly mély gyökök van az országban?

— Hitvány árulók — kiáltott föl Jenatsch haragtól vilámlón. — Veszedelmünk s egész bonyodalmunk átka tőlök ered. Bárcsak agyon zúzná őket! Ők voltak az elsők, kik Spanyolországgal összeszűrték a levelet! Egy szót sem akarok hallani védelmökre, Henrik!

E parancsoló hevedesség által megbántva, Waser némileg sértett hangon s azon érzettel, hogy elevenre talál, így szólt: — S a szegény pap, az öreg Rusca Miklós? — Mindenki ártatlannak tartotta.

— Úgy hiszem én is, ártatlan volt — suttogá Jenatsch, ki elborúlt ez emlék hatása alatt s mereven nézett maga elé a szürkületbe.

A másik e különös őszinteségen elcsodálkozott s egy ideig hallgatott. — A kínpadon halt meg . . . átharapott nyelvvel — — mondá végre szemrehányás hangján.

Jenatsch rövid szaggatott mondatokban felelt — Meg akartam menteni. — Nem hittem, hogy a gyöngé ember még a kezdő kínzásokat sem állja ki . . . Személyes ellenségei voltak. S a római papok ellen való izgatottság áldozatot kívánt . . . A veltlini katolikusokat meg kellett félemlíteni. Úgy történt, a mint írva vagyon: Inkább egy veszszen el, minthogy az egész népet érje veszedelem.

Mintha komor hangulatától menekülni akarna, most Jenatsch felállott, hogy a sötétedő kertecskéből a házba vezesse barátját.

— A szerencsétlennek különben itt még sok híve van — mondá s a templomra mutatva szólt: — ott olvasta első miséjét harmincz év előtt.

A nagy szobában, mely a tornácra nyílt, lámpa égett. Mikor a kettő a házba lépett, a fiatal nőt a pitvarajtóban látták állani egy barátnéjával. Ez valószínűleg kiszólítá őt s aggódó kézmozdulatokkal sűgött fülebe valamit. Az asszonyok mögött a homályosodó utcán emberek haladtak el sietve s zűrzavaros lármát lehetett hallani, míg végre egy vén asszony sáporgó hangja vált ki a többiből: — Lucia, Lucia! Be szörnyű csoda történt.

Jenatsch, ki előtt e jelenetek nem lehettek újak, vendégét előre bocsátva, át akart lépni a szoba küszöbén, mikor az

ifjú nő hozzá közeledett s aggódva megrántá karját. Waser visszafordulva látta, a mint összekulcsolt kezeit halálsápadtan ferje felé emelé.

— Menj a tűzhelyhez, gyermekem s készítsd el nyugodtan az estebédet — parancsolá Jenatsch barátságosan — hogy művészedet becsületet valljon vendégünk előtt. Azután bosszankodó nevetéssel Waserhez fordult: — Eszeveszett olasz babonája! Híresztelik, hogy a halott Rusca pap ott van a templomban s misézik. — Majd szembe nézek a csodával. Eljössz-e velem Waser?

Egy kissé borzongott ugyan háta, de győzött kíváncsisága s bátor hangon felele: — Miért ne? — Mikor a fölriadt embertömegek az utcán át a templomba követték, súgva kérdezé: — De hát csakugyan nem él az a pap?

— A manóba is! — felelt a fiatal tiszteletes; — ott voltam, mikor Thusisban az akasztófa alatt elásták.

Most a főajtón beléptek a templomba. Az épület hajója, melyen áthaladtak, a protestans istentisztelet értelmében tiszta volt minden szentképtől, ereklyétől; nem volt benne egyéb, mint padok a hallgatóknak, a keresztlő medencze s a csupasz szószék. Egy kis ajtós deszkakerítés választá el tőle a széles chorust, mely megmaradt a katolikusoknak s most kápolnául szolgált.

Mikor Jenatsch az ajtócskát fölnyitotta, a főoltárral állottak szemben, melynek szent díszítése s ezüst keresztye a szűk íves ablakon beeső halvány esti sugárban alig volt már fölismerhető. Előttök ott szorongott, ember ember hátán, a térdeplő, mormoló tömeg, asszony, béna öreg. A falak mentén nyomorúlt férfi-alakok tolakodtak, hosszú, keskeny nyakkal figyelve előre, s kalapjokat görcsösen mellökre szorítva.

A fő oltáron két gyertya komor lángja lobogott, harezra kelve a szürkületnek kívülről beható utolsó fényével. A két lángocskát ide-oda fújta a törött ablakon beható légvonat, s tánczoló árnyak kergetődztek az oltár körül. A be-betörő szél koronkint halk roppanással az oltárterítő halvány fényű ráncait is megmozgatá. Fölizgatott érzék könnyen egy térdeplő fehér ruháját láthatta a lépcsőkön.

Jenatsch barátjával a középén előre törtetett; némelyek, a rajongástól megszállottak, észre is alig vették; mások rozszat jósól, ellenséges pillantásokkal s halk szitkokkal követték,

de senki sem tartóztatta. Az óriási erejű ember most, mindenki szemeláttára, az oltárral szemben állott; csakhogy egy csapat gyanús alak is ott szorongott fenyegetőleg, mintegy oltalmul a szentségtörés ellen. Waser török csillogását vélte látni.

— Milyen istentelen varázs ez — kiáltott Jenatsch, messzeható hangján. — Ereszszetek, hadd törjem meg!

— Szentségtörés . . . — morgott a veltliniek sűrű tömegéből, kik gyűrűbe akarták fogni a bűndenit. Kettő előrenyújtott jobbjá után nyúlt, mások meg háta mögé gyűltek; Jenatsch azonban egy hatalmas lökéssel kiszabadította magát. Hogy utat törjön magának előre, legközelebb álló támadóját vasmarkával megfogta s hátra dobta a főoltár felé. Az elbukó, mezítelen lábait a tömeg felé nyújtva, kitárt karjaival keményen a lépcsőkre koppant s fejét az oltár takaróiba temeté. Megcsörrentek a gyertyatartók s az ereklyék üveges szekrényei s hosszú, fülhasító jajongás támadt.

A zavar e pillanata mentette meg Jenatschot. Villámgyorsan javára fordítá; barátját magával vonta, erőszakkal áttört a zavarodott embertömegben, elérte a nyílt sekrestyét, a szabadba jutott s Waserrel házának tartott.

Biztos lakására érve, Jenatsch kikiáltott a konyhába:

— Add fel az ételt, Luciám!

Waser úr pedig azalatt a tusakodás porát verte le ruhájáról s rendbe hozta gyűrött ingújját s fodros gallerját. Mialatt gonddal végezte munkáját, fölkiáltott: — Papi család az egész.

— Lehet, hogy az; lehet, hogy nem az! Miért ne láthatnak volna valamit? Valami káprázatot? Mert nem is képzeled, mily észbontó gőzök szállnak föl az Adda mocsaraiból. — Kár e népért; különben nem volna rossz. A felső Veltlinben pedig valóban derék faj lakik; egészen elűtő e sárga kretinekől.

— Nem cselekedtetek volna okosabban, ti bűndeniek, ha némi korlátolt polgári szabadságokat engedtetek volna nekik?

— Nem csak polgári, politikai jogokat is adtam volna nekik, Henrik. Tudod, demokrata vagyok. Csakhogy bibéje van a dolognak. A veltliniek tüzes katolikusok s a mi Bűndenünk egy harmada is pápista; — ezek együtt Bűndent katolikus állammá tették volna — ettől pedig mentsen az Isten!

A bájos Lucia azalatt, ki most nagyon levertnek látszott, föltálatla a szokásos risottót s a fiatal pap megtölté a poharakat.

— A protestans fegyverek sikerére Csehországban! — kiáltott, Waserrel koczczintva. — Kár, hogy föladtad tervedet s most nem vagy Prágában. E pillanatban ott talán már harcolnak.

— Meglehet, hogy még dicsőségesebb reám nézve, ha most itt vagyok nálad. A legújabb hírek után kételkedni lehet, megüli-e jól a választó azt a lovat, melyre oly bátran fölvetette magát. — Csak nem szövetségztetek a csehvel?

— Fájdalom, nem! Néhány bűndeni oda utazott ugyan, de épen nem az arra valók.

— Ez ugyan merész dolog!

— Sőt ellenkezőleg, nincs benne semmi mersz! Senki sem nyerhet, ki nem dobja az asztalra a teljes betétet. A mi kormányunk pedig nyomorútan lanya. Csupa fél rendszabály! Pedig útunkat a visszavonulásra elvágtuk. Spanyolországgal már jóformán szakítottunk, Francziaország közvetítését pedig durván elutasítottuk. Egészen a magunk erejére szorítkozunk. Néhány hét múlva a spanyolok Fuentes felől ránk törhetnek és — hinnéd-e Waser — semmi védelemről sincs gondoskodva. Néhány hitvány sánczot ástak s néhány század katonát szólitottak fegyverbe; ma jönnek, holnap elszéledhetnek. Se fegyverem, se pénz, se vezérlet! Engem pedig, mint mondják, önkényes beavatkozásomért, mely sem ifjú koromhoz, sem állásomhoz nem illik, a közügyekre minden befolyástól elvágtak s tanácszóbaiktól lehetőleg távol, ide ebbe a hegyi fészekbe bilincseltek. A tiszteletre méltó papi vének pedig arra intenek, hogy rothadt békességet hirdessek, mikor a spanyol keselyük hazámra lecsapni készülnek. Megőrülhetnék! — Mindennap gyűlnek a jelek, hogy itt a veltliniek közt összeesküvés készül. Nem nézhetem tovább. Holnap magam indulok Fuentes felé kémkedni. Te is eljössz velem, Waser; van jó ürügyem — holnapután pedig a bűndeniek kapitányához lovagolunk Sondrióba. Egyébhez sem ért, minthogy e kövér tartomány zsírját emészsze az a vérisza lomha embere. De befütök, neki, hogy a félelem verejteke üt ki majd bőren. — Segíteni fogsz, Waser!

— Valóban — felelt ez vontatva s titokzatosan — Bűndenen átútaztomban én is úgy szimatoltam, hogy készülöben van valami.

— S ezt csak most mondod meg nekem, te szerencsétlen! — kiáltott a másik élesen s feszült figyelemmel. — Azon-

nal mesélj el mindent, annak rendje szerint. Hallottál valamit. Hol? mit? kitől?

Waser gyorsan elrendezte elméjében az átélteteket, hogy megfelelően adhassa elő erőszakos barátjának. — Majola hospitiumában — kezdé óvatosan.

— Ott Scapi a gazda, lombardi, tehát egyetért a spanyollal. Tovább.

— Persze félig álmomban, alvókamarám mellett egy párbeszédet hallottam. Úgy rémlett, rólad fordúlt a szó. — Ki az a Robustelli?

— Robustelli Jakab Grasottóból való három próbás gazember, gyászlovag, gabna-uzsorán gazdagodott s spanyol kegyen nemességet nyert; a malondrinók s útonállók patronusa s kenyeres pajtása. Minden gázság s árulás kitelik tőle.

— Ez a Robustelli — mondá Waser nyomatekkel — ha jól hallottam, életed ellen tör.

— Az meglehet. De nem ez a fődolog. Ki volt a másik, a kivel az ármányt szőtte?

— Nem hallottam nevét — felelt a zürichi, ki kötelességének tartá titkát Plantáról megőrizni, s mikor Jenatsch szeme fenyegetőleg megvillant, bátran folytatá: — S ha tudnám is nevét, nem akarom megmondani.

— Tudod . . . ki vele! — unszolta hevesen Jenatsch.

— György! Ismersz. Tudod, hogy ezt az öklöző erőszakos modort nem szenvedem s kímélj meg tőle — utasítá el lehetőleg hideg arczczal Waser.

Ekkor a másik erős karját hízelegve fonta Waser vállai köré s gyöngéd hangon folytatá: — Légy nyílt, édes szívem, Waser! Rosszúl ítélsz. Nem személyemet félted, hanem az én drága, egyetlen Bündenemet. Ki tudja, hátha megszabadítása és ezek élete függ ajakadon? . . .

— A hallgatás itt becsület dolga — felelt Waser s a szenvedélyes ölelés alól menekülni iparkodott.

Most komor lángba borult a bündeni arcza. — Istennemre! — kiáltott, magához szorítva barátját — ha nem beszélsz, megfojtalak, Waser! — s mikor ez megrettenve hallgatott, Jenatsch hirtelen kenyérvágó kése után nyúlt, s fenyegető hegyét a zürichi fodros gallérja felé irányzá.

Ez kétségkívül állhatatos maradt volna most is, mert lelkében felbőszült; de egy vigyázatlan mozdulatánál az éles.

acél nyakát horzsolta s néhány vércsöpp ijesztőn s forrón csöppet le gallérja fodraira.

— Ereszsz, György — mondá, kissé elhalványodva — mutatni akarok neked valamit. Először fehér zsebbevalóját vonta ki s gondosan letörölte magáról a vért, azután jegyzőkönyvét vette elő, fölnyitotta azt a lapot, melyen a juli oszlopok rajza volt s az asztalra tette Jenatsch elé, ki mohón utána kapott. A bűndeni első pillantása azon szavakon akadt meg, melyeket Lucretia írt az oszlopok közé, s hirtelen sötét gondolkodásba merült.

Waser hallgatva szemlélte s belsejében megijedt azon benyomáson, melyet az akarata ellen elvállalt és átadott üzenet Jenatsch Györgyre gyakorlott. Nem is gyaníthatta, mily gyorsan kitalálta a kapcsolatot, s mily biztosan s kérlelhetetlenül kapcsolta egybe a tényeket a népvezér éles esze. Szomorúság és harag, lágy visszaemlékezés és kemény elhatározás váltakozva látszott úrrá lenni a tőle félig elfordult ember lelkében. — Szegény Lucretia — sóhajtott mélyen Jenatsch, azután arculata mindig titokzatosabb, zárkózottabb és kifürkészhetlenebb lett. — A juli havasokon voltak . . . atyja tebát Bűndenben van . . . Büszke Pompeius uram, czinkostársad egy Robustelli . . . mélyen sülyedtél! — mondá majdnem nyugodtan.

Egyszerre csak fölugrott: — Ah! Waser, úgy-e ez a szörnyű heveségem! Már az iskolában szenvedned kellett miatta s még mindig nem bírtam legyűrni! . . . Menj ágyadba, aludd ki e gonosz kalandot! — Holnap friss hajnalban ellovagolunk Fuentesbe két hibátlan öszvéren. A régi jó pajtást fogod bennem föllelni. Útközben majd kényelmesen beszélgethetünk erről is, arról is.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Waser meg hajnal előtt fölébredt. Mikor nagy nehezen kiakasztá az ablaktáblát, melyet egy fügefa levelei s ágazata szorítottak vissza s borítottak el, változó gondolatok harcoltak elméjében. Azzal a szándékkal aludt el, hogy erőszakos barátját s a nagyon is kalandos Veltlint, rögtön s Chiavenna felé, a legrövidebb úton elhagyja. Űdítő álma azonban enyhíté a tegnapi benyomásokat s megingatta elhatározását. Szeretete

ifjúkori barátja iránt végre is győzött. Rossz néven lehetett-e venni, ha ez a heves — s mint Waser magában gondolá — városi műveltséggel még be nem oltott természet kitör, ha hazája, élete veszélyeztetve van? S nem ismerte-e régebbi időből már György hangulatának hirtelen átsapásait, vad, hevesvérű tréfáit? Egy dolog minden esetre kérdésen kívül állott előtte: hirtelen elútazásával nem háritotta volna el a veszélyt, mely a Jenatsch által kicsikart, félvallomásából támadhatott; de ha marad, s barátjával a tapasztaltakat teljesen közli, ez bizalmát mindenesetre viszonzni fogja s így majd megtudhatja, hogy mérgesedhetett el oly végtelenül György viszonya Lucretia apjához. Elérkezett azután a pillanat, mikor békéltető közbenjárását érvényesítheti.

Így bizalmas beszélgetés közt Fuentesbe lovagoltak. Jenatsch a tegnapiakra nem tért vissza s vídám volt, mint a felhőtlen reggel. Majdnem könnyelműen fogadta Waser kimerítő jelentését útjáról s készségesen felelt annak beható kérdéseire. De a mit Waser hallott, kevesebb s jelentéktlenebb volt, mint a mennyit várt. — Baselben töltött utolsó egyetemi éve után — mesélte György — Domleschgbe visszatért. Atyját halálán találta; s temetése után a scharansiak, ifjú tizen-nyolcz évének ellenére is, őt választották tiszteletes urukká. Riedbergen csak egyetlen egy látogatást tett, a mikor Pompeius úrral politikai ügyekről csakugyan szóharcra került a dolog. Személyeskedés nem vegyült bele; de mindkettőben vissza maradt a benyomás, hogy jobb lesz kerülniök egymást. Mikor a nep vihara a Planták ellen először kitört, a szószékről visszatartotta, csittította a tömeget, mert akkor még azt hitte, hogy papnak nem szabad politikába ártania kezét; mikor azonban a növekvő veszéllyel az állam hajója bátor kormányosra nem talált, győzött benne a részvét népe iránt. A thusisi büntetőszék föllállításában, melyet véres szükségnek tartott, már neki is része volt, s ő szabta meg annak napi munkáját. A Planták elítéltetését azonban, kiknek cselszövényei egyébiránt országszerte ismeretesek voltak, ő se nem pártolta, se nem akadályozta; a nép egyértelműleg fölzúdult ellenök.

Így a beszélgetés egészen a politikára fordult, ámbár Waser eleinte azon törekedett, hogy barátja személyes viszonyaira szorítsa azt. Azonban győzött rajta s magával ragadta az a hevesség, melylyel György az európai politikai művészet-

nek a zürichit annyira érdeklő s általa annyira megfontolt problémáit fölfogta. Szinte megijeszté s fölizgatta az a vakmerőség, melylyel Jenatsch minden tekinteten túl emelkedve, ketté vágta a kemény csomót, melynek óvatos lebonyolítását Waser a diplomácia legfőbb feladatának s legkívánatosabb diadalának tartotta.

A beszélgetés gyors váltakozásában Wasernek így alig, hogy az az egy szerény kérdése sikerült, vajon Lucretia kisasszony a domleschgi szomorú zavarok alatt Riedbergen lakott-e? Erre György arczában, mint tegnap este, újra rögtön elsötétült s röviden felelt: — Kezdetben. — A leány szenvedett. Bátor, hí szíve van . . . De egy gyermek bilincseit hordozzam-e? . . . Egy Planta leányét? — Esztelenség. — A mint láttad, véget vetettem a dolognak.

Itt állatját oly hevesen ösztökélte, hogy az ijedt ugrásokban rohant előre s Waser csak nehezen fekezhette a magát.

Ardenben öszvéreiket a tiszteletes kapuja elé hajták, de ez csukva volt. Balázs pap nem volt otthon. Jenatsch egyedül élő barátja szokásait ismerve, megkerülte a roskadozó házacs-kát, a hátulso kapu kulcsát egy öreg kortefa odvából kivette s barátjával Balázs szobájába lépett. A vadon nőtt kert fától homályos kamarában nem volt semmi egyéb, mint az ablakos fal hosszában egy falócza és a közepén egy szúette asztal, melyen egy nagy biblia nyugodott. A papi fegyver mellett a sarokból egy világi is kipislantott: ódon musketa s Jenatsch a kísérőjétől átnyújtott löportartót a müssi háború idejéből egy faszögére föléje akasztá. Azután Waser jegyzőkönyvéből kiszakított egy lapot s ráírta: «Egy jámbor zürichi vár nálam ma este read az *Ave Maria* harangszókor. Jer, erősítsd meg hitében.» A czédulát a *Makkabäusok könyvé*nél fölnyitott bibliába tette.

Már melegen tűzött a nap, mikor Jenatsch társának az Adda szélesedő völgyéből fenyegetőleg emelkedő várat megmutathatta, azt a szörnyeteget, mint mondá, mely egyik karmát Bünden Chiavennájára, a másikat Veltlinre mereszté. A falakhoz vezető úton hosszú porfelleg vonúlt. A bündeni éles szeme egy sor nehéz társzekeret ismert föl benne. Számukból azt következteté, hogy Fuentest hosszú időre s erős őrség számára akarják élelemmel ellátni. Pedig Bündenben híre járt, hogy a spanyol legénység az itt uralkodó mocsárláz következ-

keztében felényire olvadt s a várban tartózkodást a spanyolok halálthozónak tartják. Ezt Jenatsch előtt egy fiatal hadnagy is bizonyította, a ki a Szabad grófságból ide szakadva, Fuentesben megbetegedett s hogy ily dicstelen haláltól meneküljön, néhány hetet szabadságon töltött Berbenn hegyi levegőjében. Idő töltésül egy új spanyol könyvet is hozott magával; egy oly vidám történetet, hogy nem tartá helyesnek egyedül mulatni rajta, hanem a fiatal tiszteletessel is közölte, kinek társaságában kedve telt s kit ez élvezetre eleven esze s a spanyol nyelvben jártassága teljesen följogosítani látszott. E könyv a paplakban vissza maradt s Jenatsch ma a furfangos nemes *Don Quixotét* — ez volt czíme — a spanyol várhoz kulcsnak akarta használni.

A külső fal kapuja ép most nyílt meg az első élelemszállító szekér előtt s Jenatsch neki hajtá fáradt állatját, hogy a kínálkozó alkalommal könnyebben bejuthasson. Mikor azonban a várhoz ért a két útas, a fölvonó hídnál, a bejáratot őrizve, egy spanyol kapitány állott, sárga, kiaszott legény — csak bőr és csont — kiről a láz minden húst lesorvasztott. Az érkezőket beesett, gyanús szemmel nézte s mikor Jenatsch illendően köszönve, az ifjú ismerős egészsége után tudakozódott, csak azt a rövid feleletet kapta: «Elútazott». Mikor Jenatsch gyanakodni kezdett s tovább kérdezte, hová s mennyi időre, hozzátéve, hogy az ifjú tulajdonából is van valami kezei között, a spanyol komoran felelt: «Oda. Örökre. Tekintse örökösének magát». S csonttá aszott keze mutató újját egy közeli kápolna sötét cyprusaira emelé. Temető volt. Erre parancsot adott az őrszemnek, maga pedig a két útasnak hátat fordított.

Mivel Jenatsch más módját nem tudta, hogyan juthasson a szigorúan őrzött várba, azt ajánlotta barátjának, lovagoljanak tovább a Como tava partjáig, mely csekély távolságban kedvesen mosolygott feléjük. Nem sokára elértek éjszaki végén az eleven kikötő helyet. Hűsítő szellő fújt a tarka, lobogó vitorlákkal élénkített kék habok felől. Az öböl épen terhőket lerakó hajókkal volt tele. Olajat, bort, piros selymet s a kövér Lombardia egyéb termékeit szekerekre s öszvérekre rakták, hogy majd átszállítsák a hegységen. A nagy, kőből épült szálló tere tarka vásár képét nyújtá, siketítő lármájával, vidám zürzavarával. A duzzadó őszi baraczkkkal, illatos szilvával megrakott kosarak közt csak nagy nehezen törhetett magának útát a két

öszvér a vendéglő boltozott kapujáig. A sötét kapualjban a gazda egy hordó előtt térdepelt, s piros, habzó italt csapolt belőle a szomszamosan feléje tolongó vendégeknek. A szomszédos ivószobába vetett pillantásból meggyőződött Jenatsch, hogy ott lármás emberek s falatra leső kutyák közt hűs helyet nem talál azért a kert felé fordult, mely egyetlenegy tömött szőlőlugast képezett s melynek kúsó zölddel befutott falait s elmálló lépcsőit a hullámok locsolták.

Mikor a kapualjában a vendéglős mellett elhaladtak, kit egy sűrű csoport paraszt fogott körbe, kiürített kancsóikat nyújtva feléje, ez aggódó kézmozdulattal meg akarta akadályozni a bűndeni útas szándékát. De ép e pillanatban lépett a kert felől egy idegen szabás szerint ruházkodó apród feléjük s kecses köszöntéssel az ifjú zürichi felé fordulva, ekes franczia nyelven, a következő megbízást adta eléje:

— Főnséges uram, Rohan Henrik herczeg — ki itt átutazóban van Velenceze felé, kerti pihenőjéből két reformált papot látott e vendéglőbe betérni s fölszólítja az urakat, hogy ha a zaj elől menekülni akarnak, jelenlétét ne tartsák akadálynak, s csak lépjenek be habozás nélkül a kertbe.

E szerencsés véletlenül láthatólag megörült Waser úr s egy kissé feszesen, de hibátlanul beszélve a francziát, azt felelte, hogy ő és úti társa azon kegyet esdik ő herczegségétől: engedje meg nekik személyesen köszönni meg figyelmét.

A két utazó az előttük lépdelő szép ifjút a kert lugasába kísérte. A kertnek del felé erkélyszerű párkánya volt, melynek lombfalán tarka selyemruhák fénylettek át s egy gyermek vidám zajától áttörve, női hangok csicsergése hallatszott. Bársony párnákon karcsú, halvány hölgy nyugodott, kinek hamar beszéde, élénk arczjátéka eleven szellemét árulta el, mely miatt üdítő nyugalomra alig juthatott. Előtte — kőasztalon — egy két éves leányka tipegett s ujjongott, a mint gömbölyű kezecskéinél fogta egy csinos udvari hölgy. E közben illő távollól egy olasz fiú mandolinon valami olasz népdal méla danáját hallatta.

A herczeg a kert csendesebb, éjszakibb végére vonult vissza, a hol egymagára üldögélt az alacsony, hullámverte falon, térdén egy földabroszszal, melynek vonalaival kételkedve hasonlítottá az előtte merészen föltornyosuló hegytömegeket.

Waser ezalatt elérte a herczeg pihenő helyét s magát és

barátját mély meghajlással mutatta be. Rohan szeme azonnal megakadt a bündeninek vad erejében és sajátságosan vonzó megjelenésén.

— Ruhájáról evangelikus papra következtettem — mondá, érdekel fordúlva feléje. — Így hát, bár e helyen találkozunk, sötét szeme ellenére sem lehet kegyelmed olasz. S mivel alig ha nem a közel Rhätia gyermeke, arra kérem, világosítson föl a hegyvonalakról, melyeken tegnap a Splügenen átkelve, áthaladtam s melyeket részben még itt is magam előtt látok. Ez a rajz itt cserben hagy. Űljön le mellém, kegyelmed.

Jenatsch mohón nézte a jeles katonai térképet s csakhamar otthonos lett rajta. Néhány éles vonással képet adott hazája földrajzi helyzetéről s völgyeinek tömkelegét a bennök támadó s három különböző tenger felé forduló folyamai szerint rendezte. Ezután a számtalan hegyhágóról beszélt s fölmelegedve, különös előszeretettel és meglepő jártassággal emelte ki azok katonai fontosságát.

A herczeg látható kedvteléssel s növekvő érdeklődéssel követte a gyors magyarázatokat, azután szelíd s átható szemét a mellette álló bündenire emelé s gondolkodva pihenteté rajta.

— Harcz fia vagyok s dicsekszem vele — mondá — de vannak pillanatok, mikor boldognak mondom azokat, kik hirdethetik a népnek: «Boldogok a békességesek.» Manapság már nem viselheti egy kéz az apostol és a fővezér kardját. Az új szövetségben vagyunk, tiszteletes uram, nem pedig a régiben, a hősök s próféták idejében. Sámuel és Gideon kettős szereplése lejárt. Ma teljesítse mindenki híven a saját hivatalát. Nehéz bajnak tartom — itt sóhajtott — hogy az én francia földemen az evangelikus papokat annyira elkapta buzgóságuk, hogy polgári háborúra ingerlik híveik lelkét. Az evangelikus községek polgári jogát biztosítani, az államférfiú dolga; azt megvédeni, a katonáé. A pap a lelkeken örködjék, különben csak veszedelmet teremt.

Az ifjú bündenit boszankodva elpirúlt s adós maradt a felelettel.

E pillanatban megjelent az apród azon alázatos jelentéssel, hogy a herczeg úti bárkája már indulásra kész s Rohan szíves kézmozdulattal búcsúzott a két fiatal embertől.

Vissza lovagolva, Waser a herczeg politikai szerepéről beszélgetett, ki honi harczaiban protestans polgártársainak

tisztességes békét vívott ki. Waser ugyan azon véleményen volt, hogy ez csak rövid ideig fog tartani; s abban telt kedve, hogy barátjának a herczeg s a francia reformáltak helyzetét a legsötétebb színekben rajzolja. Egy kissé érzékenyen érinté s elkomorúlt, hogy a herczeg előtt személye Györgye mellett annyira a háttérbe szorúlt, majdnem elenyészett. — IV. Henrik óta — jegyzé meg — a francia politika czélul tűzte magának, hogy a német protestánsokat a császár és a birodalom ellen megvédje, a hazai reformátusok életerét azonban megbénítsa. Az állami egység helyre állításával arra törekszik, hogy támadó ereje kifelé növekedjék. Az a különös viszony támad ebből, hogy a francia protestánsoknak vesztetniök kell, hogy a németeknek Franciaország diplomaiati s katonai segítsége, melyre oly nagy szükségök van, biztosítva maradjon. Így a herczeg fölött, magas állása s jelleme mellett is, az a szomorú végzet lebeg, hogy erejét gyógyíthatatlan viszálykodásokban kell elemésztenie, mialatt a francia udvarnál szükségkép mindinkább tért veszít. Most feleségét, gyermekét valószínűleg azért viszi Velenczébe, hogy a közeli új viharnál szabad keze maradjon.

— Ej be furfangos diplomata lettél! — nevetett Jenatsch. — De milyen rekkenő meleg van itt e síkon? — Amott egy szerű . . . nem kötnök ki egy kissé az árnyékban állatainkat, s nem bujtatnád-e egy kis időre bölcs fejedet a szénába?

Waser beleegyezett s rövid idő múlva mindketten az illatos ágyon nyújtóztak s elszenderültek.

Mire az ifjú zürichi fölébredt, Jenatsch már előtte állott, gúnyos pillantásokat vetve feléje. — Ej kincsem, milyen üdvözült pofákat vágsz álmodban? — mondá. — Ki vele, mit álmodtál? Kedvesedről?

— Mélyen tisztelt menyaszonyomról, akarod mondani. Nem volna szokatlan dolog. Hanem valóban csodálatos álmom volt . . .

— Most már tudom . . . Azt álmodtad, hogy Zürich polgármestere vagy.

— Csakugyan . . . csodálatos módon . . . igazad van! — mondá Waser, összegyűjtve gondolatait. — A tanácsszobában ültem s a bűndeni dolgokról tartottam előadást — Fuentes vára fontosságáról. Mikor elvégeztem, a szomszéd tanácsstag e szavakkal fordul felém: — Tökéletes igaza van a tekintetes polgár-

mester úrnak. — Oda néztem; de íme én ültem a székén s a polgármester nagy arany láncza az én nyakamon volt.

— Én is álmodtam — mondá Jenatsch — s nagyon különösét. Nem tudom, hallottad-e, hogy Churban egy magyar astrológus és bűvész úzi mesterségét. Az utolsó unalmas zsination ezzel a tudóssal beszélgettem éjjelenkint, hogy lássam, mi van a dologban.

— Az Isten szerelmére! Pap létedre . . . astrologiáról beszélsz! — kiáltott elszörnyűködve Wasser. — Megöli az emberi szabadságot ez pedig minden erkölcs alapja! — Én az emberi szabadság tántoríthatatlan híve vagyok.

— Az ugyan derék dolog tőled — folytatá nem zavartatva magát, a másik. — Oda vetőleg mondva, nem bírtam a varázslóból semmi bizonyost, kézzel foghatót kisajtolni. Vagy maga sem tudott semmit, vagy tartott tőle, hogy elárulom. Most álmomban újra magam előtt láttam az embert s haragos nyugtalanságomban a mellére szegeztem a tört, hogy megtudjam tőle sorsomat. Ekkor végre rábírtam, hogy megmutassa s ez ünnepélyes szavakkal: — Ez az ember a te sorsod, varázstűkréről levonta a leplet.

Kezdetben csak egy derült tóparti vidéket láttam; azután egy növénynyel befutott fal bukkant elő. S ezen a falon ült, Bünden térképével térdén, szelíden, halványan, a mint mi láttuk, Rohan Henrik herczeg.

MEYER F. K. *után, németből*

S. M.

AZ ÖREG ÚR KÖNYVE.

Kényelmes, enyhe őslakában,
Az öreg úr ül egymagában.
Mulatni ment a fiatal család.
A csend megihleti az elmét
S föléled sok sok tarka emlék . . .
A ki öreg, nem unja már magát.

Mindaz, mi fájt, s mindaz, mi jó volt,
Bú, baj, keserv, mosolygó hóbort,
Kísérti ujra, s mindez múlt ma már :
Ez az, ez az, a mit leéltem,
De holnapom még lesz-e nékem,
Vagy a halálnak csontváz karja vár ?

El, el, ti léha gyáva gondok,
Kinozzatok meg más bolondot,
Vidám legyen, mely rám borúlt, az est ;
Még van gyönyör, a melyre szívem
Feldobban édesen szelíden —
Az alkony is szép rózsaszínre fest.

Oh jöjj elő öreg barátom,
Horatius ! neved kiáltom,
Rómának édes zengő dalnoka !
Aczélszavadnak tiszta árja,
Ha vén fejem zugát bejárja,
Úgy élvezek még, mint talán soha.

S finom kötésű könyvbe mélyed
 Az öreg úr s a kedv, s az élet
 Pogány világa lengi őt körül;
 Bandusia kristály patakja
 Csörtetve fut s elcsattogtatja
 Dalát, a melynek minden szív örül.

Majd nagy szavakban szól az ének
 Hízalgve pártfogó Mæcéennek.
 Hamar fordít odább az öreg úr.
 De mosolyog, ha Lydiához
 Egy pajkos nótácskát gitároz
 A classicus, de lenge troubadour.

enséges phrasis lendülése
 Az agg szívet gyorsabb verésre
 Az agg velőt új lánggra készteni
 «Si fractus illabatur orbis» —
 Még ily erényben ósdi kor hisz! —
 Olvassa tízszer, úgy tetszik neki.

De hajh! Posthumushoz az óda
 Futó időről méla nóta,
 Az «ad Torquatum» is halált lehel, —
 Mert nem leszünk más: hamvak, árnyak,
 Hisz Tullus, Ancus is leszálltak . . .
 Ezekre elszorúl az agg kebel.

S letéve kedves régi könyvét,
 Barázdás arczán érzi könnyét
 Az öreg úr s a sors ellen kikel.
 Úgy fáj, hogy minden arra int már,
 A mi reája oda künt vár
 S vén könyve is már küldi: menni kell

Kozma Andor.

POSTUMUSHOZ.

Carm. II. 14.

Postumus, haj Postumus! a szárnyas idő
Fejünk felett elsuhan s meglep a redő.
Nyomon követ a vénség s a komor halál,
S nem lassítja lépteit, bár kegyes valál.

Nem barátom! Vágj le bár, vágj le száz bikát,
Valahányszor felderül rád a napvilág;
Megkerlelni nem tudod alvilág urát:
Bősz hullámmal békerít, könnyre mit sem ád.

Geryon király, kiben három szörny lakik,
S vele együtt Tityus, meglakolnak itt;
Ki csak el a föld színén, áthajózza azt,
Nem különben, ha király, ha szegény paraszt.

Mindhiába' nem forogsz véres harcokon,
Sem morajló Hadrián, hullámhalmokon;
Ősz időn a déli szél h'jába' retteded,
Hogy betegség éri tán tőle testedet.

Meglátod a Jaj-folyót s ő setét színit,
A mint lassan hömpölyög és el-eltűnik,
Danaus bünfajzatát s Aeolus fiát,
Sisyphust, ki vég ne'kül nyög nehéz igát.

Itt kell hagynod földedet, házadat s a nőt,
Ki szíved szerént való, itt kell hagynod őt;
Nem sokáig urkodol plántáid felett,
S csak a gyülölt cziprus-ág, az megy el veled.

Cæcubumi borodat örzi száz lakat,
Jobb gazdája majd iszik abból nagyokat;
S a milyen bort főpapod sem lát asztalán:
Fejedelmi borodat föld is iszsza tán.

HORATIUS *után, latinból*

FÜLÖP IMRE.

ERDÉLY ÉS AZ ÉJSZAK-KELETI HÁBORÚ.*)

I.

Negyven év oklevél-gyűjtése s hozzáírt történelmi jegyzései Erdély történelme legbuzgóbb s legtermékenyebb tollú művelőjének, Szilágyi Sándornak, egy nagy kötetben, mely II. Rákóczy György fejedelem korát tárgyalja, atyjának 1648 október 10-én történt halálától 1655 végéig. II. Rákóczy ezután még öt évig élt, ezalatt ért véget az észak-keleti háború s az ő élete is. E korszak oklevelei s a hozzáírandó jegyzések fogják tenni a második kötetet, a kettő Erdély azon kori történetét s fejedelmének a háborúban való részvétét és hősi halálát.

Szerző adott volt még ki 1874-ben *II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetései történetéhez* CCCLXXVII darabból álló egy kötet oklevelet.***) A most megjelent és a készülöben levő kötet új kutatások eredménye, a melyeket az író a magyar országos levéltárban, annak főlevéltárnoka, dr. Pauler Gyula és tisztviselői segítségével talált s tett közzé, és a melyeket a bécsi cs. kir. titkos és a svéd királyi levéltárból Arneth lovag és báró Taube, úgyszintén a lemergi Ossolinszki-könyvtár igazgatója szívessége útján gyűjtött össze, s az

---

*) *Erdély és az észak-keleti háború.* Levelek és okiratok. A m. t. Akad. történ. bizottsága megbízásából bevezetéssel és jegyzetekkel el látva közzétette Szilágyi Sándor, r. t. Első kötet. Ára 5 frt. Buda-Pest 8-adr. 1—572 ll.

**) *Magyar Történelmi Emlékek.* XXIII. kötet. *Okmánytár II. Rákóczy György Diplomáciai összeköttetéseihez.* Buda-Pest, 1874. 8-adrét, 1—740 ll.

eredetiekből szakértő fordításban magyarul, részint eredeti latinban bocsát a történetkedvelő közönség elé.

Nem tarlózás e mű, de lelkiismeretes anyagkiegészítése egy nevezetes korszak küzdelmes és válságos történetének. Küzdelmes volt e háborúnak észak-keleti nevét adó népekre nézve: a lengyelre, svédre, kozákra, s a kik azok társai vagy ellenfelei voltak: az oroszra, tatárra, moldvaira, havaseli vajdára és Erdélyre nézve, — Lengyel- és Erdélyországra nézve pedig éppen válságos. A lengyelekre ekkor súlyosodott legelőbb az orosz vaskarja, ekkor foglalta el tartományait a svéd, s törte össze hadsergét a kozák hetmán, Chmielnieczki; Erdélyre pedig fejedelme legyőzésével s fényes hadserge megsemmisítésével ekkor hozott oly halálos veszélyt az egyesült lengyel-kozák győző hadsereg, a mi harminczöt évi belső harcz és külármánykodás után önállása elvesztésével, s a fejedelmi szék ledöntésével végződött.

Ne nézze hát száraz anyaghalmaznak e könyvet az olvasó; annak lapjai az észak-keleti háború legtitkosabb okait tárják fel; az abban részt vett államok és kis országok érdekeit és céljait, követett politikáját, használt eszközeit hív részletességgel adják elé s a szakembert bevezetik a különböző udvarok azon diplomatai műhelyébe, a hol szövetkezési, hadjáratí és hódítási vagy védekezési terveik készülnek; rámutat a hódítás és másoktól való országfoglalás azon politikai irányára, mely akkor uralkodó volt, az államférfiakra, a kik a kormányok élén állottak, — a népek vezetőire, a kiknek fejében a történetek előre ki voltak gondolva. E könyv korának s vezérférfiai politikai munkásságának tüköre, csak föl kell találni benne azokat s fölismerni műveiket.

Három fő mozzanat magasodik ki a többiek közül: a svéd és lengyel szövetkezések oklevelei és fő férfiai, a Rákóczy-ház gazdagsága és híre, a fejedelem politikai óvatossága s benső családi élete, a fejedelmi és udvari viszonyok s az akkori társadalom.

A svéd szövetkezési okleveleket céltudatosság és önérzet, a követeket tágas világnézet s a politikában otthonosság jellemzi. Syktte Benedek és Welling Gothárd kitűnő diplomatái e kornak, királyuk, a harczias X. Károly, erős próbára tette az erdélyi udvar bölcsességét.

Az elsőnek jelentései egy-egy érdekes epizódot tesznek az események folyamában. Érdekesen írja le Oxenstiern Axel svéd államkancellárnak 1651 október 14-én Sárospatakon Rákóczy Zsigmond herczeggel, a fejedelem öcscsével, találkozását s bizalmas beszélgeté-

seit. «Engem a herczeg jól megvendégtelt — úgymond — s különböző bizalmas leleplezéseket tett előttem. A fejedelemmel — mondá — a legelőkelőbb magyarországi urak s három püspök van jó levelezésben és képes az első mozgalomra Lengyelországba nyomulni, nekünk Poroszországot s még többet is kilátásba tévén, ha velök közreműködnénk. A római császár és lengyel ellen nem lehet senki jobb szövetséges társunk és barátunk náloknál; mert a francziák katolikusok, s egymás közt egyenetlenkednek. Ők Erdélyt absolute hírlák, a török oly jó indulattal van irántok, minél jobban senki iránt nem volt (Megjegyzendő, hogy ez II. Rákóczy uralkodása kezdetén volt.) A magyarországi evangélikusok tőlük függnek, beleértve egy sereg pápistát, a kik az ország szabadságáért lelkesednek, s volna bátorságuk a császártól Magyarországot elhódítani, csak a török adna rá engedélyt. Ajánlta a törökkel levelezést és követküldést. Ez nevelné tekintélyöket a császár és lengyelek előtt. Igérte, hogy egy hét alatt bátyjával a fejedelemmel is szól a dologról, s eredményét tudatja.» (201—202. ll.)

1652 január 2-én Kolozsvárról írva, a királynét terjedelmes jelentésben értesítette az erdélyi fejedelem és császár, mint Magyarország királya közötti legtitkosabb viszonyokról; tudatta: «hogy a császár mindig új meg új ürügyeket keres az evangélikusok elnyomására, azok városaiba német helyőrséget rendel, a minek azok rendszeren ellenszegülnek, mint közelebb Kassa is fegyverrel állott ellent. Magyarországon minden katolikus ellensége az osztrák-német uralkodásnak, mindenki oltalmat és segélyt keres ellene. Pálffy nádor maga írt ily tartalmú levelet a fejedelemnek, a mit a követnek meg is mutatott. A császár az ő bukásokra tör — mondá a fejedelem a követnek — s szeretné a török ellen háborút kezdeni sok okból. Ezek egyike, hogy őt meggyöngítve, meggyöngülne Magyarország és az erdélyi fejedelem is. Egy győztes háború által örökös tartományait növelhetne; Magyarországon a rendeket és városokat annyira meggyöngíthetné, hogy az osztrák háznak örök joggal úgy fognának alávetve lenni, mint a cseh korona és az evangélikus vallás is ki lenne írtható.» (203—204. ll.) «A török a titkos tervet megtudta — így ír tovább a követ — s szintén haddal akarta a császárt megtámadni. A mint a fejedelmet követei értesítették, a szultán szándéka az volt, hogy az erdélyi fejedelem legyen a Németország elleni háborúban a generalissimus, és mind az oláh és moldvai vajdák, mind a magyar, sklávon, bolgár és bosniai basa fölött ez parancsoljon, s a mit velök Magyarországból elfoglal, az erdélyi fejedelemséghez fog.

tartozni, a mi eszköz arra, hogy Magyarország egészen Erdélyhez csatlakozzék, mivel már hajlanak is erre, látván, hogy a török védelem alatt levők jobban vannak s Erdély évi csekély adójával teljes szabadságát fentartja. A császár azért nem védi a magyarokat — írja a svéd követ — mert nem akarják elismerni örökös uroknak, mivel a német ellen nemzeti gyűlölettel viseltetnek és saját nemzetiségű, nyelvű és erkölcsű főt akarnak; s a miért nekik a fejedelem legkedvesebb, az, hogy ő inkább magyar, mint erdélyi; hogy a fejedelemségen kívül Magyarországon a legelőkelőbb erősségeket és városokat bírja, s a legnagyobb kincse van, a mi a mai időben lehet egy fejedelemnek; többre megy tíz milliónál. S ez a pénz Magyarországon Patakon és Munkácson van őrizetben. Azonkívül anyja asszonyával évenként mintegy félmilliót gyűjt és erre semmi kiadásuk nincs. Ennyi eszköze van neki készen, hogy ezzel a lengyel vagy magyar, vagy mind a két koronát elnyerje, mert Lengyelországban is sokan vonzódnak hozzá, kivált az evangélikusok.» (207. l.)

A követ kiemelte: mily kitüntetőleg fogadták őt Sárospatakon a fejedelem anyja és öcsce, a kik ott valóságos fejedelmi udvart tartanak, Kemény János, az ország és hadsereg főtábornoka, Bisterfeld, fejedelem külügyi követe és tanácsadója, s mindenik mily nagy tisztelettel viseltetik a királyné iránt. Január 12-ről szintén Kolozsvárról írt pótló jelentésében még egy érvet hoz föl a királyné szívének a Rákóczyak iránt megnyerésére, a mi annak tudományszeretetét s régészet iránti hajlamát mutatja. «A királyné ő felsége által netalán a török udvarnak küldendő csekély ajándékok bőven megtérül-
nének a keleti kereskedelem útján, mely ő felsége alattvalóinak és országainak nagy hasznára válhatnék. Aztán — írja a követ — a szultánnak van két nagyon régi és nagyon szép könyvtára Konstantinápolyban és Budán, s felséged azokból néhány írott könyvet kaphatna, minthogy ők ezeket nem sokra becsülik. Azt is mondá neki a fejedelem, hogy Erdélyben sok régi pénz található; testvére, Zsigmond herczeg megígérte neki, hogy abból felségednek jó csomót küld, mihelyt Erdélyből Magyarországra kiutazik; mert ott van letéve egyik várában, Munkácson. Itt nagy hirtelen magánosoktól megvásárolt — folytatja a követ — néhányat, 16 aranyat és 276 ezüst darabot, melyeket küld, s igyekezni fog jövőre is nem csak ilyeneket, de útjában kezébe kerülő más ritkaságokat is, a mi ő felségének örömet okoz.» (212—13. ll.)

Skyte jelentései alkalmasak voltak a svéd udvar figyelmét a Rákóczyak és Erdély iránt felkölteni. Az akkori kedvező politikai

helyzetnek s az erdélyi fejedelem jövő kilátásainak a követ által vázolt rajza kétségen kívül előkészítette a svéd-erdélyi szövetséget.... Évek teltek el mégis, mikor az 1655-ben létrejött, a mikor a király Lengyelország ellen hadat indítani, magát elhatározta, holott II. Rákóczy György már évek óta készítgette volt elő a vele bizalmas viszonyban álló lengyel elégedetlenekkel az esetleges lengyel királyságra útját. Ez tette oly nehézzé 1655-ben Welling Gotthárd, második svéd követ, küldetését. A követ királya nevében tettleges, esetleg fegyveres segílyt kívánt. II. Rákóczynak lehetetlen volt azt megtagadni is, megadni is. Előtte a semlegességi politikánál egyéb út nem állott nyitva. Welling követ szövetséget ajánlott, s írásban közölte pontjait, melyek főbbjei voltak: «hogy a fejedelem a lengyekeket ne segítse, országában katona toborzását, országán a svéd király ellenségeinek átvonulását ne engedje meg, neki ellenben néhány lovas csapat toborzására adjon jogot. A követ királya szavával kijelentette, hogy ha a fejedelem követe által kívánságait tudtára adja, bizonyos róla, hogy a király, a mi méltányos, teljesíti.» (463—64. ll.) «A fejedelmet meglepte — írja válaszában — fegyveres szövetkezésre felhívatása, s az ajánlat oly nagy király fontos vállalatában való részvételre, oly kedvezés záloga, a minek el nem fogadása méltatlan dolog lenne. De mind a király hadi vállalatának nem reméllett hire, mind annak előtte ismeretlen célja által mintegy elragadtatva érzi magát, s nem talál szókat a király jó akarataért hálája kifejezésére. Az ő kívánságát illetőleg megvallja, hogy ő magát ily hirtelen elhatározni nem képes, előhozásával a királyt nem is terheli, ő felsége inkább tudja, mivel kedveskedhetik a fejedelemnek. Ő a jelen válság közepett, a királynak előtte ismeretlen céljára nézve, további fölvilágosítást tőle vár, szándékához való maga alkalmazhatását óhajtva, hiszi, hogy őt jóakarata gyümölcsében kétségkívül részesíti. Ő a maga részéről a régi barátság kötelekeit kész megújítani s ujjakkal gyarapítani, ígéri azt is, a mivel tartozik, tartozik pedig annyival, a mennyit megtenni képes; de hogy a toborzás megengedésében a szomszéd oláhországi mozgalmak által jelenleg akadályozva van, a király követe kielégítően fogja ő felségét értesíthetni, s hiszi, hogy ő felsége ezt nem az ő akarata hiányának, de a semmi kötelezettséget magába nem záró lehetetlenségnek tulajdonítja s iránta való egyenes érzületének e bevallásával megelégszik, a minek hogy nem sokára a következmények megfeleljenek, kiváló gondja lesz rá.» (465—66. ll.)

Minő hatást tett a kitérő válasz a svéd királyra? a könyvben

nem találunk rá oklevéli felvilágosítást. A szövetség később még is létrejött, s a Rákóczy-házra nézve oly kedvezőtlen vége talán az iménti tartózkodásban s a büszke király kívánságának nem teljesítésében leli magyarázó okát. Erről azonban a könyv befejező kötete fog tájékoztatni.

II.

A mily következetesen szötte Skytte követ a svéd-erdélyi szövetség szálait: oly buzgón tette azt, míg élt, Zsigmond herceghez s azután, sőt ezalatt is II. Rákóczy György fejedelemhez évek során át írt bizalmas leveleiben Lubienieczki Wladisláv, lengyel dissidens főnemes, a Rákóczy-háznak e minden sorsban igaz híve; előmozdították a két Radzivill herceg, Potoczki Miklós, krakkói várparancsnok, Wielopolski János és több lengyel főúr, a kik II. Rákóczy Györgyöt vagy öcsését Kázmér király helyén szívesen látták volna már 1649-iki megválasztásakor, s ez érdekében azóta minden lehetőt megtenni igyekeztek. Nem ők voltak okai, hogy az meg nem történt; hanem egyfelől a fejedelem és öccse túlságos óvatossága, másfelől Chmielniczki kozák hetman nagyravágyása, a német császár irigykedése s Magyarország és Erdély osztrák örökös tartománynyá tételére irányzott titkos törekvése, a török közöny és oláh vajdák viszálykodása s állandó fenyegetéskép Erdély oldalában léte.

Lengyelországban nemzeti hagyományként élt Báthori István királyságának emléke. De e trónra jutni Bocskai, Bethlen Gábor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek is állandó törekvési célja volt. (3. l.) Utóbbi előtt az út annyira meg volt egyengetve, hogy őt Chmielniczki 1648 november 17-ére sergeivel a királyválasztásra megjelenésre hívta föl. De a fejedelem már ekkor nem élt, fia, II. Rákóczy György útja előkészítve, sőt az erdélyi fejedelemségben a portától megerősítve sem volt. János Kázmér királylyá választása azért ment oly könnyen és simán végbe.

A kozák khán azonban azzal nem volt megelégedve, s a lengyel trónra II. Rákóczyt vagy öcsését, Zsigmondot akarta ültetni. Fölszólította hát a fejedelmet. Ez nem szerette a kockáztatást, s öccsének ajánlta azt (28. l.), a ki vonakodott elfogadni. Érdekes a két királyjelölt szabadkozása a lengyel trón elfoglalása iránt.

„Ha kegyelmed, édes bátyám! — írja 1649 november végén

a herczeg — nekem enged választást s jóakarátját is ígéri, hűlaadó leszek érette, míg élek ; de ezt azzal bizonyítom be, hogy magamnak nem kívánok több jót, mint kegyelmednek. Ebben, édes bátyám ! kettő forog fenn : 1. kell-e a kozákok szavára megindulni a király és respublica ellen ? 2. kinek kell : kegyelmednek-e vagy nekem ? Bajos nekem, édes bátyám uram ! ezekről tetszést adnom. Ha azt mondom : menjen kegyelmed, a biztatáshoz szerencsét nem adhatok. Ha azt mondom : ne menjen, némelyek annak veszik, hogy irigylem. Ha én megyek el, azt gondolják, világi becsületért teszem, holott én — Isten bizonyságom ! ezt a mostani állapottommal nem cserélném föl ; ha mennék, Isten dicsősége, hazám szabadsága, jóakaróimon segíthetés jobb alkalmá indítana arra. Ha nem megyek el, azt gondolják, félek. Bizonyos, hogy szántsándékkal magam szerencsétlenségbe nem ejtem ; de oly ügyefogyott s kétséges elméjű nem vagyok, hogy az istenes úton való előmenetelt megvessem. De mivel kegyelmed tetszésemet kérdezi, tettetés nélkül igazán megírom. Megtenni lehet, de sok nehézséggel jár, s Isten csak az igaz ügyet segíti. «Őmenjen-e vagy bátyja ? Bátyjára nézve nehéz békességes országot bizonytalanért elhagyni, s feleségét, gyermekeit kétséges sorsnak tenni ki. Most jelenlétében is az emberek elméje a fejedelmen nyugszik. Lupul vajda lator szomszéd. Székely Mózes a portát futja. Itt künn sem alszik az ördög. Távollétében fogja meglátni, miket cselekesznek ! Azt is nézni kell, hogy ha a porta hírével megy, megtagadhatja, ha nem, visszahívják, mint történt üdvözült atyjokkal . . . Nem íjlesztésből írja ezeket — jegyzi meg — csak megfontolásért, s hogy a fejedelem egynek-másnak elejét vehesse.

«Az ő személyére nézve is nagy nehézségek forognak fenn. Oda had kell, neki nincs ; pénz kell, a mije van, ehhez a dologhoz csekély ; embere sincs, a kinek tanácsával élhetne. Mindezeknél fogva ő se bátyja, se maga elmevetését nem tartja tanácsosnak, hogy az egész lengyel nemzettel kikössenek. Ha az akarná, vagy legalább többen az elei közül, a dolog másképp állana.» (57—59. ll.)

«Később a kozákok azzal fenyegetődztek, hogy ha az erdélyi fejedelem nem fogadja el, a töröknek adják a lengyel királyságot — írta december 17-én 1649 Klobusiczky, a fejedelem követe ; de Lubienieczi nézete az, hogy a király letétele vagy halála esetén kívül változásra alkalom nincs . . . A fejedelem közölte öcsésével, s ez úgy nyilatkozott, hogy hadat indítani nem lenne tanácsos, a kozákokban bízni nem lehet. Ők elébb Radzivil herczegnek ajánlták föl a királyságot, kérve segélyét, s csak miután az nem fogadta el, jöt-

tek az erdélyi fejedelemhez. Ő tehát egyebet nem javall, mint azt, hogy a fejedelem a kozákokat bírja rá a szerződések megtartására; ők ne szegjék meg, s ha a lengyelek teszik; több jog lesz ellenök támadásra. (87—88. ll.)... A kozák fölhívás el nem fogadására a német császár is fölhívta a fejedelmet Pálffy kancellár által. (137, l.) A szultánnak nem volt ellene kifogása — írták az ott levő erdélyi követek — sőt az ő hírével még akarná, mert jól emlékezik rá, mily nyugalomban volt a törökök dolga Báthori István királysága alatt, a mikor a kozákság soha tengeren nem csatározott. (139, 140—141. ll.) A nagyvezér még biztatta is szóval. «Készen adott az Isten alkalmatosságot — mondá Borosnak, a fejedelem követének — éljen vele!» (162. l.) De hadi segélyt s katonát nem ígérének. A hetman most a kozák királyságot ajánlta föl, mint azelőtt Radzivil és Zsigmond herczegnek, a kik visszautasították. A fejedelem is idegen volt tőle. Mit ér a kozák korona a lengyel nélkül? (161—62. ll.) Végre mégis szövetséget kötöttek a kozákra nézve oly terhes feltételekkel, hogy az kielégítő nem lehetett, csak annyi volt bizonyos benne, hogy a lengyeleket a fejedelem nem segíti, hadat fogadniok birodalmában meg nem engedi, s valami rész hadat bocsát ki segítségükre. (184—85. ll.)

A kozákok győzelmei, az orosz foglalás, s a svéd diadalmas háború sietteték Lengyelország hanyatlását. Kázmér királynak mindinkább súlyedt tekintélye, vesztett csaták miatt országát elhagyta, s a hazafiak kényszerítve voltak az ország megmentése végett más király választásáról gondoskodni. Így fordult a lengyel főemberek figyelme nyíltan II. Rákóczy György fejedelem felé, kíváncsúnak ismervén el azt, hogy a nagy tulajdonokkal bíró, bátor és erélyes, hadban szerencsés erdélyi fejedelem üljön a lengyel trónra. Szilágyi könyve ide vonatkozó érdekes oklevelek egész tára. De kivált kettő emelhető ki, egyik a Lengyelország akkori helyzetét gyökeresen megismertető azon *Emlékirat*, melyet 1654-ben Radzivil herczeg Lubieniczki által fogalmaztatott s küldött a fejedelemhez; másik a Mikes Mihály 1655 december 14—18-iki lublini követségéről tett *Jelentése*. Az elsőben ki van fejezve: «hogy még az egyházi rendből is sokan megunták a létező erélytelen kormányt, a szerződések megszegése a honfiakban azon meggyőződést idézte elő, hogy a mint a megtartott hit kötelez, úgy a megszegett fölbontja a hűség kötelékét. Hazájok odáig hanyatlott alá, hogy a rajtok levő rosszak között az önfentartás kínálkozó módjait meg kell ragadniok, míg e rosszak örvénybe, vagy a veszély meredélyére nem juttatják az országot.

Nagy törekvések egyedül biztos útja nem megelőzni a végzetet, de követni a hívó Istent, nem ragadni magához erőszakosan a szerencsét, de a kínálkozót elfogadni. Lengyelország másképp nem boldogul, mintha elvett tagjainak visszavétele által régi épsége helyreállítatik. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha nem r. kath. királya lesz. Ily vallású fejedelmek közt egy sincs, kit Isten e reményhez közelebb hozott volna, mint az erdélyi fejedelem, a kit sokaknak, s azok közt nem jóakaróinak is gondolata és beszéde erre jelöl ki . . . »

Isten másik intése a töröknek az orosz iránti méltó aggodalma, nehogy az orosz lakosságú lengyel tartományok a nagy orosz birodalomhoz szakadjanak, vagy a római császártól elfoglalva, annak örökös tartományai számát növelje még nagyobbra. A török látja, hogy ha e két szomszéd nagy kígyó az ő hazájok kis kígyóját elnyeli, a kettőből mily veszedelmes sárkány nő ki, mely már is emeli föl taréját. Látja, hogy ha a Feketetenger kalózhajói a Boristhenestől és Tanaistól egy tyrannus hatalmába jutnak, a törökségnek sziveig, Byzantiumig hatolnak be. Az orosz birodalom görög nyelvű, orosz vallású népe mind az orosz monarchiában bízik, azt tartja védnökének, s kész a kitörésre, mihelyt rá szükség lesz, mint kitört nem rég a kozák. Végre az is veszélyes rá nézve, ha az eddig csak Cseh- és Magyarország egy részével erősödött Ausztria, most még Lengyelországgal vagy egy részének örökös tartományai közé csatolásával is nagybodlik. Ezekkel a török megindítható, s talán megnyerhető lenne annak, hogy a megüresedő lengyel királyi székbe ne r. kath. uralkodó, de az erdélyi fejedelem hívassék meg, s a császár se a lengyelt, se az erdélyit meg ne támadhassa, a fejedelem pedig: 1. engesztelje meg a kozák hetmant Lengyelország iránt, 2. a tatárokkal szövetkezzék, 3. a szükséges hadi eszközökről s hadseregéről erélyesen gondoskodjék, hogy az a szükség pillanatában Krakó irányában Lengyelország földén azonnal megjelenhessen; 4. szövetségek anyagi biztosítékául a hercegnek egy összeg pénzt, mintegy száz-ezer aranyat küldjön az új választásokra és a herceg fővezérlete alatt álló lithván csapatok számára, melylyel a papság törekvéseit is ellensúlyozhassák. A herceg kész erről írásbeli biztosítékot adni. E mellett a fejedelem érintkezzék a királylyal és köztársasággal, tanúsítsa irántok barátságát, így nyerheti meg a lengyelek szívét és rokonszenvét. Az orosz ellen küldjön ha nem is nagy, de számbavehető fegyveres segílyt s a varsói gyűlésre teljhatalmú követet, a mi mind a fejedelem, mind fia és a többi erdélyi főurak honfűsítási ügyének javára lesz; Lupul vajda ipjának testvérét pedig, a ki fog-

ságban a fejedelemnél van, kéri, hogy érette bocsáttassa el.» (310—15. ll.)

A varsói gyűlésre küldött követ Mikes Mihály székely főúr volt, a kinek *Jelentése* a könyv egyik fénypontja. Ebben alakot öltött a lengyel-magyar királykereső alkudozás, kezdődve december 17-én. A marsal kijelentette, hogy ők, a kiken a kormányzás gondja van, az edélyi fejedelmet tartják arra érdemesnek, hogy hozzá kötelezzék magokat, tőle jótéteményeket fogadjanak el, a kinek a lengyelek iránti barátsága, hadi ereje és szerencséje tekintetéből hálával viseltetnek. Ezt pedig csak a korona átadás fejezheti ki, úgy hogy a még élő királylyal társuralkodó legyen. Mike kijelenté, hogy nem hiszi, hogy ura más, mint teljes jogú uralkodó akarna lenni, váz nem; címzetes királykodásra aligha elszánná magát. December 18-án a ploczi püspök és krakkói kanonok, a főpohárnok és több világi főemberek folytatták az alkudozást, kérdezve: vajon nem térne át a fejedelem? Mikes annyira érzékenynek mondotta a fejedelmet lelkiismeretére s hírnevére, hogy nem hiszi, hogy világi haszonért az örököszt elvetné s nem ismert igazságra térne.

A marsal a társuralom elleni észrevételeit kérdezvén a követől: úgy nyilatkozott, hogy sok parancsoló elveszti az országot. Egy Isten a világban, egy nap az égen, csak egy király lehet egy országban. Ki legyen az országgyűlés elnöke? Ki fogad külső követeket? Ki adományoz? Főleg az utolsóban kettősség nem lehet. A lengyelek nyelvökön szóltak egymással, úgy látszott neki adva igazat . . . Mikes fölhozta: hogy lehet náluk törvény, mikor azt csak egynek ellenmondása is megakadályozza? Ez már elavult — felelék — s mint veszélyest megszüntetik . . . A lengyelek kérték a gyors értesítést és választ, a mit a követ megígért. A marsal nála látogatást tevén, mindenben szolgálatát ígérte a fejedelem iránt, biztosítva, hogy a koronát másnak a király kívánságára sem adja ki. A költséget illetőleg megjegyezték, hogy a lengyel had 14,000 fő, annak fejenként egy harczosra 50 frt jár, mit a fejedelem adna, zálogul érette Kamenicza vagy az ország váraiból 3—4 mást véve ideiglenes birtokba. «Elmájök ott jár — így végződik a jelentés — hogy a fejedelemnek 6—7000 tallérának készen kellene állani az eshetőségekre.» (511—517. ll.)

Nagy érdekűek a fejedelem belső családi élete, az udvarok egymáshoz való viszonya és az akkori társadalom, a mint ezek e könyv okleveleiben feltűnnek.

A Zsigmond herczeg és phalzi örgróf testvére lánya között

1650 ápril havában kötött házassági viszony (134 l.) nagy öröme volt a Rákóczy-háznak, lengyel barátainak és Erdélynek, 1651 történt hirtelen halála mély gyászt borított mindenikre (193. l.), a fejedelem Sárospatakra ment öccse vigasztalására, december 12-én temették el, a mit nemsokára a herceg gyászos halála követett s mindeniknek az özvegy fejedelemasszony Orsetti lengyel kereskedő közvetítésével Lengyelországban készítettett fejedelmi emlékét (47. 336. ll.)

Tiszteletgerjesztő a fejedelem és anyja közötti szeretetteljes belső viszony. 1654 márczius 14-én tudatja anyjával a lengyelek követküldését, hogy neki ajánlást tett a király és köztársaság s olyanokat kértek tőle titkon, hogy ő megeselekedje nyilván, a mivel mind a török, mind a tatár chánt maga ellen ingerelné. Pénzt sem küldöttek rá, pedig e dolog azzal jár . . . Kérdezik, miképen segíti őket a fejedelem a nyáron? Idő előtt bajos nyilatkoznia — viszonzá a fejedelem; de végezéseket sem tudja, s azt sem, hogy kik ellenségeik? Ehhez tracta kell, a követnek pedig erre nincs fölhatalmazása. Mindezekről alázatosan tudatta édes anyját. (315—16 ll.) Márczius 21-én ismét írta hozzá: a lengyel királynak postaszolgája jött, s mivel a levél diákúl van írva, megparancsolta Kemény Jánosnak, hogy édesanyjának megmagyarázza. Nehéz a király kívánsága s a fejedelmet bolondul akarná a hadakozásba elegyíteni, holott nincs derekas szövetsége se véle, se az országgal. Ezentúl, azt hiszi, gyakoribb lesz onnan a követküldés, a mi elég gondot okoz. A tavaszi szél is fog ilyféléket fuvallani. Bízik Istenben, hogy megsegíti. «Éltesse Isten Nagyságodat — így zárja levelét — sokáig az én szerencsémre, Nagyságod engedelmes szolgája, fia, szolgál a míg él . . .» (316. l.) Márczius 25-én a kozák hetman levelét küldötte hozzá, meghagyva Keménynek, hogy olvassa el. «A lengyelek állapotjához kevés a bizalom. Nagyságod tetszését (véleményét) alázatosan várjuk, mint alkalmatassuk magunkat, a szerint kell választ tennünk» — ez a levél bezáró része. (316—17. ll.)

Az özvegy fejedelemné levelezett fia külföldi követeivel is; 1655 augusztus 25-én utasította őket az ellenség gondos szemmel tartására. Isten oltalmazzon a veszedelemtől — írja — mert ha a tatár győz, félő, hogy másoknak is jut belőle. (468. l.) Egy alkalommal a fejedelem főudvarmester ajánlására kérte meg anyját. «Ím kegyelmes asszonyom! — írja ápril 14-én 1654 ben — főhopmester nélkül vagyunk, örömet akarnók érteni: ki tetszik Nagyságodnak? Bizony elszökött az ember. Bánffy Zsigmond, a kopasz, igen nyelver, Bánffy

György uram pedig igen künn lakos, arra való elégsége is nincsen. Haller Gábor uramban az akarat nagy, Jenőtől is az építésért nem örömet bontakoztatnék ki; Bethlen János uram állapotját idvezült urunk idejéből tudja Nagyságod, azonkívül is nem örömet akarjuk, hogy az udvari tiszték mind egy nemzetségből álljanak, noha mi nem kételkedünk Kemény János uram hűségében. Gyulafi uram pápista s alkalmas volna, ha a pápistaság akadályul nem volna. Bethlen Mihály uram jámbor ember, de nem udvaros. Ha csak mind vallásunkon valót promoteálunk úgy is (kitörülve: a conditiók ellen, kihez kötve vagyunk, látszatnánk cselekedni, s e helyett írva a lapszélre) az emberek ítélete. Várjuk alázatosan Nagyságod kegyelmes tetszését . . . » (309. l.) Ezekből az látszik, hogy a fejedelemnek a legkényesebb természetű dolgokban legmegbizottabb tanácsadója édesanyja volt.

A lengyel király és főurak, valamint a török udvar társadalmi érintkezései a Rákóczy-házzal mutatják az elsővel való viszony bizalmasságát, az utóbbival az előzékenységet. Báthori Zsófia, II. Rákóczy Györgyné fejedelemasszony, aranyport küldött kedveskedésül a lengyel királynénak, a mit az nagy lekötözettség érzelmével fogadott, s feleletében iránta való benső hajlamát fejezte ki, a mit a fejedelem előfordulandó alkalmakkor tapasztalni fog. (191. l.) Radzivil János herceg, lengyel hadak fővezére, 1650 február 18-án üdvözölvén az özvegy fejedelemasszonyt, kérte, hogy asztalához nemes magyar fajú borokat küldetni parancsoljon, ő is a barátság minden szolgálataira ajánlja magát. Ugyanaz Zsigmond herceget is megkérte erre, ígérve szívességének mindenenben viszonzását. (96—97. l.) A szász választó fejedelem 1654 október 12-én nemes fajtájú apalovakat kért a fejedelem nagy számú lovai közül. (340 l.)

Érdekes ama korban a színes lovaknak az udvarok által kedvelése. Ez annyira ment, hogy főleg a török udvar az ajándékkul szánt lovakat egyforma színre szokta megfestetni. 1650 ápril 14-én írja a fejedelemnek Ébeni István erdélyi követ, hogy ismét vett ő Nagyságának egy fehér-kék lovat 300 talléron, mely nem fölöttébb szép, de nagy, erős és lovassága (mi értendő ez alatt? ma nem tudjuk) bizony igen jó. Vezér ő Nagysága is küld egyet, a kit meg is festettek (151. l.), a mit a fejedelem könnyű, irambajáró paripával akart viszonzni, de a követ megtudta, hogy az neki nem oly kedves mintha arany-ezüstöt küldenek, ő járhat a szultán lovaival. (148. l.) A követ írta újságul a fejedelemnek, hogy a szultán a német császárnak is küld nemsokára husz lovat, kettei szerszámos, 18 mind szőr-

pokróczos lesz. A követ látta őket — úgymond — de bizony csak 3 vagy 4 van valamire való, a többi megtörődött, elvénült ló. A budai vezér házához kötözték ki, ott festik, készítik. (152. l.)

II. Rákóczy Györgyről három jellemző vonást tár föl e könyv három oklevele. Egyik a magyarnak a muszka szomszédságtól való hagyományos ovakodása, a mit a fejedelem Magyarországra nézve már akkor veszélyesnek tartott. «A svéd királynak a lengyel korona elnyerésében nem kíván akadályára lenni — mondá követe utasításában — a fejedelem; de a kozák és muszka szomszédságát s hatalma növekedését jó szemmel s tétlenül nem nézhetné el.» (482. l.) Másik a török főemberek azon kifejezett nézete, hogy a moldvai és oláhországi vajdával az erdélyi fejedelemnek is el kellene menni a szultán köntöse csókolására. Midőn ezt Bektes aga csak mintegy tréfából Jósika Farkasnak, az erdélyi követnek mondotta, ez azt felelte: «Nem olyan az erdély ifejedelem, mint az oláh vajdák, Erdély fejedelme nem tartozik azzal.» (145. l.) A Rákóczyak nem is mentek köntös-csókolni soha. Harmadik a fejedelemnek 1655 augusztus 1-én az esztergomi érsekhez írt levele, melyben mondja: «Követünk ismeretség-kötésért, becsületszerzés végett jár angol, svéd és más udvarokhoz, nem forral semmit a császár ellen. Mi nekünk, jó apám! békesség kell, adott Isten eleget, senkiét nem kívánjuk, magunk sorsával meg vagyunk elégedve.» (422. l.)

*

*

*

Összegezzük az eddigieket.

E könyv oklevelei a II. Rákóczy György véralkata és politikai jelleme felőli eddigi fölfogást és véleményt megváltoztatják. Eddig azt tanították róla, hogy indulatos, hirtelen határozó, szenvedélyeit fékezni nem tudó férfi volt. Itt világosan bebizonyúl, hogy bár milyen volt véralkata, elhatározása csendes, nehéz dolgokat megfontolt s csaknem elkésve határozott. Fölgerjedését mély igazságérzete, országa jogainak s a maga méltóságának féltékeny védelme okozta; s okozta az, hogy később volt fejedelmi székét s életét fölláldozni, mintsem az erőszak előtt meghajoljon. Az 1657-ki lengyel-kozák háborúba évekig tartó vonakodás után a viszonyok hatalma vitte bele, végzetessé svéd szövetségeseinek elpártolása tette. Hogy őt dicsvágy vezette s elhatározása elhirtelenkedett lett volna, nem való, hogy csatát veszített, oka balszerencse és hűtlenség. Várjuk be e

könyv második — befejező — kötetét ; abban Szilágyi Sándor hihetően képes lesz és fog II. Rákóczy György jelleméről és lengyel-kozák hadjáratáról végleges ítéletet mondani.

E könyv az Akadémia ismeretes szabatos és szép kiadása, melyet minden komoly olvasónak bátran merek ajánlani. Nekem sok gyönyört adott, s gyarapítva tudásomat, elolvasása sokban meg is igazította.

JAKAB ELEK.

É R T E S I T Ő.

Gróf Andrássy Gyula beszédei. Kiadta Lederer Béla. Arczképpel. Első kötet. 1847—1868. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1891.

Lehetséges, hogy a csillogó retorikai szépségek kedvelői gyűjteményöket nem igen fogják gazdagíthatni az Andrássy szónoklataiból vett példákkal. De ki mindennél többre becsüli azt a szónoki pathost, mely a tárgy szeretetéből fakad, az bizonyára meleg érdeklődéssel fogja lapozni e könyvet. Úgy látszik, hogy már ifjú korában sem volt «fellengős» szónok. Már ekkor is meglepő egyszerűséggel alkalmazkodik a tárgyhöz, mint vitatkozó már ekkor is érveivel s a hirtelen találó élez nyilával kényelmetlen ellenfélnek bizonyúl. Különbén a vitát csak annyiban szereti, mennyiben az a tárgy megvilágítására szükséges. Azt hiszszük, hogy parlamenti vitáink terjengősségét mérsékelné s egyszersmind méltóságát emelné annak az elvnek követése, melyet Andrássy 1848-ban egy polemikus beszédében kimondott: «Ily subtilitasok» — úgy mond — «semmit sem bizonyítanak... Mikor valakinek véleményét egy bizonyos pontra vezetjük, — hova maga-magát vezettetni nem akarta, — s aztán czáfoljuk: az ilyen czáfolat nem találó». Nem szerette a fölösleges szót. Minden felszólalásának meg van a maga célja, mely a körülményekből s meggyőződéseiből igen természetesen kimagyarázható a nélkül, hogy elhallgatott vagy félig leplezett személyes törekvésekre kellene gondolnunk.

Azért nincsenek is meglepő fordulatai pályájának, legalább mi elvei fejlődését illeti. A poloniusi tanács szerint mindvégig hű maradt önmagához. Teljes joggal mondhatta 1868-ban a negyvennyolczasok címét követelő szélső balnak: Kérem, ezt el nem fogadhatom: azok mi vagyunk. Ő valóban negyvennyolczas maradt.

A monarchia külügyminiszterévé lett a nélkül, hogy visszamagyariznia kellett volna valamit azon elvekből, melyeknek híve volt már huszonégy éves korában, mint Zemplénmegye egyik követe.

Akkor legelső beszédei egyikében igen sikerülten védte Kossuth válaszfőlrati javaslatát, melylyel szemben állott a Széchenyié, ki a régiebb és újabb sérelmeknek csak általános megemlítését kívánta. Nem idegenkedett annyira a közjogi harcztól, mint Széchenyi, de azért igen lényeges pontokban egyeztek nézetei a Széchenyitől hirdetett tanokkal.

Mert bármily határozott híve volt Andrássy a democratizáló haladás irányának, visszaretent az abstract szabadelvűség következményeitől. Széchenyire emlékeztet a beszédeiben minduntalan előforduló kérdés: «mi jó a nemzetiség szempontjából?» És bizonyára Széchenyi sem tagadta meg helyeslését a fiatal szónoknak az 1847-iki kormány ellen intézett azon vádjától, mely szerint nem akarják átlatni azon igazságot, hogy Magyarország alkotmányos kifejlése nem árthat Ausztriának, sőt a dynastia zavaros időkben Magyarországra számíthat leginkább.

És e szavakban meg van a természetes átmenet a hatvanas évek küzdelmeihez. «Világosnál» — mondá Andrássy az 1861-iki főlrati vitában — két függetlenség veszett el, a magyar és az osztrák, és a mint együtt veszttek el, úgy csak együtt lehet őket visszaállítani». Bizalommal, noha a nagy nehézségek előérzetében lépett ekkor a küzdők sorába. Mint választóinak mondotta 1861 márcziusában, a viszonyok olyanok, hogy «nemzetünk is elérheti talán törvényes önállásának végleges elismerését. De az ösvény, mely ez eredményhez vezet, oly keskeny és vészteljes, mint a beretva éle, melyen a Korán szerint Mahomed hívei a paradicsomba jutnak. Egy meggondolatlan lépés vagy gyöngeség, és . . . nemzeti és állami önállásunk talán örökre veszve lehetnek». És Deák, kinek dicső vezetése e nehéz ösvényen átsegített, Andrássyt bírta meg a további vezetéssel, midőn az elvesztett jogok vissza voltak nyerve, noha még elég veszélyei voltak a helyzetnek.

Mily zavaróan hatottak még 1867-ben a lezajlott küzdelmek emlékei mind a két félre! Mily nehéz volt meggyökereztetni a hitet, hogy az új állapotok nem ideiglenesek. És a nehézségeket csak az oldhatta meg oly biztos tapintattal, kiben a ragaszkodás az alkotmány iránt csak oly erős volt, mint az a meggyőződés, hogy a monarchia két felének érdeke közt szoros a kapcsolat. Egyenlő bátorsággal s nyugalommal szállt szembe a két ellentétes irányú törekvéssel,

melyek egyformán veszélyeztették a kiküzdött állapotok szilárdulását. A reactiót s kamarillát emlegető ellenzéknek így felel 1867 végén: «tudtommal ily kamarilla, ily reactio nem létezik. De igenis létezik reactio, csak hogy nem ott... A reactio néha vörös tollat visel, mert igen jól tudja, hogy az alkotmányos szabadságot, melyet a fejedelem is őszintén elfogadott, csakis egy mód van megbuktatni: és ez a túlzás».

Rég elhangzott szavak. Nincs bennök semmi kaczerkodás a hazafiaskodó szélsőséggel, semmi hajlongás balfelé a «nemzeti szempontok» ürügye alatt. De volt alkalma a miniszterelnöknek a másik reactoról is megemlékezni.

A budai hadparancsnokság 1867 február 21-én egy körrendeletet bocsátott ki, mely bírálat alá vette a magyar miniszterium ki nevezését, «még pedig» — mint e gyűjtemény kiadója mondja — «inkább a kudarcot vallott centralistikus politikai párt elkeseredésével, semmint azon «katonai szempontból», melyre hivatkozott». Másnap egy újabb körrendelettel tetézte Liechtenstein herczeg az elkövetett alkotmány sértést.

A képviselőházban kérdik a kormányt, hogy minő állást kíván elfoglalni a rendeletekkel szemben.

Andrássy azt válaszolja, hogy nincs tudomása a rendeletek hitelességéről. «A miniszterium egyébiránt» — így folytatja — «ismeri hatáskörét és kötelességeit, és azok teljesítésében csakis a törvény és ő Felsége által február hó 18-dikán és 19-dikén kiadott legmagasabb leíratok tartalmát fogja szem előtt tartani. Ezek ellenében tehát az említett körleveleknek egyáltalán semmi fontosságot nem tulajdoníthat.»

Úgy hiszszük, lehetetlen volt jobban sújtani Liechtensteint s jobban kiemelni a törvényes álláspontot, a nélkül, hogy valami heves szóval az udvar érzékenysége katonai dolgokban megsértett volna.

Csak az beszélhetett így, kit felelősségének teljes tudatában nem bántott az a kísértés, hogy a pillanatnyi hatás kedvéért országos érdekeket kockáztasson.

Érdekel várjuk e beszédek gyűjteményének befejezését. Talán még lesz alkalmunk szólni a további kötetekről. De e futólagos áttekintés végén is mulasztás volna meg nem emlékezni a kiadóról, Lederer Béláról, ki nem vette könnyen föladatát. Nagy gonddal írt bevezetései igen emelik a gyűjtemény becsét. Mondhatjuk, hogy bármily kimerítőek e bevezetések, mindig érde-

kes s a tárgyhoz tartozó fejtegetéseket s fölvilágosító adatokat tartalmaznak. De minden méltánylatunk mellett sem nyomhatjuk el sajnálatunkat, hogy Lederer sem kerülhette el teljesen az életrajz-írók és kiadók azt a betegségét, hogy hősüket igen magasztalják és gyakran mások rovására is. Legalább egy pontban, úgy hiszszük, ő is túllépett a kellő korlátokon. Lederer gr. Andrássy Gyula 1866-ban tartott fölíráti beszédéhez írt bevezetésében ismerteti Deák fölíratát, mely a jogfolytonosságból indul ki s az 1848-iki alkotmány visszaállítását követeli ugyan, de egyszersmind megígéri a közös ügyek meghatározására és elintézésök módjáról vonatkozó javaslatok kidolgozását; készséget nyilvánít az 1848-iki törvények némely pontjának módosítására nézve, annak idejében, valamint az államadósságok aránylagos elvállalásától sem vonakodik, még a törvényszabta kötelesség mértékén túl is, méltányosság alapján, politikai tekintetből. S mit mond e fölíráti javaslatra Lederer? Azt, hogy az országnak sem jogos követelését, sem méltányos óhajait szabatosabban és méltóbban nem lehetett formulázni, mint azt Deák tevő. Azonban Deák csak a jogot védte, csak a jog alapján állott, holott a jog a politikának bár első, de nem egyetlen alapja, ezért Deák fölíratával nem is voltak kimerítve azon eszközök, a melyekkel a magyar politika czélt érhetett. A mire főszükség volt, Ausztriának lehetővé kellett tenni a kiegyezést, biztosítani kellett nagyhatalmi állását, Ezt pedig Deák hallgatással mellőzte fölíráti javaslatában, bármely nyomatékkal követelte a trónbeszéd. A régi magyar dieták szellemében növekedve, a dynastia nagyhatalmi állásától idegenkedett s ebben inkább veszélyt sejtett hazájára. Ezért Andrássynak egy új eszmével kellett megoltani Deák eszmemenetét.

Ezek szerint Deák csak kitünő jogvédője volt hazájának, de nem egyszersmind államférfia, s e hiányt gr. Andrássy Gyula pótolta. Mindez téves fölfogás s alyptalan állítás. Deák 1866-iki fölíráti javaslata nemcsak jogvédelem volt, hanem államférfiúi nyilatkozat is, mely óvatosan ugyan, de ritka tapintattal készítette elő a kiegyezés fejleményeit s a *quid juris*-t a *quid consilii*-vel bámulatosan egyesítette. Hogy a nagyhatalmi állást nem emlegette, a melyet a trónbeszéd annyira kiemelt, annak meg volt a maga oka. Deák került mindent, a mi akár fönn, akár alant félreértésekre adott volna alkalmat. A nagyhatalmi állás nem törvénykönyvbe való kifejezés s maga a fogalom igen ruganyos, kivált a mint azt akkor Bécsben értelmezték. Deák azt hitte, hogy a *pragmatica sancti*óból folyó kötelezettségek és intézmények eléggé biztosítják a nagyhatalmi állást,

a mennyiben biztosítható, de tulajdonkép csak a jó politika és jó kormányzás biztosítja, s nem törvényezik. S vajon gr. Andrássy beszédében mondott-e mást, mint Deák fölíratí javaslatában, s a mit ő megemlített, nem annak volt-e bővebb magyarázata, a mit Deák épen a mellőzéssel akart értetni? Gr. Andrássy egész beszéde nem egyéb, mint annak fejtegetése, hogy a monarchia nagyhatalmi állása, befolyása mindig erősödött, ha Magyarország alkotmánya tiszteletben tartatott, így Mária Terézia trónra léptekor, II. Lipót idejében: s mindig csökkent, ha a magyar alkotmány fölfüggesztetett, így II. József alatt, így napjainkban, a midőn majdnem harmadrendű állammá süllyedett. A monarchia a *pragmatica sanctio* alapján alakult és a legnehezebb viszonyok között nemcsak fentartotta magát, hanem nagy európai befolyást gyakorolt. Minden kísérlet, mely a szerződési alap ellenében Magyarország beolvasztására, az államegység keresztülvitelére történt, történt legyen akár az absolutismus, akár a szabadság nevében, csak a monarchia erejét csökkenté, s anyagi és erkölcsi bajának lett okozója. Ebből az következik, hogy Ausztria kivételes állam, mely az egység által nem lehet erős, csak lehetetlen s hogy Ausztriának választani kell érdekegység meg kormányzati egység, egység meg egyeség között. S végre gr. Andrássy így fejezi be beszédét: «Minthogy én mindez eszméket a fölíratban Magyarország jogalapján, oly alapon, mely egyszersmind a monarchia és dynastia érdekének is megfelel, a legnagyobb loyaltással és legnagyobb őszinteséggel kifejtve látom: én a fölíratot egész terjedelmében, minden kivétel, minden hozzáadás nélkül pártolom.»

Hol van itt az ellentét Deák és gr. Andrássy között? Hol van itt az «új eszme», melylyel Deák fölíratának gondolatmenetét meg kellett toldani s pótolni benne az államférfiúi eszme hiányát? Nyújt-e Andrássy a nagyhatalmi állásra nézve más biztosítékot, mint Deák? Bizonyára nem s Lederer egész okoskodása összeomlik. Mi tiszteljük Andrássy kitünő tehetségét és jellemét, de tiszteljük a Deákét is, s a két kegyelet nem ellenkezhetik egymással. A magyar politikának 1861—1867-ig Deák adott irányt s ő volt a kiegyezkedésnek képviselője és végrehajtója; gr. Andrássy önállóbb politikája miniszterelnökségén kezdődik s külügyminisztersége alatt éri el tetőpontját.

E részszel nem ok nélkül foglalkoztunk bővebben, mert Lederer kezdeménye követőkre talál. A *Nemzet* június 26-iki 184. száma úgy emlékszik meg Andrássy Gyuláról, mint a ki «Deák társaságában a közjogi kiegyezkedést és a magyar alkotmányt megterem-

tette». (Helyesebben gr. Andrássy s mások társaságában Deák tőremtette meg a kiegyezkedést.) Ha Ábrányi Kornél, Kaas Ivor és Eötvös Károly, Deákra hivatkozva, hirdetnek oly eszméket, a melyek ellenkeznek Deák szellemével, azt nem vesszük rossz néven, mert tőlök már megszoktuk a legmerészebb rabulistikát is, de hogy gr. Andrássy Gyula tisztelői nem viseltetnek elég kegyelettel, sőt igazságossággal Deák emléke iránt, ezt már rossz néven vesszük s nem hagyjuk szó nélkül.

— gh. —

Gróf Széchenyi István levelei. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla, levelező tag. Harmadik kötet. Buda-Pest, Athenaeum. 1891. Ár 5 forint.

Széchenyi leveleinek harmadik kötete a terjedelemre is a legnagyobb s érdekességre sem a legutolsó. Közel hétszáz levelet foglal magában, melyek néhány előbbi keletű kivételével 1840-től 1860-ig terjedő időszakba esnek. A levelek sorában csak egy nagyobb lézag van: 1850- és 1851-ben írt néhány szívzaggató levél után Széchenyi 1857-ig hallgat. E hosszú megszakítás olyan hatással van, mint Széchenyi írott Naplóiban a néha lapokra terjedő törlések, a melyek mögött érezzük, hogy lelke görcsös izgalma oly szavakra, vallomásokra ragadta, melyeket talán már a leírás pillanatában — megijedve rögtön eltakart. Itt is a hét évi hallgatás sötét leple mögött, mennyi kín s kimondhatatlan szenvedés!

Az 1840-től közvetetlenül a magyar miniszterium megalkotásáig írt levelek Széchenyit szakadatlan munkásságában mutatják. Szívóssága bennök bámulatra keltő: nincs az a kis tárgy, melyet abban hagyna, ha egyszer hozzáfogott. Talán érdekes megjegyezni, hogy levelei ez időszakból a legkevésbé subjectivek; a személyes érzelem hangja, gúny vagy élez csillama ritkább bennök, mint az előbbi évekből valóokban. Mintha a köznapi érintkezésekben hangulatainak, idegeinek sokkal nagyobb mesterévé vált volna; ilyfélét fejez ki maga Széchenyi, mikor 1844-ben írja Tasnernek: «Kedélyem nem szenvedett (testi bajaim által) apadást, sőt mintha most «kör-mösebb», de mégis kevésbé ingerelhető volnék.» Lelke hevessege természetesen rejtve Naplóiban, s nyíltan is *Röpirataiban* annál korlátlanabbul tör magának utat. Levelei azonban a szenvedélytelen, a körülményeket számító, az emberek gyöngéit használni tudó

munkás embert mutatják. A regeneráló munka központjának tekintí magát; s némi haragos érzékenységgel van minden iránt, a mi a közfigyelmet, az adakozási szellemet más mederbe is tereli, mint azon irány felé, melyet szelleme megvont. Ezt mutatja kifakadása Ferenczy és Reguly ügyében. Corvin Mátyás szobrára nagy gyűjtést akarnak rendezni; erről így ír Tasnernek: «A Corvinus-vállalatra egy garast sem adok. Ha Ferenczy élelméről van szó, tizenkétszer invitálom ebédre. Tegyen más is valamit s így — élni fog. De hogy 100,000 forinthez ily antilogice én is adjak, azt nem teszem s itt egyenesen ellene is leszek. We must stop such atrocities and absurdities. Elejét kell venni az ily ki nem főtt hiúsági viselkedéseknek. Mert holnap majd más valaki áll elő, s a Rákos mezeje megaranyozására kér majd 100,000 forintot. 100,000 forint jó volna *por, sár* ellen, das lasse ich mir gefallen. De mezitlábú koldús arannyal himzett sapkában bolondos dolog.» A tervszerű haladás, a lépésről-lépésre való emelkedés ösztöne oly nagy Széchenyiben, hogy az ilyen nemzeti délibáboskodás, melynek fénykor. különben nem is az ő idejébe esik, mindjárt kellemetlenül érinti. Nem mosolyog rajta, hanem az ellenkező túlzásba esik: mód nélkül haragszik s hozzá teszi: «Az ily irányzatok olyanok, mint — egy haldokló álmai.» Ép ily «antilogikusnak» találja Reguly útazásaira most pénzt utalványozni. A «most» többszörösen alá van húzva. Úgy érzi magát, mint egy teherrel megrakott teve, s ily dolgot is magára vegyen! Mennyi a teendő, mily kevés a résztvevők száma, s most ily dolgokkal is szétszórjuk a figyelmet! Vajon ünnepélyeket rendeztek-e az angolok is a Magellhan-szorosnál, mielőtt a spanyol armádát megverték? A legszükségesebb itthon körmünkre ég s most legyünk kíváncsiak, hol laktak őseink? «Ki mondhatná, hogy itt a felfogás szűkkörűsége nyilatkozik, vagy művészeti, tudományos közöny? Egy terveiben élő-haló ember ideges kifakadásai ezek, ki félti művét a legcsekélyebb rázkódástól s bajtól, s nem akarja elismerni, hogy a nemzeti érzelem nyilatkozásaiban szükségkép igen sok «antilogikus» elem lehet.

Pedig ez az antilogikus elem rohamosan fejlődött; «érzelmi» politikává vált, a mint Széchenyi nevezé, s árja elsodorta az ő politikai terveit is. S helyzete különösen a 40-es években volt nehéz, mikor a kormányhoz való viszonyát alig néhányan értették s majdnem mindannyian félremagyarázták. Széchenyi levelei nem vezetnek a viszonyok mélyébe; egyes kérdések, vállalatok, személyes vonatkozások körül mozognak; de azért mégis láttatni engedik azon

sok kellemetlenséget, melyeknek Széchenyi helyzete miatt ki volt téve. Szemet szúr előtte például az aristokrata hölgyek ellenzéke. Meghallotta, hogy Károlyi Györgyné többé nem akar egy páholyt bérleni Széchenyivel, ennek «kormánypártisága» miatt. Azonnal ír gr. Károlyi Györgynek, hogy a dolog ugyan személyesen nem érinti — büszkesége megóvjá ettől — «de a dolgot magasabb politikai szempontból kell tekinteni». Hová fejlődnek a viszonyok, ha a közönség megtudja, hogy a különböző pártok embereiből már az egymás iránt való türelem is kiveszett? Batthyány Lajosné félig tréfából 1840-ben «abtrännig»-nek nevezé. Másnap egy hosszú s érdekes levelet ír Széchenyi a grófnénak, melyben magyarázza helyzetét s a nővel szemben is azt akarja tenni, mint a nemzettel: «tisztaítani zavaros fogalmait». Nagy politikai küzdelmeit ilyen genreszerű vonásokban tüntetik élénk levelei.

Érdekes néhány levele van Széchenyinek 1844-ből Kossuth Lajoshoz; s a kiadó nagyon helyesen cselekedett, hogy Kossuth ideillő két levelét is közlőtte. Kossuth a pestmegyei gyűlésen azt állítá, hogy ámbár Széchenyi a fiumei vasútügy őszinte pártolójának vallá magát, mégis megbuktatásának fő okozója. Széchenyi akkor már megírta a *Kélet népét*; s izgatottsága Kossuth ellen a most közlött levelekből is élénken élénk tűnik. Nagyon zokon vette Kossuth e mondását; s rövid, hideg szavai alatt forr a politikai ellenszenv. Kossuth nyíltan, ép oly tisztelettel s méltósággal válaszol s a gróf heves hangját izgatottságával magyarázza. E megjegyzésre Széchenyi mintegy magához tér: «Ingerült állapotban vagyok, nem tagadom.» Hanem Kossuth melleleg odavetett tanácsait nem fogadja el: «Mi politikai eljárásomat illeti, Ön azt hiszi: «nem gazdálkodom honunkat tekintve, tehetséggel és erőmmel lehető legmagasb kamatra». Ez meglehet. Ámde ha ön úgy látná politikai bonyodalmaink és külviszonyaink kártyáit, mint én látom, akkor talán, sőt alkalmasint azt fogná mondani, hogy én, mindent összevéve és ha saját személyem nem a főczél, csak azon úton járulhatok egy végképi diadalhoz, vagy talán jobban mondva: egy végképi diadal elkészítéséhez, a mely úton járok.» E szavakban megvan a *Politikai programmtöredékek* csírája; csakhogy két év után a hangulat már erősen megváltozott: a politikai bonyodalmak s a forradalom rémképei megölték a diadalban való hitet. Annál megindítóbban tárul azután élénk Széchenyi lelkülete, mikor később a bizalom s a jövőben való remény egy önfeledt, nyugalmas pillanatában így ír Tasnernek (1848 márczius 17-én): «Batthyány és Kossuth hallat-

lan, nagy szerepén csak örülni tudok s Isten látja lelkemet, legkisebb irigység nem rejlik keblemben; azon édes meggyőződésben ringatom magamat, hogy politikámnak nincs egyéb mozdító ereje, mint az ügyszeretet.» Ez a jótékony zsibbadás egy pillanata volt viharos lelkében.

Mert akkor Széchenyi már erősen szenvedett. Ez időből való levelei mutatják, hogy beteges aggodalom fogja el vagyona, családja felől. Úgy érzi magát, mint útas egy alámerülő hajón. Menteni kell, a mit menteni lehet. Különben pedig: «Most várni, bezárni és mindenre késznek kell lenni. Mást nem tehetni. Magasb hatalmak uralkodnak közöttünk.» Minduntalan gyermekei, neje sorsa aggasztja. Czenki vadászpuskáit Buda-Pestre hozatja; leveleiben minduntalan szót ejt róluk; 1848 augusztus 31-én Zichy Alberthez néhány sort küld egy kis szekrénykével, melyben 8000 forint s 400 arany van. «Ich vertraue sie deiner Ehre. Soll mir etwas menschliches geschehen . . . das heist-sollte ich etwas *laternisirt* werden, so übergebe dieselbe sammt Brief an Crescence und bleibe mein Freund. Den Brief übergebe nicht etwa früher, als ich ausgeschnauft habe.» Ez e gyűjteményben Döbling előtt az utolsó levél.

Azután következnek a döblingi kisebb-nagyobb nyilatkozatok az 1850- és 51-ik évből Tasnerhez, Lunkányihoz. Megrázó levelek, melyeket nem lehet kivonatban adni. A szörnyű önvád súlya alatt tébolyúlt lélek hánykódó nyilvánulásai, melyekben a beteg ideg minden fájdalmas lüktetését érezzük. A reflexio hatalma alól fölszabadult képzettársítás a legcsodálatosabb módon fűzi koszorúba az eseményeket, egy egész sereg szereplő egyén nevét a fájdalmas rögeszme köré. Az örült mélyelméskedő vádaskodását jól jellemzi a Tasnerhez írt néhány sor (1851 augusztus 7-én): «Ha Ön születésem napját, életemet, minden egyéb körülményekkel mély vizsgálat alá veendi, át fogja látni és el fogja ismerni, hogy én vagyok a szentírásban előforduló szörnyeteg, mely a világot s kivált egy nemzetet — a magyart, sírba dönti. Érzem minden csepp véremben, hogy el vagyok átkozva, el vagyok kárhozva.» Azután hét évi hallgatás következik.

1857-től a legtöbb levél Tasnerhez szól, old, good Tasnerhez, ki teljes bizalmát bírja. A levelekben fölcillámlik régi humora, vállalkozási kedve, néha szúró élceze, aristokrata voltának néha metsző oldalai, s e mellett szeretete, gondoskodása nejéről, gyermekeiről. Különösen jól esik régebben írt, de akkor ki nem adott munkái correcturáját olvasni s e mellett egyik legnagyobb szenvedélye, is-

merni minden megjelenő magyar nyomtatványt. Döblingi «barlangja» nem egy kedvtelését olvashatni ki még leveleiből, milyen például névmagyarosítási szenvedélye. Hónapokig keres Buda-Pestre szebb nevet, minő pl. Bájkert, Üdvlak, Hunvár, Attilda, Istvándi, Istvánhíd, Derűde, Ikermart stb. Tasnert is minden áron szeretné Bujtárnak, Pintérnek nevezni. A Tasner név csak olyan, mint a Rumpelmayeré. «Kein Name, sondern nur eine Benennung.» Ilyen szenvedélye még, pontosan tudni, «hányat ütött az óra?» Chronometerekből egész szállítmányokat vizsgálgat. Végre talál egyet, mely egy hónap alatt csak három perczet variál. «Das ist aller Ehren wert — de még is egy évben több mint fél óra, mi hajón nagy hiány volna; itt Mosjé Görgen palotájában persze «semmi», de engem még is böklös.»

E kicsinységeket csak azért említettük, mert a levelekben gyakran előfordulnak. Döblingi kényszerű otiumának játécai, melyeknél azért sem szabad soká időznünk, mert Széchenyit nem illik a pusztá kíváncsiság szempontjából tekinteni.

Végül csak azt jegyezzük meg, hogy a levelek harmadik kötetének értékét igen emeli egy pontos személy- és helynév-mutató s egy tárgyjegyzék.

b. m.

A photographia gyakorlata és alkalmazása tudományos czélokra. Irta: Gotthard Jenő; negyren ábrával. A Természettudományi könyvkiadó-állalatnak XLIII. kötete. Kiadja a Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Buda-Pest, 1890.

«A photographia életrevalóságát a legfényesebben igazolja az a sok oldalú alkalmazás, mely a tudomány minden ágára s a gyakorlati élet szükségletére kiterjed.

Mindennap újabb és újabb alkalmazás merül föl, mit figyelemmel kísérni is bajos; maholnap a photographia tudományos alkalmazása egész irodalmat fog alkotni. És nem is csoda. Nincs éberebb, pedánsabb, lelkiismeretesebb s ügyesebb megfigyelő a photographiánál. Híven, gyönyörűen rajzol, meglátja a leggyöngébb tárgyat is, mit a szem már fölfogni nem bír. Nincs gyorsaság, mely alkalmazását pótolná. A hanghullám, az ágyúgolyó sem elég gyors erre.

Áthat a végtelen mélységű úrön; visszatükrözi az elképzelhetetlen távolságban soha nem látott csillagot, lerajzolja a parányi bacillust, mely parányiségének védelme alatt egészességünkre, éle-

tünkre lépten-nyomon leselkedik. Akár messzelátóra, akár mikroskópra legyen szükségünk, ott van a photographia is szolgálatra készen; nem is kíván tőlünk mást, csak kezdetben egy kis fejtörést, míg eltaláltuk az alkalmazás módját, azután a gépies munkával megelégszik, mely azonban eredményeiben mindig érdekes.

Az igazságot szolgálja még a művészetben is, megmutatván azt a művésznak tiszta valóságában; anyagot gyűjt neki, fáradságot, időt kímél meg, egyszóval megbecsülhetetlenné teszi magát.

De még itt sem állapodik meg. A hatalmába esett hatalmas erővel, a napsugárral érczbe véseti mindez eredményeket s a könyvsajtó útján az emberiség közkincsává teszi mindazt, mit a tudomány földérít s a művészet létre hoz. Hamisítatlanul, a valóságnak mindenben megfelelően sokszorosítja a sikert, mit a tudós szobájában lankadatlan munkássággal elért; a közvetlenség erejével híven tükrözi vissza a nemes gondolatot, melyet a művész ecsetjével vagy vésőjével megtestesített.

Így jellemzi szerző a photographiát, annak mai állását és szerepét, igen ügyesen és helyesen! Mert valóban az újabb kornak alig van találmánya, mely sokoldalú alkalmazásánál fogva oly széles kiterjedésnek örvendene s oly mélyreható befolyást gyakorolna társadalmi, tudományos és művészi viszonyainkra, mint a photographia; gyors, sőt mondhatni rohamos fejlődésével és kizárólag gyakorlati irányával pedig igazán meghódította a világot úgy annyira, hogy ma már lépten-nyomon találkozunk vívmányaival s vele még ott is sikert érünk el, «hol a gyarló emberi érzékek már megtagadják a szolgálatot».

Ily körülmények, a photographiának jelzett nagy fontosságú kiterjedése és óriási léptekkel való haladása közepett bizonyára nehéz volt a szerző feladata főleg oly czélzattal, mint a minővel e művét írta, t. i. hogy az, míg egyfelől a kezdő photographusnak, a műkedvelőnek szolgáljon első útbaigazítás és útmutatásul, addig másfelől ennek a rohamosan fejlődött találmánynak fontos szerepéről mintegy könnyen áttekinthető képet adjon az olvasónak.

Az itt jelzett czélt tartva szem előtt, szerző műve négy részre oszlik, melyek közül az elsőben a photographiáról és gyakorlati alkalmazásáról szól általában; a többi három részben pedig annak tudományos szerepét, a pillanatnyi és végül a sokszorosító photographiát tárgyalja. E részek természetesen csak röviden, mintegy dióhéjba vannak foglalva és csupán azokra a leglényegesebb dolgokra és mozzanatokra szorítkoznak, melyek szerző tapasztalatai szerint egy

kezdő photographusnak, vagy az iránta érdeklődőnek a legszükségesebb és legnélkülözhetetlenebb tudnivalók. Ámde e tekintetben mindenkinek ízlését eltalálni, igényeit és szükségseit kielégíteni nagyon nehéz feladat ám! Mert valljuk meg őszintén, hogy csak rész-szerint van meg bennünk igen sok dologra nézve az ismeret. Így a nagy többség közül egyik egy, másik más oldalról szeretné jobban megvilágítva látni a tárgyat, mert véletlenül nála éppen a kívánt tekintetben mutatkozik bizonyos ismeret-hiány. Ezek figyelembe vételével ne csodálkozzunk azért, ha talán a photographia iránt érdeklődők közül némelyek nem találják föl e kis műben mindazt, a mit vélnek és keresnek, mert hiszen e tárgynál több oly nehézség állott szerző feladata elé, melyeket nem könnyen lehetett és lehet egyszerre leküzdeni és elhárítani.

Hogy szerzőben, mint e téren alaposan jártas és elismert szakteknitelyben meg volt a jó szándék és akarat, azt bizonyítja azon körülmény is, hogy saját hosszas tapasztalatai és megfigyeléseiből merített mindent, s — mint maga mondja — nem írt le semmi olyat, a mit kipróbált használat után egészen jól ne ismerne. De még inkább e mellett szól magának a műnek tartalma, mely felöleli mindazt, a mi a dolog lényegére nemcsak szükséges és czélszerű, hanem mindenek fölött fő és fontos tényező is.

Így az említett első részben legelsőbbben is a nap, illetve fény szerepéről emlékezik meg, mint a melyen alapszik tulajdonképen az egész photographia. Ezután adja azon készülékek és módzatok leírását, melyek segélyével a műtét végrehajtatik; még pedig ez eszközök és tényezők eleitől, azaz primitiv szerkezetöktől kezdve említettnek föl a fokozatos fejlődés és tökéletesítés főbb stádiumaiban; közülök kiemelvék természetesen azok, melyek idő következteben, a hosszas gyakorlat útján, ma már a legjobbnak és legczélszerűbbnek bizonyultak. Nem hagyható itt említés nélkül magának a szerzőnek saját nevérol nevezett «photograph puskája», melynek előnye a többi lesi készülékek fölött abban áll, hogy a képet 6×6.1 cm. nagyságban képes visszaadni és a mi fő, a vele való bánásmód nagyon kényelmes és biztos. E rész befejező részét képezi végre a photographozás két nagy műveletének, a negativ és positiv képek előállításá és elkészítése egyes mozzanatainak feltüntetése mindazon chemiai elemek és folyamat, vagyis az úgynevezett fényképészeti vegytan alkalmazásával egyetemben, melyek minden eljárási módszernél szükséges és nélkülözhetetlen tényezők. Egyszóval ez utóbbi részben a

tulajdonképeni kép elkészítése és kidolgozása van feltüntetve a maga szövevényes és sokféle kellékeivel.

A második és harmadik, vagyis «a photographia a tudományban», és «a pillanatnyi photographia» című részek tulajdonképen együvé tartoznak, mert mindkettő tárgyalásánál főleg a tudományos szempontok lépnek előtérbe, sőt amennyiben meg az utolsó rész «a photographia sokszorosítása» szintén kapcsolatban van a megelőzőkkel, mert amazokkal egyetemben a tudományos és művészi érdekeknek egyik leghathatósabb támogatója: bátran lehet és lehetett volna szerzőnek is a három fejezetet egy ily közös cím alá is foglalni: «A photographia a tudomány és művészet szolgálatában». Egyébiránt a szerző által követett fülosztás-mód is helyes és annyiban tökéletesen indokolt, a mennyiben úgy a pillanatnyi, mint a sokszorosító photographia műveletének szintén meg vannak a külön, sajátos módozatai és jellemző vonásai, melyek az egyes műtéteket egymástól ha szorosan nem választják is el, de mintegy határvonal által mégis megkülönböztetik.

Az itt említett három részben szerző megemlékezik mindazon esetekről, melyekben a photographia az újabb időben, mint hatalmas segédtenyező szerepel. Így nevezetesen föltűnteti, hogy mily nagy és megbecsülhetetlen haszna van e vívmánynak az egyes tudományágakban, a csillagászat, fölfedezések, meteorologiai megfigyelések, tudományos expedíciók alkalmával, úgyszintén az élelmi szerek hamisításának, sőt még az okíráthamisítás fölismerésénél, valamint a rendőrség kezében és az igazságszolgáltatásban is. Mindezek között főkép a csillagászatban tűnik ki a photographiának nagy és fontos szerepe, a mennyiben hatalmas szolgálatot tesz az égi testek könnyebb és biztosabb megismerhetése- és megmérhetésében, sőt ma már nemcsak a nap, hold, és csillagok, hanem még az egyes természeti tűnemények, közöttök még a ködök, a természetnek e csodás alkotásai is kellőleg, megfigyelhetők általa. Említést érdemelnek itt magától a szerzőtől készített ködphotographiák, melyekre vonatkozólag dr. Vogel, a potsdami observatorium igazgatója, mint a ködök legalaposabb ismerője, az *Astronomische Nachrichten* 2854-dik számában így nyilatkozik: «Gothard ködphotographiái bizonyítják, hogy a photographiával aránylag szerény műszeren is olyan tudományos eredmények érhetők el, melyek messze túlszárnyalják mindazt, mit eddig magokkal a legnagyobb műszerekkel elérni lehetett.» De nem kevésbbé érdekesek és fontosak ezeken kívül a villám, levegő- és hanghullámok, elektromos szikra, valamint más mozgó testek és

tárgyak photographiai is, melyekből nyilván látható, mily megbecsülhetetlen az a haszon, mit a photographia minden téren hajt. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a photographia sokszorosításának ma már annyi módja van használatban, hogy még válogathatunk is e módzatokban, melyek segítségével a fölvett képeket egészen egyszerűen, biztosan és olcsón, a hűség és művészi külső föláldozása nélkül, tetszés szerint szaporíthatjuk; továbbá ha ideszámítva figyelembe vesszük azt is, a mi ma már csak idő kérdése — mert a kísérletezések folyamatban vannak — hogy sikerül a photographiának a tárgyakat eredeti, azaz természetes színeikben visszaadni: akkor igazán elmondhatjuk, hogy elérte a fejlődés magaslatának azt a stádiumát, a hol bizvást megpihenhet, és a honnan büszkén és elégedetten tekinthet vissza rövid, de annál érdekesebb és eredménydúsabb pályafutására.

Íme, ez Gothárd kis könyvének rövid foglalata, melynek esetleges fogyatkozásait, illetőleg a földadat nehézségén kívül az is mentheti szerzőt, hogy — mint a photographia jelen állását tárgyaló magyar nyelvű mű — valóban úttörő e téren. Sajnálattal kell ugyanis bevallanunk, hogy a photographia oly széles körű elterjedése és mélyreható, fontos eredményei mellett is, hazai irodalmunk bizony e tekintetben nagyon szerényen, sőt szegényesen van képviselve. Igaz ugyan, hogy egyes folyóiratok, különösen pedig a *Természettudományi Közlöny* folyton figyelemmel kísérte és kíséri kisebb-nagyobb közleményeivel e kitünő találmány fejlődésének egyes mozzanatait; azonban ez édes kevés a külföldnek e téren kifejlett egész kis irodalmával szemben, a hol nemcsak kisebb-nagyobb művek, hanem állandó folyóiratok közrebocsátása által is igyekeznek a photographiát megismertetni s annak nagyszerű vívmányait mind nagyobb és szélesebb körben terjeszteni. Nálunk nemcsak hogy folyóiratunk nincs e tárgy köréből, — mert hiszen a Veress Ferencz által szerkesztett *Fényképészeti Lapok**) rövid hét évi pályafutásuk után megszűntek — hanem munkánk is alig akad, csak elvétve egy-kettő. Tudtommal ugyanis a már régebben megjelent Tömösváry**) és Tóth Mike***) kisded könyvein kívül újabban csupán Konkoly

---

*) Veress Ferencz: *Fényképészeti Lapok*. Kolozsvár. 1882—1889.

**) Tömösváry László: *Magyar fényképész*. Kézi könyv fényképszek és műkedvelők számára. Pest, 1863.

***) Tóth Mike: *A fényképészet titkai*. Műkedvelők és szakférfiak számára. Szatmártt, 1875.

írt e tárgyról hasonló művecskét, mely Gothardével majdnem egy időben jelent meg.

Íme ennyiből áll a photographia köréből a mi hazai irodalmunk! Helyesen cselekedett azért a Királyi Magyar Természettudományi Társulat, midőn érezvén a hiányt, fölkérte Gothard Jenőt, hogy tartson sorozatos előadásokat a photographia köréből. E látogatott előadások a múlt év tavaszán áprilisban meg is tartattak s a szerző azok alapján írta meg hézagpótló művecskáját. *L—l B—t.*

Magyar vagy német színház? Írta II. Kelemen László. Buda-Pest, 1891. Ára 20 kr.

E röpirat czíme valami olyast sejtet, mintha a magyar színészetet nagy veszély fenyegetné. Talán a kormány német nyelvűre változtatja át a nemzeti és dalmű-színházat, a főváros pedig kiűzi a magyar színészeket a népszínházból avagy éppen egy új német színházat építtet és segíelyez? Minderről szó sincs: a cím valamint az egész röpirat a közönség nemzeti érzelmére: zámítva, mesterkélt retorikával két oly eseményt hoz egymással ellentétes kapcsolatba, a melyek egymástól teljesen függetlenek s csak az idő fűzi őket némi-kép együvé.

A tényállás röviden ez: a főváros ezelőtt egy pár hónappal engedélyt adott egy folyamodónak német színház építhetésére és megnyitására, s ugyanakkor azon vállalkozóktól, a kik egy új magyar, úgynevezett vígszínházat akarnak nyitni, nem tagadta ugyan meg az engedélyt, de meg a segílyt, tudniillik egy nagy értékű telek ingyen átengedését s egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy áldozatra is kész, ha a kormány támogatni hajlandó a vállalatot. E két tényt állítja szembe e röpirat s magyarellenes tüntetéssel vádolja a fővárost, fölháborítóknak és szegyenletesnek bélyegzi határozatát s meg lehetős üres, de nagyhangú leczkét tart a közönségnek a nemzeti nyelvről, a nemzeti műveltségről és nemzeti geniusről.

Különös fölfogás kezd lábra kapni nálunk. Némelyek, kivált némely hirlapírók, azt hiszik, hogy a nemzetiség nevében minden erőszakosság jogos: a cél megszenteli az eszközt. Mintha nem is a magyar alkotmány védelme alatt élénk, hanem Oroszországban, hol a csár és szent Oroszország nevében minden szabad. Magyarországon részint a történeti jognál fogva, részint a közigazgatás gyorsasága- és egységeért a magyar a hivatalos nyelv s az ebből

folyó intézmények jogosak, de minden másnemű nyelvkényszer jogtalan. Hogy valaki mily nyelven beszéljen vagy írjon s mily nyelvű könyvet olvasson, mily nyelvű lapot adjon ki, vagy mily nyelvű színházat nyisson, őt ebben se államnak, se hatóságnak nincs joga akadályozni. Ez nem a rokon- vagy ellenszenv kérdése, hanem a jogé. A főváros helyesen cselekedett, midőn egy német színház megnyitására engedélyt adott, mert ha más nehézségek nem forogtak fön, a nyelv oly kevéssé lehet akadály, mint valamely lap vagy folyóirat megindításában. A röpirat a főváros elleni polemiájában gr. Széchenyre is hivatkozik, a ki «a főváros megmagyarosítását tartotta élete legszentebb czéljának». Hogy ez czélja volt Széchenyinek, ha nem egyedüli és legszentebb is, az bizonyos. Mi is óhajtjuk és elősegíteni igyekszünk ezt minden jogos úton, de egyszersmind követjük Széchenyi elveit is, a ki ellensége volt minden erőszakos magyarosító törekvésnek. Olvassa el a röpirat szerzője Széchenyi híres akadémiai beszédét (1842), mely élesen kikel mindennemű chauvinismus ellen s azt hirdeti, hogy szellemi és anyagi sulyunk, erkölcsi erőnk és szeretetreméltóságunk az a mi olvaszt, nem pedig dölýfünk és erőszakunk.

Egészen más s ettől teljesen független kérdés az: vajon helyesen cselekedett-e a főváros, hogy egy új magyar színháznak nem szavazta meg a kért segélyt? Ez nem jogi, hanem czélszerűségi kérdés; erről már lehet vitázni s a röpirat szerzője jobban teszi vala, ha csak e kérdésre szorítkozva adja elő véleményét, s több alapossággal és nyugodtsággal, mint a hogy tette. A szerző fölhoz ugyan egy pár figyelemre méltó okot is, de annyi egyvoldalúsággal, optimismussal fejteget s oly haraggal támadja a fővárost, hogy személyes érdekeltséget kell gyanítanunk. A fővárosnak ez elítélő megtámadása sehogy sincs indokolva. A főváros helyesen cselekedett, hogy nem siette el a dolgot s nem szavazta meg tüstént az anyagi segélyt. Minden európai fővárosban egy-két segélyezett színház van, a többit a maga erejére, magán versenyre hagyják. S ez miért legyen nálunk máskép! Nálunk egy dalmű-színházat s egy drámai színházat segélyez az állam, s a főváros anyagilag is segélyezte a népszínházat alakulásakor. Ez az alsóbb drámai műfajok képviselője, amaz a felsőbbeké. Van-e már egető szükségünk egy újabb színházra, melynek műsora részint a nemzeti színház, részint a népszínház némely műfajából telnék ki, ettől a bohózatokat, amattól a szalonvígjátékokat kölcsönözve el? Ha van, akkor magára is megél, minden segély nélkül, ha nincs, akkor várhatunk még.

A röpirat egész lelkesedéssel bizonyítgatja, hogy mennyire megnövekedett a főváros, a színházlátogatók mennyire nem férnek el a meglevő színházakban s a nagy közönségnek leginkább tetsző drámai műfajok mily sürgősen követelnek egy új színházat. Ez okoskodás bizonyára nem a főváros ellen szól s nem a segély szükségességét bizonyítja. De más tekintetben is igaza volt a fővárosnak, hogy nem siette el a dolgot. Úgy látszik, a folyamodók nem nyújthattak elég biztosítékot a jövőre nézve. Ha a főváros segélyével részt vesz a vállalatban, már némi felelősséget vállal érte s bukás esetében vagy a kudarczban kell osztoznia vagy új segélylyel járulnia a vállalat föntartásához. S a főváros óvatosságát igazolta a következmény. Íme, a mint a lapokból s e röpiratból is olvassuk, egy vígszínház-egylet alakult, mely az új színház megalapítását tűzte ki célul. Ez bizonyára alaposabban fogja mérlegelni a viszonyokat, mint az első folyamodók; vagy segély nélkül alapítja meg az új színházat vagy ha a segély szükséges, több biztosítékot fog nyújtani a jövőre nézve. Azt, megvalljuk, nem hisszük, hogy a kormány, a mint a főváros véli, segélylyel támogatassa a vállalatot. Az államnak elég költségébe kerülnek segélyezett színházai, melyekben az intendansok nem igen takarékosan gazdálkodtak. Legfeljebb arra lehet némi kilátás, hogy a nemzeti színháznak egy új épületet emel s a régit a vígszínháznak engedi. De ez is sokkal több költségbe kerül, mintsem az országgyűlés megszavazhatná. Bár hogyan alakuljon a jövő, annyi bizonyos, hogy e röpirat a kérdést inkább összezavarta, mint tisztázta s a vígszínháznak többet ártott, mint használt.

—i.

EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN.

(1728—1741.)

Első közlemény.

Az 1870—71-diki német-francia háború, sok egyébbel együtt tönkre tette Franciaország hajdani nagy befolyását a török birodalomban is. A tunisi expeditio és az egyiptomi kérdésben követett politika nem volt képes e befolyást helyreállítani és valószínű, hogy az Oroszországgal való összetartás, ha egyáltalában — legfőlebb csak ideig-óráig fogja Franciaország régi nymbusát a keleten újból megaranyozhatni. Mindenesetre elismerést érdemlő munka azonban vizsgálatást keresni a múltban és reményt és okulást meríteni belőle a jövő számára. Ily munkát végzett Vandal Albert, francia történetbúvár, midőn megírta érdekes és becses monographiáját *Ville-neuve marquis missiójáról 1728-tól 41-ig.**) E missio a belgrádi békével ért véget, a mely egynél több tekintetben bizvást nevezhető a francia politika diadalának. A tudós szerző nyomait követve, vegyük szemügyre e rövid tizenhárom év keretében történt fontos és részleteikben eddig még teljesen föl nem derített eseményeket, a melyek a saját hazánk történelmével is oly szoros kapcsolatban vannak.

I.

A XVI. században, mihelyt Franciaország valamely oldalról támadást sejtett vagy fegyvert akart ragadni, egy-egy

---

*) *Une Ambassade française en Orient, sous Louis XV.* Par Albert Vandal. Paris. Librairie Plon.

küldötte elindult a török császár fölkeresésére, a ki mindig távoli hadjáratok előkészítésével vagy harczaival volt elfoglalva. A francia küldött útutazását jelezték Velenczében és Raguzában; ha sikerült megmenekülnie a lesben álló spanyol ügynököktől, az Adriai tenger viharaitól, a kegyetlen bosnyák és albán népektől, akkor megtalálhatta a szultánt Konstantinápolyban, vagy a táborában, a Duna partjain vagy Kis-Ázsia hegytorkolatai közt. A küldött élőszóval terjesztette eleje udvarának szándékait. A szultán hasznára fordította ez értesítéseket és ezekhez alkalmazta hadi terveit; majd Magyarországra küldte pusztító hadait; majd hajóhada csatlakozott a Középtengeren a francia király hajóihoz és ezeknek társaságában elkalandozott a Provence partjáig, a hol I. Ferencz király, Toulont jelölte ki számára téli szállásul, miután a lakókat kikergette volna a városukból, hogy ott a pogányt elhelyezhesse. Ezek az egyetértő intézkedések két hatalmas ellenfél közt, feken tartották V. Károlyt és II. Fülöpöt, megmentették Franciaországot a fenyegető invasiótól, sőt talán elhárították földaraboltatását. XIV. Lajos uralkodásának végén, mikor még folyt a párbaj Franciaország és Európa közt, a francia kormány által keleten alkalmazott eszközök, ha talán kevésbbé voltak regényesek, egészben véve nem különböztek lényegesen azoktól, a melyeket a XVI. század behízelt és családi politikája használt.

Franciaország fölhasználta ugyan a törököket, de nem tekintette őket egyenjogúaknak más népekkel, a melyekkel koronként szövetségre lépett. A viszonynak, a mely a francia kormány és a Porta közt fönnállt, nincs párja a diplomatia történelmében. A két állam közt csaknem folytonos egyetértés és együtt működés létezett, ellenben soha sem létezett szövetség, a szó szoros és formaszerű értelmében. A francia király és a török császár soha sem írtak alá szerződést, a mely őket egymáshoz fűzte vagy kölcsönös kötelezettségeket rótt volna rájuk. A francia diplomatia a legkülönbözőbb eszközök segítségével igyekezett elérni célját: megvesztegette a nagyvezért és bizalmas embereit, megvásárolta a főmufti támogatását, érintkezésbe tette magát a szerail heréltsjeivel; volt rá eset, hogy behatolt a hárembe és a szultán kedvencz nejeivel alkudozott, de föltétlenül tiltva volt neki, bármily ürügy alatt szerződést vagy egyéb ily természetű okiratot aláírni, mert az ilyesmivel.

ha köztudomásra jut, Franciaország ellenségei föllázíthatták volna a francia nemzet ellen az egész keresztyénséget. Mikor Franciaország valamely háború folyama alatt segítségül hívta a törököket, a békekötésnél figyelembe sem vette érdekeiket és minden egyéb mellette tekintet nélkül visszalökte őket elszigeteltségökbe.

A XVI. században a szultán még minden keresztyén népet ellenség gyanánt tekintett, a francia kivételével. Mindamellett eltúrte, hogy kereskedelmet üzzenek államaiban, de csak azon föltétel alatt, hogy ideiglenesen lemondjanak nemzetiségökről és a francia lobogó alá lopódzanak. E kötelezettség következtében a francia nép volt akkoriban az egyetlen közvetítő az iszlám és az európai kereskedők közt.

Más udvaroknál a francia király kövei a római császár kövei mögött álltak. Keleten a francia király nem érte be azzal, hogy a keresztyén világ tényleges feje legyen, hanem hivatalosan is a keresztyenség élen akart állni. A muzulmán hatalmakkal való érintkezésben fölvette a Császár és a Császári Felség címeket és kieszközölte követének a rangbeli elsőséget. A római császár, elsőégi vitákat elkerülendő, csak másodrendű követeket, «internunciustokat» küldött Konstantinápolyba. Az angol követ hiába követelt legalább is egyforma bánásmódot, hiába díszítette föl urát mindenféle hangzatos címekkel, mint «a tenger ura és a kép nélküli vallás védelmezője». Mikor egy ízben, nyilvános kihallgatás alkalmával, a francia követ elé bátorzkodott állni, Küprili nagyvezér megragadta a vállánál fogva és azt kérdezte tőle: honnét vette azt a vakmerőséget, hogy elfoglalja a francia követ helyet. 1699-ben gróf Ferriol, a keleten uralkodó szokásokkal daczolva, kardosan jelent meg a szultán előtt a kihallgatáson. Mikor a kardját erőszakkal el akarták tőle venni, visszalökte a szerail tisztviselőit, keresztül küzdötte magát az ellenfelei közt, visszatért a palotájába és inkább tíz évig nem adta át a megbízó levelét, hogysen kard nélkül jelenjen meg a szultán előtt. Egyszer az jutott eszébe, hogy a Bosporuson végig hajókázzék egy csónakon, a mely a szultán csónakjának hű hasonmása volt. Az evezőseit e miatt keményen megbüntették. E gyermekes és erőszakos viszálykodások, a melyeknek fő kútforrása a gög volt, a két udvar közt fönnálló barátság mellett sem szűntek meg, és nem is érintették azt érezhetően.

II.

1728-ban Fleury bíbornok, XV. Lajos mindenható minisztere, alkalmas egyéniséget keresett a konstantinápolyi követi állásra. Hosszas tapogatózások után, a melyeknél a személyes protectio és cselszövények nem csekély szerepet játszottak, d'Aguesseau kancellár végre a bíbornoknak egy férfit ajánlott, a ki múltjánál fogva nem látszott ugyan a követi állásra különösen hivatottnak, de a kinek képességei magokra vonták a kancellár figyelmét. Villeneuve Lajos-Sauveur marquis szülővárosában, Marseilleben, polgári helytartó és mint ilyen a közigazgatási és törvénykezési ügyekben a királyi hatalom legfőbb képviselője volt a saját illetékességi körében. A bíbornok, a helyett, hogy a francia érdekek képviseletét valamelyik udvaroncra bízta volna, a nagyfontosságú konstantinápolyi követi állásra egy hivatalnokot nevezett ki, a ki hosszas szolgálatokra és elismert érdemekre hivatkozhatott. Villeneuve marquis meg is felelt a benne helyezett bizalomnak. Fontos szerepét sikeresen töltötte be és a legkomolyabb események közepett is tudott uralkodni a helyzeten.

Az újonnan kinevezett konstantinápolyi követek akkori-ban rendszerint nagy katonai kísérettel utaztak el, a melynek rendeltetése volt Franciaországot a Levante tengerein pompás és tiszteletet gerjesztő színben föltüntetni. Toulonban több sorhajót szereltek föl, a melyek az új követet elkísérendők voltak rendeltetése helyére. Ez úszó erődök, nagyszámú ágyúikkal, alkalmasak voltak, arra, hogy mindenütt, a hol megjelentek, rémülettel vegyes bámulatot keltsenek. A tengeri tűzország egy szakaszán kívül útra kelt egy egész csapat nemes úr is, a kik örültek, hogy idegen országokat fognak láthatni és díszkíséretül ajánlkoztak, fokozandók a követ legelső megjelenésének fényét. Villeneuve marquis tehát, a nejen, gyermekein és két öccsén kívül még mintegy száz személyből álló kíséretet vitt magával, részint tengerész-tiszteket, részint önkénytes úti társakat.

Mialatt az új követ kísérete előre utazott Toulonba és elszállásolta magát a *Leopard* és az *Alcyon* nevű hajókon, Villeneuve marquis befejezte az udvarnál diplomatai tanfolya-

mát. A bevett szokás azt követelte, hogy azon alattvaló, a ki egy követi állomás elfoglalására érdemesnek tartatott, ne utazzék el azonnal a rendeltetése helyére, hanem előbb az új hivatalával járó teendőkbe begyakorolja magát. A külügyi hivatal levéltárai megnyíltak előtte; tanulmányoznia kellett az elődei, főleg pedig a közvetlen hivatalbeli előde jelentéseit. Érintkezésbe kellett magát tenni oly egyénnel, a kik a jövődöbeli működése terét képezendő országot beúzták és ismerték. Végre egy hosszú íratot adtak át neki, a melynek a czíme volt: *Utasításul szolgáló emlékirat*. E munkát, a melyet az államtitkár fölülvizsgált, a külügyi hivatal főtisztviselői készítették. Az emlékirat rendszerint történelmi fejtegetéssel kezdődött, a mely megállapította a hagyományokat, aztán kifejtette Franciaország és az illető ország közt létező viszonyok jelenlegi állapotát, kijelölte Franciaország érdekeit Európa azon részein és az elveket, a melyekhez a követ működésének alkalmazkodnia kell. Az utasítás célja nem annyira a követ alkudozásainak tárgyait képezendő kérdések lényegére, mint inkább a tárgyalás módjára vonatkozott és a követnek mintegy a gyakorlati tapasztaláson alapuló eljárási útmutató gyanánt szolgált. De bármily hasznosak voltak is ez útmutatások, Villeneuve marquis bizonynyal nem érthette volna be velök, ha egyszersmind nem bocsátják rendelkezésére azon anyagi eszközöket is, a melyek által tanácsait meggyőzőkké és érveit ellenállhatatlanokká tehesse. Keleten minden alkudozás mellözhetetlen bevezetését és befejezését az ajándékok képezték; meg kellett ajándékozni mindenkit, ő felségétől kezdve, a legutolsó szerail-szolgáig. Fleury bíbornok azonban minden inkább volt, mint bőkezű. Ha pedig kényszerítve látta magát, fukar szokásait félretenni, hajlandóbb volt természetbeli, mint pénzbeli adományokra elszánni magát. Villeneuve marquis tehát parancsot kapott, hogy tartózkodjék a pénzbeli gratificatióktól, de e helyett a *Leopard* és az *Alcyon* nagy rakomány ajándékot vitt magával: értékes bútorokat, csillárokat, csigaórákat, ezüsttel kirakott fegyvereket, chinai és japáni porcellán-tárgyakat. A legértékesebb holmik a szultánnak, a főmuftinak és a nagyvezérnek voltak szánva. Az alantasabb hivatalnokoknak be kellett érniök közönségesebb ajándékokkal: zsebórákkal, burnótos szelenczékkel, iránytűkkel, távcsövekkel és kevesebb értékes ékszerekkel. Végre az udvar azt óhajtotta, hogy bőkezűségével kettős célt érjen el és ne csak a

portánál ébresszen kedvező hangulatot, hanem a francia árúczikkeket is mindinkább megkedveltesse keleten; e célból Villeneuve marquis nagy készletet vitt magával francia gyártmányú szövetekből, az arannyal és ezüsttel áttörtektől a közönséges posztóig.

Végre Villeneuve csatlakozott úti társaihoz és 1728-diki október 14-dikén a hajók fölszedték horgonyaikat. Az átkelés szerencsésen ment véghez, de a szigettengeren vihar érte utol a hajókat és bizonyos ideig vesztelni kényszerítette a Cycladok bejárásánál levő Argentiére szigetcske révében. Mihelyt a követ megérkezése jeleztetett, a görög püspökök azonnal tisztelegtek nála a papságuk kíséretében és a pasák üdvözléseiket fejezték ki és frissítőkkel kedveskedtek az útasoknak.

A *Leopard* és az *Alcyon* november 12-dikén vitorláztak be a Bosporusba. Egy francia követ megérkezése Konstantinápolyban valódi esemény volt a lakosságra nézve. Az esemény fényét rendszerint a szultán is emelte megjelenésével. Mihelyt a hajók megkerülték a szerail csúcsát és Konstantinápoly, majd Galata, Pera és Skutari egész tündéri szépségében föltűnt a láthatáron, útasaink már megpillanthatták a kikötő bejáratánál a török birodalom uralkodóját, egész udvarától környezve egy pavillonban, a melynek tetőzete márvány oszlopokon nyugodott. Achmed szultán komolyan és méltóságteljesen ült egy kereveten, körüle álltak szoborszerű mozdulatlanságban az ikoglánok, a bostandsik és a jancsárok; mögöttük a birodalmi méltóságok csoportosultak, tarka kaftánjaikban, óriási turbánjaikkal, ragyogó ékszerekkel és fegyvereikkel. Azonban e fényes tünemény csak néhány pilanatig tartott; a hajók, miután az üdvölvések eldőrdültek, folytatták útjukat a kikötő túlsó partja felé és horgonyt vetettek a Top-hané fegyvertár előtt. A követ, hajóját elhagyván, megismerte a parton, fekete és barna csuháikról a jezsuita és franciskánus missionariusokat, a kik a török fővárosban élő külföldiekkel megjelentek és a *Tedeumot* énekeltek. Villeneuve marquis ez ájtatos kíséret közepett tartotta bevonulását Perába.

A szultánnál és a minisztereknél tett legelső látogatások alkalmat nyújtottak Villeneuve marquisnak a rangját megillető pompa kifejtésére, de egyszersmind meg kellett ismerkedni a muzulmán etiquette gyermekes és lealázó követelmé-

nyeivel is. «Volt elég tövis a rózsák mellett», mint Villeneuve egyik jelentésében írja. A szokásos szertartások közt vonúlt a szerailba lóháton, a tengerész-testőrség zenekara, az összes követségi személyzet és a Franciaországból vele érkezett nemes urak kíséretében. A fő-csausz a helyett, hogy előtte ment volna, mellette akart menni, még pedig jobbról. Villeneuve annak rendje szerint visszautasította e követelést, erre a fő-csausz a földhöz vágta díszturbánját és elszaladt. Mindazonáltal a követ előtt megnyíltak a szerail különböző udvarai, bevezették őt a császári lakosztályba, a hol az «igazhitűek fejedelme» megjelent előtte néhány pillanatra, négy fia kíséretében. A szultán átvette Villeneuve megbízó levelét, azt mondta rá, hogy: «Jól van» és ezzel vége volt a kihallgatásnak. A követeknek formaszertint meg volt tiltva, állami ügyekről beszélni ő felségével; kívánságaikat és panaszait a nagyvezér elé kellett terjeszteniök, földolog volt tehát, ez utóbbianál biztosítani magoknak a kedvező fogadtatást.

Mikor Villeneuve marquis a legelső kihallgatáson volt Ibrahim nagyvezérnél, méltán meglephették őt ez államférfi szabályos és finom arcvonásai, komoly udvariassága és módorának szelíd méltósága. Egész megjelenése rendkívüli előszere tetet mutatott a fényűzés iránt, az újjai tele voltak gyűrűkkel, ruhái hasonlítottak «a gyöngyök és briliantok egész tengeréhez», mint egy keleti író mondta róla. Fölszólította a követet, hogy foglaljon helyet mellette a kereveten és miután «az üdvözlések mestere» elmondta volna a szokásos imát, mindenkinek távoznia kellett, Villeneuve főtítkárán és a Porta tolmácsán kívül; a marquis kíséretéhez tartozó francziákat ép úgy kituszkolták, mint a többieket és a kik kíváncsiságból benn akartak maradni, hatalmas oldalba döfések kényszerítették az etiquette szabályainak megtartására. A kihallgatás ötnegyed óráig tartott, de az idő legnagyobb részt kölesönös bókolások közt telt el. A nagyvezér ép oly bőkezű volt a lekötelező szók, mint egyéb előzékenysek tekintetében. El látszólagos jó indulat nyilvánult az elbúcsúzás pillanatában is, midőn a szokásos ajándékok kiosztására került a sor. Nagyszámú és mindenféle színű kaftánt hozatott be és azokat szétosztotta a francziák közt, a kiknek rögtön föl is kellett öltetniök a bő ruhákat, sőt így folkaftánozva kellett lóra ülniök és visszatérniök a követségi palotába, mert figyelmeztették őket, hogy a

szultán egy szomszéd palota ablakából valószínűleg személyesen kíván meggyőződni a hatásról, a melyet ajándékai előidézték.

Ha Villeneuve beéri a szeretetreméltóságokkal és a hazája számára semmiféle pozitív előnyöket sem akar kieszközölni, úgy föladata hivataloskodásának első hónapjaiban könnyű és kellemes lett volna. III. Achmed szultán pompakedvelése és a fényes ünnepélyek iránt való előszeretete kényelmes ürügyül szolgált Ibrahim nagyvezérnek arra, hogy minden komolyabb tanácskozás elől meneküljön és a francia követelések megvitatását elodázza. Villeneuve, utasításaihoz képest, megérkezése óta csak is azon czélt tartotta szem előtt, hogy a francziák kiváltságai vallási és kereskedelmi tekintetben tiszteletben tartassanak és a capitulatiók egész kiterjedésökben helyreállíttassanak. A nagyvezérrel folytatott legelső beszélgetése alkalmával megpendítette e kérdéseket, de Ibrahim azzal felelt, hogy kérdést intézett hozzá a versaillesi kertek felől, «vajon azok még mindig szépek és jó karban tartatnak-e?» Aztán hosszasan elbeszélte, hogy ő is hasonlókat szándékozott berendeztetni az európai Édes-vizeknél. Néhány nappal később a Porta dragománja megjelent a francia követségi palotában, de látogatásának célja csupán az volt, hogy a nagyvezér nevében fölkérje Villeneuve marquist, növényeket és virágokat hozatni Franciaországból. Maga a nagyvezér láthatatlan maradt. Villeneuve csak egyetlen egyszer láthatta őt nyolcz hónap lefolyása alatt. Azt izente a követnek, hogy majd elfogadja az ünnepélyek után, csakhogy az ünnepélyek soha sem értek véget.

1729-dik év tavaszán, Villeneuve annyira kifáradt és elkedvetlenedett, hogy a legerélyesebb rendszabályok alkalmazását szorgalmazta. Azt javasolta kormányának, hogy törekedjék egyetértésre jutni Angolországgal és a németalföldi egyesült tartományokkal az összes posztó- és gyapjú-árúk keletre való küldésének fölfüggesztése iránt, mindaddig míg a török kormány a túlságos és önkényes vámokat meg nem szünteti. Erre a Porta elhatározta magát, félbeszakítani konok hallgatását, de szerencsétlenségre épen nem megnyugtató, sőt éles hangon beszélt, a mely teljességgel nem felelt meg azon hízalgő szavaknak, a melyekkel Ibrahim nagyvezér a francia követet megérkezésekor üdvözölte. A törökök ellenséges indulata világossá lett ;

a helyett, hogy a francia követelésekre válaszoltak volna, sérelmekkel álltak elő, a melyeknek tárgyát Franciaország föllépése képezte, Afrika északi partjain. — Algir, Tunis és Tripolis, a Porta e három fegyelmetlen hűbéri tartományának lakossága nem élt és nem élhetett meg egyébből, mint a kalózságból; úgy szólván kizárólag kalózokból, tunya katonákból és renegátokból állván, vesznie kellett volna, ha megfosztatik ez egyetlen keresetmódjától. A francia kormány tapasztalásból tudta, hogy egyes városok bombáztatása teljesen czéltalan, ha azt nem követi egyszersmind partra szállás is, ennél fogva hatékonyabb eszközök alkalmazását tervezte. Az 1728—29-diki télen, az eddigieknél fenyegetőbb fegyverkezésre tett előkészületeket; a touloni fegyvertárban rendkívüli élénkség uralkodott, Tripolist ideiglenesen megszállni és az ottani kikötő bejárását elzárni szándékoztak, a czél az volt, hogy valahára alaposan elkészüljenek a kalózokkal és befalazzák őket oduikba. A terv végrehajtásának tavaszkor kellett volna kezdődnie, de akkor egy újabb akadály merült föl: a Porta ellenszegülése. Konstantinápolyban mindenkor rossz szemmel nézték a keresztyénség által az északafrikai tartományok ellen irányzott vállalatokat. Mindazonáltal a török politika ez esetekben különbséget tett: képtelen lévén a saját erejével hűbéreseit a kötelesség korlátai közé szorítani és kicsapongásaikat megakadályozni, elismerte a többi hatalmak azon jogát, hogy visszatorlást gyakoroljanak ellenök a tengeren, sőt eltúrte a parti városok ágyúztatását is, de egyetlen nemzetnek sem engedte meg, hogy az afrikai partok valamelyik pontján letelepedjék, vagy pedig a városokban és kikötőkben maradandó károkat okozzon, miután ezeket a «nagyúr» tulajdona gyanánt tekintette. A Porta azonnal fölháborodott, mihelyt értesült a francziák szándékairól Tripolis ellen és Villeneuve-nek e miatt keserű szemrehányásokat kellett hallania a Kapudán-pasától, a kinek föladata volt a szultán főhatalmi tekintélyének tiszteletben tartása a tengereken.

Ha Villeneuve követi pályája kezdetén valamely kényes és tövises kérdés fölmerülését óhajtotta, a melyben diplomatiái képességét tanúsíthassa, úgy e kívánsága teljes mértékben teljesült. Az a meglehetősen nehéz föladat várt reá, hogy a porta nyugtalanságát lecsillapítsa és e mellett föntartsa Franciaország azon jogát, hogy az északafrikai kalózokat az

általá szabadon választandó módon fenýithesse meg. A törökökkel engesztelékeny, de egyszersmind szilárd hangon beszélt; nem vonta kétségbe a szultán souzerain jogát Tripolis lakosai fölött, de az utóbbiakat fegyelmezetlen, minden fél ellen föllázadó és a művelt világ törvényein kívül álló nép gyanánt eesetelte és igyekezett bebizonyítani, hogy az ellenök tervezett expeditio nem annyira a háború, mint inkább a rendöri intézkedések fogalma alá tartozik. A török kormány e rábeszélések következtében elhatározta, hogy nem fogja elhamarkodni a dolgot és bevárja az eseményeket és szinte boldognak látszott magát érezni a miatt, hogy a francia követ magyarázataiban ürügyet talált a természetes apathiájából származó tetlensége folytatására.

E közben a tripolisi bey megíjedt Franciaország előkészületeitől és még a téli hónapokban egy három tagú követséget küldött Párisba. A francia kormány, Maurepas tengerészeti államtitkár javaslatát elfogadván, a követséget igyekezett minden módon szórakoztatni Párisban, de azért hajóit, Goyon lovag parancsnoksága alatt elküldte Tripolis alá, minthogy e tartománnyal kötendő békét olyan diplomatai ügynek tekintette, a melyet katonásan kell tárgyalni. Körölből hat hét múlva megerkezett a Goyon lovag által kieszközölt és aláírt szerződést. Mihelyt a hajók Tripolis alá érkeztek, a bey mindenbe beleegyezett, teljesítette a francia kormány összes követeléseit az ünnepélyes és formászerü bocsánatkérésig.

Franciaország sikere teljes volt és Villeneuve jó részt követelhetett magának belöle. Jelentékenyen előmozdította a cél elérését az által, hogy a török kormány beavatkozását elhárította és Tripolist elszigetelte. Mihelyt a békekötés köztudomásra jutott, a Porta elejtette az ügyet, nem törödött alattvalóinak megaláztatásával és politikájának föelve szerint elismerte a bevégzett tényt. De e belenyugvás nem zárta ki a bosszúságot, a mely csak alkalomra várt, hogy kitörjön. Az alkalom nem sokára kínálkozott is, egy látszólag jelentéktelen esemény alakjában, a milyenek a török kikötökben gyakoriak; de a Porta rosszakarata rendkívül elmérgesítette a dolgot és Villeneuve hidegvérűségének és ügyességének újból kemény próbát kellett kiállnia.

1729-ben Castagnier, a milói francia consul, egy hajótörést szenvedett és francia oltalom alatt állott genuai hajó

kapitányának menhelyet adott. Egy csapat török, dühre gerjedvén a miatt, hogy a vihar által a kezökbe szolgáltatott marta-léktól elesett, megostromolta a consul házát, kifosztotta a genuai hajóskapitányt és tettelegességekre vetemedett a consul ellen. Castagnier azonnal Konstantinápolyba sietett, elégtételt követelni, de a Kapudán-pasa e helyett, régi sérelmekre hivatkozván, letartóztatta és gályarabságra vettette a francia hivatalnokot. A Porta nem érte be a népjog e megsértésével, hanem eltörülte az összes francia consulsági hivatalokat a szigettengeren, sőt még a Dardanellákban is. Villeneuve mindenekelőtt Castagnier szabadon bocsáttatását szorgalmazta. De hiába követelt kihallgattatást Ibrahim nagyvezérnél és a reis-effendinél, mindenütt elutasító vagy elodázó választ kapott. Vajon lehetetlenség volt-e ily körülmények közt a hanyag vagy elfogúlt miniszterektől a szultánhoz föllebbezni az ügyet? Villeneuve sikertelenül nemely összeköttetéseket szereznie a szultán meghitt környezetében és elhatározta ez összeköttetések értékesítését. Egy tisztos külsejű effendi, a ki a szerailban «a szultán alamizsna-osztogatója és gyermekeinek nevelője» tisztét viselte, fölkeretett, hogy óvatos és discret módon járjon közbe és eleinte jó reményekkel biztató buzgalmat tanúsított. De csakhamar meggondolta a dolgot és előzetes ajándék fejében egy gyémántokkal kirakott arany zsebórát követelt, a siker esetén a francia követre bízván a módot, a melyen jó szolgálatait megjutalmazza. Villeneuve azonnal átlátott a szitán és észrevette, hogy az érdemes effendi ajándékot akar tőle kicsikarni és előre meg akarja magát fizettetni egy szolgálatért, a melyet nem képes, vagy nem szándékozik teljesíteni. «Franciaország megtudja jutalmazni a szolgálatokat, de nem szokta azokat megvásárolni,» — így hangzott a követ büszke válasza. De aggodalmai mindamellett nem csillapultak. A francia consulon elkövetett és megtorlatlanul maradt sérelem könnyen csökkenthette Franciaország tekintélyét védeneczei és vetélytársai előtt; másfelől a hivatalos föllépés kiszámíthatatlan következményű szakadást vonhatott volna maga után. Villeneuve makacsul ragaszkodott azon tervéhez, hogy panaszait ő felsége trónjaig eljuttassa és folyvást azon tünődven, kit használhasson föl közvetítőül, hirtelen egy szerencsés ötlete támadt. A keresztyének csak ritkán és ünnepélyes alkalmakkor hatolhattak be a szerailba, nejeikkel azonban máskép állt a

dolog. Ezek gyakran kaptak titkos üzeneteket, a melyek meghívták őket a palotába és marczona külsejű heréltek elvezették a hárem termeibe. A szultán nejeire, leányaira és kedvencz rabnőire nézve valódi szórakozás volt egy európai nő megjelenése, a ki mintegy a nagy város zajának visszhangját hozta magával. A keresztyén nők közül leginkább szerették azokat, a kik képesek voltak őket leleményes időtöltésre oktatni és szokott szórakozásaik egyhangú sorozatát némileg változatosabbá tenni.

Achmed uralkodása alatt a hárem királynője Fatma volt, a szultán leánya és Ibrahim nagyvezér neje. Gyakran hívatott magához egy férjes genfi nőt, a ki Konstantinápolyban élt francia oltalom alatt és úgy bánt vele, mint egy igazi barátnőjével. Villeneuve értesülvén e bizalmas viszonyról és a genfi nő értelmességéről, nem habozott őt e fontos küldetésre fölhasználni. Ellátta őt kellő utasításokkal és mindenekelőtt a lelkére kötötte, hogy bánatos arczczal és kisírt szemekkel jelenjék meg legközelebb a háremben. Fatma természetesen kérdezősködött a szomorúság oka felől és barátnője azt felelte neki, hogy igen sötétnek látja a jövőt, mert a Porta és Franciaország közt, egy consul bebörtönöztetése miatt, közvetlenül bekövetkezhető szakadás a végromlásba sodorhatja mindazokat, a kik Konstantinápolyban a francia követség oltalma alatt üznek kereskedést.

A francia nemzet nevének hallatára Fatma meglepettnék és kíváncsinak látszott. Franciaország neve körül a háremben legenda szövődik, a melyet több százados hagyomány szentesített. Azt regélik, hogy valaha egy francia királykisasszonyt, a ki a tengeren utazott, a kalózok elrabolták és Konstantinápolyba vitték a szultán háremébe. Az igazhívők fejedelme a leány szépségétől el volt ragadtatva és nőül vette őt. Ez idő óta Ozmán nemzetsége minden sarjának ereiben állítólag néhány csepp csörgedez a francia királyi vérből. A törökök elhittek a legendát, vagy legalább úgy tettek, mintha elhinnék és a hagyományos szokás azt követelte, hogy valahányszor új követ jelent meg Konstantinápolyban, a francia király nevében, a nagyvezér a legelső kihallgatás alkalmával megemlekezzék e fejedelmi frigyről.

Fatmának sem kellett több, hogy megbotránkozzék azon zaklatások hírének hallatára, a melyeket a francziáknak kellett szenvedniök az atyja uralkodása és a ferje kormányzása alatt.

Védenczét fölszólította, hogy nyújtsa át neki a francziák panaszait és biztosította, hogy azok orvosoltatni fognak. — Villeneuve ügyesen tudta fölhasználni e kedvező hangulatot. Ő maga teljesen a színfalak mögött maradt, a genfi nőnek azt tanácsolta, hogy játssza tovább is az önkénytes közbenjáró szerepét; általa Fatma kezébe csempésztetett egy török nyelven szerkesztett emlékiratot, a melyet állítólag egy francia kereskedő készített; az emlékirat magában foglalta az összes sérelmes pontokat és élénk színekkel ecsetelte a sértést, a mely Franciaországon a milói consul személyében elkövettetett.

Néhány nap múlva a nagyvezér magához rendelte a követség tolmácsát, meghagyta neki, hogy vigye meg főnökének a leghízelgőbb üdvözleteket és utána tevő: «Határozottan akarom, hogy a követ meg legyen elégedve». E jó indulat Fatma kérései és figyelmeztetései legelső eredményének látszott, de a szultán leánya nem érte be vele, hanem közvetlenül is működött. Sajatkezüleg írt a Kapudán-pasának és megparancsolta neki Castagnier ellenmondás nélkül való szabadon bocsáttatását az általa kitűzött napon. Megtudván, hogy a szerencsétlen consul a kijelölt határidőben, a déli órákban még nem hagyta el a börtönét, egymás után tíz embert szalasztott a Kapudán-pasa nyakára és haragja csak akkor csillapult, midőn megtudta, hogy Castagniert már átadták a francia követnek. Együttal a genfi nőt megbízta, hogy Villeneuve marquist biztosítsa élénk rokonszenvéről a francziák iránt és minden alkalomra felajánlott szolgálatkészségéről. Villeneuve nagyon tartózkodóan válaszolt az ajánlatra. A szultán leányának közbenjárása nagyon becsesnek, de kissé compromittálónak látszott előtte és csak minden egyéb közbenjáró hiánya esetében, a döntő pillanatokban szándékozott azt fölhasználni. Nem is követelte a consuli hivatalok azonnal való visszahelyezését, a mely csak néhány hónap múlva következett be.

A nehéz megpróbáltatások mellett is, Villeneuve meg lehetett elégedve legelső sikereivel. Szilárdsággal párosult ügyességével, két ízben komoly bonyodalmakat háritott el. Bízván azon tiszteletben, a mely őt minden oldalról környezte és a váratlan támaszban, a melyet magában a szultán háremében sikerült megnyernie, ezenfölül számítván a véletlenre is, a mely kelet történelmében oly gyakran módosítja a helyzetet és megváltoztatja a szerepeket, nyugodtan várhatta a kedvező

alkalmat a küzdelemre Franciaország vetélytársai ellen. Legelső sikerei abba a helyzetbe juttatták, hogy az alkalmat előnyösen fölhasználhassa.

III.

Villeneuve marquis követi működésének második évében azt hihette, hogy egy új váratlan és merőben véletlen segély lehetővé fogja tenni rá nézve az actio megkezdését és elő fogja mozdítani működése sikerét. Különfele viharos kalandok után megérkezni látott Törökországba egy férfit, a kit máris a francia politika szövetségeseül látszott kijelölve lenni. A francia születésű gróf Bonneval, Franciaország legelőkelőbb nemesi családai egyikének sarja, előbb XIV. Lajos, később Ausztria hadseregeinek soraiban harczolt és az utóbbiban európai hírnevet vívott ki magának. Most a sors viszontagságai Törökországba hozták. Személyes boszúját kielégítendő, egymaga akarta megkísérteni azt, a mit Franciaország több ízben megpróbált a követei által: tudniillik megtanítani a törököket arra, hogyan védelmezzék meg magokat a szomszédaik ellen és hogyan tarthassák meg azt az állást, a melyet Európában elfoglaltak.

A legutóbbi török háborúban Bonneval egyike volt Savoyai Jenő legjobb vezéreinek. Egynél többször volt ő a nagy hadvezér katonai terveinek végrehajtója. Péterváradnál az ő vitézsége döntötte el a csata sorsát, a belgrádi ütközet szerencsés kimenetelében és e város elfoglalásában is jelentékeny része volt. A békekötés után visszatért Bécsbe, hol VI. Károly császár elhalmozta őt kegyeivel és beavatta kormánya összes titkaiba. Hogyan történt, hogy az ozmanok e rettegett ellensége följánlotta nekik segítségét és tanácsát? Úgy látszik, maga a tény nagyobb megbotránkozást, mint meglepetést idézett elő a kortársaknál. Bonneval nem harczolt vallásáért, a melyben nem hitt, nem a hazáját védelmezte, mert már nem volt hazája. Multjához egy alig lemosható szennyfolt tapadt. 1704-ben bizonyos pénzkérdés miatt viszályba keveredett Chamillart miniszterrel, hirtelen odahagyta az olaszországi francia sereget, a császár szolgálatába lépett, kivel Franciaország háborúban állt — szóval, átpártolt az ellenséghez. De itt sem volt

maradása. Heves, nyugtalan, elégedetlen természete végre is ellentetbe juttatta őt főleg Savoyai Jenővel, a ki mindenütt éreztette súlyos, feltékeny és gyakran kicsinykedő tekintélyét. Hiába bizott rá a császár fontos állást Brüsszelben, távol az udvartól, a hol függetlensége kevesebbé lesz feszélyezve. Semmi sem volt képes őt kielégíteni és ellenzékeskedő hevét lecsillapítani. A császárral való szakításának oka egy udvari cselszövény volt, a mely miután Madridban kapta volna föl az ürügyet, Brüsszelben tört ki, Bécsben folytattatott és Törökországban találta meg kibonyolódását. Az orleansi herceg negyedik alig tizenöt éves leánya, akkoriban a tizenhét éves Don Luis spanyol király neje volt. A rosszúl nevelt, vagy helyesebben neveletlen herceggisasszony gúnyos, lenéző, ízetlen magaviselete mindenütt boszantó lett volna, Madridban pedig épen megbotránkoztatott mindenkit. Férje, látván, hogy minden figyelmeztetés hasztalan, kötelességének tartotta erőlesebben föllépni és néhány napi elzáratásra ítélte a nejét a saját lakosztályában. Képzeltető, hogy ez az eset nagy föltűnést keltett egész Európában; a gonosz nyelvek egy gyermek szeszélyeit egészen más színben igyekeztek föltüntetni. Természetesen nagyon sokat beszéltek e dolgokról különösen Brüsszelben, mivel a belgák még nem rég óta szakadtak el a spanyol monarchiától és Madridot félig-meddig még fővárosuk gyanánt tekintették.

1724-ben egy társaságban Prié marquisné, a németalföldi kormányzó neje, kijelentette a társaság előtt, hogy tudja a fiatal spanyol királyné kegyvesztésének valódi okát: a királyné szobájában egy fiatal nemest találtak és ott azonnal le is szúrták. A marquisné azt állította, hogy a hírt (melyet egyenesen ő koholt) Madridból kapta, két alapítványi hölgytől, a kik közül az egyik egy Hohenzollern hercegnő volt. A következő napokon Prié marquisné és a leánya Atgremond grófné, ismételték e pletykát boldog boldogtalan előtt. A rágalom, a mely ily magas helyről származott, nagy hatást, idézett elő és az egész városban közbeszéd tárgyává lett. — Ekkor jelenik meg Bonneval a színpadon, mint az igaztalanul vádolt ártatlanság lovagja. A spanyol királynén ejtett sérelmet következőképen boszulta meg. Az ő házáat ép oly nagyszámú, mint előkelő társaság látogatta. Egy este, mikor számos vendég volt nála egybegyűlve, folhasználta az alkalmat és a legdurvább kifejezésekben nyilat-

kozott a rágalom szerzői felől, világos célzásokkal Prié marquistra, a nejére és a leányára. Másnap a város gúnyíratokkal volt elárasztva, a melyekben ugyane kifejezések ismételtettek. Prié marquis azonnal elfogatta Bonnevalt és az antwerpeni várba szállíttatta, de Bonneval népszerűsége oly nagy volt, hogy letartóztatása csaknem zendülést idézett elő.

Bonneval vétett a fegyelem összes szabályai ellen és a császárt sértette meg képviselője személyében. És mégis, valószínű, hogy VI. Károly, a ki nagy súlyt helyezett szolgálataira és oly meleg barátsággal viseltetett iránta, beérte volna valamely csekély büntetés kiszabásával, ha Bonneval csakhamar nem súlyosbítja vétkét az erőszakosságok egész sorozatával. A helyett, hogy védekezett volna, fenyegetőzött; az antwerpeni várból a császárnak gögös hangú leveleket írt, a melyben a francia születésű spanyol királyné számára elégtételt sürgetett s ezenkívül Prié marquis fölfüggesztetését és törvényszék elé állíttatását követelte. Vakmerőségében annyira ment, hogy idegen hatalmak védelméhez folyamodott fejedelme ellen. Minthogy Savoyai Jenő herczeg befolyásával a Prié-család ingadozó hitelét támogatta, nyíltan hadat üzent ennek is és a saját tekintélyét, a melylyel a bécsi udvarnál bírt, eléggé hatalmasnak tartotta arra, hogy a birodalom első személyisége fölött is diadalmaskodhassék. Parancsot kapván, hogy a spielbergi várba utazzék, mialatt a hadi törvényszék meg fogja vizsgálni az eljárását, engedelmeskedett ugyan e parancsnak, alávetette magát a hadi törvényszék hatóságának, de csak azon föltétel alatt, hogy Jenő herczeg ne vegyen részt a tárgyalásokban. Útazás közben megállapodott és egy levelet írt neki, a mely valódi remeke a sértő és kihívó gúnynak. — Ez a hegyke föllépés lehetetlenné tette az ügy más kimenetelet, mint Bonneval vesztét vagy Savoyai Jenő visszalépését. Csaknem hihetetlennek látszik, de mégis tény, hogy a császár habozott Savoyai Jenő és Bonneval közt. Mikor a herczeg befolyása alatt kinevezett és a jelenlétében tanácskozó hadi törvényszék Bonnevalt összes hivatalai elvesztésére és egy évi fogságra ítélte, a császár három hétig húzta-halasztotta az ítélet megerősítését. Végre a herczeg szívós kitartása diadalmaskodott VI. Károly kételyei fölött. Előérzethez hasonlító szomorú resignációval megerősítette a törvényszék ítéletét. Bonneval kiállta

a büntetését, aztán elhagyta Bécset, örök boszút esküdván Ausztriának.

Mindenekelőtt Velenczébe vonúlt vissza, a mely akkoriban politikai tekintetben «szabad kikötő» volt. Két évig maradt ott, vígan élt és alkudozásokat folytatott különböző hatalmakkal, a melyeknek följánlotta a szolgálatait. A francia kormány megengedte volna, hogy hazatérjen, de vonakodott őt alkalmazni. Spanyolország sem akarta elkedvetleníteni Ausztriát, Savoyai Jenő ellenségének alkalmazásával. Lengyelországban szintén az osztrák befolyás hiusította meg a terveit. Egyetlen út maradt előtte nyitva, az a mely kelet felé vitt, a hol talán alkalma nyílik megboszúlni magát Ausztrián. Bonneval nem is habozott tovább. 1729-dik nyarán egy könnyű hajóra szállt tíz ember kíséretében, a kik részint régi hű szolgálói, részint kalandorok voltak. E kísérettel átkelt az Adrián es partra szállt Raguzában, mint a török birodalomhoz legközelebb eső ponton. Az utasok Dalmátián, Hercegovinán keresztül, hosszú és fáradalmas utazás után, szerencsésen Szerajevoba érkeztek. Bonnevalnak nem volt egyéb igazolási okirata, mint Richelieu herceg, az akkori bécsi francia követ által kiállított útlevél. Szerajevóban a véletlen egy kellemetlen találkozással lépte meg őt.

A legelső tekintélyesebb egyéniség, a kit a török városban megpillantott, egy osztrák tiszt volt, a ki a boszniai pasához küldetett ki, valamely határkérdés eligazítása végett. A tiszt, egy fogadó előtt üldögélvén, megismerte az arra menő Bonnevalt, katonásan üdvözölte, de azonnal a pasához sietett és a lelkére beszélt, hogy mily nagy felelősséget vállal, ha tovább enged innét menni egy lázadót és katonai szökevényt. A pasa, e figyelmeztetés következtében, a törökök komoly udvariasságával fogadta ugyan az utasokat, de nem engedte meg, hogy a tartományból távozzanak, mielőtt a szultán sorsuk felől nem határozott volna.

Bonnevalnak teljesen megállapított terve volt. Eszébe sem jutott az iszlámra áttérni, mert ez esetben a Porta alattvalójává lett és teljesen függő helyzetbe jutott volna, holott ő nem annyira szolgálatot mint szövetséget akart följánlani a törököknek és nem óhajtott egyebet, mint engedélyt nyerni arra, hogy az ő segítségökkel és az ő területökön szervezhesse a saját magán háborúját a császár ellen. Mindenekelőtt érint-

kezésbe szándékozott lépni Ausztria ellenségeivel Magyarországon, Erdélyben és Oláhországon, hogy abban a pillanatban, mikor a császár és Törökország közt az elkerülhetetlen háború ki fog törni, maga körül összegyűjthesse az elégületleneket ez országokból, és hadsereget alakítson belőlök, a melyet ő maga gyakorolna be és vezényelne. Ekkor aztán betörne az osztrák államokba, a török haderőtől semmi egyebet sem követelvén, mint hogy tartalékképen szerepeljen, igyekezzék Magyarországot és a kapcsolt részeket fölláztatni a császár ellen és egy fejedelemséget kiharítani a maga számára, az ellenségtől elhódított területekből, ott megtelepednék a Porta névleges souzerainitása alatt és ekkép kielégítené boszúszomját és egyúttal nagyravágását is.

Mihelyt Boszniában letartóztatták, a legelső gondja volt a nagyvezérnek és Villeneuve-nek írni. 1729-dik augusztus 18-án a Porta dragomanje megjelent a francia követségi palotában és átadta Villeneuve marquisnak Bonneval levelét, a mely szintén a nagyvezérnek volt címezve, azon kérés kíséretében, hogy kézbesíttesse a francia követnek. E levélben, mely hibás és szakadozott írmodoránál fogva a harag föllobbanásának legelső pillanataiban látszott írva lenni, Bonneval nyíltan kimondta, hogy «a törököket akarja szolgálni és egyúttal, ha lehetséges, egy tartományt akar kézre keríteni Magyarország rovására... Annyi pápa és katolikus fejedelem szövetkezett a szaraczenekkel és a szultánnal, hogy (Bonnevalnak) bolondnak kellene lennie, ha e miatt a lelkiismerete gyötörné... Ha elrabolhatom a császártól Magyarországot, a mely hadseregeinek iskolája és őt az örökös tartományaira szoríthatom, ezzel egyszersmind nagy szolgálatot fogok tenni a francia királynak stb.»

Villeneuve-öt e levél nagy zavarba ejté. Nem titkolhatta maga előtt, hogy a két birodalom harcában Bonneval közreműködése rá nézve becses lehet. Másrészt azonban félt, Franciaországot kitenni azon szemrehányásnak, hogy közrejátszik egy emberrel, a ki a hitetlenekhez való átpártolásával kiközösítette magát a keresztyénségből. E zavarában egy előzetes és ideiglenes tanácsot adott a portának, a mely nem praëjudicált semminek; azt javasolta, hogy Bonnevalt tartóztassák vissza Szerajevóban és bánjanak vele jól; a levélre pedig egyelőre nem válaszolt, hanem utasításokat kért Versail-

lesből. Chauvelin államtitkár válasza körülbelül úgy hangzott, hogy talán nem is volna nagy baj, ha Bonneval Konstantinápolyban tartózkodnék és ott tiszteletben és bizalomban részesülne, de ennek teljesen Franciaország hozzá járulásán kívül kellene törtennie és a király semmi áron sem akar panaszra okot szolgáltatni a bécsi udvarnak, a mely ez esetben nem mulasztaná el, a francia kormány eljárását a vallás ellen irányzottnak minősíteni. A levél végső passusa így hangzott: «Ő felsége legtanácsosabbnak tartja e pillanatban, hogy ön jelentse ki a portának, hogy a parancsok, a melyeket kapott, eltiltják minden beavatkozástól a Bonneval grófot illető dolgokba.» Ez tehát világos és határozott tilalom volt, minden közbenjárást illetőleg, Bonneval javára. Villeneuve ehhez képest nem csupán válasz nélkül hagyta a szerajevói fogoly levelét, hanem a török miniszterek előtt még a nevét sem említette soha. Ennek következtében Talmann báró, a császár követe, szabadon működhetett. Kérést és fenyegetést fölhasznált és egész befolyását latba vetette, hogy céljt érjen. Sikerült is megijesztenie a felénk Ibrahim nagyvezért, a ki boldognak érezte magát, hogy Franciaország tartózkodó magaviselete lehetővé tette neki Talmann báró kívánságának teljesítését és parancsot küldött Szerajevóba, hogy Bonnevalt, mint gyanus egyént, félig foglyúl tartsák vissza Boszniában.

Bonneval később keserű szemrehányásokat tett Villeneuve-nek a miatt, hogy őt cserben hagyta. Nem volt tudomása a francia udvar parancsairól, sem arról, hogy épen e cserben hagyás mentette meg az életét. E pillanatokban végzetes lett volna rá nézve a Konstantinápolyban való tartózkodás. Velence nem kevésbé nyugtalankodott mint Ausztria, a miatt, hogy az egykori hadvezér keletre szökött. A hajdan oly hatalmas velencei köztársaság most már csak egykori birodalma foszlányainak békés birtokát igyekezett magának biztosítani. Ily tevékeny ember jelenléte a törökök közt veszélyesnek látszott előtte s elhatározta e veszély elhárítását oly eszközökkel is, a melyekhez hajdan oly sűrűn folyamodott. Az állam inquisitorai halálra ítélték Bonnevalt és a köztársaság konstantinápolyi ügynökét bízták meg az ítélet végrehajtásával. Köztudomású dolog, hogyan szokták hajdan az efféle ítéleteket a legmélyebb titokban végrehajtani, méreg vagy törsegélyével. Minthogy Bonneval nem jöhetett Konstantiná-

polyba, az ügynök kénytelen volt a végrehajtást felfüggeszteni.

Bonneval e közben alig volt képes Boszniában türelmetlenségét fékezni. Városról városra kóborolt, hol Szerajevóban, hol Travnikban időzött, mindenütt boszantó felügyelet alatt. Hetek és hónapok múltak el a nélkül, hogy két levelére válasz érkezett volna. E közben anyagi segélyforrásai is kimerültek; a Porta fukarsága miatt kénytelen volt naponként tíz piaszterből megélni és ezt a csekélyseget is meg kellett osztania a társaival. Tizennyolcz hónapi várakozás után az élet elviselhetetlenné kezdett válni előtte és mindinkább gyökeret vert elméjében az a gondolat, hogy az iszlamra áttérjen és ez által kierőszakolja maga részére a törökök oltalmát. Mégis habozott azonban, és egy utolsó kísérletet tett a francia követnél. Egy álruhába öltözött megbízottjának sikerült egy újabb, sürgető levelét Villeneuve kezébe juttatni. Villeneuve marquis, utasításai által meg levén kötve a kezei, ezt a levelet is válasz nélkül hagyta és ekkor Bonneval előkészült az áttérésre. A lelkiismerete aligha gyötörte e miatt, mert később azt mondta Casanovának, hogy mikor Velenczet elhagyta, mindenre kész volt. «Ha ötvenezer zsidó élére állítottak volna, úgy hiszem, hogy elmentem volna, elfoglalni Jeruzsálemet.» Végre megtörtént az áttérés az iszlamra. Bonneval fölvette az Achmed nevet, felölté a virágokkal himzett kaftánt és föltette a «négy font súlyú» turbánt. De új hitsorsosai előtt sem mutatta magát hitbuzgó muzulmánna, ép oly ritkán járt a mecsetekbe, mint azelőtt a templomokba és nem alázta le magát annyira, hogy vallási meggyőződést hazudott volna. Áttérése eleinte csak a biztonságot szerezte meg számára, de Achmed szultán és Ibrahim nagyvezér sokkal inkább félt Ausztria haragjától, hogysen katonai parancsnokságot bíztak volna reá. Boszniában hagyták őt ezután is, de jobb bánásmódban és valamivel nagyobb nyugdíjban részesítették. Bonneval semmit sem mulasztott el, hogy a Porta figyelmét magára vonja, tervet készített a boszniai erődök helyreállításáról és a tartomány védelmi állapotba helyezéséről. Állítólag nemes érzek után is kutatott, de arany helyett kőszemet talált. A törökök nem levén képesek e kevésbé vonzó külsejű anyagban fölismerni azt a kincset, a melylyel őket Bonneval kecsegtette, megharagudtak rá és félbehagyták a fúrási munkákat. Villeneuve azonban nem szűnt meg

öt magát és működését figyelemmel kísérni a távolból. Szerinte Bonneval azon emberek közé tartozott, a kiknek jövője fölött soha sem szabad kétségheesni és a kiknek szerencse-csillaga soha sem tűnik le végkép. Végre egy esemény, a melyet Villeneuve előre látott és a melynek bekövetkezését régóta óhajtotta, lehetővé tette Bonnevalnak, szerencsáját újból megalapítani. Konstantinápolyban néhány hónap óta elfojtott elégületlenség volt észrevehető; a hamu alatt lappangó fanatizmus föléledt és zajongani kezdett.

IV.

Az 1730-diki konstantinápolyi forradalom okai a Közép-Ázsiában véghezment átalakulások voltak. Oroszország, mint hódító, nyomult előre és I. Péter cár nem titkolta célját, a mely abból állt, hogy Perzsián keresztül jusson el Indiába. A muzulmán népek, a melyeket meg akart hódítani, Perzsiától cserben hagyatván, a szultánhoz folyamodtak, mint a válásuk fejéhez. Achmed hajlandó is volt őket megvédelmezni, de Ibrahim nagyvezér, elveihez híven, rábeszélte őt, hogy ne keveredjék háborúba a cárral, hanem inkább osztozzék meg vele Perzsia foszlánynain. Egy szerződés, mely 1724-ben kötött, a Kaspi-tenger keleti partjait Oroszországnak a Kaukázus központi részét Törökországnak, Derbentet a cárnak, Tifliszt és Erivant a szultánnak a többit pedig az afghanistani emirnek adta. Ez alku a megvalósulás stádiumába lépett, midőn Perzsia mintegy új életre látszott ébredni. Szabadítója támadt, a ki egyszersmind urává is lett. Nadir, egy karaván-vezető fia, a ki előbb egy rablócsapat vezére volt, egy rögtönzött hadsereg élén előjött a khorassani hegyek közül. Kezdetben a trónjától megfosztott Szófi védelmezőjének vallotta magát, fölvette Thamas-Kuli-Khán (Thamas rabszolgáinak főnöke) nevet, magához szólítja a régi dynastiához hű maradt perzsákat, megtámadta Ispahant és harmincezer ellenség vérével áztatta a főváros talaját. Aztán a törvényes fejedelmet visszavitte a székhelyére, de Thamas nevében ő lett a valódi király. — Az afghánoktól ekkép megszabadulván, szemközt találta magát az 1724-diki osztozkodókkal. Sokkal ügyesebb levén, hogysem egyidejűleg támadja meg őket, alkudozásokba bocsátkozott az oroszokkal,

átengedte nekik összes hódítmányaikat és titkos beleegyezésükkel megkezdte a háborút Törökország ellen; váratlanul meglepte és elfoglalta Taurist és a helyőrség katonáit visszaküldte Konstantinápolyba, miután az orraikat és füleiket levágatta volna. A szultán és minisztere azon reménynyel kecsegtették magokat, hogy egyetlen kardcsapás nélkül egész tartományokat fognak a birodalomhoz csatolhatni, most azonban belátták, hogy a véres háború elkerülhetetlen, pedig semmitől sem irtóztak annyira, mint épen a háborútól. Titokban folyvást alkudoztak Thamas-Kuli-Khánnal, azonban hogy lecsillapítsák a népet, a mely soha sem tűrte volna el az osztozkodási egyezmény által szerzett területek ellentállás nélkül való föladatását, nagy zajt ütöttek a hadjárat előkészületeivel. Skutari mellett tekintélyes hadsereg gyűlt egybe, a szultán kijelentette abbeli elhatározását, hogy ő maga fogja átvenni a fővezényletet és 1730 diki augusztus 3-dikán ünnepélyesen, fényes kísérettel kivonult onstantinápolyból.

E kivonulás szemkápráztató látvány, de óriási csalás volt. Mihelyt mindenki végig játszotta a szerepét és a disz-hadsereg a Kadikői mellett levő táborba szállt, onnét azonnal szélylyel is oszlott, a vezérek elvonultak a szomszéd palotákba, hűselni a Bosporus partjain létező kertek árnyas fái alatt; a katonák lassanként visszaszállongtak a városba, azok kivételével, a kik a tábor őrizetére hátra maradtak. — Több hét múlt el így és az alkudozások Thamas-Kuli-Khánnal tovább folytak. Azonban a nép kezdte gyanítani a szerail békülékeny szándekait; a türelme kifáradt. Főleg a miatt volt ingerült, hogy súlyos adókat kellett fizetnie oly háborúért, a mely általában nem akart elkezdődni. A táborból visszatért jancsárok még inkább fokozták elkeseredését elbeszélésekkel. Az egész kormány az ázsiai parton maradt és e körülmény mintegy ösztönözni látszott az elégtelleneket a föllázadásra és a főváros elfoglalására.

Nincs alkalmasabb hely egy zendülés kitörésére és kifejlődésére a konstantinápolyi terjedelmes, homályos és tekervényes bazárnál. Szeptember 28-dikán reggel, midőn a bazárban már nagy élénkség és mozgás uralkodott, a szűk utczákon és sikátorokon egy zajongó csapat vonult végig, a mely legnagyobb részt csöcseléből és néhány katonából állt. Ezek folyvást azt kiáltozták, hogy minden igazi muzulmánnak kötelessége őket követni. Élőn egy volt tengerész-katona, jelenleg sza-

tócs, Halil Padrona ment; szárnysegédei Muszla gyümölcsárús és Ali kávésvoltak. Behatoltak egy szövet-kereskedésbe, egy darab selymet raboltak és abból lobogót készítettek, a fegyverbazárban pedig fölszerelték magokat mindenféle drága fegyverekkel. Miután senki sem szállt velök szembe, sokan csatlakoztak hozzájuk, az ötven emberből álló csapat csakhamar fölszaporodott öt vagy hatszázra. A boltokat bezárták, a bazár a felkelők hatalmában volt. A zendülés mindinkább terjedt és a lázadók kivonultak az Atmeidán-térre, a hol kész táborhelyet találtak. Ott meg is telepedtek és katonailag szervezték magokat, miután számos jancsár szövetkezett velök, a város minden részéből. Néhány magasabb rangú tiszt, a kik Konstantinápolyban maradtak, a helyett, hogy a még el nem pártolt katonaság élén a lázadókat megtámadta volna, alkudozni kezdett velök, de csúfosan elkergettetett és bántalmaztatott. A város kormányzója, a ki a nagyvezér veje volt, a lázadásról a Bosporus partján levő kertjében értesült, a hol tulipánjait és szegfűjeit ápolta és a hír hallatára azonnal átszökött Skutariba. A lázadók küzdelem nélkül a felváros uraivá lettek, most már egész hadsereg táborozott az Atmeidán-piaczon. A föllázadt jancsárok a kaszárnyaikból oda vitték a bográcsaikat, a melyek mindegyik csapatra nézve az egybegyülekezés jelvényeül szolgáltak és ez által magokhoz vonzották csaknem az egész miliciát. Egyes jancsár-szakaszok máris megszállták a köztereket és bejárták a várost, a keresztyéneknek meghagyták, hogy zárkózzanak be a házaikba, a hol semmi bántódásuk sem lesz; általában a rendetlenség nem volt nagy, semmiféle kihágás sem történt, a katonák még a zendülés közepett is föntartották a fegyelmet: «legfőlebb néhány zsidó boltját rabolták ki,» írja Villeneuve.

Éjtszaka idején a szultán, a nagyvezér, a miniszterek és az udvar, ismét átkeltek a Bosporuson és visszatértek a szerrailba. Még nem enyészett el minden remény; a palota kiállhatott egy ostromot, a fegyvertárban állomásozó tüzérség és a tengerész-katonaság hű maradt a zászlóihoz. De Ahmed a helyett, hogy ezeket fölhasználta volna, gyávasága által a saját vesztét siettette. Alkudozásokba bocsátkozott a lázadókkal; a szerail és az Atmeidán huszonnég óráig úgy alkudozott egymással, mint két egyenlő rangú hatalom. Halil Padrona és a lázadók más főnökei, Ibrahim nagyvezér, a veje, a titkára, a reis-effendi és a főmufti kiadatását követelték. A szultán azt

felelte, hogy meg fogja fontolni a követelést. Aztán azt ajánlotta, hogy ez őt egyént számkivetésbe küldi. A lázadók azonban kivégeztetésüket kívánták. A szultán tágitott. Nem sokára a szerail kapui megnyíltak és a palotából egy szekér robogott ki, a mely elé bivalyok voltak befogva. A szekéren Ibrahim és négy társának holtteste hevert, a kiknek kivégeztetését a lázadók követelték. A kormány engedékenysége azonban csak annál merészebbekké tette a zendülőket a helyett, hogy kielégítette volna. Azt izenték a szultánnak, hogy nem akarják őt többé uruknak és hogy le kell mondania unokaöcscse, Mahmud, javára, a kinek atyját, II. Musztafát, egykor maga Achmed fosztotta meg a trónjától. Mahmudot huszonhárom év óta, mint gyanús államfogyot őrizték a szerailban. — Achmed a lázadók határozatát a sors ítélete gyanánt fogadta, személyesen elment Mahmud börtönébe, szabadon bocsátotta őt és elfoglalta az öcscse helyét a börtönben. Néhány nap múlva Mahmud nagy pompával vonúlt az Ejub-mecsetbe, felövezni Ozmán kardját. Halil Padrona és Ali előtte mentek, térdig mezítláb, de miután pénzt szórtak a nép közé, a közfigyelem rájuk irányult és az új uralom ünnepélyes fölavatása az ő saját diadalmenetök volt.

Konstantinápoly ekkor megújulni látta azon jeleneteket, a melyeknek színhelye egy századdal előbb Nápoly volt. A török fővárosnak is megvolt a maga Masaniellója. Mikor a szultán a pasa címmel akarta megjutalmazni a lázadót, Halil Padrona visszautasította, azt mondván, hogy nem érdemli ezt a kitüntetést, miután még olvasni sem tud, aztán utána tévé: «Jól tudom, hogyan kell az életnek végződnie. Azok, a kik egy császárt a trónra ültetnek, nem szoktak az ágyaikban meghalni.»

Mielőtt a szultán és kormánya elhatározhatta volna, mit tegyen e viszonyok közt, egy új egyéniség jelent meg az események színpadán. Egy hónappal a lázadás kitörése után, a szintén kivégeztetett Kapudán-pasa utóda partra szállt Konstantinápolyban. Távollétében is az ő kineveztetését kívánta a közvélemény. A hetven éves Dsanum Hodsa nagy hírben állt az egész keleten. Kalóz volt, mielőtt a szultán hajórajainak parancsnokává lett volna. Az utóbbi években Achmed kormánya gyanakodni kezdett rá és Candiát jelölte ki tartózkodási helyeül. Egyedül, mindenéből kifosztva érkezett meg, de jelenlétét azonnal elárulta egy erélyes tény által, a mely őt egyszerre a politikai tényezők első sorába emelte. Senki se mert a szultánnak

férhias tanácsot adni eddig, csupán Kaplan Giraj, a tatárok új khánja, a kit a lázadók emeltek e méltóságra és a ki azóta ellenök fordúlt. Dsanum vele egyesülten könyörgött Mahmudnak, hogy szabadítsa meg magát lázadó zsarnokaitól. A rábeszélésnek fogantja volt. A szultán a Kapudán-pasával és a tatár khánnal összeesküdött a saját alattvalói ellen. November 25-dikén reggel Halil Padrona szokás szerint megjelent Muszlu és huszonhét fő párthíve kíséretében a szerailban. A kíséret az első udvarban maradt, Padrona és Muszlu ellenben a Diván termébe mentek és helyet foglaltak a főméltóságok közt. Egy megbeszélrt jelre a jelenlevők rajtok ütöttek és meggyilkolták öket. Hasonló sors érte egymásután az első udvarban maradt huszonhét lázadót. A fölzendült katonák semmit sem mertek tenni vezéreik megboszulására és lassanként elszéledtek, de a szultán emberei titokban sokat kivégeztek közülök.

A szultán Dsanumnak és Kaplan Girajnak köszönhetre szabadságát, a kik azután egy ideig nagy befolyást élveztek is. Villeneuve értesülvén a szerepről, a melyet e két férfi a szerail véres jeleneteiben játszott, bejelentette magát a Kapudán-pasánál, míg a többi államok követei óvatosan bezárkóztak otthon. Merész lépés volt ez, de Villeneuve jól tudta, hogy az új Kapudán-pasa mindent tehet a francia kereskedelmi kiváltságok visszaállítása érdekében és ezenkívül megsejtette benne a francia nemzet iránti rokonszenvet. A kísérlet teljesen sikerült; Dsanum a legelőzékenyebben fogadta a követet és nem sokára császári fermánok rendelték el csaknem valamennyi kívánságának teljesítését. A francia lobogó újból visszanyerte régi tekintélyét.

Mindazonáltal nehéz volt Franciaországnak szilárd támaszpontot keresni Törökországban, mindaddig, míg a birodalom helyzete kétes és zavaros volt. A belső küzdelmek egy éven túl tartottak. Halil Padrona és Ali üldözött egykori harczosai újabb zendülések segélyével igyekeztek menekülni a büntetés elől. Némelykor óriási tűzvészek támadtak, minden smert ok nélkül és egyszerre egész városrészeket, öt-hatezer házát elpusztítottak. A rémületet a jancsárok rablásokra és osztogatásokra használták föl. A nyílt erőszaknál nem kevésbé veszélyeztetették az új kormányt a cselszövények. Fatma, a francziák egykori védője, a ki az övéi kivégeztetése után is, a háremben még mindig nagy tiszteletben állt és nagy befolyással

bírt, meg akarta boszulni a férjét és ki akarta szabadítani atyját. Zelida szultánával összeesküvést forralt a trónvesztett Achmed visszahelyezésére. E két nő titkos fölbujtogatása következtében, újból borzasztó fölkelés tört ki; az Atmeidán valósgos csata színhelyévé lett, a melyben Dsanum megtámadta és makacs harcz után leverte a lázadókat. A következő napokon mészárlások által egészítette ki győzelmét. Tíz ezernél több embert végeztetett ki egyszerre. Fatmát a háremből eltávolították és az öreg szultánnök szerailjába zárták, a hol az unalom és a búbanat megrövidítette az életét.

Az új szultán nevében kifejtett erély mellett is, Mahmud trónját csak egy új nagyvezér bírta megerősíteni, a ki úgy jelleménél, mint politikai képességeinél fogva valóban méltó volt ez állásra. Topal-Ozmán pasa 1731. őszén neveztetett ki nagyvezérré. Az ő uralma alatt a zendülések végkép megszűntek, mert ő azokat nemcsak csírájokban elnyomta, hanem a forrásait is kiapasztotta, visszaállítván a nyugalmat a kedélyekben.

A forradalmak legyőzésére hivatott emberek ritkán kerülnek ki azok soraiból, a kik a forradalom irányát és okát nem ismerik vagy gyűlölik, hanem inkább azokéból, a kik a mozgalom szellemétől magok is át vannak hatva és azt csupán fegyelmezni, szabályozni és irányozni igyekeznek. A törököknél a külső actio utáni vágy egy év óta semmit sem veszített élénkségéből; ez volt az alapja valamennyi népies izgalomnak. Ozmán szíve mélyén szintén égett a gyűlölet a keresztyénség, a török birodalom e kétszeres ellensége ellen. Ő is fegyverrel óhajtotta a hazáját kiemelni a tespedésből. A belső nyugalom föntartására a legbiztosabb eszköznek vélte a nép érzelmeinek kielégítését, csak hajlamaihoz és rendszeréhez maradt hű, midőn elhatározta, hogy rövid idő alatt megtorló háborút indít Ausztria és Oroszország ellen. Mint Dsanumnak, úgy neki is oka volt Franciaországot szeretni. Egy Arnaud nevű francia kikötő-parancsnok egy ízben, mikor a kalózok kezébe került, megfizette érte a váltságdíjat és őt becsületszóra szabadon bocsátotta. Villeneuve nem is késett, hasznára fordítani e körülményt és Topal Ozmán hajlamai, politikai elveivel egyestülten rendkívül megkönnyítették a követ feladatát. Minden kívánságát teljesültni látta, Dsanum visszaadta Franciaország kereskedelmi kiváltságait, Topal Ozmán visszaadta a vallásia-

kat, de Villeneuve nem érte be e küzdelem nélkül megszerzett előnyökkel. Elérkezettnek vélte az időt azon szerep átvételére, a melyet némely elődei játszottak. Ő is a Porta vezetője és sugalmazója óhajtott lenni, a keresztyén hatalmakhoz való viszonyaiban. Szándéka sikerült is. Rövid idő alatt Topal-Ozmán nyílt barátjává és titkos tanácsadójává lett. A nagyvezér közölte vele a külpolitikára vonatkozó összes céljait és semmit sem határozott a nélkül, hogy a francia követ véleményét meg ne tudakolta volna. Soha sem volt Franciaországnak ily döntő befolyása a portánál. Villeneuve nem beszélte le a nagyvezért háborús terveiről, hanem azt akarta, hogy Törökország csak akkor kezdje a háborút, ha Franciaország a saját politikájának körülményeihez képest, azt szükségesnek fogja tartani. Kifejtette Ozmán előtt, mennyire szükséges, hogy Törökország kimeneküljön belső zavaraiból, semmit se bízson a véletlenre, hanem kellőleg előkészítse az actiót Oroszország és Ausztria ellen. A nagyvezér magáévá tette e nézeteket, igyekezett Thamas-Kuli-Khánnal szerződésre lépni, a mely Közép-Ázsiát elzárta volna az orosz befolyás elől, sőt talán egyesítette volna a két muzulmán nemzetet a keresztyén hódító ellen. Villeneuve egyúttal rábírta őt, hogy lépjen érintkezésbe a Törökországba menekült magyar és kozák fölkelő vezérekkel, a kiknek segítségével talán föl lehetne szítani a belháborút az ellenséges államokban.

Mindez óvatosság ellenére, a küzdelem kimenetele kétséges maradt mindaddig, míg a törökök katonai tekintetben ellenfeleik mögött hátra maradtak. Pedig a véletlen nem rég alkalmat szolgáltatott a törököknek a hadviseles mesterségét megtanulni. Egy katonai tanító följánlotta nekik a szolgálatát, de ők azt megvetették és az ajánlattevőt a birodalom egyik félre eső zugában fogva tartották; Topal-Ozmán éles látása kellett hozzá, hogy őt itt úgy szólván fölfellebbezte és ismereteit értékesítse. Az új nagyvezér, mielőtt a hivatalát elfoglalta, szándékozott Konstantinápolyba hívatni Bonnevalt és e tervét közölte Villeneuve marquisval, a ki — nem lévén újabb utasítása ez ügyben — a közleményre semmit sem válaszolt. Topal-Ozmán ezt hallgatólagos jóváhagyásnak vette és Bonneval nem sokára meg is jelent Konstantinápolyban, a hol a nagyvezér őt igen kegyesen és kitüntetőleg fogadta és próbaképen egy tűzércsapat fegyelmezését és oktatását bízta reá. Bonneval rövid idő alatt

véghez is vitte azt a csodát, hogy egy csapatot, a melynek a nyelvét nem értette, megtanított a legjobb francia vagy német ezredek által is méltán irigyelhető ügyességgel engedelmeskedni a vezényszónak. Ez eredmény megyerte Topal-Ozmán tetszését, a ki gyakran és hosszasan tanácskozott Bonnevalal és a jövőbeli török hadsereg szervezőjének tisztjét látszott neki szánni. Bonneval e közben világos és szabatos emlékiratokat készített a legszükségesebb reformokról és ez által hasznos szolgálatokat tett régi hazájának és Villeneuve marquishoz is, a ki az ottomán politika sugalmazója volt, míg Bonneval a Porta katonai tanácsosává lett.

A Konstantinápolyban kifejtett élénk tevékenység nem kerülte el teljesen Ausztria és Oroszország figyelmét; a hatalmak, a melyeket főleg Bonneval üzelmei nyugtalanítottak, nem is kímélték Villeneuve-öt a szemrehányásoktól a renegáttal való titkos egyetértése miatt. Törökország ellenségei legfőbb reményöket a kormányrendszer hibáira és azon palotai csel-szövényekre alapították, a melyek némelykor a legjobban kigondolt tervek is halomra döntik. E várakozásukban csakugyan nem csalódtak. 1732-ben Besir, egy nyolczvanéves aggastyán volt Kislár-aga, a heréltek főnöke. Harmincz év óta uralkodott a szerialban; szemtanúja volt két szultán és tizenkét nagyvezér bukásának és hatalma mind e válságokban csakis gyarapodott. Valaha harmincz piaszterért adták el a kairoi vásáron, halála után pedig mesés kincseket hagyott hátra; a hagyatékában nem kevesebb, mint nyolczszáz gyönyörű arany zsebórát találtak. Ibrahim kereste a szövetséget és sikerült is azt elnyernie, Topal-Ozmán igyekezett ezt azt ígát lerázni és a hatalmas embert ellenségévé tette. A Kislár-aga és a szultán anyja, a kiket a nagyvezér parancsoló föllépése egyaránt sértett, szövetkeztek ellene és kieszközölték az elbocsátását. Topal-Ozmán kénytelen volt a nagyvezéri méltóságot a kormányzói állással fölcserélni, Kis-Ázsia valamelyik távoli tartományában. Villeneuve, mindvégig tanúsítá a kegyvesztett férfiú iránt barátságát és rokonszenvét és e tekintetben nem csupán a szíve sugallatát követte, hanem tudván, hogy egy államban, a hol minden egy kényúr változó akaratától függ, a kegy és kegyvesztés nem tart tovább a szeszélynél, a mely azt előidézte, úgy sejtette, hogy Topal-Ozmán meg nem fejezte be politikai pályáját és épen ezért a jövőre való tekintettel igyeke-

zett magának minden eshetőségre biztosítani a volt nagyvezér hálás barátságát. Topal-Ozmán eltávolíttatása után a lendület, a melyet a hazája ügyeinek adott, jelentékenyen csökkent. A két birodalom ellen irányzott actio tervei félre tétettek. Bonneval szerencséje is kissé elhalványult, a helyett hogy újabb kitüntetésekért remélhetett volna, be kellett érnie eddigi hatáskörével. Mindazonáltal Topal-Ozmán rendszere nem dőlt halomra, Mahmud haláláig hű maradt egykori nagyvezére elveihez. Jól látta a veszélyt, a melylyel őt Ausztria és Oroszország szövetsége fenyegethette, de inkább igyekezett ellenségei támadásait elhárítani, mint azokkal szembeszállni. Új nagyvezére, Ali, egy olasz származású renegát fia, ügyes és szelíd ember volt, a ki a háborúnál jobban szerette a diplomatai fogásokat; a Diván többi tagjai pedig hasonlítottak hozzá, óvatosság tekintetében. A véletlen úgy akarta, hogy éppen abban a pillanatban, mikor ez a jó szándékú, de félénk kormány lépett Konstantinápolyban az ügyek élére, kitörjön azon válság, a mely régóta előre volt látható és a melyről tudni lehetett, hogy lángba fogja borítani Európát. 1733-diki február 1-jén II. Ágost lengyel király meghalt; a választás útján betöltendő lengyel trón üresedése éles versenyt keltett, a mely minden pillanatban nyílt harc czá fajulhatott el. Franciaország most látta magát legelőször kényszerítve, közvetlen részt venni Éjszak és Kelet czivódásaiban és a Porta közreműködése reá nézve nélkülözhetetlenné vált.

HUSZÁR IMRE.

AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMET- ORSZÁGON.

Második közlemény. *)

III.

NÉMETORSZÁG KÖZGAZDASÁGI ÉBREDÉSE.

Reformtörekvések a pénzrendszert illetőleg. — Az 1857. évi pénzügyi egyetesség.

A XIX. század elején a német államok alattvalóinak gazdasági tespedése, és anyagi jólétöknek fokozatos hanyatlása tetőpontját érte el. A harmincz és a hétéves háborút a francia hadjáratok követték, melyek együttvéve közel két századon át a német nép minden erejét teljesen kimerítették. A csapások hosszú sora, mely a német nemzetet érte, még növelte a particularismust, a gazdasági szétszaggatottságot és anarchiát, melyet a fönnt jellemzett pénzrendszer oly híven tükrözött vissza. A sok apró német állam a gazdasági reactio és elszigeteltség által akart saját üres kincstárán és alattvalóinak üres zseben lendíteni és egy teljesen elzárkozó, merev czéhrendszer, a szabad letelepülés lehető legnagyobb korlátozása és egy oly határvámrendszerrel akart magán s alattvalóin segíteni, mely az áruforgalmat nemcsak apró országrészekre szorítá, hanem még ezeken belől is vámsorompókat emelt. A német iparos vagy kereskedő csak saját falujában volt otthon és árulhatta saját ipartermékeit, másutt mindenütt idegen volt, a ki csak nagy sarczolások és díjfizetések árán juthatott terményei-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 176. számában.

vel valamely német piacra. A német iparosok és kereskedők kétségbeejtő helyzete tetőpontján állott, mikor List Frigyes hatalmas ösztönzésére 5—6000 német gyáros és kereskedő 1819-ben a majna-frankfurti tavaszi vásáron egy egyesületet alakított, mely a német államokat egymástól elválasztó vámok megszüntetését és egy általános német vám- és kereskedelmi rendszer létesítését tűzte ki célul. Az egész nagy mozgalomnak, mely ez egyesület kebeléből a fennálló rendszer ellen megindult, szellemi vezére List Frigyes volt, a ki mint a német kereskedők és gyárosok frankfurti egyesületének képviselője, Schnell nürnbergi kereskedővel Bécsben is megfordult, hogy a Metternich herczeg elnöklete alatt 1819—20-ban ott ülésező német miniszterek konferenciájára az egyesület szellemében befolyást gyakoroljon. A küldöttség Ferencz császártól is igen kegyesen fogadtatott és maga List főleg Gentztzel értekezett ez időben gyakrabban, de se ez, se Metternich nem lelkesültek List eszméiért, ellenére annak, hogy magán a miniszter-conferentián a badeni államminiszter egy könyomatú emlékiratot osztott ki a conferentia tagjai közt, mely List eszméinek teljesen megfelelt és annak gyakorlati keresztülvitelére nézve is teljesen gyakorlati javaslatot foglalt magában. Ez íratot, mint később köztudomásra jutott, a német vámegegyesület szervezetének megalapítója, Nebenius badeni államtanácsos, fogalmazta.

De bármily sikertelenek maradtak az első lépések Frankfurtban és a bécsi miniszter-conferentián a fönnálló gazdasági politika teljes megdöntésére, annyit mégis kétségtelemné tettek, hogy a fönnálló állapotok tarthatatlanok és e meggyőződés oly általános lön, hogy Listnek ez időre vonatkozó megjegyzése szerint «kormányzó és kormányzott, nemes és polgár, tudós és államhivatalnok egyképen javaslatokkal és tervekkel foglalkoztak Németország politikai újjá alakításához. A német föld egy háborúk által szétdőlt gazdasághoz hasonlított, melyet előbbi tulajdonosai újra birtokba vettek és újból otthonosan berendezni szándékoznak».*) A német iparos és kereskedő szeretett volna végre-valahára Németországon otthon lenni és ezt főleg a pénz- és vámügyi particularismus teljes megszüntetése által érhetne volna el.

---

*) List: *Nationale System der politischen Oekonomie*. 1842. II. kiadás. Előszó VIII. l.

Az első reformok csakugyan e téren létesültek és a reformjavaslatok is főleg e kérdések körül forogtak. Már a bécsi miniszter-conferentiának is meg volt annyi eredménye, hogy több német állam Darmstadtban külön tanácskozássra gyűlt egybe, melynek első eredménye Bajorország és Würtemberg vámügyi egyesülése, később több kis állam egyesülése Poroszországgal, végre a többi államok csatlakozása volt az 1818. évi porosz tarifa alapján.

Az első német vámegyesület ez alapon 1833-ban jött létre hét évre, 1834 január 1-től 1841-ig, — ez azután 1841 május 8-ikán meghosszabbított 1853 december 31-ig, — azután 1853 április 4-én, 1854 január 1-től, 1865 december 31-ig, végre az utolsó vámszerződés 1867-ben kötött tíz évre, de ennek folyamán már Németország teljes politikai egyesülése jött létre.*)

Németország pénzrendszerének reformja ezentúl a vámegyesületi szerződésekkel elválaszthatatlan kapcsolatban állott és az annak reformjára vonatkozó irodalom is a német vámegyesület létesítésére és tovább fejlesztésére irányuló irodalommal egyidejűleg keletkezett.

A német vámegyesület létesítése előtti korban úgyszólván egyetlen egy mű foglalkozott szakszerűen a pénzrendszer kérdésével és ez a 25 forintos konvencziós pénzláb visszaállítását sürgette.***) De mindjárt a vámegyesület megvalósítására irányuló első kísérletekkel egyidejűleg több önálló, tudományos beccsel bíró értekezés jelent meg, a német pénzrendszer reformjait illetőleg. Így mindjárt 1828-ban Klüber***) értekezése, mely a szövetséges német államok között létesítendő pénzegyesület

---

*) A vámegyesület történetét illetőleg következő művekre utalunk: Aegidi: *Aus der Vorzeit des Zollvereins. Beitrag zur deutschen Geschichte.* Hamburg, 1865. — Fischer: *Ueber das Wesen und die Bedingungen eines Zollvereins.* Hildebrandt: *Jahrb. für Nat. oek. u. Stat.* II 317. és 397. l. VIII. (1867. évf.) 252. l. — Falke: *Geschichte des deutschen Zollwesens.* Leipzig, 1869. — Weber: *Der deutsche Zollverein.* Leipzig, 1869. — Roscher: *Die Grundzüge des Zollvereins. Geschichte d. Nat. oek. in Deutschland.* 1874. 948 sk. l.

**) Cleyermann: *Ueber Münzwesen.* Frankfurt, 1802.

***) Klüber: *Das Münzwesen in Deutschland nach seinem jetzigen Zustande mit Grundzügen zu einem Münzverein deutscher Bundesstaaten.* Stuttgart, 1828.

alapelveit fejtegeti és a 24 forintos pénzlábat ajánlja, mint leg-helyesebb alapot. Ugyanez évben a *Preussische Staatszeitung*-ban jelent meg *) egy figyelemre méltó és alapos szakértelem-ről tanúskodó cikksorozat, mely az aranyvaluta behozatalát sürgeti és azt oly módon hiszi létesíthetőnek, mint 16 év előtt Angliában. 1833-ban az *Allgemeine Zeitung* 267—277. számaiban egy kimerítő czáfolat jelent meg a fönti cikksorozattal szemben és a Franciaországban fönnálló kettős értékrendszer behozatala javaslatot.

A legjelentékenyebb két mű e korszakban mindenesetre Hermann nagybecsű értekezése és Hoffmann jeles műve a pénzről.

Hermann**) értekezésének fénypontját azon világos és szabatos érvelés képezi, melylyel az aranyvaluta behozatalának nehézségeit és hátrányait (145—47. l.) fejtegeti. Hermann már 40 évvel előbb megjósolta mindazt, a mi az aranyvaluta behozatala után bekövetkezett és hozzátevő, hogy «lemondani az ezüstről annyit jelentene, mintha Angolország lemondana közszenének használatáról és készletét a continensen fáért cserélné be» (151. l.).

Hermann értekezésének azon sorai, melyekben az arany megdrágulását, az ezüst elértéktelenülését és az árúk rögtöni árcsökkenését fejtegeti, minden tekintetben megérdemlik a «classicus» jelzőt és valóban csodálni lehet, hogy e különben is nagy névvel bíró német író meggyőző érveit az aranyvaluta ellenségei később az aranyvaluta életbelépte alkalmával semmi figyelemre sem méltatták. Hiszen Hermann értekezésében egészen kifogástalan számítás alapján ki van mutatva, hogy az aranyvaluta behozatala már 500 évvel ezelőtt 15—20 százalékkal megdrágította volna az aranyat és mintegy 140 millió déli forint veszteséggel járt volna. Hermann érvei főleg a *Preussische Staatszeitung* fönnemlített cikksorozata ellen voltak intézve.

Hermann javaslata, a pénzrendszer reformját illetőleg,

---

*) *Drei Aufsätze über das Münzwesen. Preussische Staatszeitung.* 1828. évf. Külön lenyomatban. 1832.

**) Hermann: *Ueber den gegenwärtigen Zustand des Münzwesens in Deutschland und die neuere Vorschläge z. Abstellung seiner Gebrechen.* Rau: *Archiv der polit. Oekonomie und Polizeiwiss.* I. 1835. évf. 1. f. 58. l. és 2. f. 141. l.

röviden abban foglalható össze, hogy a 20 forintos pénzlábát teljesen megszüntetni, illetőleg $24\frac{1}{2}$ forintosra leszállítani kívánja. A korona-tallér befolyása alatt létesült $24\frac{1}{2}$ pénzlábat egyszerűen 24·5 forintos pénzlábra javasolja átváltoztatni és az összes déli államok törvényes fizetési eszközének nyilvánítani. A 24·5 pénzláb fő előnye az lenne, hogy lehetővé van téve a forintot ismét 60 krajczárral számítani. Poroszország és az összes éjszaki államok megtartanák a 14 talléros pénzlábat és ezüst garasok szerint számítanának. A tallér pedig e pénzláb szerint mindenik állam által verethessék és az egész vámterületen, mint általános és fő fizetési eszköz szerepeljen. A váltópénzt minden állam tetszés szerinti módon veri, de a másik állam azt csak ezüst értéke szerint fogadja el. A vámegyesület összes államai egy közös főpénzérték-becslöt, «General-Münzwardein» tartanának, a ki a pénzrendszer hű megtartása fölött örködnék.

Hoffmann *) 1838-ban megjelent classicus művében elismeri, hogy a $24\frac{1}{2}$ forintos pénzláb általános behozatalának délen és a 14 talléros pénzlábnak éjszakon meg volna azon előnye, hogy egymás pénzével minden nagyobb nehézség nélkül számíthatnának és fizethetnének, még is az 1821. évi porosz pénzügyi rendszabály gyökeres reformját sürgeti és arra az akkor létező állapotot kiválóan alkalmasnak tartotta, mert a forgalomban levő váltópénz mennyisége szerfölött csekély, mert a teljes súlyú ezüst pénzek már nagyon kopottak és így amugy is újra verendők, végre mert az öt talléros Frigyes-aranyokat, miután azok az ezüsstel szemben ötszázalékos agioval bírnak, amúgy is könnyebb pénzláb szerint kellene verni. Hoffmann mindezek alapján az aranyvalutára való átmenetelt azáltal kívánja lehetővé tenni, hogy az öt és tíz talléros aranyok ezentúl oly pénzláb szerint veressenek, hogy értékök öt és tíz ezüst tallérnak épen megfeleljen. E célra egy márka ^{71,72} finomságú aranyból 22 darab tíz, illetőleg 44 darab öttalléros arany veretését javasolja, a mi a 14 talléros pénzláb szerint 1:15·93 arálynak felel meg, holott az akkori arany tallérok viszonya az ezüsthöz csak 1:13·79 volt és épen ez okból volt az aranyoknak agiója. Ezüsből csak $\frac{1}{3}$ és $\frac{2}{3}$ tallérok verethetnének és azok

---

*) Hoffmann: *Die Lehre vom Gelde*. 1838 és *Die Zeichen der Zeit als Zugabe zu d. Lehre v. Gelde*. 1841.

után hatszázalékos pénzverési díj számíttatnék, a mi által eleje vétetnék az ezüst pénz beolvasztásának. $\frac{2}{3}$ tallérnál nagyobb ezüstpénz egyáltalán nem veretnék, a mi által a közönség arany pénzekhez szoknék, s így önmagától minden törvény nélkül létrejönne az aranyvaluta. Később törvény által lehetne kimondani, hogy minden öt tallért meghaladó fizetés aranyban teljesítendő. Hoffmann ez egész pénzrendszer keresztülvitelét igen egyszerűnek és még a német vámegyesület pontozataival is megegyeztethetőnek tartja, mert a porosz állam, melyre terve vonatkozik, vám fejében azért elfogadhatná a többi államok teljes értékű ezüst penzeit, a nélkül, hogy arra kötelezhető lenne, hogy azoknak törvényességét saját országának belforgalmában is elismerje. Az aranyvaluta összes költségeit az $\frac{1}{12}$ rész tallérok és a rézpénz magas pénzverési díjából reméli födözhetni; mert a porosz államban az 1821. évi reform óta az apróbb pénznemek és általán minden váltópénz amúgy is nagyon szűken van, miután ezekből együtt csak $\frac{1}{4}$ tallér esik egy lakosra. Jellemző, hogy Hoffmann elég terjedelmes művében az arany megdrágulásának még lehetőségét sem említi, holott annak valószínű bekövetkezését már három évvel ő előtte Hermann oly alapos és meggyőző érveléssel mutatta ki.

Hoffmann teljesen elegendő indoknak tartá az aranyvaluta védelmére a tetemesen kisebb pénzverési költségekre és az arany előnyös szerepére hivatkozni a nagykereskedés terén. Meg a pénzeszközök kevesbedésére sem gondol, mint az aranyvaluta egyik hátrányára, mert különben nem dicsérné a pénzgazdaság előnyeit azzal, hogy mennél több pénz van az országban, annál jobb. Hermann és Hoffmann művei mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a német vámegyesület létrejötte, a legnagyobb mértékben fölkelte a pénzrendszer reformja iránti érdekeltséget Németországban, és hogy már most a legjelesebb szakférfiak e kérdés tanulmányozásának és megoldásának szenteltek erejüket, de azért a német pénzrendszer reformja mégis csak igen nehezen és nagyon lassan haladt előre.

A német szövetségtanács már a vámegyesület megalakulása előtt, 1821 május hó 17-ikén tartott ülésén, azon óhaját fejezte ki, hogy a szövetséges államok kormányainak egyike indítványt tegyen és javaslatot készítsen arra nézve, hogy a pénzveresnél egyforma súly és finom tartalom használtassék és egyenlő magas pénzverési díj szedessék.

A badeni kormány 1827-ben csakugyan intézett is az összes szövetségi tagokhoz egy köriratot a 24 forintos pénzláb általános behozatala érdekében, de ez semmi eredményhez nem vezetett.

Az 1833. évi márczius hó 22-én létrejött általános vám-egyesület alapszerződésének 14. cikke végre csak annyit állapított meg, hogy a szerződő kormányok egy egységes pénz-, mérték- és súlyrendszer életbeléptetésére törekedjenek, és e célra egymással alkudozásokba bocsátkozzanak. 1835-ben ez alapon létre is jött egy közös súly- és mértékrendszer a vámfont alapján, mely épen $\frac{1}{2}$ francia kilogrammnak felelt meg és az egész német birodalom területén meghonosodott, de az egységes pénzrendszer elvének megvalósítása legyőzhetetlen nehézségekbe látszott ütközni; s így minden további törekvés e téren csak némi egyöntetűség létrehozatalára volt irányulva. Az 1836. évi müncheni vámértékeztelen a dél-németországi államok egyhangúlag oda nyilatkoztak, hogy az eddigi forintos számítási rendszert minden esetre föntartják és csak olyan egységre hajlandók, a mely szerint Dél-Németországban a $24\frac{1}{2}$ forintos, Éjszak-Németországban pedig a 14 talléros, illetőleg 21 forintos pénzláb legyen általánosan kötelező. E két különböző pénzlábnak elfogadása leginkább azért volt nagyon hátrányos, mert az egyik szerint vert egységnek a tallérnak értékét a másik pénzláb egységében nem lehetett egyszerű kerek összegben kifejezni, mert a dél-német korona-tallér értéke egy tallér 16 ezüst garas és $3\frac{5}{7}$ éjszak-német fillérrel volt egyenlő.

1837-ben az $\frac{1}{4}$ korona tallérok névértékének a bajor kormány által történt leszállítása következtében ($40\frac{1}{2}$ krajczárról 39 krajczárra) a Münchenben tartott pénzügyi congressuson Bajorország, Würtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, Nassau és Frankfurt egy egyezményt kötöttek, mely szerint:

1. a szerződő kormányok kötelezik magokat egyforma nagyságú és $\frac{9}{10}$ finomságú egy és $\frac{1}{2}$ ezüst forintosokat verni, $24\frac{1}{2}$ forintot számítva egy 233·855 grammnyi súlyú ezüst márkára.

2. A különböző államok pénzverdái az ellenőrizetet egymással szemben azáltal gyakorolják, hogy a penzek mintalapjait egymásnak kölcsönösen megküldik és a súlyeltérés (remedium) maximuma minden egyes darabra nézve a finom tartalom $\frac{3}{1000}$ és súly $\frac{5}{1000}$ részével nagyobb nem lehet.

3. A kormányok kötelezik magokat vert pénzeiket az esetre, ha azok folyó értéke a forgalom következtében csökkenést szenvedne, azokat bevonni és újból verni, ellenben a kopottak névértékét leszállítani nem szabad.

4. A forgalomban levő korona-tallérok értéke két forint 42 krajczárban állapíttatik meg.

5. A forgalomban levő pénzek értékének leszállítása vagy bevonásáról a többi szövetséges államok mindenkor négy héttel előbb értesítendők.

A váltópénzekre nézve külön megállapodás jött létre, mely szerint a hat és három krajczárosok $\frac{1}{3}$ ezüst és $\frac{2}{3}$ rézből veretnek és mindenik állam köteles váltópénzeit pénzverdéiben és e célra külön kijelölendő nyilvános pénztárainál teljes értékű folyó pénzre beváltani, ha azok 100 forinton fölüli összegben küldetnek be. Azon államok váltópénzeitől, melyek a szerződő felekhez nem tartoznak, a forgalom joga 1839 január 1-vel megvonatik.

Hasonló alapon jött létre 1838 július hó 30-án Drezdában azon általános pénzegyesség, mely a német vámegyesület területén 1857-ig változatlanul fennállott és mely szerint:

1. A német vámegyesület egész területén ezentúl csak kétféle számítás legyen megengedve, ugyanis egy a 14 talléros, és egy a 24 $\frac{5}{8}$ forintos pénzláb szerint, melyek mindenikének súlyegysége a 233 $\frac{8}{16}$ gramm súlyú kölni márka legyen.

2. Mindenik állam verjen közös fizetési czélokra $\frac{9}{10}$ finomságú egyesületi ezüst pénzt (Vereinsmünze), mely egyforma nagyságban két tallér, illetőleg három és fél forint névértékkel bírjon.

3. A kölcsönös ellenőrizet gyakorlása mindenik államnak tetszésére bízatik, és ha valamely pénzverdeből egy rosszabb veresű pénz került volna ki, az köteles azon évben vert összes pénzeit bevonni.

4. Minden állam, mely pénzeinek bevonását tartja szükségesnek, köteles e célra legalább négy hétig terjedő határidőt kitűzni és azt három hónappal előbb közhírré tenni. Minden állam a forgalom következtében elkopott pénzeit teljes értékek szerint köteles beváltani.

5. A 100 rajnai tallér, illetőleg 100 forintnál nagyobb mennyiségű váltópénzét mindenik állam folyó pénzre köteles beváltani.

6. A kormányok a pénzrendszer tisztaságának megóvása céljából egymást támogatni kötelesek és minden még be nem lépett német államnak joga van e szövetséghez csatlakozni.

A drezdai egyesség minden esetre igen nagy haladásnak tekintendő a német pénzrendszer terén, ha meggondoljuk, hogy még a kölni márka súlya sem volt azelőtt mindenik államban egyforma és hogy mily sokfelék voltak az eltérések a pénzverés terén. Kielégítőnek azonban e reformot se a közvélemény, se a jelesebb szakemberek nem tekintették és így már kevesssel annak életbelépte után egész sorával a különböző reformjavaslatoknak találkozunk.

Studnitz,*) kinek reformjavaslata jelentékeny befolyással volt az 1857. évi pénzügyi egyességre, Hoffmannal szemben az ezüstvaluta mellett foglal állást, de a kölni márka helyett a német vámfontot javasolja súlyegységül elfogadni, a mi 1857-ben meg is történt. Az aranyvaluta behozatalát főleg két okból ellenzi, 1. mert az arany árát legalább is az ezüst 16-szorosára emelné, 2. mert ezáltal éppen Németország vesztene legtöbbet, melynek aranybányái nincsenek, évi ezüst-termelése pedig átlag a vámegyesület területén 2.100,000 forintra tehető.

Studnitz úgy találta, hogy Hoffmannak és másoknak érvei főleg az ezüst pénz gyorsabb kopásán és az ebből folyó nagyobb pénzverési költségen alapulnak. A forgalomban levő ezüst pénzek nagy része azok jelentékeny kopása következtében ő szerinte is bevonandó volna, de arany pénzek helyett ezüstrudakkal fedezett államjegyek volnának forgalomba hozandók, melyek nem bizonyos névértékről szólnának, hanem bizonyos súlyú ezüstről, például egy kilogrammról, a melyet ezüstrúd alakjában a jegy előmutatója mindenkor kivehet. Ez által sok pénzverési és pénzbevonási költség takaríthatnák meg. A pénzzé verésért egy fél százalék vonatnék le mindenkinek, a ki pénzben akarná ezüstjét fölvenni. E jegyekből másfél millió ezüst fedezet nélkül lenne kibocsátandó és ez összeg kamataiból, úgy a fönti fél százalék levonásából, a pénzverés és jegykibocsátás összes költségei fedezhetők lennének.

A német birodalom pénzforgalma Studnitz nézete szerint

---

*) Studnitz: *Ueber Einführung eines gemeinschaftlichen Münzsystems i. d. Zollvereinsstaaten. Deutsche Vierteljahrsschr.* 1849. évf. 1. f. IX. sz. 327. sk. 1.

jelentékeny mennyiségű papírpénzt bír meg, mert Hoffmann-adatai szerint magában Poroszországban 26 millió taller kincstári jegy, Szászországban harmadfél millió állampénztári jegy van forgalomban, ezen fölül a lipcei, drezdai és a bajor jelzálog-bank is bocsát ki jegyeket.

Studnitz javaslata szerint különben az ezüst-valuta mellett arany fedezettel bíró jegyeket is lehetne kibocsátani, mely czélra az 1 : 15^{1,10} arány szerint négy és nyolcz talléros, illetőleg hét és tizennégy forintos aranyok lennének verendők, de azok az állami pénztárak által csak időnként előre megállapítandó árfolyam szerint váltatnának be ezüstre. Az arany pénzt különben Studnitznak igen helyes nézete szerint, mely azóta közel ötven év tapasztalatának próbáját állotta ki, nagyobb mérvű értécsökkenéstől soha sem kell féltetni.

Bergius *) boroszlói kormánytanácsos 1848-ban megjelent értekezésében, ép úgy mint előtte Hoffmann, kizárólag a porosz pénzrendszer reformjára szorítkozik és az aranyvaluta behozatalát ajánlja oly módon, hogy a forgalomban levő ezüst tallerok helyett, melyek mennyiségét 302.750.000-re becsüli, öt és tíz talléros aranyok veressenek, az 1 : 15⁵⁸ arány szerint, és az ezüst tallérok bevonása oly módon eszközöltessék, hogy azok beszolgáltatói egyelőre fele részben öt, fele részben tíz arany tallerra szóló utalványokat kapnának, melyeket két éven át, míg azok az újra kiveret aranyokra lassanként beváltatnának, mindenki által elfogadandók lennének. E reform szükségességét főleg azzal igazolja, hogy az ezüstnek az 1821. évi porosz pénzügyi törvényben megállapított túl magas pénzlába, az ezüst árcsökkenése következtében tarthatatlan lön s így az ezüst pénzeket egy könnyebb pénzláb szerint amúgy is újra kellene verni, a mi a kincstárnak ötödfél millió taller költséget okozna, holott az aranyvaluta behozatalának költségeit egy hatod és egy tizenketted ezüst talléroknak tizennégy és két heted százalék pénzverési díj mellett leendő veretése és az utalványok kibocsátásából származó kamat-nyeremény mindenesetre fedezni fogná. Nézete szerint négy millió márka

---

*) Bergius: *Vorschläge z. Verbesserung des Preussischen Münzwesens*. Rau: *Archiv d. polit. Oekonomie und Polizeiwiss.* Neue Folge. VII. 148. 1. — *Eine deutsche oder eine preuss. Münzreform?* *Tübingsche Zeitschr. f. die gesammten Staatswissenschaften*. 10. (1854) évf. 419. 1.

ezüstnek eladása és egy negyed millió márka aranynak két évre fölosztott bevásárlása semmi esetre sem fogná a két fém árviszonyát érezhetően megváltoztatni. Az ezüst-eladásból származó veszteség bizonyára kisebb lesz azon összegnél (négy és fél millió tallérnál), melybe szerinte az ezüst talléroknek újból veretése kerülne.

1854-ben közzétett újabb értekezésében Bergius lényegében ugyanez álláspontot foglalja el, csakhogy az aranyvaluta behozatalával egyidejűleg a pénzegységet is megváltoztatni és a tízes rendszer szerinti számítási módot életbe léptetni óhajtja oly módon, hogy az egység a tallérnak egy harmad része legyen és schillingnek neveztessek, ennek egy tized része legyen a garas és egy század része a fillér.

Bergiusnak ez utóbb idézett értekezésével szemben, a nagy tudományos tekintélynek örvendő folyóirat szerkesztősége Helferichnek ugyanott 1850-ben megjelent értekezésére, mint a szerkesztőségnek álláspontjára utal.

Helferich*) lényegében a fönnálló pénzrendszer védelmére kel és elegendőnek tartja, ha a 24 és fél forintos és 14 talléros pénzláb egyöntetűbbé tétetik az által, hogy értékek kölesönösen kerek összegekben legyen kifejezhető. E czélból a kölni márka helyetta vámmárkát (egy fél vámfont, 25 dkg.) ajánlja, mint súlyegységet, melyből Ausztria 22 és fél forintot, Dél-Németország az összes még forgalomban levő korona-tallérok bevonása mellett 11 egy negyed délnémet forintot, Éjszak-Németország pedig 11 egy negyed darab egy és egy harmad tallér értékű új tallérokat verne, úgy hogy ez által a délnémet forint az éjszak-német tallérral egészen egyforma értéket jelentene. Az új pénz finomsága kilencz tized legyen.

Az itt fölsorolt írókon kívül az 1857. évi pénzügyi conventio előtti időből még, főleg két írónak e kérdésre vonatkozó nézete érdemel említést, mert minden egyéb, a mi e téren megjelent, nem volt más eszményi terveknel, melyek a tényleges viszonyokra való minden tekintet nélkül, a szoba négy fala között kigondolva, a pénzrendszer további átalakulására semmi befolyással nem voltak. A nevek, melyeket az illetők phantasiá-

---

*) Helferich: *Die Einheit im deutschen Münzwesen*. Tüb. Zeitschrift f. die gesammten Staatswissenschaften. VI. kötet, 1850. évfolyam 385. s. köv. l.

jok szüleményeinek adtak, legjobban bizonyítják azok hiába-valóságát. Silberling, Teut, Grot, Sol stb. lett volna azon pénzek neve, melyekkel a német népet szerencsétlenni kívánták.

Közvetlen az 1857. évi pénzügyi conventio előtti időből csak Soetbeer és Kolb cikkei érdemelnek említést.

Soetbeer kezdetben csak a nemzetközi forgalom számára tartá kívánatosnak egy közös német kereskedelmi aranypénz (Handels-Geldmünze) veretését, mely egyúttal a közpénztárak által is bizonyos törvényes értékben elfogadtassék, de melynek elfogadására senki kötelezve ne legyen. *) Később 1856-ban először a hamburgi kereskedelmi képviselőség megbízásából, majd a *Gegenwart* 1856. évi folyamában **) határozottan, de csak egészen általánosságban az aranyvaluta behozatala mellett nyilatkozott és annak előnyeit a következő fő pontokban foglalta össze:

1. az arany anyagi tulajdonságai olyanok, hogy annak legmagasabb értéke a fémek sorában általok minden időre biztosítva van.

2. az arany ellen fölhozott azon érvel szemben, hogy annak újabban tapasztalt értékcsökkenése drágaságot okozott, a nagyon alacsony árak nagy gazdasági hátrányaira utal.

3. Az ezüst oly nagy mennyiségben jut évenként China és Kelet-Indiába, hogy a fizetési eszközben nyilvánuló szükséglet fedezésére nincs már elegendő mennyiségben és már ez okból is az eddiginél nagyobb mérvben kell az aranyat pénzüli használni. Mindezek alapján még közvetlen a bécsi konferencia előtt az aranyvaluta behozatalát ajánlja.

Soetbeerrel szemben a tübingai folyóirat hasábjain Kolb foglalt az ezüst mellett igen határozott állást. †) Kolb értekezése az akkori aranybőség hatása alatt van írva, és az aranyvalutát főleg azért nem fogadja el, mert az arany újabb értékcsökkenése következtében olyan értékmérőnek bizonyúl, mint a gummi-

---

*) Soetbeer: *Beiträge z. Erörterung der Geldfrage. Börsenhalle* 1854. évf. jan. 11., 17., 21., 25., 31., február 25. és ápr. 11. és 18. sz.

**) *Denkschrift, betreffend die Einführung der Goldwährung in Deutschland mit Rücksicht auf d. Hamburger Bankvaluta.* Hamburg, 1856. *Das Gold, eine geschichtl. u. volkswirtschaftl. Skizze. Gegenwart.* XII. Band. Leipzig, 1856.

†) Kolb: *Gold- oder Silberwährung. Tübing. Zeitschr. f. g. Staatswissenschaft.* 12. k. 1856. évf. 486. s köv. 1.

elasticumból készült rőf. Ő az arany elértéktelenülésétől tart és például hozza föl, hogy annak értéke az ezüsthöz képest könnyen az 1 : 10 arányra szállhat le. Egy ily értékváltozás pedig a pénz értékét iszonyúan csökkentené és oly drágaságot szülne, mely főleg a hivatalnokok, járadékosok, munkások és sok más osztályú szegény ember helyzetét a legválságosabbá tenné.

Az ezüstnek Ázsiába özönlését illetőleg igen érdekes és helyes érveléssel kimutatja, hogy Európa ezüst-állománya e nagy kivitel ellenére épen nem csökken, mert csak Amerika ezüsthöz egy jelentékeny része megy európai kézen keresztül Ázsiába. E közvetítés azonban nagy nyereséggel jár és ez a nyereség Európában marad. Különben az ezüst, nézete szerint a Franciaországban uralkodó kettős, az Anglia, Spanyolország és Portugáliában létező aranyvaluta által mestersegesen hajtatik ki Európából. E két értekezés főleg azért bír reánk nézve kiváló érdekl, mert azokban ugyanazon érvek szerepelnek az ezüst mellett, melyeket most az arany védelmére hoznak föl, és az ezüst ellen ma épen azon érvel harcolnak, melylyel Kolb 30 év előtt a kaliforniai bányák fölfedezésének hatása alatt az arany ellen harczolt.

Kétségtelen, hogy azon érvek, melyeket akkor Kolb föl-sorolt, döntő hatással voltak, mert a közvélemény egész Németországon oly túlnyomólag ragaszkodott az ezüsthöz, mint jobb és megbízhatóbb értékmérőhöz, hogy sem Hoffmann vagy Bergius, sem Sœtbeer és a hamburgi kereskedelmi testület fölszólalásai viszhangra nem találtak, és Ausztria törekvéseit az aranyvaluta behozatalát illetőleg, egyetlen egy német állam sem támogatta.

Az 1843. évi október 21-diki és 1853 február 19 diki pénzügyi egyezség csak az iránt intézkedett, hogy mennyiben kelljen a különféle pénzeket a vámpénztáraknál elfogadni, de az utóbbi egyezség 19. czikke egyúttal azt rendelte, hogy a szerződő államok egy általános pénzügyi egység létesítése céljából mennél előbb alkudozásokba bocsátkozzanak. Ez intézkedés Ausztriára is kiterjedt, miután Ausztria a német váme-gyesülettel ily értelmű vám- és kereskedelmi szerződésre lépett volt. Ausztria, mely 1848 óta kényszerforgalmú papírpénzzel bírt, nagy súlyt fektetett egy ily egység létesítésére, mert azt valutája helyeállításának kiindulási pontjául kívánta tekinteni. A német államok meghatalmazottjai a fönti határozat keresz-

tülvitele céljából már 1854 november havában Bécsbe küldötték képviselőiket, de az 1855 február haváig folytatott tanácskozások sikerre nem vezettek. Ausztria ekkor azon indítványt terjesztte a conferentia elé, hogy az egyesület egész területén érvénynyel bíró közös pénznem súlyegysége egy oly darabszínarany legyen, melynek súlya épen egy kölni márka és melynek értéke 15 és fél k. márka ezüsttel vetessenek egyenlőnek. A 20 forint értékű egy márkás egyleti aranyon kívül, még egy fél és egy negyed márkások is veressenek, mindannyian kilencz tized finomsággal. Az egy negyed márka épen három és fél ezüst tallérral, vagyis öt osztrák értékű forinttal legyen egyenlő. Ezüst pénzt minden állam tetszés szerint verhessen, öt egész nyolcz százalék verési díjjal, de az csak váltópénznek tekintessék, melyet a többi államok nem kötelesek elfogadni és melynek elfogadására saját alattvalóit is csak egy ezüst márka érték erejeig kötelezheti az illető állam. Ausztria ez indítványával egyrészlről pénzrendszerének a német pénzrendszerrel leendő teljes egyesítést, más részlről az aranyvaluta behozatalát óhajtotta elérni. Kétségtelen, hogy ez lett volna az egyetlen alkalmas időpont az aranyvaluta behozatalára; de valamennyi német állam küldötte a leghatározottabban ellene szegült ez eszmének és az értekezlet azon indokolással utasítá el az aranyat, hogy «az állam és a magánosok összes, bizonyos mennyiségű ezüstre szóló követeléseinek, egy többé-kevésbbé önkényesen meghatározandó arany mennyiségre leendő átalakítása és teljesítése épen egy oly időben, melyben az arany további értékesítkésére van kilátás, annál aggasztóbb, mert kétségtelen, hogy az arany értéke még nem csekély ingadozásokon és válságokon fog keresztül menni, mielőtt az csak megközelítőleg is szilárdabb és maradandóbb értéket fogna elérni». De még a kereskedői körökben sem óhajtották az aranyvalutát. A hamburgi kereskedelmi küldöttségnek az aranyvaluta behozatalára vonatkozó indítványát 1856-ban a kereskedői világ semmi támogatásban sem részesíté és a hamburgi tanács elveté.

1856-ban az előbbi évben sikertelenül maradt tárgyalások újból megindúlnak ugyan, de ekkor az aranyvaluta már szóba sem jött többé és az 1857. évi január 24-diki pénzügyi egyezmény az ezüst-valuta alapján a fönnálló pénzrendszer igen csekély változtatásával jött létre.

Az 1857. évi január 24-diki pénz-egység értelmében,

mely egy részről Ausztria és Lichtenstein herczegség, más részről pedig az 1838. évi drezdai conventio által egyesült német államok között létesült, a pénzsúly alapját az 500 gramm súlylyal bíró vámfont képezi, mely a tizedes rendszer szerint osztandó részekre. (A conventio I. czikke.)

Ezen új fontból a tiszta ezüst-valuta épségben tartásával az államok

vagy 30 tallért,

vagy 45 forintot

vagy 52 forintot verhetnek, a szerint, a mint nálok eddig vagy 14 talléros, 21 forintos, vagy 24 és fél forintos pénzláb volt meghonosodva. (II. cz.)

Ennek megfelelőleg ezen túl az egész szövetséges területen háromféle érték fogfönnállani: *a*) a 30 talleros «tallér-érték» (Thaler-Währung), *b*) 45 forintos «osztrák érték» (Oesterreichische Währung) és *c*) az 52¹/₂ forintos «délnémet érték» (Süddeutsche Währung). (III. cz.) Ausztriának kivételesen meg van engedve levantai tallérokat, Mária Terézia arczképével és az 1780. évszámmal ellátva, az eddigi módon verni.

Ezen kívül a kölcsönös forgalom céljából a fönti pénzlábnak megfelelőleg még mindenik állam jogosítva, sőt bizonyos minimális mennyiség (100 lakó után 24, illetőleg 16 darab) erejéig kötelezve is van egyesületi tallérokat «Vereins-Thaler» verni oly módon, hogy egy tallér egy pénzverdei font ezüst egy harminczad részének, egy kettős tallér pedig egy tizenötöd részének, illetőleg az előbbi 1¹/₂ forint osztrák érték, vagy 1³/₄ forint délnémet értéknek, két tallér három forint osztrák érték és 3¹/₂ forint délnémet értéknek feleljen meg. (8. és 11. cz.) Az egyleti tallerra minden ország a maga bélyegét veri; de minden állam köteles e pénzeknek bárminő fizetéseknél teljes és törvényes értékét biztosítani.

A pénz verésére szolgáló ötvény ⁹⁰⁰/₁₀₀₀ rész ezüst és ¹⁰⁰/₁₀₀₀ rész rézben van megállapítva. A remedium a súlynál ⁴/₁₀₀₀ résznél, a finom tartalomnál ³/₁₀₀₀ résznél több nem lehet, de remedium czímén szándékosan semmit sem szabad az anyagból elvenni. (6. és 10. cz.)

E pénzügyi egyezség az arany pénzek verését illetőleg, a következő intézkedéseket tartalmazza:

A szerződő államok a kereskedés és nemzetközi forgalom céljaira «korona» és «fél korona» (Krone) elnevezés alatt

egyesületi kereskedelmi érmekeket fognak aranyból verni, melyekből egy darab $\frac{1}{50}$, illetve $\frac{1}{100}$ pénzverdei font finom aranyat tartalmaz. (18. cz.)

E pénzek $\frac{9}{10}$ arany- és $\frac{1}{10}$ réz-vegyüleből veretnek, úgy hogy 45 darab épen egy pénzverdei fontot nyomjon. Az eltérés a finom tartalomnál legföljebb $\frac{2}{1000}$ rész, a súlynál $2\frac{1}{2}$ ezredrész lehet. A koronán mindenkor kiteendő, hogy Vereinsmünze és hogy egy font finom aranyak hányad része. (19. cz.) Másféle arany pénzeket egy állam sem verhet, kivéve Ausztriát, melynek meg van engedve, 1865-ig az eddig vert aranyoknak (Ducaten) veretését folytatni.

Ez arany pénzek elfogadására törvény által senki sem kényszeríthető. Az egyes államoknak szabadságában áll ugyan azokat ezüst helyett kész fizetésül elfogadni, de az értéket, melyben azt elfogadni kívánják, legföljebb hat hóig terjedő időre szabad előre megállapítani és annak letelte előtt egy hónappal lehet mindenkor újból megállapítani. (21. cz.)

Egy korona tehát nem volt más, mint tíz gramm színarany, melynek pénzben, illetve ezüstben kifejezett értéke a pénzegyezség szavai szerint «a közönséges forgalomban mindenkor a keresletnek a kinalathoz való viszonya által határozatik meg». (8. cz.)

Ez egész 1857. évi pénzügyi reform sem gyökeresnek, sem jelentékenynek épen nem mondható, az sem egységes pénzrendszert a német államok egész területén nem létesített, sem a tizedes rendszert következetesen keresztül nem vitte. A váltópénzre nézve, melynek csak pénzlábát, de nem egyúttal a részeknek a pénzegységhez való viszonyát állapítja meg a törvény, egyedül Ausztria vitte keresztül egész következetesen a tizedes fölosztást. Azt lehet mondani, hogy 1857 után lényegében megmaradt a drezdai conventio ideje óta fönnálló pénzrendszer azon különbséggel, hogy a kölni márka helyébe a német vámfont lépett, hogy a pénzláb általán valamivel könnyebb lett, és hogy a 20 forintos pénzláb helyébe a 14 talléros pénzlábnak teljesen megfelelő és, mint fönnebb láttuk, többek által javaslatba hozott 21 forintos pénzlábnak megfelelő 45 forintos pénzláb lépett.

A német államok területén 1857 előtt is már csak háromféle pénzlábról lehetett szó, tudniillik a 14 talléros, 20, illetőleg 21 forintos és $24\frac{1}{2}$ forintos pénzlábról, melyek helyébe

most a 30 talléros, 45 forintos és $52\frac{1}{2}$ forintos pénzláb lépett. Ez által egyúttal a pénzláb némi csekély, mintegy 0·22%-nyi értékcsökkenést is szenvedett, mely azonban tekintve, hogy az ezüst azelőtt úgy is magasan volt taksálva, nem igen jöhet tekintetbe.

Az értékcsökkenés mindössze annyiból állott, hogy 500 gramm ezüsből veretett:

	1857 előtt	1857 után
Éjszak-Németországban	29·93 tallér	30 tallér
Ausztriában	44·90 forint	45 forint
Dél-Németországon	52·38 „	52·5 „

Egy nagy hátránya volt még ez új pénzrendszernek, hogy a háromféle pénzegységnek, tudniillik «Thaler-Währung» «Österreichische Währung» és a «Süddeutsche Währung», egymáshoz való értékviszonyát egyszerű kerek számokban most sem lehetett kifejezni, a mi főleg a délnémet értékre nézve állott.

A tallér-rendszer a pénzügyi egyesség által szövetkezett terület lakosságának 34⁰%-nál, az osztrák érték 52·3⁰%-ánál, a délnémet 13·7⁰%-ánál volt elterjedve. Ellenben nem léptek be ez egyességbe Hamburg, Lübeck és Lauenburg, melyek marco bank szerint számítottak és egy porosz tallért $2\frac{1}{2}$ mark courant, illetőleg schillinggel vettek egyenlőnek; nem léptek be továbbá Luxemburg és Limburg, melynek 24³/₄ forintos pénzlába volt és Schleswig-Holstein, hol a $9\frac{1}{2}$ species talléros pénzláb szerint vert ezüst schillingek voltak a törvényes fizetési eszköz, 60 schilling tön egy species tallért. E, még mindig nagyon szakadozott és elég tarka pénzrendszer változatlanul fönmaradt Németország teljes és nagy politikai átalakulásának korszakáig, illetőleg a politikai és állami egység létrejöttéig.

IV.

AZ ARANYVALUTA ÉS AZ EGYSÉGES NÉMET PÉNZRENDSZER LÉTESÍTÉSÉRE IRÁNYULÓ TÖREKVÉSEK.

Az 1857. évi pénzügyi egyesség által létesített reform mindjárt kezdetben nagyon gyarlónak és elégtelennek bizonyult. Az egységes pénzrendszer eszméjét e conventio nemcsak

nem létesítette, hanem a háromféle pénzrendszer alapján kötött szerződést még hosszú időre, 1878-ig, változatlanul fentartani kívánta; az új egyesületi arany penzek szintén czélszerűtlennek bizonyultak és így az egész új állapot egyetlen nagy előnye azon nagy óvatossággal és technikai szakismerettel megállapított elvek és szabályokból állott, melyek a pénzverés pontosságát és egyformaságát szabályozták és melyeknek helyessége ellen semmi oldalról kifogás nem tétetett.

Alig néhány évvel a conventio életbe lépte után, már minden oldalról megindul a mozgalom egy egységes német pénzrendszer érdekében és az egyesületi arany korona-tallérok ellen.

A német kereskedők első általános gyűlésükön, Heidelbergában 1861-ben, a bécsi pénzügyi egység által létesített általános alapelvek fentartása mellett nyilatkoztak ugyan, de egyúttal a tizes rendszer lehető legegyszerűbb alkalmazását sürgették a napi forgalomban meghonosodott szokások lehető kimélésével és kimondották, hogy «az aranyvalutának a jövőben netalán szükségessé válható életbeléptetésére való tekintet nem lehet elegendő ok arra, hogy egy egységes német pénz életbe léptetése továbbra elhalasztassék». Mindezek következtében pénz- és számítási egységül a tallérnak egy harmadát, a márkot, 100 részre való osztással és Dél-Németországra való átmeneti intézkedésekkel egybekapcsolt elfogadását hozta javaslatba a német kereskedők első általános gyűlekezete.

Ugyanezen a gyűlésen szóba hozatott az arany koronák czélszerűtlensége és hasznavehetetlensége a forgalom szempontjából és az osnabrücki küldöttnek azon indítványát, hogy a koronák veretésének azonnali fölfüggesztése és a forgalomban levők bevonása, helyettök pedig a tizes rendszer szerinti más arany penzek veretése sürgettessek. 37 kereskedői testület küldötte pártolta, de a gyűlés, bár a koronák védelmére senki sem szólalt föl, még sem akart e tárgyban, mely előkészítve és napirendre kitűzve nem volt, határozatot hozni.

A német nemzetgazdáknak még ugyanazon évben Stuttgartban tartott 4. gyűlésén a kereskedők gyűlésének határozata egész terjedelmében elfogadtatott, azon hozzátétellel, hogy «az arany koronák, mint czélszerűtlenek, mellőzendők és helyettök a 20 frankos aranyok fémértékének teljesen megfelelő arany-pénz veressék.

A korona csakugyan nagyon czélszerűtlen pénznemnek bizonyult és már a következő években nem kevesebb, mint 35 kereskedelmi testület és kamara sürgette annak megszüntetését és más pénznem által leendő pótlását.*) Az arany korona ugyan épen 10 gramm súlyú színaranyat foglalt magában, de a rézvegyület következtében már súlya is csak egy igen hosszú törtben volt kifejezhető (11·11111 gramm), értéke pedig a tallérhoz viszonyítva 8·4 tallér, tehát értékét folyó pénzben szintén csak tört számokban lehetett kifejezni. Ennek következtében a bécsi conventio megkötése utáni években az egész valuta irodalom főleg a körül forgott, hogy minő pénzzel helyettesíttessenek az arany koronák, melyek ellen nemcsak minden kereskedelmi testület, hanem az egyes bankházak is igen határozottan nyilatkoztak.

Némelyek öt talléros, legtöbben öt tallér és tíz ezüst garast erő és a 20 frankkal egyenértékű arany pénz mellett nyilatkoztak; mások az angol pénzrendszert ajánlták oly módon, hogy tíz ezüst garas egy márkával (az angol schillinggel) vétessék egyenlőnek és a legkisebb arany pénz ennek tízszerese, három tallér és tíz ezüst garas értékű legyen.

A német kereskedők gyűlésének választmánya 1864 nov. hó 6-dikán Berlinben tartott ülésén konstataulta, hogy csaknem mindenik német kereskedő testület czélszerűtlennek tartja az arany koronákat. Soetbeer **) az arany koronák helyett $\frac{9}{10}$ finomsággal, egy pénzverdei fontból $77\frac{1}{2}$ darab arany pénz veretését javasolja, a mi teljesen megfelelne a 20 frankos francia arany pénzlábnak.

Grote ***) úgyszólván az egyetlen író, a ki a koronák védelmére kel és az állam által elfogadott ezüst-valuta mellett párhuzamosan az aranyvalutát kívánja a magán forgalomban a koronák használata által meghonosítani olyképen, hogy mindazon pénzintézeteknek és vállalatoknak, melyek nem

*) *Zusammenstellung der Erklärungen von 35 deutschen Handelskammern in betreff der Goldausmünzung in Deutschland.* Herausgegeben vom bleibenden Ausschuss des deutschen Handelstages, im März, 1865. Berlin.

**) Soetbeer: *Goldwährung und deutsche Münzverhältnisse.* Faucher *Vierteljahrsschrift f. Volkswirtschaft.* Jahrg. 1863. 3. und 4. B.

***) Grote: *Geldlehre.* 1865.

állami intézetek, szabad tetszésére bízassék az ezüst-valutától egészen függetlenül aranyban számítani és a koronát, «Krone», «Goldstück», vagy bármiféle elnevezés alatt, mint pénzegységet tekinteni, mely a számítás céljából egészen önállóan 100 részre osztatnék és egy század rész, (melyet azonban semmiféle pénzben fizetni nem lehetne!) például «Einer» vagy «Einling»-nek nevezetnék. Ez volna Grote szerint a parallel valuta eszméje, mely Németországban abból állana, hogy az állam ezüst-valuta, a magánosok pedig aranyvalutában számítanának; csak hogy e célra egy külön korona-aranyváltópénzre (!), Grote «Einling»-jére volna szükség, hogy ezt kitől és mi módon kaphatná a forgalom, arról Grote elég terjedelmes könyvében egy szó sincs mondva. Grote egészen figyelmen kívül hagyja, hogy a milyen pénzben számítunk, olyanban fizetni is kellene.

Az eddig előadottakból kitűnik, hogy a német irodalom terén az aranyvaluta behozatalának sem az 1857. év előtti, sem az az utáni időben nem igen akadtak szószólói.

Hoffmann 1841-ben kiadott második művében arról panaszkodik, hogy 1838-ban az aranyvaluta behozatalára irányuló, fönnt említett indítványát részint agyonhallgatták, részint kíméletesebb, vagy kevésbé kíméletes hangon visszautasították. Bergius volt az egyetlen, a ki, mint fönnebb láttuk, 12 évvel később Hoffmann eszméjét magáévá tette, de utána egyetlen egy író sem idézhetünk, a ki határozottan az aranyvalutát sürgette volna; mert még magának Sætbeerne álláspontja is nagyon általános és határozatlan volt, sőt a német nemzetgazdák 1861. évi 4. gyűlésén épen ő volt az, a ki határozottan felszólalt az ellen, hogy a congressus az aranyvaluta kérdésében, már most határozottan állást foglaljon. Ő maga hangsúlyozta, hogy az aranyvalutára való átmenetel oly sok nehézséggel van összekötve és oly sokoldalú megvitátást és megfontolást igényel, hogy nem volna tanácsos azt sürgetni. Főleg ő hatott oda, hogy úgy a német kereskedők gyűlése, mint a nemzetgazdáké, nyílt kérdésnek kívánta tekinteni az aranyvaluta életbe léptetését. Az e gyűléseket követő években pedig Sætbeer fönnidezett értekezésében újból kifejezést adott azon nézetének, hogy az ezüst ára legközelebb érezhetően emelkedni, illetőleg az aranyé csökkenni fog. Főleg két ok tette az időben oly rendkívül tartózkodóvá

az aranyvaluta híveit: az aranytermelés bősége és az ezüst nagy kivitele Ázsiába.

A mi az aranytermelést illeti, úgy e részben nagyon általános volt a nézet, hogy a kaliforniai és ausztráliai bányák bősége hosszú időre állandó leend és ennek következtében az arany értékét az árcsökkenés állandó veszélye fenyegeti. Az aranytermelés 1846 után oly rohamosan kezdett emelkedni, hogy az évenként nyert arany-mennyiség, mely 1846-ban 90,000 fontra becsültetett, az 1853—1862-ig terjedő 10 év átlaga szerint évi 375,000 fontra emelkedett. 1862-től fogva Sœtbeer figyelmeztette a szakértőket az aranytermelés csökkenésére és ki is fejezte abbéli reményét, hogy az aranytermelés nem fog egyhamar előbbi magasságára emelkedni, mégis azt állítá ugyanazon értekezésében, hogy az Ázsia felé menő nagy ezüst-kivitel még továbbra is emelkedni fog és hogy az ezüst árának jelentékeny emelkedése Londonban azonnal sokszoros zavarokat fog Németország forgalmi életében előidézni, melyek az aranyvaluta elfogadása iránti óhajást az eddiginél általánosabbá és erősebbé fogják tenni. *)

A kivitel Ázsia és főleg Kelet-India és China felé e korszakban csakugyan óriási mérveket öltött. Amerika fölfedezése után, 1550—1809-ig, az akkori becslések szerint összesen mintegy 3000 millió tallér értékű ezüst folyt Európából Kelet-Ázsiába; a mi az Amerikából Európába hozott ezüst-mennyiségnek, a mely közel 8000 millió tallerra becsültetett, több mint egy harmad részét tette. 1851—1862-ig ellenben 753 millió tallér ezüst folyt oda, a mi földünkön ugyanez idő alatt nyert összes ezüst mennyiségének felelt meg.

Mind ennek ellenére az ezüst árának további emelkedése iránti aggodalom nem volt alapos, mint ezt az arany az ezüsthöz való árviszonyára vonatkozó következő adatok kétségtelenül igazolják:

Az arany értéke az ezüsthöz úgy viszonylott

1691—1790-ig átlag mint	1 : 14.92	1851-ben	1 : 15.46
1791—1800 „ „ „	1 : 15.42	1852 „	1 : 15.39
1801—1810 „ „ „	1 : 15.61	1853 „	1 : 15.33
1811—1820 „ „ „	1 : 15.51	1854 „	1 : 15.33
1821—1830 „ „ „	1 : 15.80	1855 „	1 : 15.36

*) Faucher: *Vierteljahrschrift*-jének f. é. értekezésében.

1831—1840-ig átlag mint	1 : 15·75	1856-ben	1 : 15·33
1841—1850 „ „ „	1 : 15·83	1857 „	1 : 15·29
1851—1862 „ „ „	1 : 15·36	1858 „	1 : 15·36
		1859 „	1 : 15·21
		1860 „	1 : 15·27
		1861 „	1 : 15·50
		1862 „	1 : 15·35

Az ezüst ára tehát legtávolabbról sem érte el azon magasságot, a melyben a múlt század végén állott, mikor az aranytermelés még sokkal kisebb volt mint ma. Az aranyközvetlenül a kaliforniai és ausztráliai bányák művelésének megindulása előtt érte el tetőpontját és az óriási mérvben növekedő aranytermelés annak árát nem több, mint 2·7%-kal nyomta le.

Az aranytermelésnek a 60-as évek elejétől kezdve mutatkozó csökkenése kétségtelenül nagy befolyással volt a német közvélemény átalakulására, az aranyvaluta behozatalát illetőleg. Az aranytermelés csökkenése, mint az ide mellékelt adatok mutatják, épen összeesik az aranyvaluta javára meginduló áramlattal.

Az aranytermelés mennyisége kilogrammokban átlag tőn :

1801—1810-ig	17,778 kilogrammot
1811—1820 „	11,445 „
1821—1830 „	14,216 „
1831—1840 „	20,289 „
1841—1850 „	54,759 „
1851—1860 „	201,787 „
1861—1870 „	188,512 „
1871—1880 „	171,500 „
1881—1885 „	149,141 „

A 60-as évek elején azon csaknem babonásnak nevezhető félelem, mely az arany értékének nagy mérvű csökkenésére nézve, az aránylag igen csekély árhullámozás ellenére létezett, már csaknem teljesen szűnőben volt és így az arany, mint értékmérő iránti bizalmatlanság, nem szerepelt többé az aranyvaluta ellen fölhozott érvek sorában.

A kölni kereskedelmi kamara 1863. évi jelentésében egy német pénzügyi kongresszus tartását sürgette, melyen a márka német pénzegységnek volna nyilvánítandó és az összes német veresű aranyok bevonása mellett $1\frac{1}{2}$, 1 és $\frac{1}{2}$ angol sovereigns értékű arany pénzek veretése határozatnék.

De a német pénz ily gyökeres reformjára nem igen lehetett kilátás addig, míg a bécsi egyesség érvénye fönállott, mert a különböző és eltérő érdekeket nem lett volna egykönnyen kielégíteni, és mert se Ausztria, se Poroszország nem volt hajlandó egy, az 1857. évihez hasonló conferentia tartására, s így az 1857. évi pénzügyi egyesség bizonyára változatlanúl fönmaradt volna, legalább is 1878-ig, ha az 1866. évi osztrák-porosz háború és annak következtében az éjszak-németországi szövetség megalakulása nem jön közbe.

Az 1867-ben megalakult éjszak-német vámszövetség és a délnémetországi államok között létrejött újabb vám- és kereskedelmi egyesület által az Ausztriával létesült pénzügyi szövetség is fölbontottnak tekintetett, annyival inkább, mert Ausztria annak egyik föltétele, valutájának helyeállítását, amúgy sem teljesítette; s így megszűnt az utolsó ok is, mely egy új német pénzrendszer életbe léptének útját állhatta volna. Ennek következtében a mozgalom a pénzrendszer reformja mellett újult erővel indult meg és most már nemcsak egy egy-séges pénzrendszer meghonosítására, hanem az összes szakértő köröknél beállott fordulattal egyúttal az aranyvaluta behozatalára irányult.

A német nemzetgazdák 1867. évi congressusa ép úgy, mint a negyedik kereskedő-gyűlés, 1868 október havában, az aranyvaluta behozatala mellett nyilatkozott; a berlini kereskedők képviselője volt e gyűlésen az ezüst-valutának egyetlen védője. A német kereskedők állandó választmánya annyira kétségtelennek tekinté az aranyvaluta életbeléptetését Németországon, hogy az aranyvaluta czélszerűsége, vagy szükségességének kimutatására még pályadíjat sem tartott szükségesnek kiírni, hanem egy tagnak az említett irányban tett indítványa helyett, azon pályakérdést tűzte ki, hogy «minő előkészületek és átmeneti intézkedések tanácsolandók és a fönálló fizetési kötelezettségek teljesítésére nézve minő törvényes rendeletek bocsátandók ki egy oly országban, mely az ezüst-valuta alapján rendezett pénzviszonyoknak örvend és az aranyvaluta ki-zárólagos behozatalát czélozza».

Az egész német közvélemény ekkor az 1867. évi párisi konferenzia hatása alatt állott, hol még az amerikai unió képviselője is az aranyvaluta behozatala mellett nyilatkozott, Ausztria-Magyarország pedig 1867 július hó 31-én Francia-

országgal megállapodott azon pontozatokra nézve, melyek alapján a pénzügyi szövetségbe lép és mely pontozatok *) lényegében azon alapelvbe foglalhatók össze, hogy az arany pénzek úgy veressenek, hogy azok az öt franknak, mint közös egységnek megfeleljenek, hogy a súlyegység a pénzek verésére nézve a kilogramm és annak részei legyenek és hogy az ezüst pénz-verésnek lehető korlátozása mellett az arany képezze a törvényes fizetési eszköz alapját. A francia pénzügyminiszter által e pontozatok alapján tartott enquête ugyan szintén a tiszta aranyvaluta mellett nyilatkozott és Ausztria-Magyarország vert is már, sőt ma is ver a pontozatokban foglalt megállapodásnak megfelelő aranyokat, de a végleges szerződés a két állam között nem jött létre ma sem.

A német kereskedők gyűlésének állandó választmánya által az aranyvaluta behozatalának módozataira nézve kitűzött pályakérdésre nem kevesebb, mint 18 mű érkezett, melyek közül a pályadíjnak Grote részére történt odaítélésén kívül még négy másnak szavaztatott meg kisebb jutalomdíj és műveik, a pályanyertes művel együttesen, a kereskedők gyűlése állandó bizottságának költségén adattak ki.**)

Grote az aranyvalutára való átmenetelt illetőleg egyáltalán nem tart szükségesnek semmiféle törvényes intézkedést, legkevésbé pedig olyant, mely szerint az aranynak az ezüsthöz való értékaránya megállapíttatnék. Hiszen ha ki is mondatnék az aranyvaluta, azért még az ezüst tallérok rögtön el nem tűnnek, s így semmi sem állja útját a justiniáni jog szerint oly egyszerűen és világosan kifejezett jogi elv alkalmazásának, hogy «Tollitur autem omnis obligatio solutione ejus quod debetur, vel si quis, consentiente creditore aliud pro alio solverit». A hol tehát a felek az «aliud»-ra nézve nem egyeznek meg, ott, ha ezüst tallér adatott, az lesz ismét fizetendő, ha pedig a felek megegyezni nem tudnak, a bíró egyszerűen a justiniani jog tiszta és világos szabályát fogja alkalmazni. Ez elv keresztül-

---

*) E pontozatok szövege a többi között a kereskedelmi gyűlés által kiadott, alább idézett pályaművek gyűjteményében is (188 s köv. lapon) közölve van.

**) *Übergang z. Goldwährung. Eine Sammlung von Preisschriften.* Berlin, 1868. Grote, Millauer, Weibezahn, Bach és Killermann pályaműveit foglalja magában.

vitelére az állam részéről más nem szükséges, minthogy ép úgy, mint az előtt, a tiszta ezüst-valuta mellett, a magán forgalom számára aranyról is gondoskodott, ép úgy a jövőben saját valutája az arany lenne, de e mellett a magán forgalomban, mint «parallel»-valuta minden állami védelem vagy értékbecslés nélkül az ezüst pénz is szerepelhetne addig, a meddig szükségesnek találja azt a magán forgalom. Az állam maga pedig az átmenetelt az által mozdíthatná elő, hogy szerződéseit aranyra kötné, hivatalnokai fizetését aranyra convertálná és minden fizetését, a mennyire magánjogi szerződés útját nem állja, az államadósság kamataival együtt, aranyban teljesítse, viszont bevételeit is mennél rövidebb idő alatt úgy rendezze, hogy aranyban folyjanak be.

Egészben véve Grote rendszere igen egyszerű és természetes, csak azon legfontosabb és legkényesebb kérdésre nem nyújt fölvilágosítást, hogy az állam hogyan és mi módon gondoskodjék a még továbbra is, talán igen hosszú időre, szükséges ezüst pénzről, ha ő maga azzal se fizetni nem fog, se elfogadni nem fogja. Az ily esetben mégis törvényben kellene kimondani, hogy mit és mennyit kell fizetni annak, ki az állami pénzverdéből ezüst tallérokat akar szerezni.

A leendő aranyvaluta pénzegysége az öt arany-frank lenne, melyet Grote egy, pályaművéhez mellékelt érme-törvényjavaslatban a színarany elnevezésére használt ó-testamentomi zsidó szóval! «pase» kíván nevezni és melynek század része (a «sous», vagy osztrák két krajczár) schillingnek, fele forintnak, egy tized része pedig marknak nevezetnék. Az előbbi rézből, a két utóbbi ezüsből veretnék. A «pase» súlya 145 centigramm színarany.

500 frankon fölüli fizetes, Grote törvényjavaslata szerint, akként teljesítendő, hogy a pénzek nem olvasandók, hanem mérendők, és nem a szám, hanem a teljes törvényes súly legyen döntő, a fizetés teljesítésére nézve.

Valóban jellemző, hogy a pályadíjat egy ilyen, a mindennapi élet igényeivel teljesen ellenkező, a pénzt egyik leghasznosabb kellékétől, a törvényes fizetési képességtől megfosztani kívánó tervezet szerzőjének ítelték oda, a ki folytonosan másoknak veti szemére, főleg *Geldlehre* című művében, hogy fogalmuk sincs a pénzről és ő maga a pénzgazdálkodás korszakából az aranyrudacskákkal való fizetés korára akar visszamenni.

Azon folyton hangoztatott elv, hogy a ki pénzt vesz, az aranyat vesz, épen olyan, mintha valaki azt mondaná, hogy a ki inget vagy zubbonyt vesz, az bizonyos mennyiségű, len-, kender-, vagy gyapjú-fonalat vesz.

Millauer, a müncheni pénzverde főnöke, szintén a mellett nyilatkozik, hogy az aranyvalutára való átmenetel fokozatosan a forgalmi élet igényei által, minden rövidebb záros határidő nélkül létesíttessék. «Egy nemzet sem hagyta el rögtön — mondja — ezüst-valutáját. Mindenütt, hol valamely nép idővel az ezüst-valutától az aranyhoz jutott, az arany már régebben, még pedig mint törvényes fizetési eszköz lőn az ezüst mellett használva. Mindezek alapján Millauer azt ajánlja, hogy az aranyvalutára oly módon történjék az átmenetel, hogy azon arany pénzdarabnak, mely egy az aranyvalutát használó nemzetekkel kötendő szerződés alapján nemzetközi éremnek fog elismertetni, az állam adjon bizonyos szilárd értéket, mely lejjebb nem szállítható, hanem csak fölebb emelhető és mely értékben azt minden állami pénztárnál ezüst helyett elfogadják. A magán forgalomnak ellenben egészen tetszésére bízásuk, hogy akar-e ezüst helyett aranyat elfogadni. E módon lehet szerinte legegyszerűbben és legolcsóbban a szükséges aranyhoz jutni. Az aranyat persze mindig valami kevéssel magasabbra kellene taksálni a nemzetközi forgalomban letező árnál. Az arany akkori értékviszonya szerint az ezüstnek 15¹/₂-szeresét ajánlja a becslés minimumaképen megállapítani, de hogy mekkora legyen majd valóban ez a minimum, ez azon időszak piaci árától fog függni, mely az illető arany érem életbe léptetésekor letezik. Millauer nézete szerint azon esetre, ha nem így fognak eljárni, hanem egy rövid, például három éves, záros határidő alatt akarják általánosan kötelezőleg az aranyvalutát életbe léptetni, akkor legalább is egy millió pénzverdei font kilencz tized finomságú aranyat kellene e rövid idő alatt beszerezni, a mi az ő igen alapos fejtegetésekkel kísért számítása szerint legalább is 30 millió tallér költséget okozna az állam pénztárának, miután az ezüst értéke az aranyhoz képest ez esetben legalább 8%-kal csökkenne. Ha azután alkalmas időben, midőn a nemzetközi kereskedelem és az ezüst lassú kivándorlása következtében elég arany van az országban, az aranyvaluta, mint végleges és egyedüli valuta fog a törvény által behozatni, akkor okvetlenül szükséges lesz megállapítani

azon törvényes arányt, melyben az ezüstben elvállalt kötelezettségek arannyal teljesítendők lesznek. Ez arányt 1868-ban 15·5-del, mint legméltányosabb közép arannyal számítja. A német pénzrendszer megváltoztatását Millauer szükségesnek nem tartja, az ezüst forint vagy tallér helyébe arany forintok és tallérok lépnének és e mellett még egy nemzetközi arany pénz léteznék, mely a franknak többszöröse lenne.

Weibezahn, a kölni kereskedelmi kamara titkára, azon alapeszméből indul ki, hogy a pénz ép oly áru, mint a többi, mely az állami verés által igen csekély értéknövekvést nyer, lényegében tehát ugyanazon áru marad, a mi volt, tudniillik bizonyos mennyiségű arany vagy ezüst. Ennek következtében a két fémnek egymáshoz való viszonya is folyton változni fog; az arany értékcsökkenését az újabb időben az aranytermelés növekedése csak igen kis mértékben okozta, főoka az ezüst értékének növekedése a nagy ázsiai kereslet következtében, mely Weibezahn nézete szerint még tovább fog tartani és így a közel jövőben az arannak az ezüsthöz való viszonya 15·50-ről valószínűleg 15·52-re vagy ennél is lejjebb fog szállani. Mint-hogy pedig az aranyvalutára való átmenetel másképen úgy sem történhetnék, minthogy minden, annak életbelépte után teljesítendő fizetésre nézve, melyek korábbi kötelezettségekből származnak, az arannak az ezüsthöz való viszonya egy átlagos középárányban a törvény által állapíttatnék meg és minden kiegyenlítés e törvényes arány szerint történne, a hamburgi börze jegyzése szerint az 1851—1867. terjedő időszak évi átlagának megfelelő arányt 1 : 15·32 ajánlja törvényes alapul vétetni. A hátrány, mely ebből az adós, vagy a hitelezőre nézve az egyik vagy másik fém árának változásából származhatnék, teljesen paralizálva lenne az által, hogy az állam ez arány szerint verné arany pénzeit és ez által mindenkinek módot nyújt arra, hogy ugyanez árért a szükséges aranyat meg is szerezhesse.

Az állam költségei az esetben, ha az állam egy font aranyért 15·32 font ezüst helyett 15½ fontot volna kénytelen adni, (ennél magasabban az arany ára Weibezahn szerint nem is emelkedhetnék), Weibezahn számítása szerint négy millió tallérra rugnának pénzverési költségek nélkül, melyek tekintve, hogy egy új pénzrendszer behozatala által ezek az ezüst-valuta föntartása mellett is fizetendők volnának, nem számítandók.*)

*) Egy későbbi művében azonban 20 millió tallérra számítja

Az aranyvaluta egy meghatározott napon lépne az 1:15:32 alapon életbe, de a frank-rendszerre addig, míg az ezüst az állam pénztárába be nem folyt és az arany általános használata meg nem honosult, nem szabadna átmenni, addig csakis 15 frankos aranyok volnának verendők, melyek értéke négy tallérral, vagy hét forinttal, mint 15 frank egyenértékével volna megjelelendő. A végleges pénzrendszer alapját pedig a 25 frankos nemzetközi éremnek $\frac{1}{10}$ része, 2,5 frank képezné, «Goldgulden» neve alatt.

Weibezahn már 1861-ben sürgette az aranyvalutára való átmenetelt, fönnemlitett pályadíjas művét pedig íratainak egész sora követte, melyekben az aranyvaluta rögtöni életbeléptetését, a francia pénzrendszerhez való csatlakozást és a «Goldgulden» behozatalát sürgeti. *)

Bach művét főleg azért jutalmazta és vette föl a közlendő művek sorába a bizottság, mert a járadékok és állampapírok konvertálására nézve részletes javaslatot készített az aranyvaluta behozatala esetére. Az aranyvaluta behozatala esetére három módozatot tárgyal részletesen. A frank-rendszert, a $\frac{1}{3}$ tallér és az osztrák érték rendszerét, és kimutatja a $\frac{1}{3}$ tallér rendszernek minden tekintetben legelőnyösebb voltát, mert annak 20-szorosa éppen megfelel a nemzetközileg ajánlott 25 franknak, legegyszerűbben és természetesebben eszközölhető az átmenetel a tényleg fönnálló pénzrendszertől és lehetővé teszi az ausztriai pénzrendszerhez való csatlakozást is. Az 50 krajczár osztr. értéknek éppen megfelelő $\frac{1}{3}$ tallért marknak, annak $\frac{1}{10}$ részét garasnak, $\frac{1}{100}$ részét pedig fillérnek ajánlja nevezni. Bach ezáltal éppen azon rendszernek lett védelmezőjévé, mely később csakugyan egészen az általa javasolt módon lőn életbeléptetve.

Killermann, alsó-bajorországi törvényszéki ülnök, az öto-

---

az ezüst-eladásból származható veszteség maximumát. — *Kritische Umschau z. deutschen Münzreform.* 69. l.

*) Weibezahn többi művei: *Die deutsche Münzfrage.* 1861. — *Der Goldgulden als die demnächstige deutsche Rechnungsmünze.* 1868. — *Kritische Umschau a. d. Gebiete der Münzreform.* 1870. — *Deutschl. Übergang z. Goldwährung.* 1870. — *Leuymat Hildebrand Ib. f. Nat. Oek. u. Stat.* 1870. évf. 13. k. *Deutschlands Münzeinheit mit Goldwährung.* 1871. — *Thaler, Kronzehntel und Goldgulden.* 1871. — *Mark oder Goldgulden.* 1871.

dik pályamű szerzője, az aranyvalutának fokozatos behozatalát tanácsolja úgy, hogy:

a) a forgalomban levő arany pénzek értéke változatlanul megállapíttassék;

b) azok minden közpénztárnál, mint törvényes fizetési eszköz, elfogadtassanak;

c) az arany pénzek kibocsájtása fokoztassék, az ezüsté ellenben kevesbítettessék.

Ha azután a forgalomban az arany pénz fölszaporodott, akkor fokozatos törvényes intézkedések által először nagyobb, azután mindig kisebb összegekre ki kellene mondani, hogy azok arany pénzben fizetendők, míg végre a legkisebb arany pénz darabot meghaladó összegen fölül senki sem lenne köteles fizetést másban, mint arany pénzben elfogadni. A legkisebb arany pénz szerinte továbbra is a négy talléros arany korona lenne, melyet már most kellene az a) és b) tulajdonságokkal fölruházni és tetemesen szaporítani.

Hogy a szükséges arany mennyiséget fokozatosan lehessen beszerezni, ő is épűgy, mint Millauer, ideiglenes aranyra szóló államjegyek kibocsátását ajánlja, melyek egy bizonyos rövid határidő után aranyra volnának beváltandók, és addig mint törvényes fizetési eszköz arany helyett mindenki által elfogadandók.

A kereskedelmi gyűlés állandó bizottságának egyik főkérdésével, hogy mi módon teljesítendők a korábbi időből származó fizetési kötelezettségek az aranyvaluta behozatala után, mások is foglalkoztak.

Hartmann, baseli tanárszintén a mellett nyilatkozott, hogy közvetlenül az aranyra való átmenet előtt a fizetendő összegek a két fém átlagos árfolyama alapján megállapítandó állandó és változatlan értékviszony (relatio) szerint legyenek meghatározandók. *) Hasonló értelemben nyilatkozott a kereskedelmi jog kézikönyvének jeles szerzője, Goldschmidt. **)

Ugyane korszakban a kormányok az aranyvaluta behozatalára irányuló legelső intézkedéseit előzőleg még számos önálló mű és értekezés jelent meg, mely egy egészen új és egységes német pénzrendszer tervével foglalkozott.

*) *Über rechtlichen Begriff des Geldes*. Braunschweig, 1868. 83. l.

**) *Handbuch des Handelsrechtes*. I. 2. lapszám, 1175.

Lammers*) még a fönnemlített pályaművek közzététele előtt a francia rendszer behozatala mellett emelt szót oly értelemben, hogy vagy a $\frac{1}{3}$ tallér, vagy az osztrák forint $2\frac{1}{2}$ frank értékben legyen a pénzegység, 100 részre osztva fillér nevezete alatt és tíz fillér garasnak neveztessek.

Augspurg**) $1\frac{1}{2}$ gramm finom aranyat, — a mi öt frank, egy dollár, vagy $\frac{1}{2}$ sovereign-nek felel meg, — hoz mint pénzegységet javasol tba. E pénzt «Kronthaler»-nek nevezi és alkalmasnak véli arra, hogy annak alapján egy általános nemzetközi egyesség jöjjön létre.

Nothomb***) egy gramm aranyra, mint az eddigi korona-aranyok $\frac{1}{10}$ részére kívánja az új pénzrendszert alapítani és az amerikai unio államai között egy pénzügyi szövetség volna létesíthető.

Heller†) a 25 franknak $\frac{1}{10}$ részét, mint arany forintot, Mosle††) teuton pénzrendszerével, melyet grammrendszernek nevez, szintén ez alapon áll. Az egy gramm súlyú korona-tallért 100 részre osztja és korona-krajczároknak nevezi.

Ez egész korszakban csak három író volt vagyunk képesek megnevezni, kik a kettős valuta védelmére emelték szavukat. Mohl+++ M. Tübingában, a ki főleg particularistikus szempontból szólt a kérdéshez, Schneider,§) kinek iratai semmi figyelembe sem részesültek és Prince-Smith,§§) a ki nagy tekintélye mellett sem volt képes a kettős valuta eszméjének híveket szerezni Németországban.

Prince-Smith az egyetlen író, a ki az aranyvaluta behozat-

*) *Deutsche Münzreform*. Preuss. Jahrbüch. Bd. XX. p. 5. 1867.

**) *Zur deutschen Münzfrage*. I.—V. Nachträge 1868—1870.

***) *Die Weltmünze*. Preuss. Jahrb. 1869. Bd. II. Berlin, és *Rapport sur la loi monétaire Allemande du 4. dec. 1871*.

†) *Frage der internationalen Münzeinigung u. der Reform des deutschen Münzwesens*. Stuttgart. 1869. *Frage der deutschen Münzreform*. 1871.

††) *Das teutonische Münzsystem*. Bremen, 1870.

+++ Zur Münzfrage. 1871. jún. és *Gefahren einer verfehlten Münzreform*. 1871. okt. Tübingen.

§) *Die deutsche Münzfrage*. 1871 febr. Giessen. *Das neue Münzgesetz*. 1871. Bremen.

§§) *Währung und Münze*. Hirth: *Annalen des Norddeutschen Bundes*. Jhg. 1869. Prince-Smith: *Gesamm. Schriften*. 1887. I. 243. s. köv. lap.

talának hátrányos következményeit megjósolta és alapos érveléssel kimutatta, hogy Németországra legelőnyösebb lenne a latin unio kettős valuta rendszeréhez csatlakozni azon föltétel alatt, hogy a latin unio államai kötelezzék magokat a kettős valuta rendszer föntartására.

«Ha Németország, mondja Prince-Smith, ezüst-keresletét pénzverési czélokra tetemesen megszorítja és ez által az ezüst legjelentékenyebb európai piacát elveszti, ezen fölül pár száz millió lat demonetizált ezüstöt egyszerre a piacra dob, akkor beláthatatlan azon változás, mely az ezüst csökkenő és az arany növekedő keresete következtében a két fém egymáshoz való árviszonyára nézve támadni fog, mert Franciaország előreláthatólag e lépések első hírére meg fogná szüntetni kettős valutáját». Mindennek egyúttal az összes árúk árának tetemes leszállása lenne további következménye.

Prince-Smith mindezek alapján még 1870-ben, közvetlenül a német pénzügyi reform megkezdése előtt, a német kormány legsürgősebb föladatának azt tekinté, hogy Franciaországban a kettős valuta föntartása azon föltétel alatt, ha Németország is elfogadja azt, biztosíttassék és egy nemzetközi szerződés alapján a nemzetközi forgalom czéljaira egy 25 frank értéknek megfelelő 7·25 gramm súlyú arany pénz és egy öt frank értékű 22·5 gramm súlyú ezüst pénz veressék. A német pénzegység a $\frac{2}{3}$ tallér értékű forint lenne, tehát az előbbi tíz, az utóbbi két forintnak felelne meg.

John Prince-Smith érvei azonban a német közvéleményre egyáltalán semmi befolyással sem voltak. Az 1871. évi lübecki nemzetgazdasági congressuson mint előadó még annyit sem tudott elérni, hogy a congressus, az arany pénzeknek egy egységes német pénzrendszer alapján leendő kibocsátása mellett, egyelőre függőben hagyja azon kérdést, hogy teljes értékű ezüst pénzek az arany pénzek mellett veressenek-e, vagy sem. Prince-Smith mint előadó kijelenté, hogy a kettős valutát föntarthatónak és határozottan előnyösebbnek tekintí, de nem kívánja, hogy a congressus e nézetéhez csatlakozzék.

A kettős valutának Németországban hívei egyáltalán nem voltak. Millauer, Keller, Augspurg, Mosle és mások a kettős valutát mint átmeneti állapotot elfogadják ugyan, de csak azért, mert így könnyebb az aranyat megszerezni és annak költségeit nem az állam viselné, hanem a nagy közönség, melyet ez meg

sem érezne, mert hiányzanék az értékvesztesség mértéke és így azt senki sem venne észre.

Mosle szerint 400 millió ezüst tallérnak rögtöni demone-tizálása és eladása legalább 40 millió tallér veszteséggel járna; ellenben az arany pénzeknek az 1 : 15·75 arány szerint való for-galomba hozatala és törvényes fizetési eszközzé nyilvánítása csak lassanként vonná ugyan az országba az aranyat, de legföl-jebb 6½ millió tallér veszteséggel járna, mely több éven át egészen észrevétlenül oszlanék meg az állam és a közönség között.

A német-francia háború lezajlása után főleg két irány-ban állott be jelentékeny fordulat a német közvelemény terén. Először a német pénzrendszert nem tartották többé szükséges-nek a francia rendszerrel összhangba hozni, másodszor az aranyvaluta költségeinek nagyságával nem törődött többé senki, mert a nagy hadi sarcz egy részét épen alkalmasnak tekintették arra, hogy abból az arany beszerzésének költségei, bár mekko-rák is legyenek azok, fődöztessenek.

A fönne felsorolt írók csaknem mind alkalmazkodni kíván-tak a francia pénzrendszerhez; vagy az által, hogy az egy fran-kot más név, de 100 fillérre osztva akarták a német pénzegység alapjául venni, vagy az által, hogy a két és fél frankot, mint forintot 100 krajczárra osztva, vagy az öt frankot, korona vagy más névvel 100 részre osztva, indítványozták, mint egységes német pénzrendszert.

A német nemzetgazdáknek 1871 augusztus hó 28—31. napjain Lübeckben tartott congressusán már szó sincs semmi-féle nemzetközi érem- vagy francia rendszerről, hanem Prince-Smithnek a kettős valuta javára célzó és Weibezahnnak a francia pénzrendszerhez simuló indítványával szemben, Sæt-beer azon indítványát fogadják el, hogy Németországban az egységes pénzrendszer az aranyvaluta alapján letesítendő, hogy az új pénzek a tizedes rendszer alapján osztandók föl és hogy a teljes értékű ezüst pénzek veretése megszüntetessék, az arany pénzek veretése ellenben a magánosok számlájára is eszközöl-hető legyen.

A német kereskedők 1868. évi azon határozata ellen pe-dig, hogy a német pénzrendszer az 1867. évi párisi konferen-czián kimondott elvekhez alkalmazkodjek, Mosle intézte fönn idézett röpiratát.

Egy önálló német pénzrendszer és az aranyvaluta rögtöni behozatala minden átmeneti intézkedés nélkül volt a jelszó, melynek hatása alatt a német kormány állott, midőn a német birodalom szervezéséhez és ezzel kapcsolatban egy egységes német pénzrendszer létesítésének munkájához fogott.

Am Golde hängt
Zum Golde drängt
Doch Alles!

PISZTÓRY MÓR.

.

.

A TÖRÖKÖK ÉS A BALKÁN-NÉPEK.

(Egy szerb államférfi tanulmánya.)

«The unspeakable Turk», a kimondhatatlan török : ebbe az egy szóba foglalta össze Gladstone 1876-ban az európai közönség véleményét a törökökről. Ezzel az egy szóval azt akarta kifejezni, hogy a török kegyetlen, pogány, barbár, esküdt ellensége a keresztyénségnek és a műveltségnek, kiirtója a jólétnek, egy szóval olyan elem, mely Európában csakis a tűz és vas erejével tudta megvetni a lábát és melyet semmi szín alatt sem szabad itt továbbra megtűrni.

Ezt a fölfogást vallotta akkor az egész közvélemény és az európai sajtó készséggel hitt el mindent, a mit a balkán-félszigeti szlávok a törökök kegyetlenkedéseiről meséltek. Nem volt olyan képtelenség, a mit a törökökről föl ne tettek volna. Komoly férfiak hangoztatták, hogy a török birodalomban minden keresztyén egy-egy vértanú, a kit török szomszédai tetszésük szerint bántalmazhatnak, kifoszthatnak, megbecsteleníthetnek, sőt le is gyilkolhatnak. Nem gondolták meg még azt sem, hogy ez egyszerűen lehetetlen. Hisz ha a törökök a terhőkre rótt kegyetlenségeknek csak a tizedrészét követték volna el, az aritmetika sarkalatos szabályai értelmében a keresztyén népelemek a félszigetről teljesen kipusztultak volna.

Csak a magyar közönség ítélte a törökökről józanabbúl, mert közelebbről ismerte a helyzetet, mint az angolok vagy a francziák.

A hazai történetből mi is ismertük ugyan a török kormányrendszert és nem lelkesedtünk érte. De tudtuk, hogy az a rendszer akkor sok tekintetben megfelelt a «művelt Nyugat»

XVI. és XVII. századbeli durva szokásainak és erkölceinek. És tudtuk azt is hogy a balkán-félszigeti szlávok, a kikben főlebredt a nemzeti öntudat, az önállóság vágya, a kik azonban platonikus rokonszenvnél Európától egyebet nem mertek remélni, vérlázító mesékkel igyekeznek a tájékozatlan nyugati keresztyének humanus érzékére hatni. Tudtuk, hogy eléggé jogosult politikai céljaik érdekében nem áttallanak a rágalomhoz fordulni.

Meséiket nem vehettük komolyan, mert ugyanazon vádak, melyeket a törökök ellen kürtöltek, nem egyszer hangoztattákra magyarság ellen, a miért vagy 300,000 szerb a magyar királyt vallja urának Milán király helyett, a mi talán még sem olyan szörnyű baj.

Gyanítottuk, hogy a szerbek, a kik a budapesti kormányférfiakat merik barbárokúl föltüntetni, sokban túlozhatnak, mikor a török pasák embertelenségéről beszélnek.

És mindinkább kitűnik, hogy a magyar közvélemény fölfogása helyes volt.

Látjuk ma már, hogy a görög elem Törökországban nagy jólétet élvez és egyháza ott századok óta szélesebb jogkörnek örvend, mint bárhol Európában; hogy a független állású örmények nemzeti kulturájok jövőjét sokkal inkább féltik az oroszoktól, mint a török kormánytól; hogy a keresztyének jogegyenlőségnek örvendenek Törökországban, csak is a katonai szolgálat «jogai»-ból vannak kizárva, de viszont teljes adómentességet élvezhetnek, ha valamely európai hatalom «párfogoltjai»-nak névsorába íratják be magokat; hogy ép oly könnyen juthatnak magas hivatalokba, mint a mohamedánok.

Hogy a mostani szultán őszinte barátja a modern műveltségnek, hogy éjjel-nappal fáradhatatlanul buzgólkodik népei jóléte érdekében, hogy valamennyi felekezet iskoláira nagy összegeket áldoz, közgazdasági téren lázas tevékenységet fejt ki és igen figyelemre méltó eredményeket ért el már eddig is: mindezt gyakran elismerték Európa minden parlamentjében, gyakran fejtegették az európai sajtó legtekintélyesebb közlönyei.

De erre nem terjeszkedünk ki, mert ezúttal csak is azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen a viszony a török birodalomban a törökök és keresztyének közt.

Évek óta kísérvük figyelemmel a keleti sajtót és a keleti országok politikusainak nyilatkozatait. Gyakran hangoztatják

Athénben, Szófiában, Belgrádban, sőt Csettinjében is, hogy a Balkán-államoknak barátságban kell élniök a török birodalommal; öt-hat évvel ezelőtt gyakran pendítették meg azt az eszmét, hogy a Balkán-államok szövetsége csak a szultán elnöklete alatt lesz életképes. És e fejtegetések során, melyekben meg van ugyan a titkos utógondolat, az a remény, hogy a beteg ember rábeszélésti magát szép szóval egy újabb amputatióra, de a melyek azért mégis érdekes jelenségek — délszláv államférfiaktól nem egyszer hallottuk azt a megjegyzést, hogy a sokat rágalmazott török kormányrendszer bizonyos intézményei nagyon megfeleltek a Balkán-félsziget kulturális, gazdasági és közlekedési viszonyainak és kár volt ezeket elvetni és az európai intézményeket oktalánul majmolni.

Erre a «kimondhatatlan török» rágalmazói alig ha voltak elkészülve.

Újabb időben tapasztalhattak oly jelenséget, melyre még kevésbé lehettek elkészülve: keresztyén elemek szövetkeztek az «utált» törökkel, más keresztyének ellen. A macedoniai bolgárok és oláhok a Portához folyamodnak, hogy óvja meg őket a phanar túlkapásai ellen és szabadítsa meg őket az orthodox görög papoktól, a kik őket zsarolják és hellenizálják. A görögök, szerbek, románok (?) és montenegróiak Balkán-szövetséget akarnak kötni, de a bolgárok kijelentik, hogy ők a törökök mellé állnak.

Három nemzetiség verseng Macedonia birtokaért; a görög, a bolgár és a szerb. Nem bírnak megegyezni, mert tudják, hogy arról a területről, mely az osztozkodás következtében az egyik nemzetnek jutna, rövid idő múlva teljesen elenyésznek a másik két nemzetiség utolsó képviselője; hogy a bolgároknak jutandó területen nem maradna a szerb elemnek nyoma sem; hogy a görög kézre jutandó Dél-Macedoniából kipusztúlna az utolsó bolgár.

A három nemzetiség csak egyben ért egyet: Macedoniában a szerb, a bolgár, a görög elem egy családot, egy talpalatnyi földet nem veszít el, a míg az a tartomány — török kezén marad. Mihelyt a török kivonúlna, tűzzel-vassal folyna a szerbesítés, a hellenizálás, a bolgárosítás. Ádáz tusa indulna meg, melyben egyszerre megszólalna egy negyedik fél: az albán elem.

Ez az utóbbi nemzetiség is kezd művelődni, iskolákat

alapítani, kereskedéssel és iparral foglalkozni, sőt autonómiáról beszélni.

Ezt a szerbek szerették volna agyon hallgatni. És miután ez nem sikerült, olyformán beszélnek róla, mintha az albán nem volna más, mint a ragadozó állatoknak egy ember alakú speciese, melyet «a civilisatio nevében» ki kell irtani, úgy a hogy a francia erdőkből kiirtották a farkasokat. A mit 1875-ben a törökökre fogtak, azt most az arnautákra fogják reá. Azok, úgy látszik, minden nap egy-egy szerb falut irtanak ki, és miután ezt évszázadok óta cselekszik, világos hogy Ó-Szerbiában és Albániában legalább húsz millió szerb lakott valamikor.

Nem csoda, ha ezt az albánt a szerbek gyűlölik, mint a bűnt és vádolják Európa előtt olyan bűntényekkel, a melyeknek elképzeléshez is több kegyetlenség kell, mint a mennyi az albánokban lakik.

És múlt év nyarán mindazonáltal igen megbízható forrásból azt a tudósítást vettem, hogy a Dél-Szerbiába telepített montenegróiak szövetkezni készülnek az albánokkal — a szerbek ellen!

Ebből azt láthatjuk, hogy a faj- és vallás-gyűlölet a Balkán-félszigeten távolról sem oly ádáz többé, mint volt az elmúlt évtizedekben. Titkos politikai ügynökök szítják torokszakadtából, ha megbízóik úgy akarják; egyes politikusok e gyűlölet iszonyú kitörésének jósolgatásával ijesztgetik az európai közvéleményt, hogy magokat félelmetes tényezőkül tüntessék föl, a melyekkel még Berlinben is számolni kell.

A versengés csakugyan meg van. Nis vidékéről, mely 1876-ban csatoltatott Szerbiához, egy év alatt teljesen kipusztult a török és az albán elem; és ha az arnauták Kursumlje táján betörnek Szerbiába, rendesen a saját földjeiket keresik föl, melyeket a szerbek 1878-ban «kisajátítottak», de meg nem fizettek. Olyan vidéken, a hol a bolgárok állanak a kaimakam kegyében, szerb iskolát nem tűrnek. A hol meg a görög pap bír befolyással, a bolgárok és kuczo-vlachok panaszkodnak üldöztetésről.

De ott, a hol a panszerb, a pan-bolgár és a pan-hellén propaganda fizetett emberei nem folytatják az üldözést és nem szítják gyűlöletet mesterségszerűen, ott az egyes népfajok békésen férnek el egymás mellett.

Hányszor mondják a szerb hírlapok, hogy a bosnyákoknak 1878 előtt, a «kimondhatatlan török» uralma alatt, jobb dolguk volt, mint most, és hogy Kállay úrnak horvát hivatnokai jobban zsarolják a népet, mint a török bégek.

Egyes szerb publicisták már olyan magaslatra emelkedtek, hogy az orthodox, a katolikus és a mohamedán bosnyákok testvériségét hirdetik. Két évvel ezelőtt megjelent egy szerb regény, mely hosszas elmélkedésekkel igyekezett ezt bebizonyítani és azóta a népies közmondások közé igtatták azt a tételt, hogy «minden szerb egyenlő, bármilyen hitet vall is».

Hogy milyen higgadtan, milyen józanul kezdenek ítélni a szerbek a törökökről, annak legérdekesebb bizonyosságát találjuk a szerb sajtó legelőkelőbb közegének, az *Otadžina* című kitünő belgrádi havi folyóiratnak 1891-dik júliusi számában.

Egy nagy kérdés (Jedno veliko pitanje) cím alatt Mijatovics Cedomil, szerb akadémiai tag, a legjelesebb szerb államférfiak egyike, tanulmányt kezd ott a következő kérdésről:

«Hogy történhetett, hogy a törökök, e kis számú turkómán faj, melynek vállásáról azt hiszik, hogy sokkal csekélyebb erkölcsi tartalommal bír, mint a keresztyén hit, melynek természetbeli tehetsége sokkal alantabb áll a Balkán-népek szellemi képességénél, mely a keresztyén műveltség színvonalán jóval alúl áll — hogy történhetett, hogy ez a faj oly gyorsan, oly gyökeresen és oly hosszú századokra hódította meg a tehetséges és vitéz Balkán-népeket?»

És erre a jeles tudós, a régi szerb szerzetesekkel együtt, azt feleli hogy: «Isten meg akart minket büntetni vétkeinkért».

A válasz elég naivúl hangzik, de a szerb tudós okoskodása és érvelése sok olyan ténnyel hoz föl, mely érdekes világot vet a török hódítások történetére. Sőt a tanulmány eszmenete actualis értékkel is bír, mert hathatósan küzd a szerb közvelemény bizonyos előítéletei ellen és azt mutatja ki, hogy a faj- és vallásgyűlölet — a Balkán-félsziget népeinek ez a veszélyes merge — még a XV. században sem bírt nagy hatással, és önző izgatók azzal bajt ma sem igen okozhatnának. Megértjük belőle, hogy a jó kormányzat az egymás ellen lázított népeket békés együttélésre bírhatja és a keleti kérdés megoldásának egyedüli módját adja meg, jobbat mint a nemzetiségi területek kiczirkalmazása a térképen, a mi úgy is jóformán lehetetlen.

A szerb tudós első sorban azt bizonyítja, hogy a szerbek leverését nem lehet a roppant túlerővel indokolni, mivel a török haderő nem ment százezrekre, mint a hogy a megrémült középkori krónikások mesélték.

I. Murad idejétől II. Mohamedig a töröknek sohasem volt több, mint 12,000 janicsárja; a XV. század közepén Anatóliából nem igen került ki több, mint 15,000 lovas. Mikor Rumélia magába foglalta Thraciát, Bulgáriát, Macedoniát és Thessaliát, a török nem hozott össze belőle több, mint 25,000 lovast, és Drinápoly meghódításakor a török haderő létszáma nem haladta meg az 50,000 embert.

Nem is tartották a törököt félelmetes ellenségnek. Vukasin király, a ki a szerb területek felét bírta, abban bízott, hogy a törököt egymaga kiűzi Európából. Meg is verte már a török hadsereget a Maricza mellett; de elbizakodott hadai nagyon is siettek a győzelmi lakomához és mikor elnyomta őket a bor mámore, akkor a török rajtok ütött és szétverte őket.

A régi szerb epikai költészetben sokszor jut kifejezésre a törökök kicsinylése. A szerb és albán urak gyűlésén Skanderbeg ezeket mondja első beszédében: «Tudnotok kell, hogy milyen fajból valók az osmanlik, a kikre apáink és ősapáink még csak nem is néztek, a kiket nem is tartottak magokhoz méltó ellenfeleknek, a kik nem hősiesség, de ravaszság által hódítottak földeket és ragadták magokhoz az uralmat.»

A Balkán-félsziget népei közt általános volt a hit, hogy a lenézett, megvetett török haderők diadalát csak az árulás okozhatta. Erről panaszkodott a görög, a bolgár, a szerb. És ez magában véve egy nagy betegség tünete.

A népnek bizonyos tekintetben csakugyan igaza volt, ha a törökök diadalait az «árulás»-nak tulajdonította. A viszálykodás, a belső visszavonás volt a Balkán-félsziget nagy betegsége. Viszály uralkodott nemcsak a különféle népfajok és egyházak közt, hanem minden egyes népfaj, minden egyes egyház kebelében. Ennek a betegségnek a pathológiáját még nem írta meg senki, pedig a thema szerfölött érdekes és váratlan tanulságokat rejt magában. Ha a görög, szerb és bolgár népek egyetértésben élnek vala, sohasem veti meg a lábát a török a Balkán ormain. Ha a szerb nemzet törzsei összetartanak, ha az összes törzsek vezérei hazai fejedelem fölhívására a Rigo-

mezőre sietnek, akkor nem áll be a nagy katasztrófa. Ha a keleti és római egyház nem gyűlölik annyira egymást, ha görögök és latinok közt bizalom uralkodik, a török soha sem hódíthatta volna meg Konstantinápolyt. De Kelet és Nyugat viszályban éltek egymással, a görögök, bolgárok és szerbek hosszú, ádáz tusákban egymást pusztították, a helyett, hogy a török ellen szövetkeztek volna; sőt e népfajok külön-külön sem bírtak egyesülni önállóságuk megvédésére.

A görög császárok látták ezt az örökös viszályt, megjósolták annak végzetes következéseit, de csak azt érték el, hogy a népek, a rémülettől megzsibbadva, tétlenül, fatalisticus resignációval várták be a halálos csapást.

Nem bírtak saját erejük tudatára ébredni.

A XV. századbeli útasok, a kik a félszigetet beútazták, mint pl. Francesco Philelpho, Brocquière, bizonyítják, hogy a félszigeten sokkal sűrűbb, vagyonosabb volt a lakosság, mint Anatóliában. A pápák ismételten hangoztatták, hogy csak a keresztyének indolentiája és viszálykodása tette lehetővé a törökök győzelmét. Sőt a törökök magok bámultak sikereiken; történetíróik: Saad-ud-din, Solak-Zade, Nesrija és mások azt vallják, hogy a török sereg nem a saját ereje által győzött, hanem eszköz volt az Isten kezében.

A kortársak e fölfogásának részletes ismertetése után Mijatovics a Balkán-népek indolentiájának indokait kutatja és a Balkán-félsziget vallási és socialis állapotában találja meg azokat. És ezt a részét a tanulmányának érdemes szó szerint idézni, mert a történetíró mellett a sorok közt az államférfiú szólal meg:

«A vallási eszmék állapota a Balkán-félszigeten a középkor vége felé — írja a szerb tudós — nagy és kényes kérdés, a melyre még nem fordítottak kellő figyelmet. A legnagyobb óvatossággal kell azt tárgyalni, már csak azért is, mert mélyen meggyökerezett, a szerb nép előtt igen kedves előítéletek fűződnek hozzá. Pedig világos, hogy az egyház nem szorítkozott arra, hogy a halottakat eltemesse. Nagy és hatalmas tényező volt az államban, a közügyek sok életbevágó kérdésében utolsó fórumként szerepelt, és mindenkor egyedüli oktatója, tanítója volt az uralkodó köröknek és az egész népnek. Hozzájárult az államok megalkotásához és megadta nekik jellegöket, belső tartalmakat. És ha a tanuló nem kerül ki az iskolából úgy, hogy

kellene, lehet-e a bajt kizárólag az ő rovására írni? Nem hárul-e a felelősség egy része az oktatóra?

«Az egyháznak el kell viselnie a felelősség egy részét már azért is, mert az ő befolyása a népre sokkal nagyobb volt, mint az államé. Még mielőtt megismerte azt az erőt, melyet államnak hívnak, a nép már rég ismerte azt a hatalmat, melyet egyháznak neveznek; látta ezt saját szemével és szívébe fogadta ennek befolyását. A politikai kormány távolról sem volt oly szilárdan és erőteljesen szervezve, mint az egyház és ezért nem gyakorolhatott nagy befolyást, nem végezhetett nagy munkát. De nem is igényelt magának olyan befolyást, mint az egyház. Csak is a külső ellenség elleni védekezést tekintette a maga teendőjének. Nem tekinthette föladatának a népet nevelni és erkölcsi tényezőkre alapítani a politikai önállóság megvédését. A politikai tényezők magok is az egyházhoz jártak iskolába, hogy készséget szerezzenek a közpálya teendőihez. A szerb népet, a milyenek magát azon válságos időszakban, 1360-tól 1464-ig, mutatta, két kombinált befolyás alakította: a vér és faj physiologiai befolyása és az egyház erkölcsi befolyása.

«Sikamlós téren járunk és ezért — nehogy félreértsek — sietek kijelenteni, hogy az «egyház» szó alatt nem a keresztyén hitet értem a maga sarkalatos igazságaival, hanem azt a látható, élő szervezetet, melyben az egyház a nép előtt nyilvánúlt; a hibákkal telt emberek azon társaságát, mely hivatva volt a hit igazságait tolmácsolni a többi vétkes embereknek. Gondolok az egyházi hierarchiára, a maga világi papjaival és szerzeteseivel. És ezeknek a befolyása már kezdettől fogva nagy volt. Ők nyomták reá a byzanci császárságra a clericalismus bélyegét. És a szerb állam is byzanci jelleggel bírt, mert az egyház korán tudta betölteni clericalis szellemmel.

«De szinte természetes, hogy a hibás embereknek ez a társulata, mely el volt telve hivatásának nagyságával, és erejének tudatával, kísértésbe jött, hogy erejével visszaéljen. A végzet törvénye az, hogy minden hatalom magában viseli az enyészetet, a bomlás csíráit. A nagy erő elbizakodottságot szül, melynek túlkapásai megtorlási vágyat keltenek az erősekben, ellenszegülési hajlamot a gyöngékben. Már Dusán törvénykönyvében annak tanúságára akadunk, hogy az államhatalom gátat akart vetni a papság hatalmaskodásának és visszaélései-

nek. Az egyház tekintélye ezért hanyatlott is, a mi kiténik abból, hogy Lázár fejedelem a papi osztályban dülő botrányos viszálynak véget igyekezett vetni, hogy megmentse a papság tekintélyét, mert attól tartott, hogy a szerzetesek kapzsisága még a békés és vallásos érzületű embereket is el fogja idegeníteni az egyháztól. A patarenusok föllépése, konok küzdelmek az egyház ellen, mely az állam hatalmi eszközeivel igyekezett őket engedelmességre szorítani, nemcsak azt tanúsítják, hogy az egyház egykori tekintélye enyészőben volt, hanem azt is, hogy a vallásos élet alapjában meg volt rendítve. Nem volt az egészséges, kinövései mutatkoztak és ezek küzdelmeket eredményeztek.

«A küzdelem, mely orthodoxok és katolikusok közt folyt, a harc e két nagy egyház és a patarenusok közt physikailag is sorvasztotta a Balkán keresztyén népelemeit és szükségképen előidézte az általános vallási közönyt, az erkölcsi fásúltságot. És ez nemcsak a szerb népnek, hanem a Balkán összes keresztyén népeinek a baja volt.

«Nevezetes jelenség, hogy oly előkelő philosoph és államférfiú, mint Plethon Georgios Gemistos (Palæolog János császár meghitt barátja), a tizenötödik század első negyedében szükségesnek látta azt javasolni, hogy az orthodox népek alkossanak magoknak új vallást. Ez a vallás, melynek tételeit részletesen kifejtette, a képtelenségek halmazata volt és mégis akadt számos kortársa, a ki kész volt az új vallást magáévá tenni.

«Nem vagyok még arra elkészülve, hogy ezt a nagy kérdést egész behatóan fejtegessem. Komoly és sokoldalú tanulmány szükséges ehhez és az eredmények hangoztatása nagy erkölcsi bátorságot igényel. Nem nehéz föladat kimondani, hogy Brankovics a rigómezei ütközet alkalmával elárulta a hazát és királyát. De merészség kell annak a kimondásához, hogy a mi egyházunkra hárul a felelősség azért az állapotért, a melyben tengődött a szerb nemzet, mikor a jól szervezett és jól fegyverezett török legiók megjelentek a szerb terület határain. Megelégszem azzal, hogy ezúttal történetíróink figyelmét fölhívtam arra a nagy igazságra, melyről mélyen meg vagyok győződve, hogy tudniillik a nagy katasztrófák titkának kulcsát a Balkán-népek vallási életének történetében kell keresni és hogy ez a történet komoly, reszre hajlatlan és beható tanulmányt érdemel.

«A mi már most a socialis állapotokat illeti, azok tekintetében csak egy vélemény lehetséges. A nép nagy tömege azokkal sehogy sem volt megelégedve. A clericalis befolyás alatt álló kormányzat, melyet nagy részben Byzancztól vettünk kölcsön, mélyen bántotta és nyomta a szerb nemzet demokratikus szellemét. Majdnem minden föld vagy a fejedelmeké vagy az egyházé vagy a főuraké volt és a földművelő kénytelen volt a földesúrnak nemcsak tizedet adni, hanem robotolni is.

«Dusán törvénykönyve nagy és előrelátó fejedelemre mutat, a ki elejét akarta venni a visszaéléseknek és szabályozni óhajtott a földművelők kötelességeit és a földesurak jogait. Nem nevezhetjük Dusánt socialis reformernek, de kétségtelen, hogy ő előre látta, hogy milyen socialis veszélyt idézhet elő a földművelők viszonya a nemességhez és az egyházhoz és szükségesnek látta megállapítani, hogy milyen hatásuk van a földesúri jogoknak.

«Ma sem tudjuk, hogy ezeket a reformkísérleteket milyen socialis mozgalmak idézhették elő. De annyi bizonyos, hogy ilyen mozgalmak voltak és hogy ezek nyomára előbb-utóbb rá fogunk akadni. Nyilván való, hogy a patarenusok is csak azért voltak képesek oly erőteljes ellentállást kifejteni, mert szitotta azt nemcsak a vallásos érzület, hanem az agrárius viszonyok ezer baja. A patarenusok a félszigeten nemcsak az első protestánsok voltak, hanem az első kommunisták is.

«Dusán után megszűnt minden központi kormány. Trónkövetelő volt elég és ezek kénytelenek voltak hízelegni a főuraknak és a papoknak, úgy hogy ezek zsarnoksága ellen senki sem védelmezte a földművelőt. A trónkövetelők versengése közben még rosszabbra fordult a nép sorsa. A harcok teljesen kimerítették a népet. A végtelen háborúskodás mellett a főuraknak több pénz kellett, mint valaha és az egyház igényei is inkább növekedtek, mintsem csökkentek. Az adó-többletet csak a kereskedőtől és földművelőtől lehetett behajtani, ámde az örökös harcok közepett a kereskedelem teljesen pangott és a földművelő is csak ritkán szedte be békességben munkája gyümölcseit.

«Azt a középkori pórtól nem lehet várni, hogy politikai eszményekért lelkesedjek, a nemzeti önállóság nevében többet szenvedjen és nélkülözzön, mint valaha. Az erőszak uralmának dúló viharai közepett csak egyet követelt: igazságot, csak

egyét óhajtott: békét. Pedig a nagy katasztrófát megelőzőtt év-században vajmi ritkán szolgáltattak neki igazságot, vajmi gyér és rövid időközökben élvezhette a béke áldásait!

«Ezt a helyzetet ismerték a török uralkodók. Attól a naptól fogva, a melyen először jelentek meg a félszigeten, rendszeresen ezt az elvet hangoztatták: «a földművelőnek igazságot kell szolgáltatni, oltalmat kell nyújtani, de a főurakat, a politikai önállóság eszméjének képviselőit, ki kell irtani».

«Az az egy eset, mikor I. Murad szultán a Rigómezőn fölkoncizoltatott egy janicsárt, csak azért, mert az egy öreg pór nő tejes edényéből kiitta a tejet, — jellemzi a szultánok taktikáját, a kik arról akarták a népet meggyőzni, hogy a török uralom alatt a legszegényebb pór is igazságot kap, oltalomban részesül.»

«Hogy a nép nem volt megelégedve a szocialis állapotokkal és hogy a török uralkodók ezt az elégedetlenséget ügyesen aknázták ki, azt a szerb és a bosnyák állam bukásának kortársai bizonyítják.»

«Alfonso nápolyi király melegen érdeklődött Skanderbég sorsa iránt. Castriota Györgyöt pénzzel segítette, sőt segédcsapatokat is küldött neki olykor, nevezetesen tüzereket. Egy napon, 1455 december havában, a királyhoz kihallgatásra jött Maletta Albericus, a milanói herezeg követe. A király azt az aggodalmát fejezte ki előtte, hogy a nép cserben fogja hagyni Skanderbéget és megadja magát a töröknek. A követ ezt az aggodalmat túlzottnak találta, mire a király így szólt: «li homeni di quello pæso sono molto affetti al Turcho el quale gli fa una bona e humana signoria». (Azon országnak népe nagyon hajlik a törökhöz, a kit jó, humanus úrnak tart).»

«II. Pius pápa emlékirataiban le van nyomtatva egy levél, melyet ez a pápa az utolsó bosnyák királytól kapott. A király arra kérte a pápát, hogy küldjön neki koronát és a legatus által koronáztassa meg, és ezt a kívánságát következőleg indokolta: «A törökök készülnek engem megtámadni és azt hirdetik, hogy a jövőben szabad ember lesz, a ki hozzájuk pártol; a parasztok egyszerű esze nem éri föl a törökök ravaszságát, és azt hiszi, hogy az a szabadság örökké fog tartani. (Rusticorum rude ingenium non intelligit artes et libertatem perpetuo duraturam existimat). Könnyen megeshetik tehát, hogy az egyszerű, tudatlan nép elpártol tőlem, ha csak azt nem látja, hogy

a te támogatásodban részesülök, máskülönben a nép a főurakat be sem bocsátja a kastélyaikba.»

«Ilyen hiteles, világos és borzasztó bizonyosságunk van rá, hogy a nép milyen közömbösen nézte uralkodóinak és főnemeseinek sorsát és tisztán látjuk, hogy a törökök ezt a közönyt hogyan tudták kiaknázni.»

«Ilyen szörnyen boszúlta meg magát a clericalis és aristocratikus kormányrendszer. Mind a két osztály egyaránt zsarolta a népet és így természetes, hogy a nép egyiket sem szerette. És ha ez a két osztály őszintén viselte volna is szíven az állami eszme érdekeit, a nép még sem tudott volna velök megbarátkozni és nem ismerte volna el őket az állami és nemzeti eszme hivatott képviselőiül. Ha föl is fogta volna ez eszméket, még sem tehetett volna semmit, mert a byzanci szellem elhárította a néptömeg kezdeményező fellépésének a lehetőségét. Micsoda gyakorlati eredménye is lehetett volna a nép fellépésének? Hisz a népnek nem volt fegyvere. A nemesek serege volt az állam egyetlen védője. És mikor ez a hadsereg egy döntő ütközetben megveretett, az egész ország, az egész nemzet védtelenül ki voltak szolgáltatva a győztes ellenségnek.»

E nagyérdékű fejtegetések után Mijatovics áttér a török katonai szervezet méltatására.

Nem követjük erre a térre.

A török hadi szervezetet a magyar történetírók elég gyakran és elég részletesen ismertették.

De van Mijatovics fejtegetéseinek egy részlete, mely nem új ugyan, de igen megkapóan megvilágítja a főtebbiekben ecsegett socialis állapotokat és a legélesebben czáfolja meg azt a fölfogást, mintha a török és a keresztyén nem tudna összebarátkozni, nem tudna egymás mellett megférni és a keleti kérdés végleges megoldásának egyetlen módját a törökök kiűzése képezné.

«A rendes hadcsapatokon kívül — írja a szerb történetíró — akadt a török seregekben ezer meg ezer önkénytes, a kik kisebb-nagyobb csapatokban előzték meg a szultán főseregét, gyujtogattak, raboltak, mészároltak és mindenféle gonoszetteket követtek el. Különféleképen voltak fölfegyverkezve, de mindegyikök vitt lánczokat és köteleket a foglyok megkötözésére. Ezek a legkülönfélébb felekezetekhez és nemzetiségekhez tartoztak, és mint Philelpho írja, jobbára thraciai, thessaliai

és midiai pásztorok voltak. De akadtak köztük görögök, szerbek, bolgárok, albánok, oláhok, továbbá beduinok, törökök, tatárok és arabok. Megannyi vadállatok voltak. És e borzasztó hordák közé, melyek után «nem nőtt több fűszál», nagyon jól illettek a keresztyén népek azon elemei, melyek elől a Balkán-államok byzanczi rendszere elzárta az eget, melyeket az éhség és a szomjúság az állatok színvonalára süllyesztett. Az ázsiai hódító szelleme életet adott ezeknek a forradalmi elemeknek, bámulatos ügyességgel szervezte ezeket az erőket, a Balkán-államok legszörnyebb veszedelmére. Ezeknek az önkényteseknek (akindsia) a száma változott; az egykorú írók becslései szerint 100—300,000 főre rúgott! A török taktika világos volt. A főserég körülövezte magát az akindsiák felhőivel; ezek voltak a zivatar előhírnökei. Rémületet terjesztettek és egyúttal leplezték a főserég mozdulatait. Mikor ütközetre került a dolog, a török a leggyöngébb csapatokat, a zsoldosokat küldte előre, a kik közt mindig akadt sok keresztyén. Ezek után következtek a török földesurak keresztyén jobbágyaiból alakított csapatok. A harmadik csatasort képezték a vakbuzgó janicsárok, a keresztyén gyermekekből nevelt mohamedán hősök. Mily szörnyű végzete a Balkán-félsziget keresztyén államainak! A török államférfiak és hadvezérek szervezői tehetsége a keresztyén Balkán-népek passiv és forradalmi elemeiből alkotta meg a haderőt, mely a Balkán-félszigeten földúlta a városokat, elhódította az országokat, ledöntötte az osztályok közti válaszfalakat és egyenlőkké tette a keresztyéneket — a rajah-osztályban. A török hódítás több tekintetben egy nagy socialis és politikai forradalom jellegét viseli magán».

Ismertettük a szerb történettudós elmélkedéseit. Utaltunk ezek higgadt, részrehajlatlan jellegére, mely már magában véve öröndetes jelenség.

Más magyarázatot nem fűzünk hozzájuk. A gondolkozó olvasó egyes kifejezések módosításával egész sereg bölcs és józan irányczikket írhatna belőlök, a Balkán-népek mai irányadó körei számára.

JENATSCH GYÖRGY.

Regény.

Második közlemény. *)

HATODIK FEJEZET.

Ily beszélgetések között ügetett tovább a Veltlinen át fölfelé vezető poros országúton a két jó barát s a távolban Morbegno falai s kastélya tűntek föl.

Jenatsch most figyelmesen előre nézett, oda, hol a kanyargó út utolsót fordult a város felé.

Egy alacsony, barna lovas közeledett azon lassan feléjük.

— Ez derék! — kiáltott a bündeni — pompás ismeretséget köthetsz! Pater Pancratius jön erre, ezelőtt — azaz vagy tíz évvel ezelőtt — a cazisi apáczáknak volt gyóntatója. De fölосzlattuk a kolostorát. Ha minden idevaló kapuczinus olyan jó bündeni volna, s olyan eszes fiú, bizony nem bántotta volna őket senki sem. Azóta a Como tavánál talált menedéket valami kolostorban, s most e vidéken, predikálva, kéregetve, kóbor életet él.

— Nem ismeretlen előttem — felelt Waser. — Taval Zürichben alamizsnát szedett szikla alá temetett várostokért, Plursért s érzékeny szavakkal emlegette az ilyen rombolások jó oldalát, hogy szerencsétlenség esetén a confessiók válaszfalán át keresztyénileg kezét nyújtanak egymásnak az emberek. Nem sokkal később azonban egy nyomtatott predikációja jutott kezemhez, melyben — bosszankodó álmélklódásomra — a legpóriasabb nyelven azt hirdette, hogy az a hegyomlás intő ítélet s isteni büntetés az eretnekeknek mutatott türelemért. Ez már bűnös módon kétnyelvű beszéd.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 176. számában.

— Ezt kapuczinustól s gyakorlati eszű embertől nem lehet rossz néven venni! — nevetett a másik. — Nézd csak, sarkalja már szamarát, észre vett.

A kapuczinus állatjával, mely még két kosarat is vitt a hátán, oly gyorsan ügetett előre, hogy gyűrűkben kavarta föl a port. A vidám köszönés azonban, melyet Waser várt, elmaradt. Pankrácz kurta teste sietve hajolt előre s jobbját intőleg emelte feléjük, mintha jelezni akarta volna, hogy fordítsák vissza öszvéreiket. Most már majdnem elérte őket s kiáltott:

— Vissza, Jenatsch! Be ne menj Morbegnóba!

— Hát ez mit jelent? — kérdé a megszólított nyugodtan.

— Semmi jót! — felelt Pankrácz. — Csodák s jelek történnek Veltlinben, a nép izgatott; némelyek térden kúsznak a templomokban, mások pedig fegyveröket töltik s késeiket fenik. Ne mutasd magad Morbegnóban, ne térj vissza plébániádba, fordítsd vissza állatodat s menekülj Chiavennába!

— Hogy is ne? Bajban hagyjam nőmet? — pattant föl Jenatsch, — ne figyelmeztessem barátaimat? A derék Balázs papot s hegyi falujában, Buglióban a becsületes Fauscht? Abból semmi sem lesz! Visszalovagolok — persze megkerülve a várost az Addán át. Pajtásom, Waser úr Zürichből, nem ismeri a felelmet . . . s te Pankrácz, a kedvemért eljössz te is velem. Nálam hálsz. Az én berbenni híveim nem oly istentelenek, hogy tiszteletben ne tartsák Szent Fercncz csuháját.

Rövid fontolgtatás után a kapuczinus beleegyezett. — Végre is, nem bánom! — mondá. — Ma én vagyok a védszented, másszor meg te léssz az enyém!

A mily gyorsan csak ügethettek, átsiettek hát Berbennbe s bár mennyire nem voltak is Wasernek inyére e vad események, becsületbeli dolognak tartá bátorsága dícséretét kiérdeemelni.

A békés esti harang ép akkor csendült meg, mikor a berbenni paplak előtt leszállottak. A lombos ereszt alacsony bejáró íve alatt egy kis termetű, de széles vállú, komoly férfiú állott, kifejező arccal, mogorván s figyelemmel vizsgálva kalapját, melyet minden oldalára forgatott s a világosság felé tartott.

— Milyen mély elméjű vizsgálatokba vagy elmerülve, Fausch pajtásom? — köszönté Jenatsch. — Mi van a kalapoddal. A mint látom, a tetején fölszakadt. Tán bizony szócsonk akarod használni, basszusod erősítésére?

Aggodalommal felelt a kis ember: — «Nézd csak közelebből a lyukat, György! Széle megpörzsölődött. Golyó repült rajta keresztül, melyet egy berbenni híved röpitett reám, mikor a szőlőhegyeken jöttem lefelé. Természetesen neked szolt; mert a falon túl csak a fejemet láthatták, az pedig, mint tudod, a tévedésig hasonlít a tiédre. Vigyen el engem az ördög — mondá hevesebben — ha itt nem hagyom a papi öltönyt. A játék nem egyenlő. Mi csak a lélek fegyverét használhatjuk, a mi húsunkat meg vassal, golyóval támadják meg.

— Esküdre gondolj, fiam, Fausch, hogy hirdeted az evangeliumot *usque ad martyrium*, — hangzott most a lugas mélyéből, az árnyékos padról egy szürke szakállú férfi tompa hangja, ki feszes tartással ott ült egy asztal mellett, s kinek a szép Lucia sassellit öntött poharába. A mint azonban megpillantá urát a fiatal nő, eleje sietett s halványan, félénken oldalához simúlt, mintba valami szörnyű félelem elől keresne menekülést.

— *Exclusive*, Balázs! *exclusive*! Egészen a mártiromságig, de nem a mártiromságba is! — felelt Fausch, hivataltársához fordulva, kinek fölkapta poharát s fenékgig ürité.

Azalatt Jenatsch zürichi barátját megismertette az erős hitű Balázs pappal s Fausch Lörinczben nevetve egy zürichi iskolatársukat mutatta be, kire Waser is jól emlékezett, mint pár évvel öregebb, meglehetősen vásott pajtásukra. — Ez az ember azóta bündeni dolgokban előkelő szerepet játszott — mondá György s a kis embernek vállát veregeté.

A kapuczinus a ket plebánost ismerni látszott s Fausch, ez úttal Waserhez fordulva, folytatá izgatott beszédét:

— Hiszed-e zürichi uram? Míg te tiszteletre méltó városodban szép nyugodtan a predikációra megy s énekes könyvedenát szemérmesen kisasszonykádrapislantasz, én, Istennek szegény, árva harczosa, soha sem lépek a szószékre a nélkül, hogy borzongva be ne húznám hátamat, mert félek valamelyik hívem kése vagy golyója lapoczkáim közé fúródik! De — mondá, miután a férfiakkal a szobába lépett — eddig voltam tiszteletes, ezentúl már nem. Ez az élményem — s kalapja lyukára mutatott — csordúltig tölté a poharat. A mérték betelt. Parpani nagynénemtől kétszáz arany forintot örököltem, ez ép elég, hogy valami biztos kereset után nézzek. — Le ezzel az öltönnnyel! — s kezét papi ruhájára tevé.

— Megállj barátocskám — kiáltott Jenatsch, — ezt majd együtt végezzük. Az én mértékem is betelt ma! Nem ellenséges golyó űzött el a szöszékről, hanem barátságos intés. Henrik herczegnek igaza van — fordúlt az elbámúlt Waser felé — kard és biblia nem illik egymáshoz. Bündennek most kardra van szüksége s én a papi fegyvert leteszem, hogy bátran nyúlhassak a világi után. E szókkal leszakítá magáról papi öltönyét, levette a falról kardját és szűk bőrövére kapcsolta.

— Teringettét, ugyancsak jó ízű példát adsz — kiáltott a kapuczinus, harsogó nevetéssel. — Szinte kedvem szottyan, példádát követni. De az én barna csuhám nagyon szívós s keményebb szövetű, mint a ti ruhátok, tiszteletes urak!

Balázs pap, ki csodálkozás nélkül, de szemrehányólag szemlélte e jelenetet, most összekulcsolta kezeit s ünnepélyesen szólt: — Én pedig végig meg akarok maradni hivatalomban, *usque ad martyrium*, a martiromságig s Isten segítsen e dicsőségre!

A világon nincs szebb halál
Ellenség előtt ha talál . . .

énekle Jenatsch, villogó szemekkel.

— Süteményes leszek — magyarázta Fausch fontoskodva, — egy kis borúzet mellette magától értetik. — Ezzel leült az asztal mellé, kis pénzes zacskóját lekapcsolta övéről s aranyait, serényen számolgatva, rakásokra szedte.

Jenatsch György pedig átölelte az épen belépő Luciát és érzelmes gyöngédséggel megcsókolá: — Bátorodjál szívem s örvendezz! Épen most vetette le magáról Györgyöd a fekete papi öltönyt, mely rokonaidat ellenségeddé tevő. Eltávoznunk innét, boldog életed lesz s férjed után lesz tisztességed, a menyit csak kívánsz.

Lucia elpirúlt az örömtől s boldog bámulással nézett György merész életkedvtől viruló arczába, melyből vad öröm sugárzott. Még nem látta soha ily boldognak. A nő szíveről is leolvadt az a sötét, napról napra súlyosodó felelem, mely hazájában tartózkodását megkeseríte.

— Fogd, édes testvérem, György — mondá most Fausch, ki számadásával elkészült — itt van György vitézzé avatásodhoz ajándékom! Lóra, vértetetre. Tökémet jól elhelyeztem. Magamnak száz arany épen elég. S feléje tolta kis örökségének felét.

György Fausch oda nyújtott, kurta, széles kezét keményen, de minden elerzékenyülés nélkül rázta meg s a pénzt besöpörte.

Waser azalatt Pancratiusz pater mellé ült, hogy elevenére tapinthatson. A zürichi előtt a kapuczinus merész viselkedése, vidámsága s önuralma kissé kétszínűnek s gyanúsak látszott. Gyanúja azonban egészen eltűnt, mikor észrevette a pater kendőzetlen, őszinte aggodalmát bűndeni földieinek sorsa miatt s bámúlnia kellett, mily helyesen fogta föl Pankrácz a veszélyes viszonyokat s mily élesen figyelte meg a közeledő vihar előjeleit.

— Attól tartok, hogy nagy urak — mondá a pater — spanyolok, talán bűndeniek is, tartják most kezökben a kártyát, s önző, uralomvágyó céljaikra használják föl a veltlini népjámbor együgyű hitét. Jaj nekik, pokoli lángot szítanak s a vér, melyet ontanak, torkukig fog árdni s megfulasztja őket. Morbegnóban már azt híresztelték, hogy Robustelli cinikos csapatai útban vannak a völgyben lefelé. Adjá Isten, hogy az ilyen rémhír csak az olasz agyában teremjen! Egy dolog azonban bizonyos s ezt szívetekre vegyétek, férfiak — mondá fölállva s a három bűndenihez fordulva: — a protestantsoknak Veltlinben nincs maradása többé.

Most Jenatsch emelt szót: — Ne is kételkedjete, bajtársaim, Pankrácz tanácsa helyes! — mondá. — Egy pillanatot sem szabad veszítenünk. El innen. Összegyűjtjük kevés hitsorsosainkat, papi nyájunkat, férfit, asszonyt, gyereket, a hegyen áthajtunk Bűndenbe, mi pedig fegyveresen fedezzük a kivonulást.»

Azután fölnyitott egy ládát s sebtében több levelet vont elő; némelyikét széttépte, mást meg öltönye zsebébe rejtett.

Balázs pap ellenben fejét rázta, mikor menekülésről hallott s muskétáját, melyet nem feledett elhozni magával, rosszkedvűen megtölté az oldalán csüngő családi löportartóból. Majd térde közé helyezte a fegyvert s azután lassan, de szakadatlanul ivott, serleget hajtott föl serleg után, a nélkül, hogy a tüzes bor szeme nyugodt, bideg tekintetét egy szikrával is élénkebbé, vagy szintelen arczát pirosabbá tette volna.

Az ifjú zürichi aggóíva nézte mindezt s végre nem bírta elfojtani a megjegyzést: nem fog-e e nemes ital túlsága Balázs úrnak fejébe szállani s a veszély közeledő pillanatában nem fogja-e szükséges éberségét megzavarni.

Erre az öreg némileg megvető pillantást dobott feléje, de nyugodtan és sértődés nélkül felelt: — Elbírok én mindent. Erős váram nekem az Isten.

— Ez már keresztyén beszéd! — kiáltott a kapuczinus, koccintott s az ősz predikatornak az asztalon át kezét nyújtá.

Ezalatt fölszállt a hold s oda kinn a szilfa koronáját s a fügefák nehéz lombozatát ezüst fénnyel hinté be; a szeles, mely szobába a kis ablakon át csak csekély világosság hatolt, a durva ablakrostélynak árnyékát vetve a köpadolatra.

Lucia az olasz vaslámpát az asztalra állítá s a többrétű béli magasabbra húzva, három élénk lángocskát gerjesztett. Piros visszfény esett rólok kedves arczára, a mint a vasedény fölé hajlott.

Ártatlan szája mosolygott, mert az ifjú veltlini nő szíves örömet távozott hazájából, férjével, kinek erős oltalmában föltetlenül bízott. Waser kinek tekintetét e melegen megvilágított jelenség egészen lebilincselte, megindulással szemlélte a gyermeki bizalom e nyilvánulását.

Ekkor egyszerre csak csörrenve földre hull a vaslámpa s kialszik. Az ablakon át lövés esett. A férfiak mindannyian fölugrottak s ugyanakkor szótlanul lehanyatlott az ifjú nő. A gyilkos golyó mellén találta a szelíd Luciát.

Borzadva látta Waser a merev főt, a mint a hold fénye ráesett s a térdére hanyatlott Jenatsch karjaiba fogta. György hangosan sirt. Mialatt a pater a lámpát újra meggyújtani törekedett, Balázs fogta fegyverét s nyugodtan kiindult a hold-sütötte kertbe.

Nem sokáig kelle keresnie a gyilkost. Ott gubbaszkodott a fák törzse között, rózsafüzérrel kezében, sóhajtvá imádkozva egy szikár alak, melynek előre nyújtott arcát sötét aláhulló kúsza fürtjei egészen eltakarták. Mellette egy még füstölgő durva pisztoly feküdt.

Balázs minden habozás nélkül ráirányozta fegyverét s egy lövéssel halántékán keresztül leteríté. Azután oda lépett az arczára bukotthoz, megfordítá, megnézte s mormogá: — Gyanítottam — fivére, az örült Agostino. — Egy ideig hallgatódzva állott. Azután a kert falán át kémelve, visszasompolygott a házba. Az éj csendében zavaros hangok ütek meg fülét. — Két madárka füttyentett — mondá maga elé — nem sokára a tetőre száll az egész csapat.

Most egyszerre éktelen kiáltás hallszik a faluból s feje fölött is zúgni kezdett — megkondúlt a templom harangja s gyors lebegéssel vészt hirdetett. Balázs pap tekintete az áruló lámpa fényére esett, mely újra kivilágított a sötétbe. Hamar becsapta a vastag ablaktáblákat s visszament a házba, azzal a szándékkal, hogy barátaival, mint valami várat az utolsó emberig védelmezni fogja. Mert már lövés csattant az utcza felől s már dörömböltek a külső házkapun. Fausch ép az imént reteszelt be s fölrohant a padláslépcsőn, hogy a tető nyílásain kinezzen. A predikátor azonban újra megtölté fegyverét s az utczára néző keskeny, rostélyozott konyha-ablakhoz állott, mint valami lőrés elé.

— A fattyúk! — kiáltott oda a zürichinek, a ki gyors léptekkel jött elő kamarájából, hol batyueskáját s könnyű útikardját csatolta magára, — de drágán adjuk el életünket.

— Az Istenért. Balázs uram — intette ez — csak nem fog, mint az ige hirdetője, emberekre lőni?

— A ki hallani nem akar, az érezzen — felelt hidegvérrel a bűndeni.

Most azonban Pankrácz mindkét karjával derékon fogta a bátor öreget s vissza húzta a fal nyílásától. — Hát mindnyájunkat el akarsz veszteni esztelen ellenállásoddal. El veletek, sietve, a hegyek közé.

— Misericordia! — harsogott le a lépcső nyílásából Fausch hangja. — Csapatokban jönnek, most Poretto házáat rohanjak meg! Elvesztünk!

— El innen! Siessetek! — kiáltott a pater, mialatt mindig erősebbé váló szekerczecsapások döngették az ajtót.

— Hát úgy is jól van, kapuczinus! — mondá Balázs, ki most két hónalja alatt rőzset és szalmát hordott ki a konyhából s a két házajtó közt futó folyosón gyakorlott kézzel halomba rakott. — A Bondasco jegesen át Bergellbe vonúlunk. Fausch! hamar nyiss föl minden padláslyukat, hogy levegő járja! Aztán hamar ide!

Fausch leporoszkált a lépcsőn, megrakva mindenféle élelmi szerrel, melyet oda fönn talált, Waser pedig most Jenatsch után nézett.

— Itt elválnak útaink, Pankrácz — mondá az öreg predikátor s a rőzsefalon át megszorítá a pater kezét, mialatt a kapu közép része az ostromlók ordítása közben szétrecscent. —

Az első kapu a te kijáratod. Visszavonulásunkat a hátulsón a láng védi. — S meggyújtá a rögtönzött máglyát. — «El velünk, evangéliumi emberek.»

Mialatt a tűz a szellős padlásnyíláson egyenes lángokban tört fölfelé, Jenatsch, a halottal karján, a lakószobából a lobogó fénybe lépett.

Jobbjában hosszú kardja villogott, balkarján pedig, mintha terhét nem is érezné, halottját vivé, kinek szelíd, nyugodt feje, mint letört virág, nyugodott vállain. Nem akarta itt hagyni a gyilkos helyen. Waser a pillanat veszélye mellett sem bírta levenni tekintetét a szórtan düh s engesztelhetetlen fájdalom e komor eji képeről. A törvény angyalára kellett gondolnia, ki egy ártatlan lelket visz a lángon keresztül. De nem a világosság hírnöke, a vész angyala volt.

Mialatt a bűndeniek a kerten keresztül a hegység aljának siettek, a pater a konyhában tűz és füst között állhatatosan megvárta azt a pillanatot, míg az ajtó egészen szilánkokba repült. Most a kereszttel előre nyújtott jobbjaiban, a küszöbre ugrott s a vért lihegő tömegbe kiáltott:

— Az Isten szent anyjára? Együtt akartok égni az eretnekekkel! . . . Égi tűz emészté meg őket. Oltsatok! Mentsétek meg a falút! . . . S mögötte süstergett a lobogó láng.

Ordítva, jajongva, melyben már semmi emberi sem volt, hökkentek vissza a megrémültek s kimondhatatlan zavar támadt. Villámgyorsan terjedt el a monda, hogy Szent Ferencz saját személyében tette tönkre az eretnekeket a protestans paplakban s fönséges alakjában megjelent a hívek előtt.

A kapuczinus így észrevétlenül szamarára ülhetett, melyet a szomszédos istállóban helyezett el. Gyújtogatás tüzeit, gyilkosok zaját maga mögött hagyva, mélyen arczára vont csuhával, kerülő úton lovagolt vissza kolostorába, a Como tava mellé.

HETEDIK FEJEZET.

E rendkívüli események után az ötödik nap estéjén Waser Henrik a Rapperswylből induló rendes vásári és posta-hajón szülővárosához közeledett. A két münster karcsú tornyai mindig élesebben és emelkedőbben rajzolódtak a tiszta pirosuló nyugati égen s e megszokott, kedves kép láttára az ifjú tanács-

jegyző szíve mélyéből hálát adott a kegyes gondviselésnek, hogy várakozásán fölül veszélyes szünidei kirándulása ily szerencsésen végződött.

Rapperswylból elmenet csak a hajósok társaságában volt; a hajón különben egy breisgaui zarándok-csoport is utazott; vén, fáradt anyókák, kik napégette arczokat félénken vörös fejkendőjökkel takarták s a hajó orrában összebújva guggoltak. Imádkoztak vagy aludtak. Einsiedeln kegyhelyéről jöttek s a hosszú hídon át a rapperswyli kapuczinusokhoz is átvándoroltak, hogy a szellemidézők és ördögűzők hírében álló atyáktól mindenféle szerezskét vásároljanak; gyógyszerert beteg embernek, állatnak s oltalmat pokoli káprázat ellen. Ott hallottak a zarándokok valami szörnyű ítéletről, mely a hegyeken túl egy völgyben az eretnekekre nehezült. Mindannyi a tűz és vas által emésztődött meg.

Örvendő félelem szállotta meg az anyókákat e hírre, de egyszersmind az a vágy is: bárcsak hátat fordíthatnának már a protestans földeknek, melyeken át kell vándorolniok, hogy a határon túl katolikus hazájokban e nagy dolgokat frissiben hirdethessék.

A veltlini protestans-gyilkolás híre így már a fiatal zürichi előtt, vagy legalább vele együtt érkezett ide. Ő is csak hazatértében tudta meg, a mit pedig lelke mélyében átallott elhinni, hogy a berbenni megrohanás, melyben jelen volt egy már régen tervbe vett, hallatlan vérengzésnek csak egyes s nem is a legkegyetlenebb jelenete volt. Sőt már lassankint az egyes faluknál beszálló vásárosok is tele voltak a hírrel.

Olyan társaság gyűlt össze, mely nem csak tegnap óta ismerte egymást. A két hajós, atya és fia, evezős legényeikkel már évek óta révészkedtek a tó két vége között. A fiú, napbarnitott, erős gyökérből hajtó legény, Wasserrel egykorú volt. Atyja gyerekkorától a tóra vitte s korán reábizta a hajóra adott levelek s csomagok elhordását. A legény így Jenatschot már akkor ismerte, mikor a scharansi pap György fiát Zürichbe iskolára hozta; később is sokszor vitt neki üzenetet s mikor Wasser a szünidők kezdetén iskolatársát fölfele kísérte, a vidám nap java elveszett volna, ha a bőbeszédű s furfangos eszű Lehmann nem hajózik velök.

Ő volt az, ki atyjával a fáradt Lucretiát is hajójába vette s neki Zürichben az utat a Carolinumhoz megmutatta s un-

szolta, hogy csak bátran, félelem nélkül tegye György elé, az iskola padjára, kis kosárkáját.

A falusiak is — egy stäfai ember, ki hetenkint a zürichi vásárra hozta malaczeit, egy mézárús, a halászok s néhány csirke- és tojáskocsa — törzsvendégei voltak a tágas dereglyenek.

A sötét hír, melyet a rapperswyli posta-hajó hozott, szokatlan izgalomba ejtette útazóit. A szörnyű képtől visszahökkenő képzelmeik a legkalandosabb szokelléseknek indult. A halott tényekkel meg nem elégedve, a pápistáknak egy általános összeesküvésére gyanakodtak minden nép ellen, mely a tiszta hitet vallja. Végül már kevésbe múlt, s Pompeius urat, kit hírből mindannyian s néhányan közelebből is ismertek s kit a vérengzés főökának tartottak, megtették volna az Antikrisztus főkapitányának, kinek egy sereg ravasz jezsuita s tüzes ördög áll rendelkezésére.

— A gonoszság utolsó diadala s az istenítélet küszöbön van — mondá ünnepélyesen a malaczárús, ki kissé siket lévén, csak annál buzgóbban merült az olvasás ritka művészetébe s az írás önálló vizsgálatába. — minden jel arra mutat, . . . a szörnyállat . . .

— Mégis tévedhetsz — szakítá félbe a tanácsjegyző, ki eddig magába mélyedve, hallgatott. — Mert tudd meg, valahányszor csak súlyos csapás érte a keresztyén világot, már az apostolok ideje óta, mindig mától holnapra várták a világ végét. Pedig, mint láthatod, még fönnáll Albis és Uto, mint fönnállott a helvétiaiak idején s a Limmat is régi medrében foly. Óvjad hát lelkedet és nyelvedet a tévtantól s önkényes magyarázástól.

Az öreg lecsüggeszté fejét s fogai közt mormolá: — Hogy oly régen nem teljesedett, ez bizonyítja épen, hogy most fog teljesedni.

A Lehmann-fiú, ki Waser tőzsomszédságában állva forgatta hosszú evezőjét, most víztisztaságú, alacsony, fekete ívű szeméből éles pillantást vetett Waserre. Átható tekintetű, különben hideg, okos szemei kihívó tüztől égtek.

— Ugyan, tanácsjegyző uram, mondja csak, miért nem küldenek a zürichi tanácsurak minket hajósfíukat a spanyolbarátok és jezsuiták ellen Veltlinbe? Nadrágjokba esett le a szívök? — mondá.

— Fogd be a szádat, fiú, az Isten szerelmére! — kiáltott

megíjelve az öreg Lehmann, ki a kormánynál állva hallotta a tiszteletlen beszédet s jobb kezét fölemelte, mintha szájába akarná visszaverni a szót. De összeszedte magát s szokatlan édességgel így szólt: A zürichi urak bölcsesége majd megtalálja a helyes útát.

A fiú azonban mivel sem törődve, folytatá: — Kegyelmed Waser uram, többet is tud, mint mi. Nem indúlt-e két héttel ez előtt egy kis batyueskával Rapperswylbe? Azt mondotta, hogy egy kissé a hegyek közé szándékozik menni. Esküdni mernék, Jenatschnál volt! Hol ült ez a zavarok alatt? Györgyöt — Isten úgy segéljen — csak nem falták föl azok a keselyük? Olyan szomorún néz kegyelmed! Csak nem esett Jenatschnak baja?

— Él, Lehmann — felelt Waser, mint a ki mérlegeli szavait s a kelleténél többet mondani nem akar.

— No, akkor bizonyosra veheti: mielőtt itt ezt a cipőt elnyűttem — Lehmann persze nagyon kímélte, most is levette s a hajó szekrényére állította maga mellé, hogy majd csak Zürichben büszkélkedjek bennök — mielőtt ezt a cipőt elnyűttem, Jenatsch Planta Pompeiusból halott embert csinál. Különben nem a régi Jenatsch többé. Majd emlékezzék róla! Csak a kisasszonykát sajnálom s György is sajnálni fogja.

Ez a levegőbe szórt beszéd Waserre kínosabb benyomást tett, mint a mennyire maga is megvallotta volna, s bizonyosan az öreg Lehmann is újra felbőszíti, ha szeme Küsnachtól nem messze egy zöld, diófáktól árnyékolt kikötő helyen meg nem akad. Meredek, bodzafa-bokorral s más gyökérrel benőtt szegélyzet közt ott patak ömlött a tóba; csendes átlátszó vizecske, melynek kivájt s kimosott partjai azonban elárulták, mily dühös lehet tavaszi folyása. A magaslatról nyaraló tekintett le. Ott a fák alatt a pázsiton egy kis nyugtalan fiú kapálódzott, karddal oldalán, tollas kalapkával fején, míg praceptorának komoly alakja csittitólág állott mellette.

— Hoheho, ide, Lehmann! A városba mennék! — kiáltott a kicsiny, míg Mentora zsebkendőt vett elő zsebéből s azzal intett a révésznek.

Szükségtelen fáradság! Az öreg Lehmann már észrevette őket s — nini! a wampispachi Wertmüller ifjúr! — kiáltással a diófák felé irányozta csónakát s a beszálló pallót is már helyére igazította.

Néhány pillanat múlva az izgó-mozgó fúcska már a díszpadon ült, nevelője s Waser úr között, kiknek nadrágját az ifjú úrnak földet még nem érő lábai folytonos veszélybe hozták.

A verbi divini magister, Denzler, így hívták a nevelőt, az ifjú úr feje fölött suttogó beszélgetésbe eredt Waserrel. Fölötte sajnálkozott a fanatismusnak hajmeresztő következményeins bár Waser élményeit lehetőleg röviden beszélte el és saját személyét szerényen a háttérben hagyá, a præceptor még sem tudott eléggé csodálkozni azon hallatlan merészségen, melylyel a tanácsjegyző úr testét, életét veszélynek kitette. Azután személyes ügyei felé evezett s jónak látta latinul beszélni.

— Valóban — jegyzé meg — nem vállalom soha magamra ezt a nehéz nevelést — mert e kicsiny bár jeles ingenium, de köztünk szólva, gonosz egy ifiúr — ha Schmid ezredes ő nagysága szentül meg nem ígéri, hogy kellő siker után ezt a mostoha fiát olyan tanulmányi útra kísérhetem, a milyen csak ritkán esik meg. Meglátogatjuk a német földet, Olasz- és Franciaországot s mint Cæsar, Britanniáig fogunk előrenyomulni.

— Ha-ho, bizony a verbi divininek is el kell jönnie — kiáltott itt hirtelen a kis manó, kitalálva a beszélgetés tárgyát. — Csak hogy előbb minden nyelvre meg kell tanítnia, hogy kapitány lehessen mindegyiken.

— Hát tulajdonkép mi akarsz lenni, Rudi? — kérde Waser úr, hogy helyre üsse a magister hibáját.

— Generális! — kiáltott a gyerek s leugrott a lóczáról, mert a hajó ép most érte el a kikötő helyet.

Waser úr nem sokára szokott munkájával volt elfoglalva s mint ezelőtt, naponként a tanács irodájában ült; csakhogy az államjogi ügyek nem voltak többé előtte üres formulák, gyorsan fölbukó gondolatoknak pusztá gyakorlatai, hanem az az érzés hatotta át, hogy a népnek öröme, baja fordul meg rajtok: szemébe nézett a fenyegető valóságnak.

Bündení útja és megszabadulása a protestans földeken rémületet keltő veltlini gyilkosságból, nagyban emelte szülővárosában a fiatal tanácsjegyző tekintélyét. Sőt egy vasárnapon, a mint a polgármester úr mögött szokott templomi székén ült, a zürichi egyház antistesétől a következő, szerénységet kellemetlenül érintő szavakat hallá, mialatt a hívők szene részvétellel fordult feléje:

— A világot átrepülő fama tárogatója már tudatta vele-

tek — hangzott a szószékről — milyen szörnyű hekatombát rakott egy velünk szövetséges tartományban a pápista fanatismus — hatszáz protestans testvérünk kardelre hányatott; a vértől pirosuló Adda csonkított hullákat sodort magával, míg mások megbénított teteme a szabad földön nyugszik, károgó madárnak szörnyű étékül. De hogy az ég az általános megsemmisülésben is meg tudja óvni kiválasztott harczosait, erről nekünk, szeretett híveim, mély hálánkat fölkelő bizonyítékát adta egyik tekintetes polgártársunknak itt elevenen jelenlévő személyében, kit az ő saját óvatosságának s bátorságának emberi mediuma által előreláthatólag magas czélokra e veszedelemből kimentett . . .

Egy másik következmény az volt, hogy Waser előljárói — útja óta — töle, mint derék s bündeni dolgokban járatos fiatal embertől sok sikeres szolgálatot reménylettek. Számba vették ítéletét s főleg az ő járatos tollára bízták a bündeni előljáróságokkal való nyilvános érintkezést sőt a titkos levelezést is a zürichiek oda való megbízottjaival.

És a Churból perczről perczre érkező jelentések holt betűi, csodálatosan, most inkább szívét indíták meg, mint sem éles elméjét foglalkoztatták; a mi másszor nem történt meg. A sorok mögül a büszke Planta, a tüzes Jenatsch, a hideg fanatikus Balázs pap erős arcza bukkant elő s megvilágosította előtte e féktelen, pártos, nyugodt külső alatt mélyen szenvedélyes s vad szabadságát mindenek fölött szerető néptörzs természetét.

Gyakran, midőn háborítlanul ült íróasztalánál, önkéntelenül is visszaszállott a múltba. Újra ott állott Berbenben, az égő ház előtt s látta, a mint iskolatársa a lángokból kilép, vállain hordva még a halvány halálban is csodaszép nejét; látta, a mint szakadatlanul, fáradhatatlanul, szótlánul ment elől a veszélyes hegyi úton s repedezett jegeseken, míg végre a néma ember a vicosopranoi temetőben rakta le terhét, hogy bündeni földön temethesse el. Waser Henriket mindannyiszor elfogta az a benyomás, hogy az a láng, mely a bündeninek házi tűzhelyét elemészté, most lelkében, mint olthatatlan boszú tüze lobog rejtetten, vas akarattól fekezve a kedvező pillanatig; és hogy György, mikor könnytelenül ott állott Luciája sírjánál: ifjúsága vídámságát, minden lágy érzelmét, talán minden emberi könnyőreletet is oda temetett. Hiszen még Waser részvéte is lepattant róla, egy szőnyi feleletre sem talált.

Jenatsch barátjával szemben olyan lett, mint a kő; s mikor Stallában elbúcsúzott tőle, utolsó szava — az úton majdnem az egyetlen — az ifjú zürichi előtt nyugtalanítónak s vészesnek tűnt föl. — Majd hallani fogsz rólam! — kiáltott utána. Györggyel, mint egyetlen kísérő, Balázs pap is távozott. Ez mondta Lucia sírja fölött az imát is s oly módon fűzte össze a szörnyű ó-testamentomi szavakat, hogy Waser alig ismerte föl azokat s istenkáromló boszúvágy kitöréseinek hihette. Egyáltalán nem volt embere Balázs pap. Waser vidám, a dolgok különböző oldalai iránt fogékony természete még ily merev ellentétre nem talált s szinte szörnyűködött, hogy barátja, jelen hangulatában, e hideg fanatikussal együtt van.

Mint mondtuk, gyászhírt gyászhír követett. A spanyolok, Fuentes felől benyomúlva, a mészárlás után rögtön haddal szállották meg az egész Veltlint. A két Planta az osztrákot vezette a Münstervölgybe; két kísérlet pedig, vissza szerezni az elveszett tartományt, eredménytelen maradt. Bünden belsejében napról napra fokozódott a düh a veltlini gyilkosság hazaáruló fölbujtói ellen, különösen a törvényen kívül helyezett Planta Pompeius ellen, ki az általános zavarban riedbergi várát újra visszafoglalta.

Így hát Waser, mikor egy napon egy lovas hírnök a vár megrohanását és Planta Pompeius meggyilkoltatását jelenté, inkább csak megjed, de nem csodálkozott. Az írat doctor Sprecher Fortunatus lovagtól érkezett. E tudós jogász e politikai szenvedélyeket uraló időben tisztelt, s aránylag nyugalmas állást foglalt el. Tudták róla, hogy ő, ki a vakmerő demokrata gazdálkodást és a spanyol cselszövényeket egyaránt gyűlölte, fölszálló keserűségét lehetőleg azzal édesíti, hogy csendes óráiban napról napra följegyzi mindazon tévedéseket s rémtetteket, melyeket a gyűlölt szélső pártok elkövetnek. Tette pedig ezt azon szándékkal, hogy a nap benyomásai alatt támadt jegyzeteket az évek következtében kényelmesen majd egy íráttá dolgozza föl, melyben hazája történetét kimerítően s a mint magának hízelt, teljesen pártatlanul írja meg. E jól értesült úrral lépett érintkezésbe a zürichi kormány, hogy — mint Jenatsch mondá — mindig tudja, hányat ütött az óra. A lovas oly elővigyázatos volt, hogy leveleit nem a kanczelláriához, hanem Waser Henrikhez, mint magán emberhez intézte.

Az írat, melyet ez nehéz gondolatok között újra meg

újra elolvasott s öntudatlan gyakori könnyekkel áztatott; a következő keletű volt: Chur, 1621-dik február 27-dikén. A vészes eseményt oly hangon adta elő, mely tudósítójának haragos fölindulását árulta el.

Huszonnegyedikéről huszonötödikére való éjjelen — írta — a néppárt vezérei Prätigau kerületében Grüschből, az összeesküvés székhelyéről fölkerekedtek; számra huszan, lovasan, jól fölfegyverkezve, élőkön az eszelős Balázs pap s a pokoli Jenatsch. Örült rohamban rontottak tova az alvó vidéken át a sötét, déli szélről meleg éjtszakán s reggeli szürkületkor mint megannyi kísértet — jelentek meg Riedberg előtt. A kaput szekerczecsapásokkal föltörték, s az álmos ijedt szolganép komoly ellenállása nélkül hatoltak be Pompeius ur alvókamarájába; ez azonban üres volt. Már-már káromkodva, szitkozódva elvonultak, mikor Jenatsch egy vonító vak ölebre figyelmezteté őket, mely nyöszörögve a tűzhely kéménye felé szimatolt. Innen húzták le szentségtelen kézzel hosszú hálóköntösénél fogva Pompeius urat s dühös szekerczecsapásokkal agyon ütötték. Megfoghatatlan módon minden bántalom nélkül térhettek vissza a vészharangokkal fölvert vidéken átkos diadallal a gyilkosok, s fényes nappal lépést lovagoltak át Chur utcáin, a hol ő, Sprecher, kit a lódobogás az ablakhoz csábított, saját szemével látta a szörnyetegeket; s közülök Jenatsch még gúnyosan üdvözölte is. Delfelé a levélíró a törvény megbízásából s kellő fedezet alatt Riedberghe kiment, a hol Pompeius még ott feküdt vére tócsájában, rútul összeverve, de büszkén s megvetőleg még a halálban is. A gyilkos szekerczét az öreg kapus nem szolgáltatta ki a törvény embe-reinek, hanem valami hozzáférhetetlen rejtekbe tette el, hogy — mint mondá — az isteni igazságnak élesen megtarthassa, a mi alatt az öreg Lukács alighanem a Planták vérboszuját értette. A helyet pedig, hol ura meghalt, a falon egy nagy kereszttel jelölé.

Sprecher levele a következő komor, Tacitusból kölcsönzött, megjegyzéssel végződött: a mai időkben, hol a jó embert minden hatalomtól megfosztottak, a gonoszok bűnhődése egyetlen jele a gondviselésnek. S legvégül: «Jaj neked, Rhätia, jaj neked!»

A közel jövő megmutatta, hogy ez a jajszó nem volt jogosulatlan. Nehány röpke napsugár után, mely a bündeni dolgoknak

jobb fordulatot ígért, végre betellett sorsa. Pompeius úr meggyilkoltatása után még nem múlt el egy év, és a spanyol és osztrák csapatok elárasztották a rhätiai vidékeket. A nép kétségbeesetten védte magát, asszonyok s leányok is forgatták a durva, halálhozó fegyvert.

Egy napon, mikor a sanyargatottak a szaszi templomban a védő Istenhez fordultak, a rétről egy fehér báránka tévedett a nyitott sekrestyébe s a keresztelő medencze előtt bukkant ki a fegyveres földművesek szeme elé. A fenyegetett nép ebben isteni jelt látott, hogy ártatlan s igaz ügyben buzgólkodik.

Jenatsch György volt a fölkelés lelke. Csurgott róla a vér s emberfölötti bátorsága legendává lett. S Klostersnél, jelenti a monda, nyílt csatában százával ölte az osztrákot; ő és vele három társa.

A hőslélkü bündenieket azonban a nagyobb erő elnyomta. Waser a futamodó vezéreket egymás után látta Zürichbe érkezni. Oda jött Salis, Ruinell, Violand — csak Jenatsch György nem jött. Bizony nehezére eshetett odahagyni hegyei bástyáit.

Az elhatalmasodott Ausztria felelme ezúttal megbénítá Zürich vendégszeretetét, melytől különben egy menekült sem zárt ki. A czéhek ünnepein serleg mellett a fiatal polgárság viharosan éljenezte Bünden Telljeit — így nevezték Planta Pompeius gyilkosait —; most azonban csak kevés öölő kar tárult föl a szökevények előtt. Arra kérték, maradjanak szép csendesen a házakban, hogy Bécsben el lehessen tagadni jelenlétöket. Az elméket komor sejdítések ijesztgették, a következő harmincz háborús év előre veté árnyékát.

Egy téli estén Waser a szokottnál komolyabban s mely megindulással hagyta el ifjú menyasszonya házáat, kit nem sokára esküvőre akart vezetni, s a kinek tekintélyes családjinál szokta tölteni az estéket. Itt máskor a küszöbön hagyta az állami gondokat s illendően örült az életnek; ma azonban torkán akadt a falat. Sógora, egy fiatal pap, az épen összegyűlt zsinatról megindító hírt hozott haza. A főtiszteletű püspök egy levelét olvasták föl, melyben Balázs pap állhatatos, vértanúi halálát is hírül adta. Egyik fogolytársa beszélt el kimeritőn, hogy menekülése közben elfogták s Innsbruckba szállították; fogságában állhatatos maradt s semmi fenyegetésre,

unszolásra sem lett a reformált vallás iránt hitszegő. Végre jobb keze levágatására s fejvesztésre ítélték. Mikor jobbjá már levágva ott hevert a vérpadon, önként oda nyújtá balját is — : oly annyira nem tudott a vértanúsággal betelni.

Hogy szívét lecsillapítsa, Waser szokása ellenére gyors fordulót tett a város hóval borított falai körül. Mikor visszatért sötét kamarájába s tüzet vert, hogy lámpáját meggyújtsa, az ablak mélyedésében egy magas alakot pillantott meg, ki szilárd lépéssel eléje jött s vállára tette kezét. Jenatsch György volt.

— Meg ne ijedj, Henrik — mondá szelíden — csak egy éjjelre jövök s elhagyom falaitokat, a mint hajnalban az első kapu megnyílik. Van-e kamarádban számomra helyed, mint azelőtt? . . . Habozol, megzorítsad-e kezem . . . igazságosan ítélt . . . De most Bündenben nincs mit tenni; ott minden elveszett — Isten tudja, mennyi időre. Megyek Mannsfeldhez. Ott a nagy német csatatéren dől el a protestans fegyverek győzelme vagy veresége és egyszersmind hazám sorsa is.

MÁSODIK KÖNYV. LUCRETIA.

ELSŐ FEJEZET.

Átlátszó kék téli ég terült el a Lagunák városa fölött, s ép oly tisztán tükröződött annak egyik keskeny vízszalagában is. Itt a nyugodt víz egy karcsún boltozott márványhíd sötét mását is mutatá, mely Velence legszűkebb s legnépesebb negyedét a Campo dei Frarival kapcsolja egybe. Ez a kis tér képezi szűk előrészét Niccolo Pisano idegenszerűen magasztos remekének, a Maria gloriosa de' Frari vöröses színt játszó templomának.

A hídon túl, a lagunára épített egyik háznak szűk bejárójában egy középkorú férfi állott, komoly, szakállas fővel kicsiny, tömzsi alakú. Tekintete nyugodtan követé a zajtalanúl evező, időről-időre a híd íve alatt elsikló gondolákat, vagy a koldusokat nézte, kik a templom lépcsőzetén heverészve, ép most végezték reggelijöket. Feje fölött a falon, az ajtó íves boltozatának mentén óriás fekete betűkkel e fölírás volt olvasható: Fausch Lőrincz, pástétom-sütő Bündenből.

Az urasági gondolákból, melyek a Campo lépcsőzeténél kikötöttek, már nem egy gyöngéd hölgy szállott ki. Sötét selyemnek lágy redőibe burkolva, az arcot a hideg ellen félig bársony álarcczal fődve, már sok bájos alak haladt a lépcsőkről a téren át a templomba, a nélkül, hogy a bűndeni arczizmai a legcsekélyebbet is változtak volna. Most azonban valami különös történt a komoly, egykedvű arczon. A híd alatt egy evezősnek naptól barna, fehér szakállú arcza tűnt föl; ügyetlen mozdulatai után ítélve, nem igen volt otthonos a lagunákon. Míg a csónak farán álló társa, egy fiatal, mozgekony alak — igazi gondolás — az evező egy karcsú mozdulatával a gondolat a falhoz nyomta, az öreg lassan föltárta annak ajtaját s egy könnyen fátyolozott, nyíltan s büszkén tekintő hölgynek akart segíteni. Ez azonban nem fogadta el kezét. Egyszerre csak a lépcsőn állott s a nélkül hogy visszatekintene, a templom kapujának tartott.

Mielőtt a gondolával bibelődő öreg még követhette úrnőjét, Fausch uram, kinek arcza hirtelen megvidámult, a laguna szélére lépett, s tompa basszus hangon olasz módra üdvözölte: «Bun di». Amaz azonban nem fordult az ismeretséget kereső felé, csak bozontos szemöldöke alól félig gyanúsán, félig egyetértőleg egy villanással érinté, azután lassan kivonta zsebéből rózsafűzerjét s Fausch uramnak hátat fordítva, a templom felé haladt.

Fausch még mindig követte kémlő tekintetével, midőn egy mellék utcácskából gyorsan kibukkanva, egy kis, vézna lovag surran el mellette s aczélos ugrással a hidon terem. Csak most vette észre jobbjá felől a pástétomost s annak ismerős köszöntését; egy pillanatra feleje fordítá fiatal, epen nem szép, de fölötte érdekes arczát s mondá: — E pillanatban még szolgálatban vagyok! Hozz föl számomra egy palaczk cyprusit, Fausch papa! — de a javából, abból, melyből magad is hörpentsz; két percz múlva itt termek.

Fausch a vidám napfényből visszalépett kissé homályos s e hajnali órában még üres ivószobájába, mely különben sok ülésével, tiszta fehér márvány-asztalaival nem alacsony sorsú vendégek fogadására volt berendezve. Mialatt titkos, jól elzárt fülkejébe vonúlt, melyet e tengeri városban pinczének használt s az ifjú lovag parancsa szerint, de méltóságos lassúsággal

diszhelyéről egy szalmafonatú üveget levett: a lovag már elvégezte útját s a hídon vissza felé fordult.

A templomba lépve, rögtön fölfedezte újra azt a magas alakot, melyet tekintete az útczácska mélyéből röptében fölfogott s sötét, erőt mutató szépségében oly vonzónak talált.

Ott térdelt ájtatosan, szemét a keresztre emelve, összekulcsolt kézzel a főoltár lépcsőin. Nem kétség, nem vigasz szüksége, nem vágyakodás látszott ide vezérelni őt. Belső izgalom, nyugtalan szenvedély nem futott át magas termetén. Biztos nyugalom ült a szép, még fiatalosan lágy vonásokon. De azért kifejezések nem volt kolostorias, hideg, hanem élettől pezsgő. Nem könyörgött buzgón, nem esdeklelt meghallgatásért. Úgy látszott, naponkénti áldozatát mutatja be, szokott fogadását, mely eltölté lelkét s melynek éltét áldozá.

Növekvő kíváncsisággal lépett az ifjú mindig közelebb, ekkor fölemelkedett a nő s az ifjú szerénytelen tekintetét fátyoltalan, büszke, idegen tekintettel viszonzta. Azután elhagyta a templomot. Az ifjú kétszeresen csalódott; mert a távolból a hölgy fiatalabbnak tűnt föl előtte, másrészt e nyugodt elutasítást velencei tapasztalásai s szokásai után nem várta. Így hát egy tekintet vetett még a különböző templomi kepekre s néhány szót váltott a sekrestyével.

A mikor Fausch, a palaczkot némi ünnepélyességgel ezüst tálczán maga előtt hordva, ivószobájának háttérében megjelent, a vendég már az ajtó mellett fesztelen tartásban egy ottomanra heveredett le. Lábai most lekapta a márvány-asztalról, hová fölraká; a pástetomos pedig egy kis csiszolt kelyhes poharat hozott elé, a palaczk mellé állította s szokása szerint maga kezdé a beszédet:

— Engedelmeivel legyen mondva, lovag uram, ki volt az a szívet szemet örvendeztető asszonyi teremtes, kinek tiszt uram utána iramodott, mint a puskából lőtt golyó?

— Ej, s ezt te ne tudnád, Lőrincz papa, Velence eleven napi krónikája s az idegenek számontartója?

— Csakugyan csodálatosan ismerős előttem s mindenestre megtudom kiletét. Semmi esetre sem való a lomha velencei asszonyok közé; ehhez nagyon könnyű a lába. Hej Wertmüller uram, mikor az imént oly szépen, szabadon láttam áthaladni a Campón, egészen elérzékenyültem. Úgy képzeltem, mintha nem is e rothadó lagunák mellett haladna, hanem

hazai földem hegyi ösvényein, függélyes szirtek, habzó patakok mellett. S hogy el ne felejtsem! Szolgája, az az öreg fehér szakállú ficzkó éles vadászszemével s rózsafüzérével, oly bizonyosan bűnden, mint én magam!

— E szerint hegyeidből való — jegyzé meg Wertmüller — s a fajtádból.

— Épen nem csodálkoznám különben — vélekedék Fausch — ha egy Salisnak, vagy francia pártunk valamelyik más vezérének e pillanatban a vendégszerető Venetiában dolga akadna, hisz egyikünk sem kételkedik többé rajta, hogy a te urad, a nemes Rohan Henrik herceg, Richelieutől fölhatalmazást kapott, hogy Bündenben hadat szervezzon. Végre eljön az óra, hol földem az osztrák-spanyol hatalom alól föl-szabadúl.

— Úgy-úgy — mondá a másik gúnyos tekintettel — hát a gall kakas veszekedjék értetek, Fausch apó, az osztrák sassal, hogy csak úgy röptüljön a tolla! Nagyon bíztok nagylelkűségében, mert most ugyancsak benn vagytok a spanyol karmaiban. Helyzetemben, mint a herceg tisztje, én persze nem vagyok annyira beavatva e titkos politikai tervekbe, mint te, ki minden hazugság hangfogója vagy, a mit a velencei lagunák lustasága kikölt. Egyébiránt — mondá, szavai élet tompítva és tekintetét a pástétomosra irányozva, ki elevenéig megbántottan kipirúlt arczczal állott előtte s ily megvetés visszatorlására a legerősebb kifejezést kereste, — egyébiránt most nem a politika, hanem a művészet van napirenden a hercegi palazzóban. A reggelinél ma épen Titian került szóba. A hercegné egy barátnője, egy velencei donna nobile azt állította, hogy műszerető úrnők a mai napig a mester egyik legnemesebb művét figyelmen kívül hagyta; pedig itt függ az a Frariban. Kitűnt, hogy ez a kép a hercegné utolsó ittlétekor valami okból egy festő műhelyében volt. Engem azért küldöttek ide, hogy kiderítsem a dolgot. Csakugyan megint itt függ s repülök, hogy ezt az uraságoknak megjelentsem. Úgy látszik, búcsújárásukat Titianhoz azonnal megkezdik.

— Uram, így nem szabadúlsz — mondá Fausch s zömök alakjával elállotta az ajtót. — Kegyetlenül félreismersz mindenben, a mi előttem szent és magasztos. Mi tartaná épen s elevenen elmémet e szomorú száműzetésben, mint az az éjjeli s nappali reményem, hogy évtizedek óta szétmarczangolt, föl-

dúlt, lelánczolt Bündenemet újra szabadnak láthatom? — S ne törődjem a hírekkel? Csápjaimat ki ne bocsássam minden irány felé? A jó hírt ne szívjam szomjas tüdővel magamba? — Hát nem dobog itt semmi hazájáért, Wertmüller uram? . . . S mélyen lélegezve kövér kezét mellére szorítá. — Ne gondolja, hogy nagyon örülnék a Bündenre dicstelen francia segítségnek; ez annyi, mint Belzebubot egy másik ördöggel elűzni — de Isten a tanunk, a legkeményebb szolgaságból nincs más menekülés! S Bündenben most lanyhább nemzetség él. Azon nagy időkben, persze, mikor én, az öldöklő angyal Jenatsch s a vértanú Balázs pap Leonidashoz és Epaminondashoz méltó tetteket vittünk végbe, inkább sebekkel borítva széles sírba temetkeztünk volna, minthogy francia csapatokba soroztassuk magunkat s lelkünket annak az ördögfinek, a francia cardinálisnak, eladjuk.

A fiatal Wertmüller, kit a jelenet titokban mulattatott, a lelkesült péket oldalra tolva, már-már kiment az ajtón, de nem állhatta meg, hogy hozzá ne tegye: — A mennyire én ismerem a világtörténetet, Lörincz apó, a te neved aligha fordul elő benne.

Ekkor Fausch hevesen, de barátságosan megfogá kezét: — Ki fog ma historiát írni, tiszt uram? Nincs benne se élet, se lelkiismeret! A népszerű nagy tettek hagyománya azonban nem alszik el, még ha pedáns történetíró konokul a véka alá is akarná rejteni. Hegyen-völgyön át, szájról szájra jár s az enyimből ím hallj egy ismeretlen fontos részletet Bündenünk történetéből.

A huszas évben, mikor tartományunkban a nemes democratia uralkodott, nagyszerű, igazán messze kiható tényrt vitt végbe. Franciaország akkor világosság és sötétség közti kétszínűsködött, katolikus és protestans politika közt. Ennek a Davosban összegyűlt néptörvényszék egy csapással véget akart vetni. Franciaország követéhez — Gueffier volt s Maienfeldben tartotta akkor udvarát — egyik tagját küldé, egy egyszerű polgárt, egy szerény predikátort, a ki azt a parancsot vitte a követnek, hogy azonnal szedje össze holmiját . . . s ez a bátor republicanus, nemes uram, nem volt senki más, mint Fausch Lörincz, a ki itten előtted áll. Hej, látni kellett volna, hogy szakítá le fejéről kalapját a francia s hogyan tiporta lábával, mint az örült! — Salist vagy egy Plantát kellett volna leg-

alább hozzám küldeni — kiáltott tájékozva — nem egy ilyen . . . itt Fausch megállott s gondolkozni kezdett.

— Bortömlőt! — ez az emlékezetes párbeszéd hiteles szövege — szólt egy érczes, hatalmas hang a nyílt bejárat felől, melyet most egy küszöbre lépő nagy alak homályosított be s a csodálkozva visszaforduló pástétomos előtt egy óriás termetű, parancsoló tekintetű hadfi állott.

— Igazán így mondotta, György? — szólt magához térve a meglepett Lörincz úr; azonban a tekintelyes idegen felelet helyett könnyed udvariassággal meghajlott a fiatal tiszt előtt, ki a szabaddá lett ajtón a napfényre sietett.

MÁSODIK FEJEZET.

A hadfi csörtetve a keskeny s mély szoba belsejébe indult, lekapesolta kardját, s tollas kalapjával s keztyűjével együtt egy üres ülésre dobta, maga pedig rosszkedvű, heves mozdulattal melléje egy másikra dőlt.

Fausch ép ezt a vendéget várta ma legkevésbé s nem kerülte el figyelmét az az ellenmondás, melyben küszöbön ejtett jókedvű szava merész arczának bánatos és levert kifejezésével állott. Miután előbb még egy aggodó pillantást vetett reá, óvatosan bezárta boltja ajtaját.

A keskeny helyiség most félhomályban feküdt; csak ajtaja fölött magasan fekvő kerek ablakán hatolt be egy pirosas, a tánczoló porszemeket megaranyozó napsugár; bevilágított a mélybe, megvillant a sorba állított, finoman csiszolt kristály-üvegeken, s ragyogott a bíborszínű boron, melyet Lörincz mester fölszólítás nélkül a magába elmélyedt férfi elé rakott. Egy jó ideig fejét karjára támasztva, ez még hallgatott, mialatt Fausch kezét a fénylő márványlapra feszté, gondolkodva megállott, s várta, hogy a másik megszólítsa.

Végre nehéz sóhaj emelkedett a vendég melléből: — A mostoha sors gyermeke vagyok! — mondá maga elé. Azután egy daczos fordulattal fölegyenesedett, mintha a saját bátor-talan szava valami gonosz álomból ébresztette volna föl s meg-szégyenítette volna büszkeségét: sötét szemeit keményen, de meleg barátsággal Lörincz mesterre feszté s így szólt: — Csodálkozol, Fausch, hogy itt látsz, Velenczében! Azt hitted,

hogy dolgom még soká elhuzódik Dalmátiában; de végre is gyorsabban végeztem vele s kevesebb verontással, mint magam is gondolám. A dalmát rablók nem mocczannak többé s San Marco respublicája meg lehet velem elégedve. Nem volt könnyű játék. Istenemre mondom, ismerem még hazámból a hegyi harczot, de ha nem találtam volna köztök árulót s mindenféle csellel, ámtással össze nem veszítem őket, még ma is hegyi bástyaik előtt ülhetnék ott Zarában. Szép zsákmányt is hoztam s a te részed, Lőrincz, mint mindig, most is kijár. Nem volnék Jenatsch, ha elfelejteném, hogy szűk örökségedből te bujtattál az első vértbe s te ültettél először harczy paripára.

— Ép oly szép, mint ritka drága kő a hálás szív — mondá örvendezve Fausch — de hát, hol szorít a cipő, Jenatsch kapitány, ha dicsőséggel és zsákmánynyal térsz vissza?

— Az utolsó lépésnél gonosz sorsom egy kelepczéjébe léptem — mondá, fájdalmasan összehúzza szemöldökét a kapitány. — Tegnap délben kötött ki hajóm a Riván, kötelességszerűen jelentkezem a provveditorénél, a ki, mivel különös kegyében nem vagyok, azonnal ezredemhez rendel, Paduába. Éj beálltával oda érkezem s ezredesemet egy locandában találom, fél mérföldre a kaputól, koczakajátéktól, italtól hevülten s baromi hangulatban. Izzó arczczal ép az ablaknál állott, hogy levegőt szívjon, mikor arra lovagolok. — Ez ugyan derék — kiált le rám — itt hozza az ördög az ő kedves fiát, Jenatschot! Föl hozzám, kapitány! hadd lássuk, mit hoztál erszényedben Dalmátiából? — Leszállottam, megtettem jelentésemet, azután a társasághoz ültem, s virradatig kártyáztunk. Az ezredes velem szemben azalatt vagy száz aranyat veszített, de elharapta mérgét s minden viszátkodás nélkül elértünk a városig. Rossz kedvét csak tüzes ménjével érezttette s a tajtékzó állat repülő patkójával a vásártéren egy fiúcskát rúgott meg, a mint az iskolamester s a reggeli misére menő pajtásai után bukdácsolt. Pedrocchi előtt leszállottunk és reggeliztünk. Nemsokára természetesen az iskolamester is beállított ünnepélyes szomorú pofával s a porontyért az uraságok nemes szívének s magas állásának megfelelő bánatpénzt követelt. Ruinell azonban oly dühösen támadott a szegény ficzkóra, hogy megszántam s közbeléptem. Az ezredes, ki már nem bírt magával, most rajtam tölté ki egész dühét s annyira elfelejtkezett, hogy öltönyömnél megragadott, hitvány demokratának szidal-

mazott, ki a paduai hazug csöcselékkal egy gyékényen árul . . .

— Democrata is vagy, nemes vitézem — kiáltott közbe a pástétomos, mihelyt hallotta ezt a democrata szót, melynek varázsa alól nem bírta magát soha sem kivonni. — Az is vagy ! A te hű lelked az elnyomott néppel mindig jót akart.

— Minél hidegebben védekeztem, annál inkább kikelt sodrából a dühöngő. — A kard határozzon közöttünk, kapitány — dühöngött. — Jer velem a legközelebbi kapú elé. Könnyörögtem, várjon legalább holnapig s ne kényszerítsen, hogy kardot vonjak fölebb valóm ellen. Ő azonban szitkokkal halmozott el s gyávának nevezett, ha nem engedem fegyverre a dolgot. Ekkor végre, hogy a becsületgázoló botránynak véget vessek, bár nem szívesen, a Szent Justina mögé, a bástyára követém. Pompás kíséretünk volt ; a város kapitánya is sbirrijeivel, bátor legények, a mint gondolhatod ! Ugyancsak óvakodtak, nehogy idegen pörpatvarba ártsák magokat. Kinn azután a szerencsétlen oly vad dühvel dobta magát kardom élebe, hogy néhány összecsapás után — fölnyársalta magát

— Brr — borzongott Fausch, bár előre sejtette az elbeszélés végét. Azután számológönyve mögé ült, mely egy kis asztalkán feküdt, egy tintatartó s egy majd nem aljáig kiürített öblös pohár között, majd komolyan lapozgatva benne, fölnyitá azon oldalon, mely fölírásúl «Ruinell Jakab, ezredes» nevét viselé. Tetejétől aljáig számok hosszú soraival volt tele írva. Bemártotta tollát s két vastag vonást vont a lapon keresztbe. A név mellé is tett egy kis keresztcskét s hozzá írta: obiit diem supremum, ultimus suæ gentis és a keltet. Requiescat in pace. Legyen adóssága elengedve — mondá. — A nemzetség utolsóját czímerével, sisakjával együtt temetik el. Én Ruinellel számláját hantolom el. Úgy sem fizetne meg helyette senki más.

— Most még ezt is magam után kell vonszolnom ! — sóhajtott a másik.

— Menekülni fogsz ?

— Nem, nem megyek Velenczéből, nem szakíthatom el magam Rohan herczegtől — jegyzé meg szenvedélyesen Jenatsch — most, mikor hazám szabadulásáért újra föllobbanni készül a háború.

— Jegyezd meg jól, Jenatsch — mondá Fausch mutató

újját orrára téve, ravasz tekintettel, — a provveditore nem küldött hiába Dalmatiába. Az a célja, hogy Rohantól eltávolítsa. Hiszen érzi, hogy nyílt, természetes viseleted az első pillanatban megnyerné a herceg bizalmát s Bündenben jobb kezévé válnál. A még ifjonta művelt nagy democrata cselekedeteid miatt gyűlöl az ellágyúlt velencei s veszélyesnek tart.

— Se ég, se pokol el nem választhat engem hazám sorsától — forrongott Jenatsch; — s ez most a herceg kezében van! Egyébiránt — mondá fanyarúl nevetve — Grimani elszámítá magát. Már hónapok óta katonai levelezésben állok a herceggel; mert komolyan vettem mesterségemet, Lőrincz, melyet a kemény idő rám rótt s Bündenről jobb földképet senki sem rajzol, mint én.

— Helyes — mondá Fausch, — de hogyan képzeled magadnak a legközelebbi pillanatot? Velence hadi törvénye szerént eljátszotad életedet, mert halállal bűnhődik, ki főlebb valójával megvív.

— Eh, nem hiányzanak tanúim, hogy éppen csak életemet védelmeztem — veté oda a kapitány. — Grimani persze még Bündenben léte idejéből, hol előbb, mint emlékezhetel, velencei követ volt, oly alaposan gyűlöl, hogy készörömost dobogna a kanálisba. Ez örömről azonban le kell mondania. Több órával előnyben vagyok fölötte. Mindjárt a párbaj után lóra ültem s visszavágtattam Mestrebe. A hivatalos jelentés dél előtt Velenczébe el nem érkezhetik. Azt a kis ügyet, mely hozzád vezetett, mindjárt elvégezem, azután haladéktalanul a Canal grandera eveztetek, a herceg palotájához. Nem tudom bizonyosan, tárt karokkal fognak-e fogadni; de védelmet s bizosságot okvetetlenül találok a hercegnél.

— Egy lépést sem még boltomból, György — szorgoskodott Lőrincz. — A herceg néhány pillanat múlva itt lesz. Tiziant akarja megnézni oda át a Frariban. Ép most mondotta szárnysegéde, Wertmüller Zürichből, művelt ember, finom elme — hanem még éretlen, éretlen! Gyakran beszél hozzám, hogy velem a nyilvános ügyekről beszélgessen s egészséges politikai ítéletet tanuljon. — E közben egy kissé fölnyitotta az ajtót s nagy arcát hallgatódzva a réshez nyomá. — Nézd, csak nézd — folytatá — oda át megmozdúlnak már a koldusok s két oldalt megható csoportokban képeznek jobbról balról sorfalat. A herceg már útban van.

E szavaknál az ajtó mindkét szárnyát messze föllöké. Az ajtó sötét kökerete egy oly képet foglalt körül, melyen minden csupa élet, szín és napsugár.

Az előtérben a kikötő-lépcső vasgyűrűihez ép most kötöttek két, finom faművű és tollbokrétaikkal díszített gondolat. Tizenkét gondolás s vörösbe, fehérbe — a herczeg színeibe — öltözött apród a sajkák őrizetére a fal által zölden árnyékolt kanálison visszamaradt s tréfával, egymás bosszantgatásával töltötték idejüket. Az uraságok kiszállottak s a lépcsőkön a templom előtt elterülő térre vonultak. Még ott állottak most is, bámulva s élénken bírálva a templom szép előrészt.

A kalvinista egyszerűségével sötét ruhákba öltözött herczeget könnyű volt fölismerni, előkelő, szikár alakjáról, méltóságos, de nem kellem nélkül való magatartásáról. A karcsú hölgy, a kit vezetett, minden oldal felé folytonos mozgásban volt. Most mosolyogva hajlott egy kurta, széles úr felé, ki némi ünnepélyes nehézkességgel a templom gót architektúráját iparkodott neki megmagyarázni. Ifjú nemes urak katonaruhás kísérete illő távolságban maradt s francziás élénkséggel folytatta beszélgetését, melyben Maria gloriosának nyilvánvalólag semmi szerepe sem volt. Középen lépdegélt a kis hegyke Wertmüller is, s mint valami harczos veréb prédáját, úgy látszott megvédeni egy állítását ifjú pajtásai minden ügyes támadása ellen.

Jenatsch, üresen hagyva az ajtót, Fauschsal egy kissé a kamara háttérébe vonúlt, de csak annyira, hogy szemével átláthatta az egész tért s feszült figyelemmel szemlelte a pástétomos vállain keresztül a csoportot. A herczeg megjelenése egész lelkét lebilincselte. Újra föllelte azt a kitörölhetetlenül emlékezetébe vésődő halvány arcot, melyet sok évvel ezelőtt a Como taván pillantott meg. A jelen perczen a herczeg élesen rajzolt vonásait oldalról mutatta, s a hosszú önuralom s fájdalmas szelidség kifejezése, mely a kissé megvénült, szellemes arcra félreismerhetetlen bélyeget nyomott, sajátságos módon egy újra fölébredt régi vonzalom hatásával volt a bűndeni férfiúra. A nemes herczeg, ki delejesen vonzotta magához, s ki éltének döntő pillanatában csodálatos befolyást gyakorolt reá, ez a nemes ember, a kihez titkos érzés láncza kötö — ez újra itt állott s úgy tűnt föl előtte, mint a ki hazája sorsa fölött dönteni van hivatva. Rohan újra kezében tartá a sors vedrét.

— Hát azt a hófehér gallérú tekintélyes urat, ki ott izgomozog a herczegné előtt, megismernéd-e újra? A mi régi iskolatársunkat, a zürichi Wasert? — szakítá félbe Fausch a kapitány rohamos gondolatait.

— Csakugyan! Ott áll Waser! — Hát az Velenczében mit keres? — suttogá Jenatsch.

— Meg vannak a magam sejtelmiei . . . Talán Zürich holmi követelését kell rendeznie azon csapatok fejében, melyeket San Marco szolgálatába vett — ez azonban bizonynyal csak ürügy — s annak a rókának ott, bizonynyal több dolga van a francia herczeggel, mint a szárnyas oroszlánnal. A francia sereg, melyet a herczeg a harc színpadára vezet, mint mondják, Elzászban gyülekezik s csak a protestans kantonok földjén mehet át Bündenbe. Zürich urai pedig dicsekednek vele, hogy semlegességöket a francziák, osztrákok iránt szigorúan s pontosan megtartják . . . Csak előre nem látott, hirtelen átvonulással lehetne azt egy időre perturbálni s az éber örökösödést kijátszani. A zürichi regenseknek e minden elővigyázatát megszegényítő eseményt állapítja meg most derék küldöttük a herczeggel.

— Eltaláltad! — mondá Jenatsch, fölesatolva kardját, — most végezzük dolgunkat.

Egy tárczát s pénz-zacskót vont elő.

— Ez a kétszáz arany Fausch, a tied — s a tekercset kezébe tolá — a lóért s vértért. Egyéb dalmát zsákmányomat — itt van aranyban s iratokban — La Marca bankárnál helyezd biztosságba. Reménylem, elkerülöm az ólomfödeleket; de nem árt, ha mindenre készen állunk. Isten veled!

Fausch melegen megszorítá az oda nyújtott kezét s mondá: — Isten veled, György, díszem, büszkeségem.

HARMADIK FEJEZET.

A kapitány is átlépte a Maria Gloriosa küszöbét. Gyors pillantással körülnézett, azután észrevétlen balra fordult a mellék-hajó magas ívei alá, melynek közepén a herczeg társasága egy oltárképet tekintett meg. Lassan előrehaladva, közeledett a csoporthoz.

A herczeg gondolkodva látszék elmerülni a képbe, míg

neje — kézmozdulatokkal s szóáradattal adott kifejezést bámulatának, e még nem élvezett remekművön. Egy lépéssel oldalt Waser úr a mögötte álló sekrestyés által megmagyaráztatta magának a kép egyes alakjait s nevöket finom írással egy picziny, rézmetszetű másolat megfelelő helye fölé jegyzé, melyet tárczájából vont elő.

— A Pesarók nemes családja — magyarázta tompa énekhangon a sekrestyés, mialatt hízelegve dörgölődött lábaihoz kedvencz fehér macskája, mely ép oly otthonos volt a templomban s ép oly álszenteskedő, mint ura, kit lépten-nyomon kísért; — a Pesarók családja van e képen, a mint a legszentebb madonnának oltalmába ajánlják védszenteik: Szent Ferencz, Szent Peter és Szent György. — Itt meghajlott a szentek előtt s hódoló szünetet tartott. Azután a legifjabb, legfőlebb tizenkét éves Pesaro-leány halvány fejecskéjére mutatva, arra kérte a figyelmes Waser urat, hogy a barna átlátszó szemek egy tulajdonságáról el ne mulassza meggyőződést szerezni. — A varázsos tekintet, uram, szakadatlanul reám szegeződik, bárhonnan nézzem is azt az édes kisasszonykat. Köszöntenek szemei, ha az oltárhoz lépek, s sürgölődve bárhova forduljak is, a fenyés csillagok nem hagynak el soha.

Mialatt Waser úr állását többszörösen megváltoztatta, hogy lássa, vajon ez állítás reá nézve is bebizonyúl-e, az ifjú nemes urak figyelmét, kik egy kissé a háttérben maradtak, hogy a hercegnét élvezetében ne zavarják, egészen más szemek játéka vette igénybe. A tekintet, mely őket lebilincselé, nem a Tizian festette gyermek csodás tekintete volt s a sekrestyésnek nem is kellett őket figyelmeztetni, hogy azt észrevegyék. A szomszédos pillér talpazatán egy pár velencei nő térdelt. Ifjú, lány alakok! Az arcukat takaró fekete csipkefátyolon át még feketébb szempilla villogott elé s oly pillantások, melyek olvadó tüze az ég királynéja s harczos szomszédaik között oszlott meg. S az utóbbiak nem a kisebb részt kapták, a miért nem is maradtak hálátlanok.

— Mily szép volna e csoport — mondá most a művészet-szerető, de e mellett jó protestans hercegné, kezét fölemelve s kitért legyezőjével a madonnát s a három szentet eltakarva; — mily szép volna e csoport, ha ez istenfelő család imáját e magasabb rendű udvartartás nélkül küldené a láthatatlannak trónusa elé!»

— Mint jó protestans beszélsz — mosolygott a herczeg — de tartok tőle, Tiziano mester nem volna megelégedve veled. Végre is az egész szent művészet fölött pálczáat kellene törnöd. A mi egünket, s a mi benne van, nem lehet színnel, formával megjelenítenünk.

A herczegné szavainál a kis Wertmüller e hölgy háta mögött földije, Waser felé gúnyos pillantást küldött, melytől ez bizonyosan rémületbe esik, ha hirtelen meg nem pillantották volna mindketten az idegent, kivel Wertmüller már egy órával előbb találkozott a czukrászbolt küszöbén.

— Szent György lovagért, kegyelmes asszonyom, lándzsát kell törnöm — mondá most az árnyékból kilépve s a herczegné előtt meghajolva — Jenatsch kapitány. — Törhetetlen protestans vagyok; legalább vérzettem is az igaz tanításért; de védszentem, Szent György előtt mindig imádkozom. A szent sárkányölő bátor lándzsájával annak előtte a kappadócziai királyleánykát szabadította meg. Én azonban egy jóval inkább megsiratni való asszonyt ismerek, ki merev sziklához lánczolva s a tűzokádó sárkány körmeitől vérezve, égtől küldött szabadítóját áhítattal várja. A nemes asszony az én szegény hazám, Bünden; az pedig, ki őt a spanyol főreg karmából ki fogja szakítani, az ő győzelmes Szent Györgye, im elevenen előtttem áll.

— Bünden-i vagy, kapitány? — mondá a herczeg, kinek jobban tetszett a beszélő elragadó beve, mint a kissé vaskos hízelgés, mely azonban a herczegnőtől kegyes mosolyban részesült. — Ha nem csalódom, Jenatsch kapitány?

Ez helyben hagyólag hajtá meg magát. — Zarából írtál nekem — folytatá a herczeg. — Adjutánsom, Wertmüller feleleteiből — s bemutatta a kapitánynak a vezna zürichit, a ki nem minden gyanakvás nélkül élesen megfigyelte a bünden-i viselkedését — láthattad, hogy közléseid hazád állapotáról egész figyelmemet lekötötték s a mellékelt térképek is hasznomra voltak. Ha időmet a hadjárat előkészületei nem emészténék el teljesen, személyesen fejeztem volna ki legtöbb esetben helyeslésemet, néha kétségemet és ellenvetésemet. Annál jobban örülök most jelenlétednek Velenczében. Mióta levélváltásban állok veled, barátomnál, Grimani provveditore-nél, már nem egyszer közben jártam, hogy Dalmatiából visszahívjanak. De eddig hiában. Azt a feleletet nyertem, hogy nel-

külöznhetetlen vagy oda lenn. Jelenléted azért bámulóba ejt. Mi az oka hirtelen visszatértednek?

— Java részben égő vágyam, látni, s buzgóságom, szolgáltni fönsségedet — mondá Jenatsch. — E vágyam fokozta leleményességemet s czélom elérésére a legmerészebb eszközökre készítetett. Föladatomat Zárában megoldám s ha Velenczébe most visszasiettem, mielőtt a provveditore valami távol szigeten új herkulesi munkát rakott vállamra, — fönsségednek könnyű dolog lesz, ha ugyan hajlandóságát bírom, ezt a szabályellenes viselkedésemet kedvező — igaz világításba helyezni s azt kimenteni előljáróm előtt.

A herczeg fürkésző tekintete egy ideig a bündeni lángoló arczába mélyedt, mely valami távoli emléket látszott benne fölébreszteni. Tekintete azonban, látva a sötéten árnyékolt szemekből sugárzó meleg esdeklést, egyre jóakaróbb lett.

E beszéd alatt a társaság a kijárás felé mozgott. A sekrestyés fölemelte a bejárat nehéz damast-függönyét s alázatos hajlongással fogadta a herczeg aranyát s Wasernek gondosan papirba csavart adományát.

— Még ma rajta leszek, signor Jenatsch, hogy Grimani-nál egy jó szót ejtsek részedre — mondá a herczeg, a mint künn állottak a napos levegőn. — Nálam ebédel. Ma este pedig, miután nekem elég időt engedtel, hogy javadra hangoljam, majd állíts be hozzám. Akkor lesz időm, hogy dolgaidról veled beszélgethessek. Hazádnak érdekei az enyéim is. Elvár-lak lakásomon, a Canal grandén. — Wertmüller — szólott — addig kísérni fogod a kapitányt. Szeretetreméltósággoddal állasz jót érte, hogy a csábos Velence nem bilincseli le más-felé. Mulattasd szellemesen, vendéged meg méltóan s hozd hozzám pontosan.

A herczegné kegyes köszöntéssel az egyik várakozó gondolába lépett. A herczeg is búcsúzott s csak Waser maradt még egy pillanatra vissza, ki a kíséret néhány tagjával a második gondolát akarta használni.

A herczegnek párbeszédet ifjúkori társával, kit már évek óta elvesztett szeme elől, nem akarta zavarni. Azonkívül szívesen késleltette egy pillanatig a fölismerést is, a míg jobban hozzászokik György jelen alakjához. Zürichi reménytelen búcsúja óta csak véletlen hírek jutottak füléhez Jenatschról, a különböző protestans táborokból. Beszéltek gyakori párbajok-

ról, melyeket gyakran fölebbvalóival vívott s melyek várakozás ellenére halállal végződtek; nyaktörő kalandokról, véres meg-rohanásokról. De becsületes csatában csodált hadi tettekről is szólt a hír, azonban mindez határozatlan, ingatag körvonalak-ban maradt. Az idők folyamán György alakja Waser lelkében talányszerű álomképpé változott át.

Így hát barátságosan, de némileg zavarral s bizonyos formasággal szorított vele kezét s arra szorítkozott, hogy jelen állapota es rangja felől tudakozódjék. Azután a gondolára szál-lott s a két tiszt egyedül maradt egymással szemben, a Campo dei Frarin.

— Ha úgy tetszik, kapitány uram — kezdé Wertmüller — három megbízásom közül először a középsőt teljesítem s leg-először is a Markus-térre vezetlek az általam már kipróbált s jó-nak talált *Tükör* vendéglőbe. Azután egy órát elsétálunk az arkádok alatt a velencei szépek között. Tetszik ez a pro-gram pajtás uramnak?

A tudományosan képzett, tiszteletre szomjas Wertmüller úgy hitte, hogy a bár öregebb, de rendetlen életpályán előre-haladt társával szemben e bizalmas megszólítást megengedheti magának.

— A mint gondolod, Wertmüller — mondá Jenatsch, látszólag vidám beleegyezéssel — előbb azonban egy kis séta-utat tanácslok — Muranoba.

E hangos s vidáman ejtett szavakat két gondolás azon-nal fölkapta, kik arra hajózva, a két tisztet a Campón megpil-lantották s a kikötő-lepcsőn ólálkodtak a fényes zsákmányra. Már el is oldották a falról könnyű csónakjukat s az evezőhöz nyúltak.

A kapitány gyorsan a gondolába ugrott s Wertmüller követte.

HEGYEDIK FEJEZET.

A herczeg megbízása az ifjú zürichi nyugtalan kíváncsi-ságának nagyon alkalmatlan volt.

Hazájában a bündeni pártvezerről az előtt a legkülön-bözőbb ítéleteket hallotta. A kézművesek zajos czehtanyáján Jenatsch György akkor népszerű hős volt, míg az ország ügyei-

ben atyáskodó, diplomata-színezetű körök lelkiismeretlen, vérrel fertőzött kalandornak tartották. Wertmüller Rudolf azonban hazájának korán hátat fordított, hogy katonai pályára lépjen, mely a szerencsést már tizenhat éves korában a nemes Henrik herczeg kíséretébe és személyes közelébe hozta.

Még emlékezetében volt, mennyire foglalkoztatta képzel-mét az a hihetetlen vakmerőség és szívósság, melyet Jenatsch a nép harczaiban a spanyolok ellen mutatott. De még korábbi időből arra is emlékezett, hogy mily utálatot keltett családjában a protestans predikátor vad részvéte azon istentelen nép-bíráóságokban, hol a zsarolás s politikai gyilkolás napi renden volt; s hogy mennyit mulatott azon, mikor praepceptora e szörnyűségek miatt jajveszékelve, kezeit égnek emelé.

E kívül gyermekkorra egy másik elménye is friss közvetlenségben állott előtte. A zürichi vásáron egyszer a feszülten figyelő tömeg között állott egy útczai énekes szörnyű festménye előtt s hallgatta, a mint ez egy tragikus gyilkos történetet nem szűnő versekben énekelt. A verklis időnkint tova ugró vesszővel mutatta az egyes jeleneteket a rikító színekkel festett táblán. A középső képen a három úgynevezett bündeni Tell körül állotta pusztá ingbe öltözött s egy kürtöből előrántott áldozatát, a szerencsétlen Pompeius urat. Egyikök egy hosszúnyelű mészáros-bárdot forgatott — ez volt a híres Jenatsch pap! Mikor aztán a fölízgatott fiú az estebédnél mostoha atyjának, Schmid ezredesnek, az új Tellekről mesélt, ez méregtől pirosan megtiltotta, hogy a vérszomjas csöcseleket jelenlétében többé említeni ne merje.

Most szemtől szembe nézett e kétségbe vont értékű személyiséggel s másnak találta, mint a hogy képzeletében élt. Egy papi demagog durva s kétése alakja helyett egy világlátott férfi ült vele szemben, ki szóban s mozdulatában a lovag szabad biztosságát mutatta. A volt pap rendkívüli katonai tehetségéről már a herczeg nevében folytatott levelezése útján meggyőződött; a mi azonban csodálkozóba ejtette, az a kellemes, szívhez szóló varázs volt, mely a bündeni merész vonásait, meleg szavait megszépíté, mikor a herczeggel beszélt. A gyanakvó zürichi kérdezte magában, valódi-e ez a szívesség. Kétségkívül természetesnek s önként buggyanónak mutatkozott; de észrevette, hogy a hatás, melyet a herczegre gyakorolt, mégis valami előre akart, talán előre megfontolt volt.

Miután a gondola néhány szűk vízi úton átlebegett, rövid ideig a velencei közlekedés fő erét, a Canal grandet követte, a hol a távolban a gondolák s halászbárkák tömegében még látható volt a herczeg lassan tova haladó, büszke hajója. Azután újra belémerült a szűk lagunák árnyékába s a várost éjszokról kerítő tenger csendes színének tarott.

— Németországon harczoltál, kapitány, mielőtt San Marco köztársaságának ajánlottad szolgálataidat? — kezdé a nyugtalan Wertmüller a beszédet, minthogy társa saját gondolataival látszott tépelődni.

— Mannsfeld alatt. Azután a svéd zászlót követém a szerencsétlen lützeni napig — volt a szórakozott felelet.

— Szerencsétlen? Hiszen döntő győzelem volt — vélekedék az ifjú tisz.

— Bárcsak vereség lett volna s két fénylő szem le ne csukódott volna! — mondá a bündeni. — De egyetlen férfi halála megváltoztatta a dolgok állását. Gusztáv Adolf alatt a háború nem volt czéltalan vérontás. Nagy gondolatért harczolt, az evangeliumi szabadság védelmére egy nagy éjszaki birodalmat akart alkotni s ez a birodalom védőfala s támasza lett volna minden kis protestans államnak s így az én Bündenemnek is. Ez óhajtott czél a nagy halottal messze távozott s a lelkétől megfosztott háborúskodás ragadozó vállalatává fajúl. Mi marad hátra? Czéltalan gyilkosság, s zsákmányolás. Gusztáv Adolf zászlója alatt a bündeni örömmel harczolhatott. Véret, életét áldozva a protestans ügyért, biztos lehetett benne, hogy áldásthozón patakzik vissza kis hazájába. Most azonban mindenki csak arra gondoljon, hogyan jusson hazájába s végezhesse a maga föladatát.

— Hát azt hiszed, hogy egyes ember, még ha Gusztáv Adolf is, oly döntő súlyt rak a sors mérlegére? — kérdé gyorsan az ellenmondani szerető Wertmüller. A német fejedelmek féltékenysége, mint a mocsári növények fonata, megakadályozta volna minden lépését; irigy szövetsége, Richelieu alattomosan megbuktatta volna, mihelyt a német koronára nyújtja kezét; egyebet sem ért volna el, mint hogy a német szent birodalom rozsdás gépezete összedől. — A svéd király alapjában Wallenstein kegyes ellentétének tűnik elem. Ezt mint istentelen lázadót, mint fekete ördögöt festék a falra, amaz pedig a szentség hírében halt meg. Véleményem szerint

mindakettő jogtalanul reáerőszakolta a világra önkényes terveit; s mindkettő, mint tüzes meteor tűnt le, rövid fény után. Ma megint a szokott útján halad a világ kereke, megint a szokott számokkal s szokott törvényekkel számolunk. Francia- és Svédország megszerzi a német protestansoknak az annyira óhajtott vallásszabadságot, de majd megfizetteti magát ezert zsíros német földdel a két jótevő.

— Hogyan, fiatal barátom! — szolt a bűnden, figyelmessé válva — gyalázatos tartomány-rablásról úgy beszélsz, mint valami mindennapos ügyletről? Egy svájcezi! Szégyeld magad, Wertmüller — kellene mondanom, ha komolyan venném szavad! — S ezt nevezed te a dolgok rendes menetének? Elismered az erősebb jogát legdurvább, leglelketlenebb alakjában, s megtagadod annak isteni voltát a személyiség hatalmában?

Itt Wertmüller észrevétlen gúnynyal tekintett reá s hal-kan fűttyentett. Az előtte ülő s fogalmai szerint nagyon is ingó, kétes személyiség nem igen volt hivatva rá, hogy a világ eseményeit megbontsa. A másik azonban haragos tekintettel méregette. — Nyomorútan félreertesz — mondá — ha azt hiszed, hogy egy talajától elszakadt magános személyiségre gondolkodok, a ki gyökértelenül, saját hasznától hajtva, ide-oda ingog. Én egy egész népnek testté válásáról beszélek, mely szellemével s szenvedélyével, nyomorával s gyalázatával, sóhajjaival, haragjával s boszújával több, vagy nem bánom, egyetlen egy fiában testet ölt, a kit aztán annyira elfoglal és lelkesít s a szükséges tettekre följogosít, hogy csodákat kell tennie, még ha nem is akarná! . . .

Nézz csak körül! Nézd meg a magad s az én kis hazámat, hogyan szorítják össze a körüle támadó nagy államok s beszélj! Ha önálló életet akarunk élni: elég-e ahhoz a közönséges hazaszeretet s az áldozatkészség rendes, házias mértéke?

A megsejtett érzelem hevésségevel kitörő szavakat a fiatal tiszt kezdetben válasz nélkül hagyta. Okos szürke szemeibe szökött a kérdés: Hős vagy-e, vagy komédiás? Most serkedő hegyes szakállával játszadozott s visszanezett a város fele, hol a jelen pillanatban legszembeszökőbb épületen, az új jezsuita-templomon, a hatásos szobor-csoportozatok hátulról nézve, a legsodálatosabb rövidülésekben mutatkoztak. A vasrudakkal

megtámasztott angyalok és apostolok szárnyaikkal s köpenyeikkel szembetűnőleg óriási, fölszúrt lepkékhez hasonlítottak.

— Zürichben — veté közbe — az emberek oly kicsinyek, mint a viszonyok s Bündent, ne vedd rossz néven, kapitány uram — eddig csak katonai tanulmányaimból ismerem, mint igen érdekes csatatért. Ha Leonidast akarod ott játszani, s az elsőnél nagyobb szerencsével, bizony nem írgyellek érte . . . Én azt hiszem, hogy rendkívüli emberek föltűnése nagy szenvedélyek föllobbanása — a mi az emberi természet hiányos volta miatt különben sem tartós dolog — nem elég az üdvösségre. Hogy a világ össze-vissza hányt elemeiből valami tervszerűt építhessünk: ahhoz nézetem szerint higgadtabb tulajdonságok kellenek: emberismeret, akarom mondani, azon szálak ismerete, melyeken az emberek függenek, vas fegyelem és az emberek s dolgok változása közben következetesen föntartott érdekek. — E szempontból azokat ott mestereknek mondhatom! — s trefás, gúny és komolyság közt játszó arcczal a jezsuita-templom pompás homlokzata felé mutatott.

S a tiszt a pillanat hangulatától elcsábítva, a híres szerzetre dicsőítő beszédet mondott, melyet egy zürichi szájából s egy kálvinista herczeg segéd tisztétől mindenki különösnek tarthatott.

Először csak úgy próbára dobott oda egy pár megjegyzést. Mikor azonban a kapitány, kit boszantani s a bokorból kiugratni ma különös föladatává tette, nem fogta föl s nem dobta vissza a szót, a kegyes atyák fejére egyre phantastikusabb koronát nyomott. Merészen azt állította, hogy ők hoztak először a keresztyénség ember- s államgyűlölő tanaiba értelmet s kapcsolatot. Csak mióta az okos szerzet átdolgozta, lett a keresztyén morál elfogadható, sőt csábító. A páratlan emberek így valami alapjában sötétet, kiszámíthatatlant, világtól elfordultat bámulatos ügyességgel az életben használhatóvá s a legkülönbözőbb műveltségű embereknek hozzáférhetővé tettek.

— Ismered új templomuk belsejét? — kérdé hirtelen — Istenemre mondom, olyan gyönyörködtető s vidám, mint valami színház.

A bűndeni e merész és szökellő csevegést hallgatva túrte — mint mikor egy nagy eb, mely óljában fekszik, nem

szívesen, de csak csendes mormolással tűri a hozzá becsúszott kis öleb vidám boszantgatásait.

A gondola azalatt elérte Muranót, s nem messze a templomtól kikötött.

Jenatsch a legközelebbi locandába fordult, egyszerű ebédet parancsolt s azzal menté magát társa előtt, hogy a tegnapi tengeri úttól s éjjeli gyors lovaglásától Paduába — elfáradt és éhes. Ajánlja, hogy itt a tengerrel szemben pihenjenek egy órát, s a Márkus-téri ebédről s velencei nőkről mondjanak le.

Wertmüller, kit az ebédlőhely megváltoztatása s a bündeni állhatatos hallgatása rossz hangulatba ejtett, most egyedül vive a szót, különösebbnél különösebb gondolatokra szökellett. Valami titkos harag által ösztönözve, újra szülővárosára fordítá a szót s mivel a bündeni a nemes Zürichről s ifjúkori pajtásáról, Waserről, csak dicsérőt mondott, a tisztet az ellenmondás vágya s a tüzes illyriai bor annyira elragadta, hogy a legtekintélyesebb honi emberekről istentelen torzképeket rajzolt s a harmadik üvegnél a tekintetes polgármester urat szemétdombon kotkodácsoló kakasnak, a nagytiszteletű antistest merev szarvú bikának nevezte.

A kapitány, ki ez eszelős és ízetlen támadásokat a bor hatásának tulajdonítá, a mint e nagyravágyó s minden idegen érdemre féltékeny természetben megnyilatkozott, a fiatal tisztet, ki tárgyát nem tudta kimeríteni, szeszélye önkényére hagyta s megmaradt a mellett, hogy Zürich az utóbbi, veszélyes időkben ép annyi okosságot, mint állhatatosságot mutatott s ha óvatos semlegesség pajzsával védte magát, ez mint a Svájcznak, Bündennek is csak javára vált.

Erre a Velenczében magát veszélyezettnek érző bündeni, a ki, a nélkül, hogy Wertmüller észrevehette, feszült figyelmet fordított mindenre, a mi éles s messzeható szemei ügyébe esett, nem figyelve Wertmüller gúnyos nevetésére, kilépett a keskeny partra.

— Semlegesség — kiáltott föl, a gondolába ugorva a kapitány után. — A véletlen játéka egy czédulácskát juttatott kezeim közé, mely őszinte, szigorúan kimért semlegességünknek s egyszersmind egyszerű polgári erényünknek megható bizonyítékát nyújtja. A phariseusok és ámítók! . . . Akarod-e tudni, kapitány, akarod-e tudni, hogy mennyit ér minden czéhmasterünk s tanácsurunk? A minap herczegem nevében —

mondá elővonva zsebkönyvét — Solothurnba, a francia követhoz egy füzetet kellett átküldennem, melyben uram előírja neki, hogyan kell a küszöbön álló veltni hadjárat különböző esélyeiben viselkednie. E füzet azután a követség jegyzeteivel s mellekleteivel visszakerült. Nézd csak, mit találtam benne, a mint véletlenül az írat levelei közé tévedt! — S egy keskeny papírszeletet bontott szet, melyeken zürichi előkelő nevek egész sora volt följegyezve kisebb-nagyobb számokkal, melyek mellett az áruló livres-jegyet tisztán lehetett olvasni. Az egész azért még mindig csekély összeg volt.

Ezúttal Jenatsch sem állhatta meg hangos nevetés nélkül. — Már az igaz! Nagyszerű vesztegetés! — gúnyolódott. — Ki sejtette volna! Hogy azonban ezt az apró pénzt oly szégyenkezve s óvatosan rakják zsebre, ezzel még mindig nem megvetendő erényességet mutatnak. Salisaink, Plantáink nemes elfogulatlansággal fényes nappal fogadják el az idegen aranyat és nem ily hitvány összegeket!

Mialatt Wertmüller duzzadó tárczája többi írtaiban lapozott, Jenatsch nem kíváncsiság nélkül, hirtelen átfutotta a dicstelen jegyzéket s meglegedésére a Waser nevét nem találta benne. Most hirtelen kis darabokra szakítá. A fehér rongyok már távol himbálództak az esti szellő által lengetett habokon, mikor Wertmüller veszteséget észrevette s csak nagy nehezen tartóztatta magát haragos kitöréstől.

Jenatsch nyugodtan magyarázta neki, hogy mint barátja, csak javát akarta. E papír neki s másoknak csak kellemetlenséget szerzett volna. Zürich az ő bölcsője s hű anyjának kis gyöngéit eltitkolni, fiúi kötelesség.

— A mi tartóztatott, hogy ujjaidra vigyázzak, kapitány — mondá a tiszt — az ez a levél volt. Mint látom még fölbontatlan s már három napja tárczámban hever. Valóban elfelejtettem olvasni. Unokatestvéremtől való, ki Milanóban mint nagykereskedő protestáns létére is jó üzleteket csinál s Serbelloni kormányzó kegyeiben áll. Engedd meg, hogy jelenletedben fölbonthassam s olvashassam.

Jenatsch helybenhagyólag bölintott s Wertmüller hosszú ideig a levélbe mélyedt, kezdetben, hogy visszanyerje egykedvűségét, mert a kapitány önkényes viselkedése megsértette, később mindinkább növekedő érdeklődéssel.

— Ez aztán a dicső történet! Jupiterre mondom, egy

régi római nő! — kiáltott föl végre. «El kell mondanom, ám-bár kapitány uram, az imént alattomosan visszaéltél bajtársi bizalmammal! Elmondom annál inkább, mert az esemény téged, úgy szólván, személyesen érdekel, mert bündeni nőé benne a főszerep! E kufár lélek szavaival persze — értem a levél íróját, az én unalmas öcsémet — nem fogom elmondani. Kár volna a történetért. Engedd meg, hogy szabadon adhassam elő e ritka históriát. Tehát:

Milanóban, mint te is tudni fogod, a legszegényesebb viszonyok között él a te öreg, harapós Rudolf urad, a zernetzi Planta és hasonnevű fia, ki különben a becsületes medvetalpat érdemetlenül hordozza czímerében. Amaz cseleket sző a kormányzóval s nála ebédel, míg emez a kormányzó unokaöcsésével sorra járja a város hírheft játéklarangjait s egyéb lebuját. A két fiatal pajtás lelkében egy húron pendült; s míg a nagybácsi az öreg Plantát politikai reményekkel táplálgatja, addig az unokaöcs, kinek hóbortjaiban czinkosra, s épen nem kétségen fölüli álló bátorsága védelmére fegyverben jártas pajtásra van szüksége, a fiatal Plantát látja el gazdagon, hogy korlátlanul élvezhesse a jelen gyönyöreit. A fattyú Rudolf ezért hálásnak akart mutatkozni s mivel se szíve, se esze, hogy bőkezű barátjának tiszteletre méltó, üdvös szolgálatot tegyen, rosszra és gyalázatosra gondolt. Az öreg Plantánál, ki a legelhagyottabb városnegyed egy bedőlt palotájában lakik, egy árva nő, a család valamelyik száműzött mellékágáról, rokona, talált menedéket. A leány — valami ritka szépség — Bündenben nagy birtokra tarthat jogos, de a mai politikai körülmények közt nagyon bizonytalan igényt, s ez okból az öreg Rudolf nőül szemelte ki fiának. Lucretia azonban nemes érzésű s megveti a hitvány, semmirekellő legényt. Most Rudolf, hogy egy csapással dühét lehűtse s tartozását is lerója, s a fiatal Serbellonival, ki előtt a csak templomban látható bündeni szépség a legfőbb jónak tűnhetett föl, gyalázatos alkura léphetett. Elég az hozzá, egy éjjelen, mikor az öreg Rudolf a gubernatorenél, az ifjú meg a játéklarangban ül, Lucretia pedig az elhagyott házban egy vén lombardiai szolgálóval egyedül van, a melléktérben gyanús zajt hall. Tolvajokra gyanakodva, megragad egy kezeügyébe eső kést s a hold fényétől csak gyöngén megvilágított kamarába lép. Ekkor egy sötét alak az árnyékba hátrál. Lucretia arra tart s megszólítja. Az ifjú Serbelloni most

elője borúl s forró szerelmet vallva, átkulcsolja terdeit. Lucretia alávalónak nevezi s oly hideg megvetéssel bánik vele, hogy a férfi esdeklése hirtelen fenyegetéssé válik: azzal félemlíti, hogy hatalmában van s az ajtók előtt örök állanak. A deli termetű s büszke lelkű Lucretia azonban baljával a fölugrót visszanyomja, jobbával pedig fölülről mellébe mártja kését. Serbelloni ingadozik s cselédei után kiált. A megvesztegetett vén szolgáló, ki az ajtónál hallgatódzott, most jajveszékelve a kamarába ront s gyilkos segélykiáltásaival föllármázza álmából a szomszédságot. Az erőszakos nőrablás így megakadályoztatik; a vérző Serbellonit fölemelik s elviszik. A dolgot azután nem igen fessegetik; a történetet valami félreértés gyanánt magyarázzák. A szép Lucretia azonban már másnap reggel a kormányzó palotájába megy, oltalmat kér; a nagybátya, minthogy unokaöcscse sebe nem halálos, nagy kitüntetéssel, sőt csodálattal fogadja, s Lucretia kijelenti, hogy bármilyen sors érje is, vissza megy bűndeni hegyei közé, mert jobb otthon éhezni, mint a száműzetés keserű kenyerét enni.

Hosszabb szünet után Wertmüller így folytatá: — A levél végezete nagyon különös. Azt hiszik, Lucretia Velenczének fordult, hogy herczegemtől menedék-levelet kérjen a hazaútazásra. Nos, nem vagy büszke a bűndeni Juditra? Ez elbeszélésemért bizton vártam tapsodat, s te hallgatsz, mint valami köszöbor, kapitány?

Kíváncsi szemmel nézett tisztünk a szemben ülő Jenatschra, ki az esti szél ellen védekezve, mélyen köpenyébe burkolódzott, s nagy spanyol kalapjával árnyékolt arczára. Valami tréfaszót akart feleje röpíteni, de ajakán maradt s szinte fájni kezdett. A gondolában visszahajlottnak arczulata, melyet a nap folyamán a kapitány tüzes vérmérsékletének s simulékony elméjének legváltozatosabb kifejezéseitől látott élénknek, izgalmasnak, most mintha elhalt s kőkeménynyé dermedt volna. Mereven bámult maga elé a szürkület pirosuló hullámaiba s merevségében idegenszerűen eltorzúlnak s fenyegetőnek látszott.

A zürichi azonban nem igen jött ki sodrából s mivel semmi okos vagy találó eszébe nem jutott, még egyszer hanges csodálkozással tért vissza a bűndeni Juditra.

— Hadd e méltatlan s ide épen nem való hasonlatot! — szólt hevesen s élesen a másik, álmából fölocsúdva. — Lucretia helyzetében minden bűndeni nő így cselekszik.

Azután hirtelen a város közeledő méceit látszott észrevenni, s rájok mutatva, minden átmenet nélkül szeretetre méltó hangba csapott át. — Íme, már itt vagyunk — mondá könnyedén. Nem evezhetnénk-e, mielőtt a herczeg lépcsőinél kikötünk, a Zattere partjára, a hová szolgálmat rendeltem, a Dalmáciából hozott holmimmal együtt? Szeretném azt a herczeg palotájában biztosságba helyezni.

— Aligha lesz lehetséges, kapitány! A kerülő nagy volna s az éj már leszáll. Felelős vagyok éretted s a herczeg véghetetlenül pontos! — felelt a zürichi, magában pedig csodálkozott, mi szüksége van Jenatschnak s jószágának a herczeg védelmére.

Még egyszer szeretett volna olvasni az előtte ülő mélyen árnyékolt arczában; a gondola azonban egy szűk, sötét lagúnába hajlott be, s csak két tüzes szemgolyó — mint valami oroszláné — villogott feléje az éjből.

Mikor a gondola a Canale granden a herczegi palota márványlépcsői előtt egy másik, ép távozni készülő mellett kikötött, a szép ívű kapu küszöbén két hivatalos díszbe öltözött férfi-alak jelent meg, melyek sötét körvonalai jelentősen emelkedtek el a fényesen világított csarnok világos háttéréről. Az egyik az előkelő velencei finom alkatát s simúlekony mozdulatait mutatta, míg a másik gömbölyded, kissé nehézkes formájú kisvárosias udvariassággal szabadkozott az ellen, hogy elsőnek lépjen ki a csarnokból.

— Csak előre, Waser uram! Ma ön az én tisztelt vendégem — mondá a karsú, kit most Jenatsch és Wertmüller, mint a köztársaság provveditoreját a legnagyobb tisztelettel köszöntöttek. Grimani megnyerő szeretetreméltósággal fordult a bűnden felé.

— Ezúttal nem kívánok semmi magyarázatot — mondá. — Nem akarlak tartóztatni, minthogy a nemes herczeg várakozik rád. Kevésbé fontos dologról majd később beszélünk. Még látjuk egymást.

Waser úr pedig meg nem állhatta, hogy mielőtt lábát a gondolába tette, ifjúkori barátjának kezét ne nyújtson s fülébe ne súgja: — A herczeg nagyon kedvel s az én szeretetreméltó gazdám Velenczében, Grimani, is nagy jóakarattal szólt személyedről s dicsérte tetteid.

A gondola elevezett. Mialatt a csarnokon áthaladtak,

Jenatsch mosolyogva mondá Wertmüllernek: — A dalmát hegyek közt egészen elvadultam s most minden előkészület nélkül kell a gyöngéd 'hercegnő körébe belépnem. Rangra, szellemre kétségkívül a legelőkelőbb hölgy, kinek csillagaim közélébe hoztak. Engedd meg, tiszt uram, hogy kifefélhessem öltönyöm s kölcsönözd ide legszebb csipkegallérod.

Erre a két tiszt gyors léptekkel a széles lépcsőkön fölhaladt.

MEYER F. K. *után, németből*

S. M.

BÁL UTÁN.

Itthon vagyok, hajnal vetett haza,
Szekembe roskadok,
Elmém zavart, nyomott a szívem,
Fáradt, alélt vagyok.

Fülembe cseng a bál zenéje,
Fényétől ég szemem,
S pár pár után hogy lejt kerengve,
Csak egyre nézdelem.

Im itt libeg csapongva, ingva,
Vidáman, mind a hány,
Elöl Zizi tánczossa karján,
A legszebbik leány.

Szorongva, félve míg vigyázom,
Eltűnik a terem,
Út lesz belőle — mily varázslat! —
A síkon, végtelen.

S tovább, tovább libegnek rajta
A párok rendre mind,
Elöl Zizi tánczossa karján,
S csak vissza sem tekint.

Magamra hagytak, messze járnak,
 Vak éj szakadt reám,
 S vakon, kábultan egyre nézek,
 Nézek Zizi után.

GÓBI IMRE.

AZ ÚJ GÖRÖG DALNOK.

(Lord Byron *Don Juanja* III. énekéből.)

1.

Görög szigethazám, a hol
 Sapphónak hangzek lángdala,
 Hol Delos feltünék s Apoll,
 Harcz s béke műve nagy vala !
 Még tündököl örök nyarad,
 A többi eltűnt, ez maradt.

2.

A népeket Tejos s Skios
 Múzsái mint elhódíták !
 Szerelmes hárfa, hős koboz
 Dalán hevült a nagy világ.
 Még cseng a visszhang, cseng nyugot
 Táján, de itt elhallgatott.

3.

Néz Marathonra hegytető —
 És Marathon tengerre lát ;
 Ott elmerengve nagy, dicső
 S szabadnak láttam e hazát ;
 Mert persa síron állva, én
 Hogy rab vagyok, el nem hívém.

4.

Ült a király a szirttetőn,
 Mely Salamis felé tekint;
 Hajók raja, seregözön,
 Alant mit lát, — s övé e mind!
 Napkeltekor megszámlalá —
 De estig eltűnt mind, hová — ?

5.

Hová tűnt? és hová jutott
 Görög hazám? Rég' hangza el
 A hősi lant, nem csenghet ott,
 Hol nem dobog már hős kebel.
 E lantot, ah! mely isteni,
 Most gyarló ujjam pengeti.

6.

Bár rabbilincsen, mégis ér
 Tán valamit, ha még kigyúl
 Szivemben s kél a honfivér,
 Mig arczom dal közt elpirúl.
 Mi itt a költő? Könny csupán
 S pír a görög ábrázatán.

7.

Pirúlni s könnyet ontani,
 Kevés biz' ez! — Vérték atyánk!
 Adj vissza föld, adj spartai
 Halottjainkból egynehányt!
 A három százból hármát és
 Új Thermopylnak nem kevés.

8.

Hát hallgatag? Mind hallgatag?

Nem ám! — a föld homályiból,
Mint távol zúgó hegypatak

Szól a halott, így válaszol:
«Jövünk, csak keljen egy, ki él!»
De élő nincs, ki harczra kél.

9.

Hiába — hát vigadj görög,

Tölts, színig töltsd meg poharad,
Hadd ontsa vérét a török,

A szőlő vére megmarad!
Halld! alig szól a gyáva szó,
Rá bacchanál kurjongató.

10.

A Pyrrhusz tánca járja még,

De csatarendje merre lett?
Jobb és nemesbike a két

Leczkének kárba mért veszett?
Kadmos betüi intenek —
Raboknak tán azt vélitek?

11.

Tölts, színig töltsd Samos borát!

Anakreon dalában ezt
Dicsőíté, mig kényurát
Szolgált — de Polykratest —
Volt akkor is, mi tagadás?
De honfi volt csak, senki más.

12.

A Chersonésos zsarnoka
Miltiades a nagy dicső
Görög szabadsághős vala; —
Oh ilyen zsarnokot, minő
E zsarnok volt, adj végzetünk
S bilincsén boldogok leszünk.

13.

Tölts, színig töltsd Samos borát!
Még Parga partján s Sulinak
Hegyén van régi törzs, család,
Minők dórok szülötti csak;
Kikel a mag e téreken
Mely még Heraklid-vért terem.

14.

Nem tesz szabaddá frank segély,
A frank király csak csür csavar;
Nem menthet meg — ne mást remélj —
Csak honfisziv, csak honfíkar.
Török erőn, latin eselen
Pajzsod megtörni kénytelen.

15.

Tölts, színig töltsd Samos borát!
Lásd szüzeink hús fák alatt
Mint tánczra kelnek, — de sorát
Ha nézem, szégyenkönny fakad
Szememből, hogy ily keblek majd
Tápláljanak egy szolgafajt.

16.

El — Sunium márványhegyén,
Hol csak a tenger hall reám,
Megállok, zengek hattyuként
Mig meghalok ; — már nincs hazám,
Nem kell e rabhon — földre vágd
A telt pohárt, Samos borát.

SPÓNER ANDOR.

EGY KIS CSALÓDÁS.

Rajz.

— Kérem szépen, lehet-e beszélni az igazgató úrral?
Senki sem felel.

— Kérem szépen — ismétlődik a halk, alázatos kérdés —
lehet-e beszélni az igazgató úrral?

Az egyik írnok végre felemeli a fejét, s kezével a szemben
levő ajtó felé mutat. Az öreg asszony mélyen meghajtja magát,
s arra tart.

Most előkerül valahonnan az irodaszolga is, kinyitja
előtte az ajtót, s a fal melletti padra mutat.

— Tessék ide leülni és várakozni — szól leereszkedőleg.

Az asszony ismét meghajtja magát s a pad legszélső
végére ül. A szobában egy nagy íróasztal van, s két úr áll az
íróasztal előtt, kedélyesen beszélgetve.

Az egyik úr rövidlátó, de hátra fordulván, azt meglátja,
hogy egy nő jött be a szobába. Azonnal közeledik felé.

— Ah, ah, úgy tetszik, ismerem? Együtt utaztunk Kassá-
ról, nemde?

A jó asszony örvendezve áll föl, hogy valaki ismerősre
akadt, s ismét meghajtja magát. De a rövidlátó úr közben föl-
tette zwickkerét, s úgy nézi meg.

— Oh jó! — kiált visszahökkenve — Tevedtem! Nem
utaztunk együtt soha! . . .

— Az ördögbe! — mormogja visszatérve kollegájához —
szakasztott az anyósom!

Az öreg asszony kissé csodálkozva ül vissza a nádfonatú
pad szélére; de csakhamar megfedkezik csodálkozásáról visz-
zatérő felelmében és szorongásában.

— Én özvegy Illés Györgyné vagyok, kérem szépen — ismétli magában talán már századikszor mondókáját, melyet az igazgató úrnak készült előadni. — Tetszik tudni, az Illés Márton édes anyja. Oh kérem szépen, az a szegény Marcsi, igazán nem vétett olyan nagyot . . . Én tudom, hogy ő milyen jó fiú . . . Nem azért, mert az édes anyja vagyok . . . — Jaj, mennyit nyitogatják ezt az ajtót! . . . Talán ez az igazgató úr? Nem, kiment megint. — Hát, kérem szépen, elmondom én az egész esetet úgy, a hogy történt. Le is írtam, itt van az írásom róla, de gondoltam jobb lesz, ha élőszóval is elmondom. Hiszen tudom, hogy van az urakban könyörület . . . Különben én csak igazságot kérek . . .

— Megint két úr. Milyen jó kedvök van . . .

— A fiam nem is tud róla, hogy én eljöttem érte könyörögni. Nem engedett volna el . . . Nem ő a hibás, kérem szépen, hanem azok, a kik belevitték. Azokat büntessék, ne az én fiamat . . . Ez nem igazság, uraim! . . .

— Puff! — Pardon! . . .

— Ejnye — mordul az írnok úr az öreg asszonyra, kinek előrenyújtott lábában úgy megbotlott, hogy majd orra bukott. — Tessék arrább ülni és ne épen ide az ajtó mellé. . .

— Oh — bocsánatot kérek — rebegi az öreg asszony, tovább csúsza a padon. Lábaít maga alá húzza, s igyekszik oly kicsire összezsugorodni, hogy senkinek se legyen alkalmatlan.

Az írnok úr még sokáig dohog-morog magában s haragos pillantásokat vet az öreg asszonyra. Ej, ej írnok úr, hát illik e oly barátságtalan lenni egy félénk öreg asszonynyal? Szegény írnok úr, önnek bizonyára nincs édes anyja . . .

Most megint nyílik az ajtó. Borzasztó, hogy mennyit jönnek-mennek itt az emberek. A jó asszony egész ideges lenne, ha tudna; így csak meg-megrázkódik a hideg levegőtől, mely a nyitódó-csukódó ajtóból egyenesen reácsap.

Érdeklődve nézi ezt a sok urat, kik itt megfordulnak. Mindegyik egy-egy nagy csomó írást, papirost hoz vagy visz be a másik szobába. Bizonyára ott van az igazgató úr. Hozzá viszik be aláírás végett.

Oh az a mindenenek fölött levő, hatalmas igazgató úr, kitől függ az ő fiának is a sorsa! Hogyan is fog előtte megállani és könyörögni? És újrolag ismételtetni kezdi magában mondókáját:

— Én özvegy Illés Györgyné vagyok . . .

— Kérek tíz krajczárt!

Illésné fölüti fejét s körülnéz. Azt hiszi, hozzá szóltak, s már felelni akar, hogy: bocsánat, nincs nála annyi pénz . . . Azonban az írnok úr előtt áll a hivatalszolga, s egy levelet ad át neki.

— Mit, tíz krajczárt? — kiált az írnok. — Semmi sem jár ezért. Hát nem látja ideírva: franco — Feldpost?

— De én már kifizettem a levélhordónak!

— Az a maga baja. Máskor legalább tudni fogja, hogy a «Feldpost — franco.» Hogy még ezt is meglelekezik!

A szolga megnyúlt képpel megy ki. Illésné megsajnálja, és szívesen megadná neki a tíz krajczárt, de ő is olyan szegény asszony . . . Semmije nincs, csak a mit a fia keres a hivatalban. Mi lesz velők, ha ezt is elveszítik, vagy ha pénzbüntetéssel sújtják! Hiszen így is alig tudnak megélni . . .

De Istenem, már tíz óra! Több mint felórája várazkodik és még senki sem mondta, hogy bemehet az igazgató úrhoz.

Megkérdezné az írnok urat, de az oly barátságatlan; nem meri. Vajon mégis — merje-e?

Félénken pislant a nagy íróasztal felé, hol az írnok úr most valami furcsa dolgot mível. Egy különös szerszámot ütöget nagy csörömpöléssel valami papirosokhoz, s oly gyorsan jár a keze, mint a motolla.

Illésné még soha életében nem látott hivatalos bélyegzőt, s öreg asszonyok módjára roppant kíváncsi lesz látni, hogy mi az? De kérdezni restelli, sem oda nem mer menni, hogy megnézzze.

Azonban most az írnok úr fölkel és kimegy. Illésné egyedül marad. Egy pillanatig haboz, küzködik magában — de végre is a kíváncsiság erősebb benne, mint a félénkség.

Lassan fölkel, odamegy az íróasztalhoz, s előrenyújtott nyakkal, kíváncsi érdeklődéssel nézegeti azt a szerszámot. Ilyesmi lehetett a fiának is kezében, a mint magyarázta gyakran, de soha sem bírta megérteni.

Szegény Marczí . . . szegény jó fiú . . . Illésné elérzékenyedik s gépiesen nyúl a bélyegző után, hogy közelebbről megnézzze.

E perczben kinyílik az ajtó, s belép az írnok úr. Az anyóka ijedten összerázkódva, kiejti kezéből az ércz bélyegzőt, mely nagy zajjal esik le a földre.

— Csak — csak — meg akartam nézni — én — kérem szépen — engedelmet kérek — hebegi az öreg asszony félholtan az ijedtségtől s jól odaüti fejét az írnok úr fejéhez, a mint vele egyszerre hajol le a szerencsétlen bélyegző után.

— Oh — engedelmet kérek — tördeli még jobban megrettenve, s el van reá készülve, hogy most azonnal kiutasítják a szobából.

— Nem tesz semmit — mormogja boszúsan az írnok. — Azonban tessék oda leülni és nyugodtan lenni. Hivatalos helyiségben minden a szemnek, semmi a kéznek.

Illésné alázatos köhintéssel foglalja el előbbeni helyét az ajtó mögött, s ha lehetséges, még kisebbre húzza magát össze, mint azelőtt.

— Mégis csak jó ember ez az úr! — gondolja magában hálásan, míg lábai még reszketnek az előbbi nagy fölindulástól. — Hiszen azt is mondhatta volna, hogy távozzam innen!

Most megint három úr jön be, hangosan beszélgetve, s egymást kínálgatva az ajtónál a belépéssel. Utoljára is mind a hárman egyszerre akarnak bemenni, s közben majd eltapossák Illésné, ki azt sem tudja már, hogy hova dugja el a lábait.

A három úr vígan, nevetve megy be a másik szobába, s a nyitva hagyott ajtón ismét jön be egy fiatal ember írásokkal.

— Nem lehet bemenni — int neki az írnok.

— Miért? Mi van?

— Fegyelmi ülés!

— Ühm! — A fiatal ember vállai közé húzza a fejét, mintha mondaná: de jó, hogy nem az én bőrömről van szó! Aztán hona alá csapja az írásokat s ismét kimegy.

Az öreg asszony összerázkódik a hideg levegőtől, mely a nyíló ajtón át beáramlik. Nem tudja, nem érti, miről van szó, csak nyugtalanul nézi az órát, mely immár tizenegyet mutat.

Hát már soha sem kerül reá a sor? Mikor fogják már mondani, hogy bemehet az igazgató úrhoz? Milyen rossz is az, hogy itt senkinek sem panaszkodhatja el baját, senki sem törődik vele!

Bizony nem, jó asszony. Hiszen úgy hozzá vannak már itt szokva a kérelmező, folyamodó, panaszkodó vén asszonyhoz, szegény emberhez, hogy senki sem ér rá velök törődni. Mindenik azt hiszi, hogy már a másik beszélt vele.

Az írnok úr megint kimegy, s valamit kiált ki az ajtóból

a szolgának. Az pár percz múlva egy nagy pohár habzó sörrel s egy zsemlével tér vissza, melyet az írnok úr jóízűen elkölt, s aztán a széken hátra dőlve, újságot kezd olvasni.

Az öreg asszonynak eszébe jut, hogy ő is éhes; ma még semmit sem evett, mert a nagy izgalomtól még reggelizni sem tudott. Az úton vett egy sós pereczet, de azt sem tudta megenni; ketté törte s a zsebébe dugta.

Most megenné szívesen — de restelli.

Azonban mégis . . .

Titkon zsebébe nyúl, s letör egy darabkát belőle, de nem meri szájához vinni.

Az írnok úr észrevehetné, meg aztán hátha épen abban a pereczben találnák szólítani?

De talán mégis . . . talán megehetne egy darabkát . . . sebesen . . .

Gyors elszánással szájába tesz egy falatot, s igyekszik a lehető legelfogulatlanabb arcot öltve, alig mozgatva száját, lenyelni a perecz-darabkát.

Sikerült! . . .

A jó eredménytől fölbátorodva, most egy nagyobbbat tör le, s szerencsésen lenyeli azt is.

Nem veszi észre, hogy az írnok úr újsága mögül épen reá néz, s alig tudja nevetését visszafojtani. Valóban, mulatságos látványt is nyújt a jó anyóka, a mint óvatosan zsebébe nyúlva le-letör egy darab pereczet, s azt gyorsan lenyeli. Az írnok úr határozottan komikusnak találja, s alig várja már, hogy ebéd fölött elmulattassa véle pajtásait, ügyesen utánozva az öreg asszony félénk, félszeg mozdulatait.

Illésné most már majdnem teljesen fölbátorodva, egy még nagyobb darabbal tesz kísérletet — de oh Istenem — e pillanatban kinyílik az a másik szoba ajtaja, s jön ki az előbbeni három úr, és — ő legalább úgy látja — egyenesen reá néznek.

A jó asszony a pereczdarabot kezében nem tudja hirtelen hova rejtetni, s szeretne pereczestől együtt a föld alá süllyedni.

De a három úr nem sokat törődik véle, s vígan sietnek ki a szobából.

— Gyorsan végeztünk — mondják menetközben. És nem is sok ötven forint büntetés. Többet is érdemelt volna. De humánusak vagyunk — igen, humánusak.

Illésné leverten rejti vissza a pereczdarabot zsebébe. Már nem éhes . . . Igen igen restelli az egészset . . .

— Oh Istenem, Istenem — töprenkedik magában. — Mi lesz már velem? Csak bár valakitől megkérdezhetném, hogy bemehetek-e már? . . .

De mindenki oly közönyös arczczal halad el előtte; hogyan merjen megszólítani valakit, mikor senkit sem ismer és őt sem ismeri senki? . . .

Csak várni fog hát tovább, türelmesen, még az igazgató úrnak ideje lesz őt elfogadni. Ha kell, akár estig is itt ül; hiszen fiáról, egyetlen jó fiáról van szó . . .

A nagy fali óra kongva üti el a tizenkettőt.

Künn is, benn is a szobákban élénk jövés-menés, ajtócsapdosás hallszik. Az első ütésre az írnok úr is fölugrik zsebébe teszi az összehajtott hírlapot, s a fogashoz sietve, gyorsan veszi magára téli kabátját.

Az öreg asszony kétségbeesve veszi észre, hogy vége a hivatalos órának.

— Kérem szépen — akarja végső elszántsággal megszólítani az írnokot — de már késő — az elsietett.

Illésné egyedül marad. Most mit tegyen? . . . Hazamenjen, a nélkül, hogy valamit végzett volna? Nem, azt nem teheti, hiszen fia . . . Eh — bátorság! Nem vár tovább semmire, hanem bemegy az igazgató úrhoz.

Reszkető lábakkal, szívdobogva közeledik az ajtóhoz, de oly elszánt bátorsággal, mint mikor a madár szárnyait verdesve száll szembe az óriás ellenséggel, mely fészket fenyegeti.

Kopogtat, de nem felel senki. Még egyszer kopogtat — kissé hangosabban. Hasztalan.

Ekkor — végső elszántsággal — kinyitja az ajtót, belép, s mélyen meghajtja magát.

— Kérem szépen — én — bocsánatot kérek — akarja kezdeni kérelmét az igazgató úrhoz. De a szobában nincs senki. Illésné meghökkenve néz körül. Erre nem volt elkészülve. Most mit tegyen?

Zavartan lép vissza, s a küszöbön szembetalálkozik az irodaszolgával, ki seprűvel kezében jön, hogy kissé összesöprögessen.

— Kérem szépen — szólítja meg — az igazgató úrral szeretnék beszélni. Hol találhatom?

— Az igazgató úr még tegnap este elútazott néhány napra, hivatalos ügyekben — mond a szolga jólelkű bőbeszédűséggel. — De a helyettese itt volt egész délelőtt, miért nem tett vele értekezni? Különben, ha az igazgató úrral személyesen kíván értekezni, úgy tessék két—három nap múlva eljönni, akkor biztosan itt lesz. Ez a szobája, ni!

— Oh Istenem, Istenem — sóhajítja az öreg asszony. — Most mit tegyek? Az én dolgom oly sürgős . . . Azt mondta a fiam, hogy talán már ma, vagy holnap — Istenem. — Én Illés Györgyné vagyok, kérem szépen, az Illés Márton édes anyja, kinek tetszik tudni —

— Oh, oh — igen, tudom, tudom — mond a szolga fontoskodó arcczal, s a seprőre támaszkodik. — Az Illés Márton, igen . . . Hallom, épen ma délelőtt volt a fegyelmi ülés. Hallom, ötven forint bírságra ítélték szegény fejét. No, igaz, hogy csak rendre húzzák le a fizetéséből, de azért még sem szeretnék a bőrében lenni, mert tetszik tudni, itt minálunk igen szigorúan veszik az ilyesmit, és az igazgatóság. . . . No, no, mi a baj, kérem? . . .

Illésné hangosan fölajdúl. Kezével int a szolgának, hogy hallgasson el, s lassan elfordul.

Öreg, időtől, munkától és sok gondtól, virrasztástól meggyöngült szemeiből lassan gördül alá két könny ránczos, fonyadt arczára. És könnytől homályos szemeivel a kilincset keresvén, oly szomorú, kétségbeesett pillantással tekint a nádfonatú padra az ajtó mögött, hol annyi órát kínlódott át ma hasztalan — miként csak azoknak szemei tudnak pillantani, kik utolsó reményeket is elveszítették . . .

* * *

Az írnok úr pedig épen e perczben mulattatja asztaltársait a furcsa kis öreg asszonynyal, ki ma egész délelőtt, Isten tudja miért, ott ült a hivatalszobában és perezet evett.

TUTSEK ANNA.

A FÖLDRAJZI HELYZET SZEREPE A VÁROS- ALAPÍTÁSOKBAN.

Kohl János György (1808—1878.) volt az, ki az ember és lakóhelye közt az kapcsolatot úgy tüntette föl, mint okot és eredményt; 1841-ben ugyan általánosságban,*) 1874-ben pedig földrészünk azon pontjaira nézve, hol a legtöbb ember verődött össze, hogy a társadalmi együttélés javait élvezze, terheit kötelesség gyanánt elviselje.***) Kevéssel utóbb dr. Hunfalvy János tárgyalta ezt a kérdést egyetemi előadásában bőven, Szántó Károly pedig a fővárosok keletkezéséről értekezett.***) Legújabban fordította magyarra dr. Szalay László dr. Roscher Vilmos értekezését†) és kimutatniok sikerült, hogy a teremtés koronája, bár nem mindig öntudatosan, de annál következetesebben függ a talaj természetétől, a melyen kisebb-nagyobb tömegekben együtt él; mert az államok földrajzi fekvése és a népek elhelyezkedésének figyelmen kívül hagyása mellett legtöbb esetben csak a véletlen szeszélyes játékát látnók a történelemben, mondja dr. Vajda Gyula.††)

Ha az ismert világrészek bármelyikének térképét vizsgáljuk, első pillanatra fölötlik, hogy a városok, az ember lakása és elterjedésének e képviselői, aránytalan távolságokban vannak egymástól elhelyezkedve a földön. Némely vidéken nagy számmal, egymáshoz közel találjuk a sűrűn lakott helyeket, másutt

---

*) *Der Verkehr des Menschen in seiner Abhängigkeit von der Erdoberfläche.*

**) *Die geographische Lage der Hauptstädte Europa's.*

***) *Földrajzi közlemények*, 1880. 95—101.

†) *A nagyvárosok földrajzi fekvéséről*. Győr, 1—40.

††) *Városaink befolyása a közműveltségre*, 1878. 5.

alig látni néhányat s azok is messze esnek egymástól; sőt akad szemünk egészen lakatlan puszta vidékekre is. E tapasztalat újjal mutat arra, hogy kell bizonyos tényezőknek létezniök, melyek a városok alakulására döntő befolyást gyakorolnak s azok fönmaradását biztosítják. Ilyen tényezőkül válnak be: a földrajzi fekvés, az éghajlati, tenyészeti és ezektől függő társadalmi viszonyok, melyekhez azután a politikai okok járulnak. Ezek összhangzóan kedvező vagy ellenkező működése elősegíti vagy hátráltatja a városok keletkezését.

Nem véletlen dolog az, hogy a legéjszakibb főváros, Szent-Pétervár, az egyenlítőtől a sarkhoz való közeledés útjának csak a második harmada határpontján, a szélesség 60-dik fokánál bírt fejlődni — és mondhatni ott is csak fejedelmi parancsóra olyan nép között, mely előbb vakon engedelmeskedni tanult és csak jóval később gondolkodni is. De mind a fejedelmi sic volo, sic jubeo, mind az alattvalói föltétlen alkalmazkodás siker nélkül maradtak volna, ha esetleg a helyi körülmények nem kedveznek vala Nagy Péter czár és a nagy orosz nép e közös vállalatának — mert tény az, hogy a földrajzi helyzet adta természeti viszonyok a valódi gazda az ember letelepülésénél, azok megkérdésénélkül számítás tenni, hálátlan munka, miért a hol ezt kellő figyelmen kívül nem hagytt k, ott a siker sem maradhatott el.

Szent-Pétervár alapja lön ugyan az oroszok tengeri hatalmának, de a nemzeti középpont, hol a népelet összes fonalai, az egyházi és világi érdekek összpontosúlnak, csak Moszkva maradt. Nincs város az Oroszbirodalomban, mely az egész állam történetét, kiterjedését, viszonyait a távol külföldhöz, oly hiven tükrözné vissza, mint Moszkva. A Finn-öböl melleki új főváros inkább kereskedelmi és kikötői jellegű és a külföldi kultúra, idegen szokások góczpontja; épen oly külföldies a többi nemzeti város mellett, mint idegen mesterektől külföldi ízlésben épült palotái az orosz kabakok mellett. Szent Pétervár alapításából csak azt látni, mire képes a szellem a természet fölött; áttesszi a székhelyt a birodalom belsejéből, a continens közepéből annak szélére, szögletére, a tenger oldalára — de az orosz történet Moszkvában maradt, miről maga I. Napoleon is helyesen volt meggyőződve.*)

*) Jablonszky J.: *Összehasonlító politikai földrajz.* 1880. 178.

Ámbátor világhódító Nagy Sándortól el nem lehet vitatni az érzeket, mely neki alkalmas városhelyek kiszemelésében kalauza volt, mégis számra tíz Alexandriája közül csak hat élte öt több évezredre túl. Ezek:

1. A régi egyiptomi Alexandria, melynek oly szerencsével választotta meg a helyét, hogy kigyógyúl a legutóbbi (1882 július 11.) katasztrófa ütötte sebekből is, pedig sok olyan érte már két ezerév folyamán.

2. Az Alexandria ad Issum, ma Alexandrette, az iszkenderuni öbölcsúcsban.

3. Alexandria Charax, a melynek helyén ma a Shatel-Arab deltájában Bassora van.

4. Alexandria Arion, mai neve Herat, a Heri-Rud folyó mellett Afghanistanban;

5. Az afghanistani másik Alexandria, ma Kabul.

6. Az Alexandria Arachotum, ma Kandahar.

A többi négy közül némelyiknek a helyén ma falu is alig van, pedig a feledésbe merültek nem egyike mai nézeteink szerint kedvező helyen épült. Ilyen a pendshabi Alexandria, az Acesines (ma Shenab) beömlésénél az Indus folyóba, hogy alapítóját ez messze túl nem élte, oka az is lehet, hogy az akkoron kedvező viszonyok idő jártán rosszabbakra fordultak, mert ma fel földrajzi fokkal tovább délnyugatra éri el a Shenab az Indust, mint hajdan. Az Alexandria eschate (a legvégső) a mai Marghilan tájékán pedig ott volt, hol a Jaxartes (ma Syr-Derja) a hegyek közül kilépve, használni képes közép folyását megkezdi. A troasi Alexandria helyén ma az igénytelen Ekkisztambol falucska áll, a parthiai Alexandria pedig talán a későbbi Hira vagy Hirta Babilontól délre.

Az egyiptomi Alexandria királyi szemmel volt helyül kinézve arra, hogy az új görög világbirodalom középpontja legyen, kincsekkel árasztotta el az Görögországot és hozzá fűzte a gazdag Egyiptomot. Sokáig kérdeztették, hogy miért építtette alapítója a nilusi delta nyugati oldalára s nem inkább a keletre, a hol egyfelől Szíriához, másrészt a Vöröstengerhez és Indiához esett volna közelebb, oda a hol ma a szuezi csatorna éjszaki végén Port-Szaïd áll? Ma tudjuk, hogy a Földközi-tenger áramlata Gibraltártól keletnek mossa az éjszakai partokat és a Nilus deltája iszapját folyton kelet felé sodorja, elsőkélyesít minden kikötőt, mely Alexandriától keletre fekszik.

Így ment tönkre Peluzium, Aszkalon, Szidon, Tirus kikötője és fenyegetve van az ifjú Port-Szaid is.*)

Rhacontis halász-faluca állt 332 előtt Alexandria helyén, midőn Nagy Sándor parancsára Dinocrates görög építő lisztrel rakosgatta ki az új város leendő palotáinak helyét; mivel pedig eljöttek az ég madarai és fölszedték, azt jövendölték a jósök, hogy az egész világ lakosai oda fognak seregleni. És nem volt ez vak jövendölés. Különben, mint Peschel-Leipoldt**) mondja, annyira tele van Kelet Nagy Sándor épületemlékeivel, hogy a mohamedánok minden bizonytalan eredetű falat az őrdögnek vagy Nagy Sándornak tulajdonítanak.

Már Augustus császár foglalkozott a gondolattal, hogy a római birodalom székhelyét oda tegye át, a honnan Trója uralkodott a Hellespont-torkolatán. Nagy Konstantin császár ugyanazon gondolattól vezérelten, már falakat is kezdett vonatni a part hosszán, mely az Ida hegy tövétől a rhetei előfokig nyúlik — de utóbb oda módosult meggyőződése, hogy Byzantium fekvése jóval kedvezőbb a kereskedelemre és a birodalom megvédésére; minélfogvást Európa és Ázsia határán azt a helyet választotta, hol egy kezdetben gyöngye görög gyarmat hatalmas köztársasággá birt fejlődni.

Eredeti neve, mikor még igénytelen thrák gyarmat volt, Ligosz; mint görög telep vette föl a Byzantium nevet. A császár Nea (új) Rómának akarta nevezni, de a hízoges Constantinopolis (Konstantin városa) névvel rubázta föl. A régi orosz könyvek Czaregorod (czárváros) néven emlegetik, a bolgárok Czaregradnak hívják; a normannok a X. században Myklagardnak nevezték, mi nagy várost jelent. Környeke görög lakossága csak «Esz tan bolin» (városba) neven emlegette, miből az Isztambul, Sztambul török elnevezés származott; az ulemák Izlam-Bula (hit városa) névvel különböztették meg, de ez a köztudatba nem ment át.

Mivel hogy Konstantin új városa isteni eredet dicsőségével nem kérkedhetett, mint sok egyéb más embergyűjtő középpont, azt bocsátotta szárnyra a császár, hogy isteni parancsot nyert álmában es annak következtében kell neki a korgyöngeségben szenvedő úrnőt szép ifjú hölgygyé átvárásolnia.

*) Asbóth J.: *Zaharától Arabahig*. 1883. 21.

**) *Physische Erdkunde*. II. 1880. 516.

Midőn pedig római szokás szerint az új város környékét jár-dája vasával barázdálta körül és azt mondák neki, hogy rend-kívül nagy kiterjedésűre szabja: úgy felelt, hogy mindaddig folytatja, míg csak meg nem áll az, a ki előtte láthatatlanul jár-dal.*)

A mi Konstantinápolynak soha el nem évülő kincse es legfőbb szépsége, mond Vámbéry, az a Boszporusz. Elküldte egy perzsa shach építő mesterét Konstantinápolyba, hogy nézze meg és építsen neki olyant Teheran helyére. Az vissza-térve, így szólt: «Trónod zsámolyára teszem le fejemet, uram, de Sztambult ide építeni nem tudok; belső szépségeit utánóz-nom lehetne, de azt nem, hogy falai aljához naponta két világ-fejedelem dörzsöli oda homlokát hódolata jeléül. Ezek a Fekete és a Márvány tengerek.» És az építőnek igaza volt, de az átel-lenés ázsiai part közelségének is megvan a maga nagy jelen-tősége.

Mindenütt, a hol szigetekkel szemben partvidék vonúl, általában kedvezőbb műveltségi viszonyok jelentkeznek. Az Éjszak-Amerikához tartozó szigetcsoportok sarkvidéki jellemök-nél fogvást ez irányban alig jöhetnek tekintetbe és mégis az eszkimók hajózási ügyességét bámulja mindenki. Inkább van ez így a karibokkal, kik az Antillákat népesíték, a floridabeliek-vel, a malájokkal; a Carpentaria öböl körül ismerték a hajó-zást, a nyilat, természettek fát, némi gabonát. A hol a száraz-földdel átellenben számos a sziget, támad tengeri hajózás, kereskedés, népek érintkezése; ezt követi a szellemi forgalom, a kereskedők nyomában megjelennek a hitterítők és megvetik a társadalom fejlődése alapjait is. A dánok, normannok, ango-lok soha sem váltak volna azokká, a mik, ha nem lenne oly kedvező a tengerök.**)

A Tiberis egyik kanyarulatánál kis sziget nyúlik a folyó közepén, melyet a legrégibb időkben halászok nepesítettek, mert bár kisebb a Tyrrhen tengerben a dagály és apály, mint az óceánokon, de ott mégis eléggé érezhető s a tenger vize majd Rómaig föl-tolul. Ez nemcsak a hajózásra nézve előnyös, de a halászat is hasznát veszi, minthogy vele a tengeri halak egész idáig jönnek föl s a kis sziget környéke bővelkedik halak-

*) Cantu C. *Világtörténelem*, VI. 1866. 41.

**) Hunfalvy J.: *Egyetemes összehasonlító földrajz*. Lithographia 87.

ban; akkor legalább úgy volt, mikor Róma megalakult. Nem pásztorok alapították azt, hanem halászok, lakossága a farkas-természetet később öltötte föl s alapítási mondáját is hozzá idomította. Ma azonban Róma erősen hanyatlik; 1890 elején 4000 ház állott üresen, 1888—1889 közt csak húsz új ház épült, 1890-diki farsangban csak 5—6 ezer volt az idegen látogató, egyébkor százezer.

Vannak kiváltságolt pontok a földtekén, hol akár hány-szor dúlja föl ellenség vagy elemi csapás az embergyűjtő közép-pontot, új életre kel az minden esetben, mint hamvaiból az őskor regés phœnixmadara — mivel a varázs, melylyel a kedvező földrajzi helyzet az öntudatlanul is megbüvölt és letelepedésre késztetett lakosságot csalogatja, mindig ifjú erőtől duzzadoz és várost teremt, ha drága áron is.

Beyruth egyike a legrégebb városoknak a világon, de annyiszor elpusztították és oly alaposan, hogy mindig egészen kellett megújulnia. Mindig győzelmes fölemelkedését bizonyára fontos fekvésének köszönhette, annak hogy Sziria legjobb kikötője. Mint phœniciai város Beritosz volt, a római császárság idején Augusta Felix, mai nevét az arabok adták, a mint több helyt olvassuk.

Sacramento City, California székhelye, 1851-ben épen oly szerencsétlenül jart, mint Szeged 1879-ben, mert a hasonló nevű folyó áradása elpusztította. Erre körtöltést emeltek, de az ár 1862-ben ennél is magasabbra szökött és a várost újra tönkre tette. Ott az áradást az okozta, hogy a folyó medrébe rengeteg mennyiség fővényt iszapoltak be az aranymosók, úgy hogy a Sacramento folyó feneke 1848 és 1862 között négy—hat méterrel emelkedett. Kiheverte ezt Sacramento város, mert kedvező földrajzi ponton épült.

Guatemala város már három is van egymáshoz közel Közép-Amerikában: legrégebb (La antigua), régi (La vieja) és a mai (La nueva). A mint 1541-ben földrengések elzavarták a lakosságot az elsőből, nem messze tőle épített az másikat; de midőn ennek a népe sem állhata a földingást és vízáradásokat, 1773-ban oda hagyta, hogy 37 kilométer távolban fölépítse a mait, a régi kettőnek romjai közt pedig csak kóbor indiánok tanyáznak félig a szabad ég alatt.*) Több mint 300,000

---

*) L. G. Blanc: *Natur und Geschichte der Erde*, III. 1869. 534.

ember lakik az Etna tűzhányó alsó lejtőin és tövében. Sicilia szigeten, a városok és falvak mint gyöngyfüzér veszik körül a szeszélyes hegyet, mely örök veszedelemmel fenyegeti őket. Ha valamely láva-ömlés megszakítja az emberi lakások lánczatát, csakhamar helyre áll az, mihelyt az izzó tömeg valamennyire kihűlt.

A hol ellenség pusztításainak erősen kitett helyek vannak, szintén megtelepül az ember újra meg újra. Ilyen pontok gyanánt említhetők egyebek közt az ó-korban szereplő vidékeken a következők: A hol a Tigris folyó a hegyekből kilép, ott állt Ninive, utóbb Mespita, azután Tigranocerta, ma Mossul; a hol a Tigris folyó további útján iker-folyó társát, az Eufratot először megközelíti, ott álltak egymást fölváltva Babylon, Seleucia, Ctesiphon, Kufa, Bagdad; a Nilus deltája kezdetén Memphist Fostath, ezt a XIII. században Kairo követte. Aquileja azonban nem bírt többé zöld ágra vergődni, a hunn pusztítás után.

Mindenütt, hol a környező helyeken keresztül át- és kijárási van a síkságra, hadi és kereskedelmi tekintetben jelentős középpont keletkezett, mely annál nagyobb jelentőségűvé fejlődik, minél több út találkozik az illető helyen. Nem a vidék szépsége, mely iránt 1000—2000 évvel ezelőtt valószínűleg nem igen volt kifejlett érzékek az embereknek, okozta azt, hogy Salzburg helyén város alakult. Ezt más törvényből kell kimagyaráznunk, mely az Alpoknak úgy éjszaki, mint déli párkányán mindenütt érvényesnek mutatkozik. A hegység szélén található városok ott jöttek létre, hová nagyobb folyók völgyei torkollanak s e városok annál nagyobbakká lettek, minél nagyobbak az azon folyók mentén haladó útvonalak elágazásai. *)

Sajátságos — mond Moro Miksa — hogy Karinthiában falvak és nagyobb községek leginkább ott keletkeztek, a hol a magas hegységből jövő patakok a síkságra ömlenek, mi miatt a községek állandóan árvíz-veszélynek vannak kitéve. Oka az elhelyezkedés e módjának, nem tekintve azon kényelmet, hogy a háztartásban szükséges vizet könnyen lehetett megszerezni, főként abban volt, hogy a patakokat mint mozgató erőket, őrlő és fűrészmalmok s egyéb e félék hajtására annál jobban föl-

---

*) *Az osztrák és magyar Monarchia írásban és képen.* Felső-Ausztria és Salzburg. 1889. 326.

használhassák.*) A liguriai tengeröbölben a la Bochet'a és Giovi hágó torkában hajdan a ligurok Antiuma állt, jelenleg Genua. Olaszországban a sok kis és nagy város közül némelyiknek már a természet jelölte ki helyét s határozta meg jelentőségét. A galloktól földült Melpum helyére Mediolanum, a mai Milano épült, Felsina helyére Bononia, a mai Bologna. Ilyen Umbria fővárosa Perugia, mely a rómaiak idejében is virágzó város volt már; sok viszontagságot szenvedett, de minden háború és minden romlás után újra fölvirágzott, mert termékeny lapály szélén fekszik, hol több út találkozik.**)

Magyarországon Esztergom, Vác, Buda-Pest fekszenek olyan csomóponton, mely utak találkozását jelzi; ez okon laktak hazánk sorsa intézői itt, és Visegrád, mely az Anjouk idején, valamint Mátyás korában Európa szerte neves pont vala, fontosságát, azt hisszük, nem örökre vesztette el. Ebben a zugban található föl a tengely, mely körül hazánk története forog. A nomád hajlamú árpádházi királyok Rákos mezején tartották nemzetgyűléseinket, a romantikus érzületű Anjouk a regényes Visegrádot kedvelték jobban, ma a szelídebb természeti szépségekben bővelkedő Gödöllő a magyar királyi család üdülő helye. Mikor a török elfoglalta a természetes középpontot, mely neki is olyanul szolgált, reánk nézve az ellentett két oldalon keletkezett egy egy súlypontunk, Pozsony és Gyula-Fehérvár, melyekhez kiegészítőül Kassa járult.

Magyarország középpontját az a vidék alkotja, hol a határokról bevezető nagy utak találkoznak. A verezkei szoros és a Tisza völgye éjszakkelet felől, a Balaton vidékének mélyedése és a keleti Alpok horpadása délnyugat felől, a Duna nagy völgye, mely itt közvetíti nyugatot déllel, a Brassóból a Sebes-Körös völgyén át Bécs felé menő vonal, mind azon könyöknél találkoznak, melyet a Duna Vácznál képez s melyhez közel a főváros esik. Itt van azon négy nagy vidék érintkezési pontja, melyek Magyarországot alkotják. A Kárpátok az Alpok utolsó ágaihoz, a nagy Alföld a pozsonyi medencéhez itt érnek legközelebb. A mint Franciaországban a Szajna, Spanyolországban a kasztíliai fősík, Oroszországban a Volga forráskörnyéke,

---

*) Ugyanott. *Karinthia és Krajna*. 1890. 172.

**) Dr. Hunfalvy J.: *Dél-Európa*. 1884. 527.

úgy Magyarországon is mindig a Duna mellékének e vidéke volt a kapocs, mely a délnyugati, éjszaki hegyes vidékeket, a nyugati és keleti rónákat összekapcsolta.

Legkiáltóbban beszél a földrajzi helyzet jogosultságáról Róma egykori hatalmas vetélytársa Carthago, hajdan Cambe, melynek határterületét a monda szerint csellel szerezte alapítónője, Dido. Érezte Róma, hogy élet-halál harcztól vív vele, azért azt követelte tőle, hogy a tengerparttól 15 kilométer távol építkezzen; e rémítő parancs a púnokat a legvégsőbb erőfeszítésekre ragadta. És midőn Carthago elesett, Róma senatusa határozatilag eleve megátkozta azt, ki Carthago romjai közt valaha megtelepedni akarna, és mégis nem telt bele egy negyed század, midőn Cajus Gracchus küldetést kapott, hogy gyarmatot alapítson ott. Augustus császár alatt újra építették, Gordianus idejében oly nagy és népesnek nevezi azt Herodianus, hogy szerinte egyedül csak Rómának enged és vetélykedik Alexandriával. Ausonius Róma és Konstantinápoly után helyezi azonnal; emlegeti nagyságát Salvianus, kevéssel előbb, hogy sem oda a vandálok betörték.

A saracenok a VII. században rombolták le egészen, de fölemelkedett helyette, nem messze tőle, Kairuan, ennek hanyatlása után pedig Tunis. Hogy az ősi Páriszt és Bécsset ne említsük, szintén ily szerencsésen választott embergyűjtő középpontok, Cadix, Carthagera, Marseille. Egynek egy, másnak más a kiváltsága, melyet földrajzi helyzete kitűnő voltából nyer és epen az ilyenek fölismerése, méltatása az egyik legszebb vívmány az összehasonlító földrajz terén, s kezébe adja a történetbúvárnak a kulcsot olyan rejtélyek megoldásához, melyek kimagyarázása egyébként talán teljesen lehetetlen volna.

Kedvező földrajzi helyzetnek szokás jelezni azt is, ha valahol két folyó találkozik. Pavia, hol egykor a lombard királyok laktak s a IV. Károly császár alapította egyetem van, a Ticino és Po egyesülésénél épült. Házak, kertek, szántóföldek szegélyezik szakadatlanúl a mérsékelt Európa minden nagy folyamának két partját, faluk és városok épülnek mindenütt, a hol a mellékfolyók a főfolyóval összeömlenek. Mint gyakran mondogatják, a Szajna, a Themse, a Rhone, a Loire nem egyebek, mint hosszú, mozgó utcák, melyek annak a rengeteg városnak egyes részeit kötik össze egymással, mely őket a forrásuktól

egészen a torkolatukig szegélyezi. *) A ki Passau fekvését, az ölelkező Duna és Inn találkozó pontját, látta, az megérti, mint daczolhat e kis város a századok viharaival.

Lyon város a Rhone és a Saone összefolyásánál fekszik. Földrajzi értelemben a Rhone a főfolyó és mégis a város többet köszönhet a mellékvíznek, melyen évenként 400,000, a Rhone folyón ellenben csak 250,000 tonna árú érkezik Lyonba. A város legrégebbi része a székesegyházzal együtt a Saone jobb partján fekszik, csírája tehát ott keresendő; átlépett utóbb a bal partra, terjeszkedett a Rhone jobb oldalán és a mi belőle annak is a bal partján átkelt, csak hézagosan épült új telep még. **) Ilyenféle fekvésű város Avignon, a Durance torkolatánál, Coblenz (Confluent) a Moselnél, Mainz (Mains Stadt) a Majna fokánál, Mannheim a Neckarnál, Ulm az Illernél, Regensburg a Regennél, Enns a hasonló nevű víznél, Belgrád a Szávánál, Nikápoly az Oltnál, Galacz a Szeretnél, Nishni-Novgorod az Okánál. Ázsiában az Allahabad a Dshuma és Ganges összefolyásánál, Afrikában Chartum a két Nilus találkozásán, Amerikán Saint-Louis a Missouri torkolatánál, Ohio a hasonló nevű folyónál.

De messze vezetne, ha minden külföldi vagy éppen külső világrészi várost föl kívánnánk sorolni, a mely két folyó találkozó pontján keletkezett és virágzik. Hazánkban Pozsony, Magyar-Óvár, Győr, Komárom, Esztergom, Tokaj, Szolnok, Csongrád, Szeged, Eszék kivált olyan városok, melyek két folyó összeszőgelésénél születtek meg és fönmaradásukat e kiváltságolt helyzetök biztosítja. Szegedet ostromállapotban tartja e két folyó találkozás, de nem hiányzik népében olyan foku szívósság, mint a minő a hollandi népnek tulajdona, ki szerint Isten alkotta e tengert, de annak partját a batáv szabja meg, (Deus mare, Batavus litora fecit), mondja Guthe. ***)

Vannak városok, melyek a fejedelmek székhelyei nélkül elvesztenék fontosságukat. London azonban nemcsak a világ első kereskedő városa, hanem egyszersmind középpontja a britt birodalom összes városai tevékenységének és irányának. Ezek úgyszólván szétszedett részei, közülök mindenik a Lon-

*) E. Reclus: *A föld.* II. 1880. 535.

**) O. Peschel: *Abhandlungen.* II. 1878. 449.

***) *Lehrbuch der Geographie.* 1872. 447.

donban egyesült sok élet-műtét egyikét képviseli. Liverpool a tengeren túli forgalmat, Oxford és Cambridge a szellemi, York és Canterbury az egyházi érdekeket, Manchester, Birmingham, Leeds és mások az ipart, míg London az állam összes érdekeinek hatalmas központja. Páris akadályozza a vidéki városok tevékenységét, London hasonlóképen összpontosít, de előmozdítja a többi városok fejlődését. Párisban egész Franciaországot, Londonban az egész világot találjuk; mert az első szárazföldi, az utóbbi inkább tengeri város, melybe a parlament palotájáig fölhat az Éjszaki tenger dagálya.

A hol azonban kedvezőtlenek a természeti vagy forgalmi viszonyok, a már megalapított városoknak is pusztulniuk kell. A Campagna Romana éjszaki szélén a XI—XII. században Ninfa város keletkezett és lakosai mihamarább kénytelenek voltak azt elhagyni; kőfalait, tornyait, templomait, kolostorait, palotáit a repkény és más kúszó növények lepték el. Minálunk a Bukovinába vezető szoros torkában úgy tönkre tették a tatárok Rodna várost, hogy régi nagyságát elérni többé nem bírta. Cubagna szigetét Humboldt 1799-ben már néptelennek találta, pedig egykor híres volt gyöngyhalászatáról és ezért ott a spanyolok mindjárt Columbus és Ojeda ott való megfordulása után várost alapítottak, Új-Cadix név alatt, melynek azonban ma már nyoma sincs. A XVI. század elején Cubagna igaz gyöngyei híresek voltak Sevilleben és Toledóban, valamint az augsburgi és brüggei nagy vásárokon; de mivel Új-Cadixnak ivóvize nem volt és azt a szomszédos partról, a Manzanares folyóból, kellett hordani és annak a vize is olyan hírben állt, hogy szemgyuladást okoz, nem mutatkozott a város életképesnek. Sokat beszélnek az akkori írók az első alapítók gazdagságáról és fényűzéséről, ma pedig csak futóhomok-torlaszok terjedeznek ott a lakatlan parton és maga Cubagna is csak úgy könnyedén van oda vetve a térképekre.*)

Legalább is fonákság az, a mit 1507-ben Gomez d' Abreu véghez vitt, midőn a mozambiquei vár építéséhez Kelet-Afrika partjaira Portugálból hordatta hajón az építő követ megszámozva.**) Az Orinoco és a Cassiquiare partjain sok olyan városnév van, a melyek viselői meg voltak alapítva, de a helyök ked-

*) A. Humboldt: *Reise in die Aequinoctial-Gegenden*. 1874. I. 129.

**) *Rundschau für Geographie*. XII. 1890. 50.

vezőnek be nem vált, s azért csak a római és madridi missió-terképeken szerepelnek, mondja Humboldt idézett munkája.*) Madrid sem épen szerencsével választott helyű főváros; levegője oly ritka, hogy a spanyol nép közmondása szerint egy gyertyát el nem olthat, de az embert megölheti. A meghűlések következtében való gyakori hirtelen halálozásokat, miről Madrid égalja híres, szintén az a csöndes, de hűvös szellő okozza, mely a Guadarama hegységből különösen esténként száll alá a fővárosra, úgy, hogy eleinte észre sem lehet venni. II. Izabella királynő idejében ellene óltalmúl a pradón nagy kiterjedésű fenyveseket ültettek. Egyébként tudva levő, hogy Madrid környéke, a mely II. Fülöp idejében még tele volt erdőkkel, azóta teljesen fátlan lett és ez rontja földrajzi helyzetét, csak újabb időben fogtak megint némi ültetvényekhez.

Ha a jól választott fekvés virágzásra nem juttatja vala, nem lenne curiosum, hogy Kingston, kanadai város, helyét az első települők egy palaczk pálinkáért vásárolták meg egy indiántól. Cincinnati helyét kótyavetyén 1780-ban 59 dollárért vette meg 47 települő, kik Új-Angliából jöttek. Bolöni Farkas Sándor**) szerint Cincinnati 1795-ben 500 lakost számlált, 1810-ben 2540-et, 1813-ban 4000-et. 1820-ban 9700-at, 1831-ben 31,000-et; de már 1870-ben lélekszáma 216,329 volt, 1880-ban pedig 255,139, köztök 71,686 bevándorlott. Azt a helyet, hol ma Új-York (eleinte Új-Amsterdamnak nevezték) áll, 1668-ban 10 ingért, 30 pár harisnyáért, 10 puskáért, 30 golyóért, 30 font lőporért, 30 fejszeért, 30 üst és egy rézből való pecsenye-üstért vásárolták meg az indiánoktól az európaiak és az üzlettel mind a két fel meg volt elégedve.

Éjszak-Amerika a mons-re-vállalatok hazája. Az Unio politikai fővárosát roppant terjedelműnek tervezték, de mai állapotában is csak azt kénytelenek felőle mondani, hogy még nincs kész. Ezen nem csodálkozhatunk, szél Hellwald, ha tekintetbe vesszük, hogy Washington fekvése nem emelheti, mint Új-Yorkot és hogy a kereskedelem meg az ipar nem talál itt oly alkalmas tűzhelyre, mint másutt. Midőn néhány év előtt komolyan szóba jött, hogy az Egyesület kormánya székhelyét a

*) III. 2.

) *Utazás Éjszak-Amerikában.* 1834. 227.*) *A föld és népei.* I. 1879. 151.

Mississippi partjára kellene áthelyezni, azonnal hozzá fogtak a város szépítéséhez és a beleölt 10 millió dollár mellett is bámulatos keverékben látni ott a nagyvárosias és falusi jelleg érintkezését.

Hiába is, világforgalmat erőszakolni s világra szóló jelentőséget igényelni ott, hol az emberiség számára elszigetelt helyi érdekek, korlátolt viszonyok, közömbös erények léteznek csupán. Ehez hatalmas térvizonyok, impozans keret, a lakosság szellemének történelmi és politikai nagysága, a nagy vagyonnal járó kifejlődött luxus és kulturélet, ezeket mozgóó instrumentumok az intézményekben szükségesek. A mely város e föltételek bármelyikét nélkülözi, lakott legyen a vezérhatalom bár falai között, annak az idők árja tova hömpölyög kövein. De az is áll, hogy rossz politikai viszonyok közt a legkedvezőbb földrajzi fekvés és világhelyzet sem képes magát érvényesíteni. Buda-Pest leggyöngébben emelkedett az abszolút kormány idejében.

HANUSZ ISTVÁN.

É R T E S I T Ő.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi dr. Váczy János. Második kötet. 1790—1802. Buda-Pest, 1891. A m. t. Akadémia kiadása.

Örvendünk, hogy oly gyorsan érik egymást a *Levelezés* kötetei. Mindinkább meglevenül szemünk előtt Kazinczy kora, annak különböző irányzataival, törekvéseivel, hátramaradásaival; s ha Kazinczy működése általános körvonalaiban már tisztán is áll az irodalomtörténet előtt: e levelek közelebb hozzák szeretetreméltó személyiségét s Kazinczy e közelség által csak nyer. Nem csak szellemi dolgok iránt való szép ingerlékenysége, nem csak hajlékony elméje tűnik elevenen élénk, hanem az is, hogy író kortársait műveltségben, æsthetikai szabad fölfogásban messze maga mögött hagyta.

Az ő szelleme képviseli legjobban nálunk a XVIII. század műveltségét, a mint az irodalmi befolyások útján hozzánk eljutott. A mellett, hogy erős magyar érzése van, érzelmeinek mindig visszhangot keres a kor eszméiben, philanthropikus, lágy, néhány gondolattal megelégedő philosophiájában is. Szereti Rousseaut, a «szerencsétlen genevai polgárt» és a vallásokra nincs szebb eszménye, mint annak érzelmes deismusa; Voltaire már kevésbbé van ínyére; s ha néha-néha elmaradt gondolkozással szemben a Voltaire-gúnyt emlegeti is, lassanként Voltaire szeretete mindinkább háttérbe vonúl, s talán a német írók befolyása után is «seicht»-nak találja őt, míg Rousseau iránt egyenlő marad tisztelete. A rousseaui ér buzdul benne, mikor a felekezetiséget, mint romlást tekinti, s illő alkalomkor a megye gyűléseken is fölszólal, «hogy mikor az igazságot nyomozzuk, nem kell lenni religiónak, hanem csak embernek és polgárnak». Az «ember» szóval, a «jó ember» szóval kapcsolódott nála

minden szép érzés, mint mikor Kiss Jánosnak írja, hogy a genevai szerencsétlen polgár munkájának (a kiadó szerint *Emilnek*) két első könyvét újra lefordította. «Ez nem fog napvilágot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthasson. De jó emberek manuscryptumban olvassák». Természetes, hogy vallási nézetei mellett Bossuet nem volt barátja. Íratai tartalmánál fogva még æsthetikai érzéke is tompa maradt iránta. Döme Károly lefordította Bossuet művét s elküldötte Kazinczynak. Erre az utóbbi egy nagyon jellemző levéllel felel (1794): «Lehetetlen volt sokáig olvasnom. Csaknem sírva tettem le kezemből könyvedet. Sajnáltam, hogy téged a papság elragadt a világtól; sajnáltam, hogy az a ki Cicerót, Tacitust fordíthatná, Bosuetre vesztegeti fáradságát, idejét. Döme, te püspök leszel. Emlékezz meg örvendő jövődölésemről. Ó, légy akkor ismét ember! Tedd emberekké, polgárokká alattvalóidat is . . . Sírva kérek erre.» — S alább újra: «Még egyszer jövődölöm Dömém, hogy püspök leszel. Ó, ha azt láthatnám, hogy püspöki megyédben asylyumot nyitsz azoknak, a kik az igazságot buzgón szeretik». Íme Kazinczy, ki a püspökben félti az embert s egy kis Marquis Posa utánzattal a jövődö Monsignore-től gondolatszabadságot kér.

Fogsága éveit előtti leveleiben a kor általános pathosa különben is erősebben nyilatkozik, mint később, mikor kizárólag irodalmi érdekei foglalják el. Szétválék előtte a világ; az önzés, társadalmi különbségek s előítéletek világára; s egy másikra, melyet a jó emberek «karikája» alkot meg, melyben megszűnik a nagy egyenetlenség s az emberek egyenlők s megelégednek a világ esztelenségeiről s azt látván, hogy mindenki egy lélek, t. i. a jónak szeretete lakozik, örömkönnyekeket sírnak. E második, «cosmopolita» világ tagjai az erényesek, jók, felekezetet és külső különbségeket nem ismerők. Ily értelemben köszönti egyszer Kazinczy Kovácsot: «Ich grüsse Sie, als Verehrer, Freund, Cosmopolite und Patriot». Kazinczy könnyen lobbanó magyar lelkében ily módon nyit rést századának az általános emberi felé törekvő philosophiája. A mily magyar marad szívében, ép oly büszke reá, hogy cosmopolita a XVIII. század értelmében. Minden doktrinairség, túlzás és pedantismus, de egyszersmind egyéni eredetiség nélkül lelik el lelkét az akkor divatos nézetek, melyekkel érzelmes optimismusát táplálja. Egy kissé erőlteti tehát hangját s egy kissé elkapja modoros phantasiáj., mikor Arankához úgy ír, mintha vignette-nek akarná magát rajzoltatni Rousseau vagy Voltaire egy fordítása elé: «En megmakacsítottam magamat kicsikarni a Superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képeről lekapni

az álorcztát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouçiba lakott philosophus s a kőművesség úgy adnak pajzst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették föl az istenek az Andromeda megszabadítására». — Pedig Kazinczy eleme nem a superstitio ellen való harc, hanem a jókkal való «érzékeny együttérzés» s főnnebbi soraiban a szavak ilyenén elrakása «pajzst balomba, jobbomba kardot» legalább oly örömet szerzett neki, mint maga a gondolat. Különben is a superstitio véres töre, mint levelei mutatják, leginkább háborította a censorok kezében vagy a megyegyűléseken fölülkerekedő felekezeti nyilatkozatokban. A jókkal való «érzékeny együttérzésből» magyarázhatni viszont azt a lelkesedést, melyet Kazinczy fiatalabb éveiben a szabadkőművességen érez. Itt újra kora előszeretetében osztozik a humanistikus, fölvilágosítást terjesztő, bizonyos szertartások által titokzatos színt öltő társaságok iránt. Jelenti Arankának (1790), hogy most már nem csak barátjának, hanem szerzetes atyafiának is nevezheti őt. Orpheus lett kőművesi neve, tehát ugyanaz, mely a folyóiratáé. Ez alkalommal írja: «Az a szent öröm, mely indulatosan szorítana, ha ölelhetnék mellemre, megnémít; nem tudok egyebet mondani, hanem hogy — szeretlek». A nehézkes, pallérozatlan nyelvű, széles beszédű, de nem eredetiség nélkül való leibnitzianust, az ép oly érzékenykedő, mint lapos és tudákos poetát, Horváth Ádámot is fölvetette Kazinczy a kőművesek közé s Horváth is megkapta külön nevét: Áríont. Ez az Áríon nem könnyed delfinnek szépen görbülő hátán úszott, inkább tenyeres-talpas állaton haladt tova, hanem a kor érzékenysége az ízlés nagy különbözősége mellett is barátokká tette akkor a két litteratort. Egyáltalán a «jobb lelkek» barátságvágya nagy volt azon időben. Bundokba, társaságokba egyesültek az írók s érzékeny szívűek, mint ma a tornászok, vagy énekesek. Az akkori hézagos érintkezés, az egymástól való távolság, a közönség elé jutás nehézsége, csak melegebbé, nyughatatlanabbá, eszményibbé tette e vágyat. S mikor Kazinczy majdnem minden vers-író, mint barátját, társát, egy eszményibb világ polgárát üdvözlő: nem pusztá hiúság, vagy hírkérés az ok, mint inkább ez a közlekeny természetében mélyen gyökerező vágya. S ha Kazinczynak e részben mutatott érzelmes föllobbanásain néha mosolyognunk is kell, nagy durvaság volna mosolyogni a forráson, melyből fakadnak: nemes optimismusán s könnyenlivőségen ott, hol jóról, szépről van szó. — Tudva van, mennyire elég egy neki tetsző sor, mint Dömének «édeskén mosolyog reád»-ja, hogy Kazinczyt, a csinos, kifejezéses, rövid s

mellett érzékeny szólások kedvelőjét, lobbanó öröme hangolja, melynek némileg mulatságos ellenképe az a csinált, értelmetlen lelkesedés, melyet Trissotin quouiqu' on ditje a *Tudós nők*ben támaszt; elég egy könyvczím, mint Nagy Sámuelnek *Rend a természetben* című fordításánál, hogy a puszta cím hallatára már írja Kiss Jánosnak: «Barátom, mit sejdítesz? Jer, hadd öleljek meg, hadd szorítsalak szívemre!» — t. i. a cím után egy hasonnézetű deistát sejt a fordító Nagy Sámuelben. Nem csodálhatni tehát, hogy ily naiv, majdnem nőies természetnél egész őszintén s önkénytelenül bugygyan föl az érzés, mikor a neki tetsző s feléje közelítő embereket oly túláradó érzékenységgel öleli magához. Ennek, mint említők, az úgynevezett pajtáskodással s irodalmi barátságahajhászattal nincs semmi köze. Inkább az akkori, főleg német levélstilusnak van erre befolyása; csak Kazinczynak Gessner özvegyéhez írt leveleit kell olvasnunk, hogy erről meggyőződjunk. Kazinczy meg sem áll addig, míg Gessnernét az ő anyjának, annak gyermekeit az ő testvéreinek nem nevezheti. Az érzelmes emberek képzeletében akkor a valódi világ mögött boldog Árkadia élt, melyben karöltve járnak együtt boldog mezőkön a «jók s nemesek». E képzelet vezetése alatt vannak írva az akkori barátságtól áradó levelek.

Egyáltalán, különösen a fiatalabb, a fogsága előtti Kazinczy nagyon megfelel annak, mit terminus technikussal szép léleknek neveztek a németek. Aesthetikája is egy ilyené. Mint maga könnyen lelkesülő, szereti azt, mi könnyen lelkesít. Szereti az érzelmet, a kedélyes pajzánságot, az érzékiségnek könnyed és ártatlan játékait, a mosolygó szerelmi tréfa elmés fordulatait; nem idegen a sentimentalismustól sem s néha tetszik magának pillanatokra a magasztos palástjában is. E vonásokat szereti a német írókban is; Goetheben is főleg ezeket érzi s a görög lyrikusok is ily érzelmek révén kedvesek előtte; míg a latin írók, Horatiust kivéve, inkább csak a forma szempontjából lelkesítik benne a fordítót. Bizonyos könnyed eccecticismus jellemzi nézeteit s ép ez eccecticismus szárnyán emelkedett ízlése az akkori nehézkes, egyoldalúbb magyar írók fölé; s innen van, hogy Kazinczynak — mai szemmel nézve — modorossága a stilus méltóságát mutatja kortársai kemény betűs írásával szemben. Ott elevenség és lélek, itt műveletlen pedanteria.

Ezzel a pedanteriával kellett megküzdenie Kazinczynak nemcsak az írókban, hanem az olvasó közönségben is. Jellemző e részen az, mit Szirmay Antal ír Kazinczynak a *Bácsmegyeiről*: «Utólyára megint kérem Uram Eöcsémet: hogy ne Románokat, de valóságokat

írjon. Nem csak férfiak, de asszonyaink is jobban fognak rajtok kapni. Ne nézzen más nemzeteket. Azok már minden valóságokból kikoptak, azért irnak Románokat, ez csak a külső írók eszének viselkedése. De szegény Nemzetünknek még tulajdon historiája sincsen. Ajánlom Palna fordítását» stb.

Szirmaynak nem kellett a román; ellenben az első kötetből tudjuk, mennyire rajongott érte Horváth Ádám. E különös embernek e kötetben is van több levele; s ezekben annyi az érdekes anyag, hogy belőle e pedans s érzelgős, lapos nyelvű s philosophiai ambítiójú, s később mellőzésén elkeseredő különczről eléggé eleven arczképet lehetne megírni. Ilyen irodalmi arczképre kínálkozik Földi János levelezése is. Érdekes dolgokat találni Kazinczy levélváltásában Kiss Jánossal; anyjához s későbbi sógornéjához, gr. Török «Susie»-hez írt levelei pedig nagyon szeretetreméltónak tűntetik föl Kazinczyt.

n.—

Alexandre Hardy et le théâtre français à la fin du XVI-e et au commencement du XVII-e siècle. Par Eugène Rigal, maître de conférences à la Faculté des Lettres d'Aix, docteur ès lettres. Paris, Hachette, 1890 (címlapon: 1889) nagy 8° I—XXIV és 1—715 ll.

E vaskos könyv joggal keltett a múlt év vége felé oly feltűnést hazájában. Feldolgozatlanul összeállított anyaghalmaza, melynek egy része a gyakori s roppant hosszú jegyzetekbe szorult terjengőssége nehézkessé teszi ugyan mint olvasmányt, de máskülönben korszakalkotó munka. Egészen új világot vet Hardyra, mint a modern rancia színiköltés apjára s egyáltalán azon korra, melyben először lett a francia drámaírás igazán színiköltéssé: és pedig részint szerző saját, régibb kutatásainak, részint pedig azon német romanisták előmunkálatainak fölhasználásával, kik néhány évvel ezelőtt először tették Hardyt beható tanulmány tárgyává, s harmadfélszáz év után először tettek hozzáférhetőkké műveit, melyekből azelőtt még a bécsi egyetem tanárának, a XVII. század specialistájának is mindössze egyetlen egy kötet állott rendelkezésére.

Ez újabb kutatások szerint Hardy születési ideje 1570—1575 tájt esik, tehát 10—15 évvel később, mint eddig vélték. Valószínűen nem színész-szülőktől származott s talán kivételképen ha sze-

repelt színpadon. Miként került színészek közé, hogv zsoldjokban élösködjék mint költő, nem sejtethjük. Kettő bizonyosnak látszik: az, hogy komolyabb képeztetésben részesült, s hogy 1593 tájt kezdte el költői pályáját s a mi ezzel egyértelmű, a nyomorgást. Még pedig vidéken, hol ekkor egyedül létezhetett szintársulat, mintán Párisban a Passio-társulatnak, e még a középkorban mesteremberekből szervezkedett műkedvelő egyletnek volt kiváltsága a színi előadások tartása. Alig volt egy tuzat oly társulat Franciaországban (Spanyolországban 300 is található ez időben!) s egy-egy társulat legfőlebb 10, rendesen jóval kevesebb, hat usque három tagból állt, valóságos factotumokból, kiknek a decoratio-festéstől kezdve mindenhez, kezdetben még a drámaíráshoz is érteniök kellett, bár többnyire a társadalom elzüllöttjeiből verődtek egybe. De ha kevesen voltak is, a megélhetés azért nem kevésbbé volt keserves, kivált a XVI. század végén, a polgárháborúk inségei, a papság s hatóság ellenséges indulata, a collegiumi színelőadások, némely városok állandó műkedvelő társulata s a vásári komédiások miatt. A melyik társulat, mint a Hardyé, elég fényűző volt külön költőt tartani, alig tekintette ezt többnek szolgájánál; költészettel keveset törődtek, a siker volt a fő, s míg a dicsőséget egészen magoknak tartották meg, a kudarczért a költőt okolták s páholták el esetleg.

Hardy eleinte hitvány oształékot, később ugyanoly honorariumot, mintegy 8—9 forintot kapott darabjaiért, mikből évenként — némelyek szerint — hatot kellett gyártania, de tényleg huszat is gyártott, mert harminczhárom év alatt mintegy hét-nyolcz-százat írt.*) Valami kevésse javult Hardynak s társulatának helyzete, midőn a Passio-társulattól 1598 után bérbe vehették az egyetlen Párisban létező színházat, a Hôtel de Bourgogne-t: megjegyzendő, hogy a Marais-színház, melynek költőjeként szokás emlegetni Hardyt, csak harmincz évvel később, Hardy végeveiben, keletkezett. Azonban a fővárosban sem volt minden fenéig tejfel. Elkeseredve folyt a kenyérharcz lérbeadóik, az udvar s nemesség által felkarolt olasz collegák, a Pont-Neuf mellett állandóan tartózkodó, parlamenti kiváltsággal bíró s rendkívül divatnak örvendő vásári komédiások ellen. Hetenkint csak néhányszor tarthattak előadást, gyakran kellett különféle alkalmak miatt szünetelniök, s míg egyfelől a nemesség vagy

---

*) Nisard magyar fordításában *kétszáz* áll sajtóhibából: Nisard *tizenkétszázat* említ túlozva. Ugyanott Hardy mint XIII. századbeli költő szerepel.*

nem igen vagy hitelbe járt, másfelől a viszonyok nem olyanok voltak, hogy a jámbor nyárspolgárt színházba járásra csalogassák. Az ingyen betóduló csöcselék itt is, mint vidéken, véres verekedést rendezett a bejáratoknál; többször megölték a jegyszedőt; bent a teremben kardot rántva czivakodtak s félbeszakították az előadást és mindenekfölött loptak, úgy, hogy a Hôtel de Bourgogne valóságos tolvajfészek hírében állt. Vegyük ehhez, hogy a műsor fő vonzóerejét sokáig a farce képezte, mely a rája befejezésül következő chansonnal együtt roppant obscén volt: Hardy, a mennyire tudjuk, e két műfaj egyikét sem művelte.

A fel-feltornyosuló bajok elől Hardy ismételten vidékre menekült egy-egy időre a társulattal. Mikor ötvenedik évét átlépte, úgy látszik megszálta a vágy, hogy «ne haljon meg egészen» az utókorra nézve, s miután kapzsi könyvkiadók úgysí lopva s eltorzítva ki-kiadták némely művét, arra határozta el magát, hogy némi szemelvényt tesz közzé darabjaiból. 1623-ban először külön egy darabot adott ki, mely egy év múlva új kiadást ért. 1624—1626 közt aztán öt kötetet rendezett sajtó alá, összesen negyvenegy darabot, melyek így oszlanak meg: tizenkét tragédia, huszonnégy tragicomédie (ebből kilencz poème dramatique névvel is) és öt pastorale. E kötetek közül egyik még megjelenése évében újra nyomtatott Frankfurtban, másik kevéssel szerző halála után ért új kiadást; e körülmény, valamint kiváló kortársak, illetve tanítványok (Théophile, Tristan, Scudéry stb.) magasztalásai azt tanúsítják, hogy Hardy ez idő szerint jelentékeny hírnévvel bírt már. Fájdalom, ez nem gátolta, hogy anyagi helyzete szomorú legyen. Munkás életének végnapjaira mind keserűbben halljuk panaszkodni nyomoráról ezt a szegény «királyi költőt, ő felsége költőjét», a hogyan a kor nagyzó módorában nevezte magát. XIII. Lajos nem igen pártolta a művészetet, Richelieunek az újabb nemzedék közt voltak kegyenczei s így Hardy egész életén hiába igyekezett Mæcenásra tenni szert.

Az anyagi bajok mellett nem kevésé bántották Hardyt ócsárlói s a nyakára nőtt utódok versenyzése. 1628-ban végleg visszatért Párisba s itt aztán három négy évvel később, mikor már Corneille is föllépett volt, befejezte viszontagságos földi pályáját, nem egészen hetven éves korában. Érdekes, hogy utódja a szintársulattól ha ugyan a hozzávetések nem csálnak, éppen Corneille mestere, Rotrou lett.

Ilyen környezetben élt s írt Hardy. Működését D'Aubignactól Nisardig tévesen ítélték meg, *lázadót* látván benne a pléiade iránya

ellen, s a spanyol színiköltészet tolvajszarkájának bélyegezvéen ő. Az utóbbi vádra, mint lényegtelenebbre, elég annyit megjegyeznünk, hogy Hardy mindössze négy-öt spanyol elbeszélést dramatizált. Az első már több szót érdemel, annál is inkább, mert tény, hogy Hardynál mindazon műfajok megvannak, melyek a század első évtizedeiben az úgynevezett théâtre irrégulier-nek képezték specialitásait, s melyekben a középkori színiköltészet szabadosságának hagyományai végső mentsvárukat találták. E műfajokat azonban már a pléiade tanítványainál is fölleljük. Ha Hardy e nemű darabjaiban több a mese kalandossága, szövevénye bonyolultabb, a hely- s időbeli szabadosság nagyobb mérveket ölt s látványosságokra adja fejét az író, gondoljuk meg, hogy ő immár nem könyvdrámákat írt, mint a pléiade, ő immár színpadnak, nézőknek dolgozik, tehát drámaiságra, színszerűségre kelle törekednie. Másfelől ne téveszszük szem elől azt a discretiót, melylyel mindenütt eljár, akár tragicomédiéjeiben, hol a comikai elemnek csak mellékes és kevés tért enged, akár pastoralejaiban, melyek meglepőn szabályos polgári színmű-félévé kerekednek ki.

Az említett műfajokban mindenütt látszik Hardyban a classikai nevelés hagyománya, mely a színszerűséggel meg akar alkudni. Még inkább észlelhető ez a tiszta tragédiában, mely iránt előszeretete nyilván való, s melynek műzsáját mindig »antik mód öltözöttnek» óhajtotta. Tulajdonkép nem is tesz egyebet, mint drámaiabbá változtatja a pléiade tragédia-költészetét, melyből részben tárgyait is kölcsönzi. Több cselekvényt s több, rendesen elég életeleven alakot visz be, hogy a mese mozgalmasabbá váljék; sőt a hatásos jelenetek iránt is van némi érzéke már, ha nem is annyi még, mint majd Corneillenek. Megtartja az öt felvonásra osztást, de az egyes felvonásokat arányos terjedelműekké teszi, — ügyel a belső economiára, ért a jelenetezéshez, — nála már nincsenek egy jelenetből (monologból) álló felvonások: ezzel végleg lerázva a Seneca-irány bilincse. Mikor Corneille és Retrou Senecához fordulnak majd megint tárgyért, óvakodni fognak formáját is e tekintetben fölújítani. Végül a dialog elevenebbé s a stil, bár Hardy a legsilányabb stilsták egyike, természetesebbé lett.

Lépten-nyomon találkozunk azonban viszont annak kézzelfogható bizonyítékaival, mennyire a pléiade által fölállított dráma-rendszer híve Hardy. A tragédia nála is, mint már Ledellenél s mint később Racine-nél, öt felvonásra terjedő krízis. A hely- s időegység ellen eleget vét ugyan, de látszik, mily örömet ragaszkodik hozzá-

jok, ha teheti. Sainte-Beuve plane racinei helyegységet látott benne ; olyan kétség kívül akad nála, minő a *Cid* szerzőjénél mutatkozik. A Hôtel de Bourgogne színpadja a mysteriumok színpadjának decoratióit örökölte, melyek egymás mellett s egyszerre állították színre az egymás után következő színhelyeket : Hardynál már megvan a hajlam e complex szín részeit egy magasabb egységben egyesíteni, mint pl. eredetileg a *Cid* szerzője is tette aztán, egy előcsarnokot hozva színre, melybe a különböző szereplők lakosztályai nyíltak. A mi a chorusokat illeti, a vidéki társulatok, ha netalán színre hozták a pléiade valamelyik termékét, ezeket töröltni szokták, mint hogy a kar jelenléte sokszor képtelenné tette a helyzetet, s különben is unalmas volt a nagy közönségre nézve e lyrai ömlengések hallgatása ; Hardy hasonlóan törli a kart, de viszont akárhányszor megtartja, csak lélektanilag iparkodik okadatolni s cselekvővé tenni. Szintügy megtaláljuk Hardynál a confident-okat s meg főleg a hírnököt hírhedt elbeszélésével, mely a színfalak közt lefolyó katasztrófát adja a közönség értésére. Igaz, hogy Hardy nem egyszer a színen történeti meg a — gyakran roppant brutalis — katasztrófát ; de mintha lelkiismerete bántaná, később elbeszéléssé változtatja át. Ez elbeszélésnél gondja van arra, hogy ezt is drámaivá, helyzetszerűvé tegye, azonban azért erősen érzik rajta a francia tragédiának az az oratorijellege, mi Ledellenél, Corneillenél, Racine-nál egyformán megvan. Az ülomlítások, szellemek, az antik tudakosság szereplése már oly mellékes a főtebbiek után, hogy fölösleges volna ezekkel is bizonyítani kívánnunk, mennyire hasonlít Hardy tragédiája a Garnieréhez.

Szóval Hardy a modern francia classicus drámának tulajdonképi apja, a minek eddig Corneillet volt szokás tekinteni, holott Corneille csak a Hardy hagyományainak lángeszű továbbfejlesztője.

r.

Cornaro Friqyes velencezi követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Magyar fordítással és történeti bevezetéssel ellátta Bubics Zsigmond, kassai püspök. (Kézirat gyanánt.) Buda-Pest. A kiadó sajátja. 1891.

Ritka szép kötet fekszik előttünk. Kötése, betűi, papirosa a kiadó ízlését s bőkezűségét dicsérik.

S hozzá mily tömege az érdekesebbnél érdekesebb képeknek.

A tizenhetedik század utolsó negyedének szereplői sorjában láthatók itt. Alig hiányzik egy vagy két nevezetesség arcképe. Az egykori képes röpívek s tervrajzok közlése is növelik a kötet érdekét. A kiadó szenvedélyes gyűjtője a történelmi ritkaságoknak, s e szép szenvedélyének köszönhetjük e fényes kötetet, mely történelmi díszmunkákban ma már nem szegény irodalmunkban kiváló helyet fog elfoglalni.

Annál inkább, mert a kiadott okíratok is nevezetesesek. Nem lehet elégszer ismételnünk, hogy mennyire kívánatos volna a bécsi levéltárban őrzött dispacciók minél teljesebb kiadása. A bécsi Akadémia úgy látszik, hogy vállalkozott az összes sürgönyök kiadására, de a gyűjteményből csak az első kötet jelent meg s kétséges, hogy a vállalatnak lesz-e folytatása. Nekünk nem is kellene az összes anyagot kiadnunk. Ha a kassai püspök példája követőkre találna, s akadémiánk is kezébe venné az ügyet, nem kellene hasztalanul várnunk a magyar vonatkozású sürgönyök kiadását.

Cornaro 1686-iki jelentései nem egészen ismeretlenek a magyar történettudomány előtt. Úgy tudjuk, hogy eddig két magyar történeti munkában vannak azok fölhasználva. De ez épen nem kisebbíti a kiadás becsét. Ma talán már több bizalmatlansággal szokták fogadni s fölhasználni a velencei követek jelentéseit, mint néhány évtized előtt, midőn oly nehezen férhettek még hozzájuk s midőn még az újonnan fölfedezett források érdekével is bírtak. Általában véve nagyon ajánlatos is a kritika a velenceiekkal szemben.

Cornaro bécsi jelentéseit azonban bátrabban követhetjük. Velence tagja volt a szent ligának s így igen becsült és előnyös helyzetben volt a bécsi udvarnál. Az udvarnak nem volt oka titkolódnia előtte. Ő sem volt elfoglalva politikai sakkhúzások megghiúsításával, nyugodtan figyelhetett, kényelmesen gyűjthette a híreket s tárgyilagossága nem volt kitéve erős próbáknak. De azért nem mondhatjuk, hogy épen csak a megfigyelő szerepére kellett volna szorítkoznia. Volt az udvarnak egy pártja, mely miatt nyugtalanságot érzett. S ez a békepárt volt. Hátha Ausztria mégis békét kötne a törökkel, hogy a XIV. Lajos ellen fordulhasson, hátha békét kötne esetleg a szövetségesek kikerülésével, meglegedve keleten a félsikerrel, miután oly sokáig meg tudott elégedni ott a teljes kudarczczal: ez aggodalmak nem egyszer zavarták a követ nyugalmát. De ha talán a békepárt nem volt is gyöngye, a követ aggodalmai még is túlzottak voltak. Nem vette eléggé számba folytonos s váratlan diadalok által keltett hangulatot, a törökök kissé megtört, de még

mindig igen nagy gőgjét. Kivált ez utóbbi körülmény rendkívül megnehezítette a két fél közeledését Buda visszavétele előtt, Buda eleste után pedig az udvar vállalkozó kedve fokozódott.

Különben Cornaro is tudta, hogy mi fontossága van Buda sorának Velenceze politikájára nézve. Jelentéseihez Grimaninak az ostromlók táborából küldött levelei is mellékelve vannak. Mind e jelentések telve vannak hadtörténeti részletekkel s azokat már fölhasználta Károlyi Árpád *Budavára visszavételéről* írt könyvében. A jelentések politikai tartalmú hírei közül érdemesnek tartjuk kiemelni a Scherffenberg 1686-diki erdélyi expedíciójára vonatkozókat. Ezek élénk világot vetnek Apaffy és az udvar viszonyára. Történetírásunk hajlandó volt úgy tüntetni föl az események folyását, mintha Apaffy és Teleki már a bécsi ostrom idejében a bécsi udvarhoz kívántak volna csatlakozni. Pedig a dolog úgy történt, hogy Erdély lemondott az agresszív politikáról az udvar ellen még 1681-ben nem a török hatalom gyengülésének érzetében, hanem a magyar viszonyok ama fordulata miatt, mely Erdélyt elütötte a határszéli magyar megyék elfoglalásának reményétől. A bécsi ostrom után jobban félt Apaffy a bécsi udvartól, mint a portától és még 1686-ban is az volt a főtörekvése, hogy a német hadakat távol tartsa országától. Pedig Scherffenberg küldetésének ép az volt a célja, hogy néhány várnak elfoglalása által megvethesse lábát az osztrák katonai uralom Erdélyben. Az expedíció célját megghiúsította az erdélyi udvar szívós ellenállása, de azért nem igen haragudtak Bécsben. Jellemző, mit Cornaro ír erről augusztus 25-iki jelentésében: «nem neheztelnek azért, hogy Apaffy a kívánt városokat nem adta át, mert az ő ellentállását majd ürügyül fogják fölhasználni arra, hogy ott téli szállásokat foglaljanak». Különben e viszonyokról a döntő okiratok a Szilágyi Sándor által kiadott *Alvinczy okmánytárában* jelentek meg. Mégis tanulságos a dispacciók összevetése ez okiratokkal, kivált a bécsi udvar váltakozó hangulataira nézve. Meg kell még említenünk, hogy a kötet terjedelmes előszóval és bő jegyzetekkel is el van látva.

Ezekben is sok érdekes közlést találunk levéltárakból vagy többé-kevésbbé ismert könyvekből. Itt-ott észrevettük, hogy egyes események nem a legújabb kutatások alapján vannak elbeszélve. Például mi nem mernők mondani, hogy Thökölynek 1685-ben Leopolddal közlött föltételei szerények voltak. Mert ma már tudjuk, hogy Thököly a fejedelmi cím elismerésének követeléséről még 1691 után sem mondott le, mi nem nevezhető szerény föltételnek

helyzetét tekintve. Ha pedig olykor valóban szerény föltételekkel, lépett föl, biztosra vehetjük, hogy csak időt akart nyerni. —d.

A tengerszemű hölgy. Regény. Írta Jókai Mór. Három kötet. Buda-Pest, 1890.

A regény hősnője egy hölgy, a kit azért nevez el a szerző tengerszeműnek, mert annyiféle volt a szeme, a mennyiszer változott az indulatja, s így hasonlított a tengerszemhez, mely a nap szakai és az időjárás szerint különböző színeket vált. Hogy akármely hölgynek vagy férfiúnak a szeme indulatja szerint más-más kifejezést nyer s ez némikép hatással van a színárnyalatra nézve is, nem tagadhatni, a mindennapi tapasztalat bizonyítja, de hogy valakinek a szeme bárminő indulatban most kékké, majd feketévé, azután sárgává és zölddé változzék, azt bajosan hihetni el. Azonban ne ütközzünk meg e kis túlzáson. Nagyobb baj az, hogy a hősnő nemcsak tengerszemű, hanem tengerszem-lelkű is, a ki annyira, annyiszor s oly módon változik, hogy nincs kulesunk jelleméhez, a mi a regény æsthetikai hatását egészen megbénítja.

A mű egyébiránt a szerző önéletrajzának egy töredéke, a melybe mintegy be van foglalva a regény. A szerző tizenhat éves korában ismerkedik meg a tengerszemű hölgygyel, a szép tizenkét éves Erzsikével. Együtt tanulnak táncolni; a kis leányka szeszélyes, dévaj, de jó szívű s a szerző iránt jó indulattal viseltetik. Eltelik három év, a leány megnő, a szerző már jogász s patvariára jó haza Komáromba. Megújítja a régi ismeretséget, bár Erzsinek udvarlója is akadt, Bagotay Muki, gazdag földesúr. Erzsike, úgy látszik, nem sokat gondol udvarlójával, szívesen fogadja szerzőnket, a ki, mint műkedvelő, arczképét is megfesti. Erzsike, a mint neki ült, meglehetősen kaczerán öltözött fel. A túll anglais fodra nagyon lecsúszott válláról s azon is alúl. Szerző az arczképen helyre igazította a fodrot: «Ön helyre igazította a ruhám fodrát» — mond Erzsike meg nézve a képet. «Észrevette kegyed?» — kérdé szerzőnk. «Nem szeretett valamit látni?» — folytatá Erzsike. — «Nem akarom, hogy más is lássa,» — viszonzá szerzőnk. Erzsike még többet is merészel. Meglátogatja szerzőnket kerti lakában, mely nem messze volt az ő kertjöktől. Szerzőnk ott első regényét írja. Erzsike kéri őt, hogy olvasson föl belőle valamit. Szerzőnk fölolvass belőle egy részt, de tovább nem akarja olvasni, mert szerelmi jelenet következik. Erzsike

megjegyzí, hogy miatta ne aggódjék, olvasott ő a nevelő-intézetben oly dolgokat, a minőről nem is álmodnak. Szerzőnk még sem olvassa föl a szerelmi jelenetet, nem mintha félne a kinevetéstől, hanem vár jobb időre, ő most csak zérus, de lelkében erős láng lobog, e láng elég arra, hogy valaki trónkövetelő, de nem elég arra, hogy leánykérő legyen. Erzsike örömezt hallgatja ez alig leplezett szerelmi vallomást, végig veti magát a hárságyon, két karját a feje fölé csapva. Szerzőnk oda ül lábaihoz s elmondja, hogy a kit szeret, az neki nem rabnője, hanem királynője lesz. Boldogságát nem lopni fogja, hanem kívíni. Ő annak, a ki az ő lelkét megérti, a hogy a gazdagok gyöngyökkel, gyémántokkal árasztják el kedveseiket, ő annak a feje körül gloriát fog köríteni. Az ő hölgyét tisztelni kell az egész világnak, de legelől neki. Erzsike hallgatta mindezt. elkezdett hevesen zokogni, azután fölugrott, átölelt eszerzőnket mind két karjával, megcsókolta és elfutott.

A mint így megindúl a tengerszemű hölgy jellemrajza, sehogy sem tudunk tisztába jönni: vajon egy kaczer leány áll-e előttünk, a ki mulatságát leli egy fiatal költő elbolondításában, vagy egy szenvedélytől lángoló hölgy, a ki lábbal tapod minden világi tekintetet s érzése hősiségében kész minden veszélyvel szembeszállni. Mindkét föltevésre nyújt alapot, de elvégre egyik sem lesz, hanem egy harmadik, a ki szintén érthetetlen. A kerti találkozás után azt hinné az ember, hogy szerzőnk és Erzsike közt némi bizalmasabb viszony képződik, melyet csak erős összeütközés szakíthat meg. Mindebből semmi sincs. Szerzőnk és Erzsike a csók után sem válnak bizalmasabbakká, bár többször találkoznak egymással, sőt szerzőnk egy műkedvelői előadást is indítványoz, melyben Erzsikével föl fog lépni. Egy nap épen műkedvelői próbára ment Erzsikéékhez, amolyan még akkor nem divatos Menesikoff-kabátban, melyet anyja csináltatott neki, hogy a midőn télen Pestre megy jurátusnak, legyen jó meleg ruhája. A társaság gúnyosan tekintett kabátjára. Erzsike is megmosolyogta, sőt nevettek is rajta elmenetele után. Szerzőnket mindez nem igen boszantotta s otthon min l azon töprengett: vajon induljon-e Pestre, hova mint leendő juratust egy ügyvéd sürgősen hívja irodájába, vagy otthon maradjon, míg a műkedvelői előadáson átesik. Azonban anyja tanácsára, otthagya a műkedvelői előadást, másnap Pestre utazik. Jó darab idő telik el a nélkül, hogy egymásról tudnának a szerelmesek. Végre szerzőnk visszajő szülővárosába, mint híres író és szerkesztő. Siet Erzsikét meglátogatni, a ki íránt szerelme még most is lobog szívében s a kinek lábaihoz akarja tenni

a mit kivívott, mert saját szavai szerint bevallott célja az volt távozásának: hírt, nevet állást vívni ki magának. Ennélfogva a Menesikoff-kabát kigúnyolása nem változtatott érzelmein. Hát Erzsike érzelmei a régiek-e? Bizony nem azok, mert Bagotay Muki jegyese, a miről szerzőnk már első látogatása alkalmával meggyőződik. Mi okozhatta-e változást? Szerzőnk hirtelen elutazása, hallgatása, bizonyára nem, mert ha Erzsikének volt bátorsága megcsókolni őt, arra is lett volna, hogy mindezt számon kérje tőle levélben. Az a pletyka sem, mely szerint szerzőnket egy színi kritika miatt hírbe hozták egy fiatal színésznővel, mert Erzsike csak tréfából említi föl előtte a találkozáskor s félig-meddig ürügynek használja föl. Újra nem értjük Erzsikét, mint eddig nem értettük. Szerzőnk csak tényeket dob előnkbe s mintegy mondani látszik: ne legyünk okosabbak a tényeknél, ne kutassunk. De azt már mégis kutatnunk kell, hogy Erzsike miért lett éppen Bagotay jegyese? Úgy látszik, hogy nem igen szereti. E fiatal úr meglehetősen hitvány és korhely ember; igaz, hogy gazdag, de Erzsikének százezer forint hozománya van, különben is független lelkű s nincs oka anyagi érdekből férjhez menni. Férjhez megy, punctum. Szerzőnk, mint Dagobert király, nem szereti a *miértet* s mintha azt sugná fulunkbe: ez mind csekélység, ezután jó meg a java, a miről még nem is álmodoztatok, azért jó lesz fölhagyni a kutatással.

Valóban úgy van. Szerzőnk visszatér Pestre s lassanként elefelejtí Erzsikét. Megindúlnak az 1848-diki márcziusi mozgalmak, melyekben szerzőnk szerepet játszik. S ím egyszerre csak egy kaczkias paraszt menyecske lép be szobájába, a ki nem más, mint Erzsike. Elmondja, hogy házassága rosszul ütött ki, férje minden tekintetben nyomorult ember, a ki falun laktokban egy gulyásnéval élt tilos viszonyban, a miért ő boszúból a gulyással él hasonló viszonyban, oda hagyta a kastélyt, egész paraszt menyecske, süt, főz a gulyásnak. vásárokra jár, egy szóval igazi gulyásné, csak a pap áldása hiányzik még s éppen azért jött Pestre, hogy válópórt indítsen férje ellen, a mire szerzőnk tanácsát kéri. Szerzőnknek csakugyan igaza van abban, hogy ne kutassuk az okokat. Erzsikéből minden lehet már: tengeri szörny vagy légi tündér, csak oly nő nem, a kit megérthetünk s a ki iránt érdeklődhetünk. Éppen azért lehető rövidek leszünk s csak egy pár fő vonással rajzoljuk e csodálatos nő még csodálatosabb pátyját.

A forradalom bukása után szerzőnk, mint már házas ember, a Bükkben rejtőzködik; egyik sétája alkalmával egy férfiú és

nő jó vele szembe. A nő Erzsike. Midőn egy órára magokra maradnak, Erzsike elmondja, hogy a gulyás férje ösztönzésére tíz tinóért visszavette nejét, őt pedig elűzte. Nem ment vissza férjéhez, hanem anyjához akart menni Komáromba. Gyalog neki indult az útnak; nagy bajjal a városhoz ér, de ott nagy égés van. A népáradat magával sodorja s elalél. Egy honvédkapitány, a ki hajdan színész volt, megismeri, fölveszi podgyáskocsijára. A gulyásné kapitányné lesz, szintén a pap áldása nélkül. A kapitány egy svihák, kártyás ember, de azért Erzsike önfeláldozóan szereti. Egyszer a midőn a kapitányt titkos sürgőnyvel Komáromból Debreczenbe küldötték, az ezer forint úti költséget még elindulása előtt elkártyázta. Erzsike úgy segített rajta, hogy letelepítette egy faluba s maga vitte el a sürgőnyt, hihetetlen kalandok közt. Debreczenben mint férfinak öltözött honvédtiszt szerepelt kedvese neve alatt, vissza is hozta a választ s oda adta a lappangónak, a kit ezért őrnagygyá léptettek elő. A forradalom után bujdosnak, a volt honvédkapitány ismét színész, sőt igazgató akar lenni s Miskolczon egy színészársaságot összetoborzani.

Szerzőnk bujdosásából haza tér s újra író és szerkesztő lesz. Néhány év telik el s újra betoppan hozzá Erzsike egy dragonyos főhadnaggyal, a ki jegyese s épen azért jött, hogy fölkérje régi jó barátját násznagnak. Azután elmondja, hogy az exkapitány igen galádul viselte magát irányában, hogy színház-igazgatói engedélyt nyerhessen a császári biztostól, elbeszélte neki az egész sürgönyvitel történetét, magát ártatlanra mosva s őt denunciálva. Ezért megidézték, letartóztatták s a derék dragonyos főhadnagynak köszöni, hogy valami baj nem érte. Derék ember, férjhez megy hozzá, anynyival inkább, mert örökségét megkapta s van miből letenni a cautiont. Az esküvő megtörténik, sőt a főhadnagy Erzsike kedvéért áttér a protestans hitre. Boldogul élnek, de kiüt az olasz háború, a főhadnagynak a harcztérra kell távozni, azalatt pedig megérkezik Krakkóból első neje, gyermekeivel együtt. Erzsike így csalódik az ő derék emberében, de véletlen segít rajta. A két nejt főhadnagy elesik Olaszországban, ő pedig egy vidéki kis városba vonúl, hol nem sokára egy kálvinista néptanítóval véteti el magát. Azonban a puritán jellemű, rideg kedélyű, Ezsaiásba hamar bele ún, sőt miatta elidegenedik vallásától is, katolikussá akar lenni. Ezsaiás megveri, ő pedig boszújában agyon lövi. Így kerül azután Mária-Nostra börtönébe, hol szerzőnk, midőn sorra látogatta a hazai fogházakat, évek múlva találkozik vele. «Megöltem a férjemet, el vagyok ítélve élet-

hosszig tartó fogságra.» «Nem tehetnék az ön érdekében valamit?» kérdi szerzőnk. «Köszönöm — volt a felelet — jó nekem itt, nincs mit keresnem a világban.»

Íme, a tengerszemű hölgy története. Vajon e történettel minő eszmét akart kifejezni szerzőnk, s minő női típust rajzolni? Sehogys sem tudunk eligazodni. Némely elejtett szavából azt sejtetheti, mintha egy oly nőt akart volna rajzolni, a ki folyvást keresi a férfiúi eszményt, folyvást csalódik s végre elkeseredésében megboszulja magát. De ha ez volt a cél, akkor Erzsike szeretőiben oly férfiakat kellett volna rajzolni, a kiknek vonzó tulajdonaik vannak s bűneik éppen ezek árnyában rejtőznek. De a helyett e férfiak vagy nyomorult vagy brutális emberek, valóságos torzalakok, kiket Erzsikénél csekélyebb eszű hölgy is könnyen fölismerhet. Vagy talán a szerző egy érzéki nő rajzát akarta nyújtani, a kit szenvedélye hamar elragad, fölcsúdván az érzéki mámborból, kegyetlen fájdalmat érez, de újabb vágyak rabja lesz, míg végre mindinkább süllyedve, megutálja az életet. De akkor Erzsikét kellett volna másképp rajzolni, szenvedélyesebb, félelmesebb nőnek, így talán vallásos rajongása is érthetőbb lesz, a mi most nem igen van indokolva. Ha a cselekvényt nem táplálja a jellemrajz ereje, csak események halmaza marad, ha a jellemrajz nincs szervi kapcsolatban a cselekvénnyel, érthetetlené vagy önkényessé válik.

Az önéletrajzi keret bizonyos tekintetben érdekesebb magánál a regénynél, különösen æsthetikai becsú a Bükk hegységbe való bújdosás rajza. A természet őszi képei, a kis falu, a házi gazda jellemzése mind igen sikerültek. Azonban az önéletrajz legnagyobb része már rég ismeretes előttünk. Jókai annyiszor leírta 1848. márcziusi szereplését, Petőfivel való viszonyát s más dolgait, hogy már meg is únhatuk. Azt talán mondanunk sem kell, hogy adatai itt sem eléggé pontosak s jövőendő életrajzírójának erős bírálata alá kell venni azokat, ha használni akarja. Messze vezetne, ha reájok kiterjeszkednénk. Azért mellőzzük, de egy, nem ugyan adatát, hanem gondolatát lehetetlen szó nélkül hagynunk. E gondolatát egyébiránt már máskor is kifejezte; ez az a beteges álmodozás, hogy ha idegen nyelven írja regényeit, mily dicsőség, mily jólét vette volna körül, de hazafiságból megmaradt magyarnak. E művébe ott szövi be ezt a gondolatát, midőn Erzsike Bükk vadonában útlevéllel és pénzzel kínálva, azt tanácsolja neki, hogy szökjék Párisba s legyen francia költő. «Ah mennyire más ember lett volna belőlem! — kiált föl Jókai. — Ha én ő vele akkor elfutok, most én volnék a realista írók czélhű mestere,

mert eroticus láng, satyr vena és luxuriosus phantasia bennem is volt annyi, mint azokban, de nem használtam azért, mert magyar közönségnek írtam. Ma milliók olvasnák munkáimat s átkoznának az apák és anyák, kiknek gyermekeit megrontottam. Én meg nevetnék rajtok, a potrohomat ütve, a mit, mint idealista író, nem tudtam megszerezni.»

Vajon a költői genius olyan-e mint a ruha, melyet a divat szerint vethetünk le és vehetünk föl? Jókai azt hiszi, hogy ő könnyen válhatott volna realista költővé. Mi nem hiszszük, valamint azt sem, hogy bármely nyelvű költő más nyelvűvé könnyen átváltozhassék. A költői nyelvet nem lehet nyelvtanból, társalgásból megtanulni, annak úgy szólva velünk kell születnie, növekednie és gyermekkori benyomásokból táplálkoznia. Beranger nem szégyelte bevallani, hogy a franczián kívül nem tud más nyelvet, de annak sem ismeri minden titkát. Jókai már negyven év óta ír és jeles költői prózaíró, de bizonyára nem ment a nyelvhibáktól. Például e regényében — hogy csak egyet említsünk — csak úgy hemzseg a *lett*-es passivum barbarismusa (*el lett határozva, lett megrálasztra* stb.). S vajon a franczia közönség és kritika oly türelmes-e, mint a magyar? Bizonyára nem. De bár mit higyjunk, egy bizonyos, hogy Jókai e regényét a franczia akadémia nem jutalmazta volna meg. Jól tette, hogy magyar költőnek maradt.

—i.

Nyílt levél a Szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Budapesti Szemle* augusztusi füzetében Gróf Andrássy Gyula beszédeiről bírálat jelent meg, mely nemcsak Andrássy beszédeivel foglalkozott, de megemlékezett e beszédek kiadójáról is. Azt tartom, hogy e bírálat egyrészt érdemen fölül dicsér, másrészt érdemetlenül kárhoztat. Azt veti ugyanis szememre, hogy Andrássyt Deák rovására magasztalom, sőt úgy tüntet föl, mintha szerintem Deák nem is lett volna államférfiú, vagy mintha Deák államférfiúi eszmékben, szerintem, hiányt szenvedett volna. Engedje meg, szerkesztő úr, hogy állításaim félreértése és ítélőképeségem ily kifigurálása ellen néhány szóval tiltakozzam.

A bíráló, különös vádja igazolására nem hozott föl épen csak egy példát: Andrássynak 1866-ban tartott fölíráti beszéde elé írt bevezetésemet. Talán kimutathatom, hogy ez az egy példa sem találó.

Mivel kerülni akarok mindent, mi szorosan ide nem tartozik,

nem élek azon előnnyel, hogy Andrásy egyéb beszédeihez írt bevezetéseimre hivatkozzam, bár ezekben Deák minden alkalommal mint legfőbb politikai tekintély szerepel. Csupán csak a bíráló által kifogásolt bevezetésre szorítkozom.

Világosabban nem is demonstrálhatnám, mily kevés alapot szolgáltatam az említett kritikára, mintha ezt a bevezetést szó szerint közölném. De sajnos, ez egész digressio számba megy, s hosszabb (I. 162—165. l.), semhogy itt a szükséges terjedelemben helyet foglalhatna. De mi van mondva a bevezetésben? Az «okoskodás»-nak magva az: hogy Andrásy a nagyhatalmi állásra nagyobb súlyt fektetett, mint Deák s hogy beszéde ennyiben kiegészítette annak fölíratát, a minek az akkori viszonyok közt igen nagy volt a jelentősége. Vajon ez állítás ellenében mi szükség volt Deák reputatóját féltetni, ezt képtelen vagyok belátni s ebben talán nem állok egyedül.

Abba a meddő s némileg gyermekes munkába, hogy Deák és Andrásy személyes nagyságát összeméregessem, nem bocsátkoztam. Az egyes kitételek és jelzők ellen, melyeket Deákról szólva használtam, a bíráló sem tett, s nem is tehetne észrevételt. De nem hivatkozhatik az általános benyomásra sem, melyet fejtegetésem kelt, mert ez épen nem az, mint bíráló hiszi hogy «Deák csak kitűnő jogvédője volt hazájának, de nem egyszersmind államférfia», hanem bizonyára azt a képet nyeri az olvasó: mennyire kiegészítette egymást a kiegészítés nagy munkájában e két nagy alak, Deák és Andrásy. «Hogy e két kegyelet egymással nem ellenkezhettek,» ez az egyetlen mondas, melyet e bírálatból minden föntartás nélkül elfogadhatok.

Kiváló tisztelettel

Lederer Béla.

Szívesen közöljük e levelet, de azt hisszük, hogy az illető bírálat lényegét épen nem czáfolja meg. Nem kívánunk bővebb polemikába bocsátkozni s egyszerűen utasítjuk olvasóinkat magára a gyűjteményre s a róla közlött bírálatra.

Szerk.

Hiba-igazítás.

Az augusztusi (176.) füzet (A socialismusról II.) 210-ik lapján, alulról a 12. és 13-ik sorban e mondat: «Az önzést mozgató érdek kezdődik az észben, áthat az észhez közelebb állókhoz» — így olvasandó: Az önzést mozgató érdek kezdődik az ében, áthat az éhez közelebb állókhoz.

8/2135. 67. k
TI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

. GYULAI PÁL

175. SZÁM.

1891. JULIUS.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1891.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

- I. A GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ INTÉZETT MEGTISZTELŐ
LEVELEKRŐL. — Zichy Antaltól.
- II. KALIFORNIAI TANULMÁNYOK. (III.) — Gaullieur H. után, fran-
cziából — Nendtvich Gusztávtól.
- III. A SOCIALISMUSRÓL. (I.) — Joób Lajostól.
- IV. SZULEIMA. Elbeszélés. — Loti P. után, francziából — Bánfi Zsig-
mondtól.
- V. KÖLTEMÉNYEK. *A hírvirók.* — Legifj. Szász Károlytól. — *Vadász-
dal.* — Burns után, angolból — Lévay Józseftől.
- VI. AGYAGIPARI TÁRLATUNK. — Telkes Simontól.
- VII. ÉRTESITŐ. Chélard: *La Hongrie contemporaine.* — mp. — Suppan V.:
Paedagogiai jelentés az ifjúság testi neveléséről. — Imre Józseftől. —
Les conditions du travail en Autriche-Hongrie. — B. I. — Baksay S.:
Szeder-indák — gd. — Válasz *«Felméri és az új Magyarország»* című
cikkre. — Felméri Lajostól. — Válasz a *«Válasz»-ra.* — Pauer Imrértől. —
Hibaiigazítás.

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon
eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő
kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és
külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági
közleményeknek, a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen
ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia
palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György,
cs. kir. egyet. könyvtárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkeres-
kedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt
magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

— Az adriai biztosító-társulat. Az 1890. évre vonatkozó igazgatósági jelentésben, mely a május hó 21-én tartott közgyűlés elébe terjesztetett — a társulat főállása óta az 52-ik — következő jelentékenyebb adatok foglalhatók: I. *Életbiztosítás.* Az említett évben elfogadott biztosítások 10,263,303 frt tőke és 14,419 forint járadék-összegre ruagnak. Az év végével a biztosítási állomány kerek 58 millió forint tőkét és 142,097 frt járadékot tett. Halál- és életetbiztosítások után az 1890-dik évben 963,487 frt fizettetett ki. Azonkívül függő károk részére 177,776 frt helyeztetett tartalékba. A díjtartalék tesz kerek 11 $\frac{3}{4}$ millió forintot, a növekedés saját számlára tesz 973.392 frtot. — II. *Elemi (tűz-, szállitmány- és jég-) biztosítások.* Ezen ágak díjbevétele 7.919,685 frtra ruagnak. A viszbiztosítások 2.924,027 frtot igényeltek, a károk pedig a viszbiztosítási részletek levonása után 3.764,153 forintot. Ezenkívül 290,751 frt függőben lévő károk fedezésére tartalékba helyeztetett. A díjtartalék 1.646,504 forintra, a több évi biztosítások tárczája pedig kerek 20 és fél millió forintra rug. Az elemi biztosítási ágak mindegyike többé-kevésbé veszteséggel járt. Az életbiztosítási ág nyeresége és a kamatfelesleg azonban mégis lehetségessé teszi, hogy részvényenkint 50 frt osztalék fizetessék ki. A tartalékok növekedése 1.082,420 frtot tesz, azok 1890. deczember végével kerek 14 és egynegyed millió forintra emelkedtek. Ezen közgyűlésben az elhalt német főkonzul báró Lutteroth Árnin ur helyébe a cs. kir. tengeri hatóság elnöke dr. Alberi Glanstätten Ágost báró, igazgatósági taggá választott; továbbá újból megválasztattak báró Reinelt Károly szintén igazgatósági taggá és Afenduli György ur számvizsgálóvá. Magyarországi osztály Budapest, váci-utca 9. sz. saját palotában. Báró Podmanitzky Frigyes intéző.

CALDERONI ÉS TÁRSA BUDAPESTEN

Látszer-Raktár: váci-utca 30. — Mű- és Tanszer-Raktár: kis-hid-utca 8.

Ajánlanak a legújabb árucikkek közül:
Női salon lorgnetteket, hosszú fogantyúval, teknősbéka-csontból, igen diszesek és divatosak.

Szabadalmazott szemüvegeket és orrcsipeket, arany-, ezüst-, teknősbéka-csont és más anyagokból készült foglalyányokban, legfinomabb üvegek vagy hegyjegekkel.

Jól megülő orrcsipeket.

Szemüvegeket fonott száarakkal.

Színházi, katonai, vadász- és tábori látszöveket alumíniumból.

Aneroid-légsúlyméröket, bő beosztással.

Terem- és ablak-hömröket könnyen leolvashatók.

Hivatalosan ellenörzött maximal lázhömröket.

Czélyszerü furdó- és egytetemes hömröket.

Fényképészeti készülékeket hölgyek, touristák, festő-művészek stb. számára.

Forgó tömmutató-készülékeket, 50 egész 100 képre stb.

Képes árjegyzékek bérmentesen állnak rendelkezésre.

Írásbeli megbízások pontosan eszközöltetnek.

Adriai Biztosító Társulat Triesztben

(RIUNIONE ADRIATICA DI SICURTA.)

VAGYONKIMUTATÁS.

Élethbiztosítási osztály. — A) Mérlegszámla 1890 december 31-én.

VAGYON:	Osztr. ért.		TEHER:	Osztr. ért.	
	forint	kr.		forint	
Ingatlanok Trieszt-, Bécs-, Brünn-, Buda- pest-, Milano- és Velenczében ...	2,936,700	—	Külön nyeremény-tartalék ...	250,000	
Értékpapírok az A) részletezés szerint ...	7,107,458	—	Tartalék árfolyamingadozások számára ...	163,786	
Jelzálog-kölcsön ...	35,000	—	Díjtartalék ...	10,754,306	
Szerzett járadékok és tőkék ...	44,803	96	Kártartalék ...	177,776	
Kötvényekre adott előlegek ...	993,863	98	A bécsi Weihburggasse 930. sz. a. házban nyugvó teher (felmondhatlan hitbizom.)	94,500	
Különféle ügynökségek ...	306,894	08	Nyeremény-osztalékkal biztosítottak szá- mára kiszolgáltatandó osztalékok ...	32,696	
Különféle társulatoknál ...	143,172	31	Különféle társulatok ...	320,423	
Különféle adósoknál ...	29,454	85	Különféle hitelezők ...	33,440	
Társasági ősszigazgatás (folyósz. egyenl.)	229,582	56			
Átvitt jutalékok és szervezési költségek ...	—	—			
	11,826,929	74		11,826,929	

ELEMI BIZTOSÍTÁSI OSZTÁLY.

B) Mérlegszámla 1890 december 31-én. (Az élethbiztosítási osztály kivételével.)

VAGYON:	Osztr. ért.		TEHER:	Osztr. ért.	
	forint	kr.		forint	
Künnlevő részvénybefizetések ...	2,400,000	—	Részvénytőke ...	4,000,000	
Váltótárola és bankutalványok ...	407,708	54	Nyeremény tartalékalap ...	1,127,605	
Értékpapírok a B) részletezés szerint ...	2,455,017	—	Tartalék árfolyamingadozások számára ...	137,573	
Ingatlanok Triesztben ...	380,000	—	Díjtartalék tűzkárbiztosításokra ...	1,612,910	
Pénztár-állomány az igazgatóságnál és a vezérügynökségeknél ...	170,995	40	" szállítmány-biztosításokra ...	33,594	
Jelzálog-kölcsön ...	1,000	—	Tartalék jégkárbiztosításokra ...	200,000	
Értékpapírokra adott kölcsönök ...	17,928	45	Tűzkártartalék ...	241,152	
Követelések hitelintézetek, takarékpénztá- rak és bankároknál ...	1,279,128	14	Szállítmány károk tartaléka ...	49,599	
Ingóságok és biztosítási táblácskák az igaz- gatóságnál és az ügynökségeknél ...	37,906	48	Takarék- és ellátási pénztár a társulati tisztviselők számára ...	378,469	
Különféle adósok ...	63,906	43	Élethbiztosítási osztály (folyó számla) ...	229,582	
Vezérügynökségek (a folyó számlák egyenl.)	1,155,026	87	Különféle biztosító intézetek ...	343,893	
Füügynökségek " " "	63,676	11	Fel nem vett osztalékok ...	2,245	
Kerületi ügynökségek " " "	19,943	46	Osztalék az 1890. évben ...	200,000	
Különféle biztosító társaságok ...	282,333	19	Igazgatók és számvizsgálók illetéke ...	32,663	
Átvitt jutalékok és szervezési költségek ...	—	—	Különféle hitelezők ...	142,575	
	8,734,570	07	Átvitel az 1891. évre ...	2,703	
				8,734,570	

Későbbi években befolyó díjak összege ... 20,615,133 20

Trieszt, 1891 május havában.

Az igazgatóság:

Frigyessi Adolf, vezértitkár.

Morpurgo Márk, Neumann Henrik, Ralli Pál, Reinelt C., Salem H.

Számvizsgálók: Afenduli György, Pojai Alberti Emil, dr. Perugia Frigyes

Magyarországi osztály:

Budapest, IV. váczai utca 9. sz. a., saját palotában

Báró Podmaniczky Frigyes, intéző.

Lichtenberger, vezértitkár.

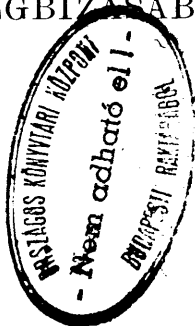
8/2155

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

176. SZÁM.

1891. AUGUSZTUS.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1891.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

- I. EGY FÉLSZÁZAD A MAGYARORSZÁGI PHILOSOPHIA TÖRTÉNETÉBŐL. — Kvacsala Jánostól.
  - II. A SOCIALISMUSRÓL. (II.) — Joób Lajostól.
  - III. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKIRATA A DOHÁNY-REGALÉRÓL. — Közli Marczali Henrik.
  - IV. AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (I.) — Pisztóry Mórtól.
  - V. JENATSCH GYÖRGY. (I.) Regény Meyer F. K. után, németből. — S. M.
  - VI. KÖLTEMÉNYEK: *Az öreg úr könyve.* — Kozma Andortól. — *Postumushoz*, Horatius után, latinból — Fülöp Imrétől.
  - VII. ERDÉLY ÉS AZ ÉSZAKKELETI HÁBORÚ. — Jakab Elektől.
  - VIII. ÉRTESÍTŐ: *Gr. Andrássy Gyula beszédei.* — gh. — *Gr. Széchenyi István levelei.* — b. m. — Gothard Jenő: *A photographia gyakorlata és alkalmazása tudományos czélokra.* — L.—I. B.—t. — II. Kelemen László: *Magyar vagy német színház?* — i.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György, os. kir. egyet. könyvtárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

PASTEINER GYULA.
A MŰVÉSZETEK TÖRTÉNETE
A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG.

352 ábra a szövegben.

MÁSODIK VÁLTOZATLAN KIADÁS.

Eddig megjelent az I—IV. füzet. — Ára egyenkint 60 kr.

A teljes munka folyó 1891. év végéig 10 füzetben egyenkint 5—6 ív terjedelemben fog megjelenni. — Egyes füzetek nem kaphatók.

VEZÉRFONAL
A KHÉMIAI GYAKORLATOKBAN.
ORVOSTANHALLGATÓK SZÁMÁRA.

IRTA

Dr. med. RÖHMANN F.

FORDITOTTA

HUBER ALFRÉD.

A szöveg közé nyomott 17 ábrával, két fénynyomattal és egy színnyomatú spektrumtáblával.

Ára füzre 2 frt 40 kr.

GÖRÖG RÉGISÉGEK
ÉS
A GÖRÖG MŰVÉSZET TÖRTÉNETE.

A gymnasium V. és VI. osztálya számára.

ÖSSZEÁLLITOTTA

SCHILL SALAMON.

102 ábrával és egy térképpel.

Ára füzre 1 frt 40 kr.

CALDERONI ÉS TÁRSA BUDAPESTEN

Látszer-Raktár: vaczi-utca 30. — Mü- és Tanszer-Raktár: kis-hid-utca 8.

Ajánlanak a legújabb árúczikkekból:
Női salon lorgnetteket, hosszú fogantyúval, teknősbéka-csontból, igen diszesek és divatosak.

Szabadalmazott szemüvegeket és orrcsüptetőket, arany-, ezüst-, teknősbéka-csont és más anyagokból készült foglaltványokban, legfinomabb üvegek vagy hegyjegecsekkel.

Jól megülő orrcsüptetőket.

Szemüvegeket fonott száakkal.

Színházi, katonai, vadász- és tábori látszöveket alumíniumból.

Aneroid-légsúlymérőket, bő beosztással.

Terem- és ablak-hőmérőket könnyen leolvashatók.

Hivatalosan ellenőrzött maximal lázhőmérőket.

Célszerű fürdő- és egyetemes hőmérőket.

Fényképészeti készülékeket hölgyek, turisták, festő-művészek stb. számára.

Forgó tömmutató-készülékeket, 50 egész 100 képre stb.

Képes árjegyzékek bérmentesen állnak rendelkezésre.

Írásbeli megbízások pontosan eszközöltetnek.

A **Franklin-Társulat** kiadásában Budapesten (egyetem-utca 4. szám) megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

JÓKAI MÓR MUNKÁI. 135—136.

NÉPSZERŰ KIADÁS.

ASSZONYT KISÉR — ISTENT KISÉRT.

REGÉNY.

Második kiadás.

Ára füzve 80 kr.

AZ ATYAFIAK.

REGÉNY.

IRTA

CSIKY GERGELY.

Ára füzve 1 frt 50 kr.

8/2755

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

177. SZÁM.

1891. SZEPTEMBER.

• BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1891.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

- I. EGY FRANCZIA KÖVETSÉG KELETEN. (I.) — Huszár Imrétől.
- II. AZ ARANYVALUTA BEHOZATALA NÉMETORSZÁGON. (II.) — Pisztóry Mórtól.
- III. A TÖRÖKÖK ÉS A BALKÁN NÉPEK. — S—i. A.
- IV. JENATSCH GYÖRGY. (II.) Regény. Meyer F. K. után, németből. — S. M.
- V. KÖLTEMÉNYEK: *Bál után*. . . Góbi Imrétől. — *Az új görög dalnok*. Byron után, angolból. — Spóner Andortól.
- VI. EGY KIS CSALÓDÁS. Rajz. — Tutsek Annától.
- VII. A FÖLDRAJZI HELYZET SZEREPE A VÁROSALAPÍTÁSOKBAN. — Hanusz Istvántól.
- VIII. ÉRTESÍTŐ: *Kazinczy Ferencz levelezése*. Második kötet — n. — Rigal E.: *Alexander Hardy et le théâtre français à la fin du XVI. et au commencement du XVII. siècle*. — r. — Bubicz Zsigmond: *Cornaro Frigyes, velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről*. — d. — Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. Regény. — i. — *Nyílt levél a szerkesztőhöz*. — Lederer Bélától. — *Hibaigazítás*.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között. E mellett lehető széles tért nyit a nemzetgazdasági közleményeknek, a m. t. Akadémia nemzetgazdasági bizottságától támogatva.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. kir. egyet. könyvárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Legújabbban megjelent füzetek:

276. füzet. **Indiana.** *Sand Györgytől.* Francziából *Récsi Emil* ... 80 kr.
277. „ **Arany János.** Emlékbeszéd. Irta *Gyulai Pál*... 20 kr.
278. „ **Utazás** ismeretlen állomás felé. 1849—1856. Irta *Barsi József* 80 kr.
279. „ **A Saint-cyri kisasszonyok.** Vigjáték 5 felv. Irta id. *Dumas Sándor.* Francziából fordította *Fáy J. Béla* ... 30 kr.
280. „ **A zokoli uraság két leánya.** Elbeszélés. Irta *Csiky Gergely* 30 kr.
281. „ **Horatius.** Élet- és jellemrajz. Irta *Szász Károly*... 30 kr.
282. „ **Molly mama.** Regény. Irta *Pearl Frances Mary.* Angolból fordította *Sz. E.* ... 50 kr.
283. „ **Kis János** superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Második kiadás ... 1 frt 20 kr.
284. „ **A nagyratermett.** Vigjáték 3 felvonásban. Irta *Csiky Gergely.* A m. t. Akadémia 1889-ki pályázaton 200 arany Karácsonyi-díjat nyert ... 40 kr.
285. „ **A nagymama.** Vigjáték 3 felvonásban. Irta *Csiky Gergely.* 30 kr.
- 286 „ **Európa politikai történetének átnézete.** Irta *Lavisse Ernő.* Francziából Fordította *Angyal Dávid*... 30 kr.
287. „ **Aristoteles poétikája.** Görögből fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Dr. Geréb József* ... 30 kr.
288. „ **Sophokles. Elektra.** Fordít. *Csiky Gergely.* Második kiadás 20 kr.
289. „ **Listi László munkái.** Életrajzzal bevezette *Komáromy András.* III. kiadás ... 1 frt 40 kr.
290. „ **Régi utazások** Magyarországon és a Balkán félszigeten. 1054—1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte *Szamota István* 1 frt 40 kr.
291. „ **Augier Emil. Az arczátlanok.** Vigjáték öt felvonásban. Francziából fordította *Gurneserics Lajos* ... 30 kr.
292. „ **Sophokles. Oedipus király.** Fordította *Csiky Gergely.* Második kiadás ... 20 kr.
293. „ — **Oedipus Kolonosban.** Ford. *Csiky Gergely.* Másod. kiad. 20 kr.
294. „ — **Antigone.** Fordította *Csiky Gergely.* Második kiadás ... 20 kr.

CALDERONI ÉS TÁRSA

BUDAPESTEN

Látszer-Raktár: váczi-utca 30. — Mű- és Tanszer-Raktár: kis-híd-utca 8.

Ajánlanak a legújabb ártúezikkekéből:
Női salon lorgnetteket, hosszú fogantyúval, teknősbéka-csontból, igen díszesek és divatosak.

Szabadalmazott szemüvegeket és orrcsüptetőket, arany-, ezüst-, teknősbéka-csont és más anyagokból készült foglaltványokban, legfinomabb üvegek vagy hegyjegesekkel.

Jól megülő orrcsüptetőket.

Szemüvegeket fonott száakkal.

Színházi, katonai, vadász- és tábori látszóveket alumíniumból.

Aneroid-légsúlymérőket, bő beosztással.

Terem- és ablak-hőmérőket könnyen leolvashatók.

Hivatalosan ellenőrzött maximal lázhőmérőket.

Czélszerű fürdő- és egyetemes hőmérőket.

Fényképezeti készülékeket hölgyek, touristák, festő-művészek stb. számára.

Forgó tömmutató-készülékeket, 50 egész 100 képre stb.

Képes árjegyzékek bérmentesen állnak rendelkezésre.

Írásbeli megbízások pontosan eszközöltetnek.

A FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában Budapestén megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

GRÓF ANDRÁSSY GYULA

BESZÉDEL.

KIADTA

LÉDERER BÉLA.

ARCZKÉPPEL.

ELSŐ KÖTET. 1847—1868.

Ára füzve 3 frt.